

KATHERINE VERDERY

A szülő-államtól a családi patriarcháig: társadalmi nem és nemzet napjaink Kelet-Európájában¹

Kelet-Európa az elmúlt fél évszázad folyamán fontos gyakorlóterep volt mind a nemek társadalmi szerepének kialakítására, mind a nemzeti identitás újradefiniálására irányuló kísérletek számára. A szocialista rendszerek korai, a társadalmi nemek közti egyenlőséget támogató nyilatkozatai, illetve az azt célzó politikai törekvései miatt, hogy növekedjék a női munkaerő szerepe, azt az optimista várakozást táplálták magukban, hogy mindez fontos nyereséget fog jelenteni a nők számára. Azzal, hogy idejét múlttá teszi a nemzeti konfliktusokat a szovjet szocializmus internacionalista irányultsága a „nemzeti kérdés” megoldásával kecsegtetett; a párt átfogó, homogenizáló céljai azt ígérték, hogy csaknem mindenfajta egyenlőtlenség eltűnik a társadalom térképéről.² Ha meghozták volna gyümölcseiket ezek az ígéretek, a szocializmus egészen új módon artikulálhatta volna a „társadalmi nem” és a „nacionalizmus” fogalmát.

Bár a szocializmus nyilvánvalóan nem szabadította föl a nőket, s nem szüntette meg a nemzeti érzést sem, ám igenis átformálta őket, és (ennél-fogva) a nacionalizmussal szembeni kölcsönös viszonyokat is. Előadásomban arról szeretnék megfogalmazni bizonyos gondolatokat, hogyan met-szette egymást a szocializmus alatt a „különbség” e két aspektusa, és milyen változásokra számíthatunk a poszt-szocialista korszakban. Inkább vitatémát szeretnék fölvetni, nem pedig lezárt gondolatmenetet nyújtani. Annak

meghatározásával kezdem, hogy mit is értek a „társadalmi nem” és a „nemzet” fogalmán, majd fölvezolom a szocializmus társadalmi nemet illető politikáját, adok néhány példát a nem terminusaiban megfogalmazott nemzeti diskurzusra a szocialista Romániában, végül rövid pillantást vetek arra, mi ment végbe egyes kelet-európai országokban 1989 óta a nacionalizmus és a társadalmi nem problémájával kapcsolatban.

Fogalmak

A „nemzet” és a „társadalmi nem” fogalmát kulturális fikciónak tekintem mind a szaktudományos írásokban, mind a hétköznapi életben (alkalmasint még bizonyos mértékű átfedés is van a két terület között). Mint fikciók, kitáltak – önkényesek – ezek a fogalmak; a társadalomban való használatuknak köszönhetően azonban társadalmilag valóságossá, és látszólag természetessé váltak. Mindkét fikció a társadalmi osztályozás alapvető eszköze. Mindkettő a társadalmi különbség rendszerezésének egy sajátos módját nevezi meg, mindkettő olyan dimenziót jelöl ki, amelynek mentén elrendezhetők a különbségekre utaló kategóriák (férfi – nő, katalán – francia – lengyel). Mindkettő egyszerre von tehát magával egyneműséget és különbözőséget is: olyan vélelmezett belső egyneműségeket hoznak létre, amelyek *mint* különbségek állíthatók szembe egymással. Így egy adott „nemzetnek” csakis olyan világban van jelentése, amelyben más, különböző nemzetek is vannak; történelmileg mégis nagy erőfeszítést fordítottak a társadalmak arra, hogy rendre úgy határozzák meg a nemzeteket, mint amelyeket bizonyos tulajdonságok megkülönböztetnek a többitől, s e tulajdonságokban állítólag az adott nemzet *minden* tagja osztozik. Ugyanez mondható el a társadalmi nemekről és a nemi szerepekről. A társadalmi nem és a nemzet részben a szubjektív tapasztalat valamely aspektusaként (például nemzeti vagy társadalmi nemi „identitásként”) létezik: szubjektív adottságként, mely – a nekik tulajdonított vagy általuk elfogadott nemzet- vagy társadalmi nem-felfogásnak megfelelően – sajátos és jellegzetes módokon segíti a személyeket a tájékozódásban. Maga ez a szubjektív adottság azonban az uralkodó társadalmi értelmezések és az adott személy társadalmi helyzetének közös terméke. Azt vizsgálni, hogyan metszi egymást a társadalmi nem és a nemzet, annyit jelent, mint megkérdezni, hogyan rejti magában az egyik a másikat, annak során, ahogyan társadalmilag kiformalódnak vagy megélik őket.

A fikcióként felfogott társadalmi nem közvetít a testek mint adott anatómiai vagy biológiai tények és a velük kapcsolatos társadalmi jelentések között. Szimbolikus rendszer, melynek segítségével a test társadalmi jelleget ölt.³ A társadalmi nemet ebben az értelemben olyan tényezőnek tekinthetjük, amelyik alapvető szerepet játszik a természet és a kultúra közti összefüggés kialakításában. A legtöbb olyan rendszer, amelyik a társadalmi nem fogalma köré épül, nagyon csekély számú, általában két kategóriát konstruál: a „női” és a „férfi” kategóriáját (illetve olyan alternatív formákat, melyeket általánosan e két kategória elfogadhatónak vagy deviánsnak számító permutációinak tekint). Azzal, hogy társadalmivá változtatja a testeket, a társadalmi nem a hatalom és az egyenlőtlenség szervezőelemei közé kerül, hogy létrehozza – Connell elnevezésével élve – azokat a *társadalmi nemi rendszereket* [gender regimes], melyeket a társadalmi nemen alapuló munkamegosztás, a társadalmi nemen alapuló hatalomszerkezet és a kathexis valamely struktúrája alkot⁴. A „patriarchátus” terminus azokat a társadalmi nemi rendszereket jelöli, amelyek beépített egyenlőtlenségei a férfi társadalmi nemi szerepek betöltőit részesítik előnyben.

A nemzet mint fikció állampolgárok és államok (szintűgy társadalmi fikciók) között közvetít. Olyan kulturális viszony, mely össze kívánja kapcsolni az államot a polgáraival, s meg kívánja őket különböztetni más államok polgáraitól. A „nacionalizmus” terminust annak a tevékenységnek (beleértve a beszélgetést is) vagy érzésnek a megjelölésére használom, amely fontosként tételezi az ilyen kulturális viszonyt, irányuljon bár az valamely létező állam és rendszere, vagy más, a nemzet érdekei szempontjából megfelelőbbnek tekintett állam/rendszer felé. A „nemzethez” szervesen hozzátartozó szubjektív vonások a modern kor elsődleges politikai formái, a nemzetállam alapvető elemeit alkotják. Amennyiben a modern nemzetállamot valamilyen földrajzi területhez kötve határozzuk meg, annyiban a „nemzet” a „társadalmi nemmel” állítható párhuzamba: abban a tekintetben tudniillik, hogy az állam fizikai „testét” jelentések vagy érzelmek valamely készletével kapcsolják össze, így változtatván a fizikai teret társadalmi-politikai térré.⁵ S mivel az olyan események, mint a háború vagy a katonáskodás miatt az állam közvetlen viszonyba kerül (férfi) polgárainak testével, a nemzetállamok bevett retorikája valóban össze is kapcsolja a polgárai teste fölötti uralmát a területe fölött gyakorolt hatalommal.

Potenciálisan végtelen a tényleges nemzetek száma; a definiálásra fölhozható indokok száma azonban már sokkal korlátozottabb.

Eric Hobsbawm megemlíti bizonyos jelentéseket, amelyekkel a „nemzet” az antikvitás óta rendelkezett, a modern világra azonban a szó alábbi két jelentését állapítja meg: 1. az *állampolgárságként* ismert viszony – itt a nemzet mindazokat magában foglalja, akiknek a politikai életében való közös részvétele láthatólag kollektív főhatalomra utal –, illetve 2. az *etnicitásként* ismert viszony: itt a nemzet mindazokat foglalja magába, akiknek állítólag közös a nyelvük, történelmük, vagy a szélesebb értelemben vett „kulturális identitásuk”.⁶ A „nacionalizmus” kifejezéssel (élesebben fogalmazva időnként „etnonacionalizmusról” beszélek, hogy az etnikai jelentését kihangsúlyozzam) leggyakrabban az utóbbi jelentésre utalunk. E két viszonyt szeretném harmadikkal kiegészíteni, és pedig az állam és az egyes ember között fennálló kulturális viszonytal. Ennek a formának a kialakítására a szocializmus tett kísérletet – Romániában gyakran a „szocialista nemzet” kifejezést használták erre. Kvázi-családi jellegű függést hangsúlyozott: ezt „szocialista paternalizmusnak” fogom nevezni. A politikai jogok vagy az etnokulturális hasonlóság helyett morális köteleket tételezett, amely az egyes embereket annak segítségével köti az államhoz, hogy jogukban áll részesedni a társadalmi termék újraelosztásából. Ez a függés azt feltételezte, hogy az egyes emberek (ellentétben a polgársággal) politikailag nem aktívak, és etnikai hasonlóság sincs közöttük: azt feltételezte tehát, hogy – mint a családban a kisgyerekek – hálás szívű élvezői mindazon jótéteményeknek, amelyekben vezetőik döntéseinek köszönhetően részük van.⁷ Ez alattvalói beállítódást alakított ki az egyes emberben, ellentétben a saját sorsát alakító polgár magatartásával, illetve az etnonacionalizmusra jellemző szolidaritással. Mivel azonban egyaránt rokonsági-családi metafora jelöli ki gondolkodásuk horizontját, az állam és alattvalója viszonyának szempontjából van bizonyos hasonlóság a szocialista paternalizmus és az etnonacionalizmus között. Sőt, a Ceaușescu-féle Románia hivatalos megnyilatkozásaiban az 1970-es és az 1980-as évek folyamán jóformán lehetetlen volt különválasztani a két jelentést.

A nemzet e három (vagy több) jelentését alapul véve, különböző módokon vetődhet föl a nem problémája. 1) Érthetjük például úgy, hogy a polgári státus és a politikai jogok különböző módon érvényesek a nőkre és a férfiakra, vagy másképp fogalmazva: a „női” és a „férfi” fogalmaiból kibontható, hogy a polgári státussal való metszetük nem egyenlő.⁸ A nők sok társadalomban csak az őket a férjükhöz vagy apjukhoz fűző köteleknek köszönhetően élveznek polgári státust; az idegen nővel összeházasodó férfi

nemzetének polgárává teszi a nőt, de az idegen férfival összeházasodó nő elveszti jogait; a férfiak utódai automatikusan polgárokká válnak, míg a nők utódai nem, és így tovább. 2) Hasonlóan elgondolhatók a társadalmi nemek terminusaiban az etnonacionális szimbólumok.⁹ Más (gyengébb) nemzetről szokás mondani, hogy „nőiessé lettek” (és hogy „megerőszkolták őket”), a nemzeti identitás egyesek szerint pedig úgy írható körül és úgy óvható meg, ha megvédjük asszonyainkat más nemzethez tartozó férfiak állítólagosan kielégíthetetlen szexuális étvágyától, ha távol tartjuk őket tőlük.¹⁰ 3) Végezetül pedig a szocialista paternalizmus azzal lett érintetté a társadalmi nemekkel kapcsolatos problémákban, hogy megpróbálta eddig nem látott mértékben eltüntetni a férfi-női különbségeket, bizonyos olyan föladatokat róva az államra, amelyek a háztartásban betöltött, társadalmi nemhez kötött szerepekhez kapcsolódtak. Nyilvánvaló e példából, hogy a társadalmi nem és a nemzet is a modern állam kifermálódásával együtt járó legfontosabb programok lényegi aspektusát alkotja, és hogy érintkezési felületük szimbolikus kifejeződésének és kifermálódásának egyik legfontosabb terepe a család.

A szocializmus társadalmi nemi rendszere

Jóllehet fontos szempontokból különböztek a kelet-európai államok a Szovjetuniótól, most mégis úgy tekintem, hogy mindannyian olyan társadalmak széles osztályát alkotják, amelyek bizonyos szerveződési szempontokat tekintve sokkal jobban hasonlítanak egymáshoz, mint más államokhoz. Másutt adtam már elemzést arról, hogyan „működik” a szocializmus mint rendszer, ott azonban nem vettem figyelembe a társadalmi nemek szerepét.¹¹ Az alábbi rövid áttekintésben Joanna Goven, Gail Kligman, Maxine Molyneux és mások munkásságára támaszkodom: műveik ugyanis segítenek megmagyarázni, milyen sajátosságai is vannak a szocialista rendszernek a társadalmi nemek problémája szempontjából.¹²

A szocialista rendszerek azzal az állítással legitimálták magukat, hogy az általános jólét érdekében hajtják végre a társadalmi termék újraelosztását.¹³ A társadalomról mint családról alkotott implicit elképzelésre támaszkodva a szocialista paternalizmus az előbbi premissza fölhasználásával konstruálta meg nemzet-felfogását; e család feje a „bölcs” párt, aki atyai jelmezt öltve a család összes, az elosztást érintő döntését meghozza: ki és mit termeljen,

ki és milyen ellenszolgáltatást kapjon – más megfogalmazásban ezt a társadalmat az állam-szülő irányítja. Miként Preobrazsenszkij mondotta: „A családot a kommunista párttal kell helyettesíteni.”¹⁴ Sok más politikai rendszerhez hasonlított a szocializmus abban, hogy hangsúlyozta, a család a politikai közösség alapvető eleme, ám úgy vélem, annyiban továbbbment a legtöbbjükénél, hogy nemcsak egyszerűen családnak tekintette a társadalmat, hanem olyan családnak gondolta azt, amelyben a szülő szerepe a családra hárul. A szocialista társadalom tehát a klasszikus *zadrugára* hasonlított: a szocialista társadalmat, a kiterjedt családot, egyéni mag-családok alkották, ezek azonban betagozódtak a patriarchális tekintélyen alapuló nagyobb családi szervezetbe, ennek feje pedig a párt-apa volt.¹⁵ Az így létrejött társadalmat „zadruga-társadalomnak” nevezhetnénk.

Mint Goven és Dölling kimutatják, e zadruga-állam sajátos vonása volt, hogy mélyrehatóan átalakította a társadalmi nemi szerepeket a mag-családokban, növelvén bennük a társadalmi nemek közti egyenlőség fokát.¹⁶ Ennek az volt az oka, hogy a szocialista rendszerek olyan iparosítási programmal léptek föl, mely a tőkeshégyesség miatt (szükségképpen) a munkaező intenzív növelésén alapult: e program így szükségképpen mindenki munkaezőjét igényelte, a társadalmi nemétől függetlenül. Minden ideológiai elköteleződségnél inkább köszönhető ennek a ténynek az, hogy a szocializmus a társadalmi nemek közti egyenlőséget hangsúlyozta, illetve ennek köszönhetőek az egyenlőséget előmozdító politikai intézkedések is. Ezek közé tartoztak az anyasággal járó, illetve a gyermeknevelést szolgáló nagyvonalú kedvezmények, továbbá (kivéve Romániát 1966 után) az abortusz szabadsága, ami lehetővé tette a nők számára, hogy a korábbinál jobban ellenőrzésük alatt tartsák életüknek ezt az aspektusát.¹⁷ A női munkaező szerepe megnövekedésének az volt az egyik következménye, hogy a család-egységekben megnövekedett a nők viszonylagos hatalma, párhuzamosan azzal, hogy az állam egyes politikai intézkedései, továbbá az, hogy az állam magának sajátította ki bizonyos elosztással kapcsolatos döntéseket, aláásták a férfiak családon belül élvezett tekintélyét.

Sok szakértő külön kiemelte, hogy a nőkre immár „kétszeres”, sőt akár „háromszoros teher” nehezedik – a háztartás, az anyai tennivalók és a munkavállalás – azaz, hogy a férfiak nem vállalnak a korábbinál nagyobb szerepet az első kettőben; ennek ellenére igaz, hogy a szocializmus bizonyos mértékben a háztartási feladatokat is újraszervezte. Először is a viszonylag

alacsony nyugdíj-korhatár miatt egyre inkább a *nyugdíjasok* (s nem a háziasszonyok) feladata lett elvégezni a meg nem fizetett háztartási munkát: sorban állni élelmiszerért, foglalkozni az unokával, főzni a dolgozó gyermekeire stb.¹⁸ Azaz bizonyos fokig „geriatrizálódott” a társadalmi reprodukció. Mindazonáltal nagyrészt továbbra is a nőkre terhelődött ennek a súlya, részben mert a kérdéses föladatok női munkának számítottak, de azért is, mert a nyugdíjasok között – a nemi megoszlásnak az idősebb korcsoportra jellemző aránytalansága miatt – a nők voltak túlsúlyban. (Ezért volt az, hogy elsősorban nőket lehetett látni a sorban állók között.) Másodsor: érdekelt lévén a női munkaerő kihasználásban, a zadruga-állam a nők „hagyományos” gondoskodó és gondozó szerepei közül néhányat magára vállalt. Politikai irányelvek húzták ezt alá: Románia Kommunista Pártjának Központi Bizottsága például időről-időre állásfoglalást tett közzé, elrendelvé, hogy a helyi párt-alapszervezetek segítsék elő a családok védelmét és megszilárdítását azzal, hogy jó munkafeltételeket biztosítsanak a nőknek, több közétkeztetési lehetőséget biztosítsanak, és növelik a félkész ételt, illetve a háztartási munkát megkönnyítő gépeket előállító ipar kapacitását.¹⁹ Ezek a politikai intézkedések, valamint az egészségügyi rendszer jól mutatja, hogyan igyekeztek a szocialista rendszerek magukra vállalni a gyermeknevelés, háztartás, egészségügyi ellátás és az idősgondozás olyan aspektusait, melyek más társadalmakban főleg a nők feladatai voltak.

A zadruga-állam azonban még ennél is tovább mehetett: megpróbálhatta esetleg magát a születéshez vezető utat is „államosítani”. E törekvés legszélsőségesebb formái az 1970-es és 1980-as évek Romániájának születéspárti politikai törekvéseiben nyilvánultak meg: ezekről Kligman ad részletes áttekintést, azt fejtegetve, hogy ezek a törekvések immár csupán az állam újratermelési követelményeinek teljesítésére szolgáló eszköznek tekintik a női testet. Kötelező nőgyógyászati vizsgálatok voltak hivatottak biztosítani, hogy a nők ne vessenek véget terhességüknek, és az orvosokat terhelte a felelősség a születési rátáért a körzetükben: az állam csökkentette a fizetést, ha a születési ráta a vártnál alacsonyabbnak bizonyult. Így nemcsak a nők, hanem a nőgyógyászok is a biológiai reprodukció tényezőivé váltak a szocialista Romániában.²⁰ A gyermektelenek, férfiak és nők egyaránt, „nőtlenségi”, ill. „hajadonadót” fizettek, ami további bizonyíték arra, hogy a születés nemcsak a nők ügye volt. Ceaușescu szavaival: „A magzat az egész társadalom szocialista tulajdona”.²¹ E premisszák alátámasztása végett

ő és mások is ismételten rámutattak beszédeikben arra, hogy növekszik az óvodák, napközi-otthonok száma, gyarapodnak az anyasággal járó kedvezmények, nő a családtámogatás összege.

Összegezve: a szocializmus láthatóan átalakította a háztartásban a férfi és a női szerepeket. Azt mondhatnánk, hogy felbontotta a mag-családot, a reprodukció lényeges elemeit társadalmiasította, még ha a többit illetően változatlanul hagyta is a női felelősséget, és kisajátított bizonyos atyai funkciókat és feladatokat, megváltoztatva ezzel a társadalmi nemek problémájának szemszögéből a „háztartási” és a „nyilvános” szféra közti, a XIX. századi kapitalizmusból ismert viszonyt.²² A biológiai újratermelés immár behatolt a nyilvános szférába, nem maradt meg többé a családi szféra határain belül. Ugyanakkor azonban a nyilvánosság helyett egyre inkább a családi szféra biztosította a teret büszkeségük és önérzetük kibontakoztatásához, mind a férfiak, mind a nők számára, mivel olyan jövedelemnövelő tevékenységekkel (az úgynevezett második gazdasággal) fejezték ki ellenállásukat a szocializmussal szemben, amelyekhez a család szolgált alapul.²³ A zadruga-államban élő családok struktúrája tehát alapvető szempontokból különbözött attól, ahogyan az elmúlt században a nyugati országokban általában szerveződött a háztartás és család élete.

Nemcsak újraformálódtak a nemi szerepek, hanem azt is megfigyelhetjük sok szocialista politikai törekvésben, hogy a hosszútávú cél az egész „zadruga család” fokozatos egyneműsítése volt a párt bölcs, patriarchális vezetésével.²⁴ Az volt a szándék, hogy a társadalom tagjai homogén testvériséggé forrjanak össze, mely a fölöttük álló párt-„apához” kötődik: a megkülönböztetések új készlete (jó és rossz párttagok, párttagok és nem párttagok) volt hivatva eltörölni a férfi és női megkülönböztetéshez hasonló különbségeket, miközben az az elvárás fogalmazódott meg a nőkkal szemben, hogy a férfiakhoz hasonlóan, „harcoljanak” a szocialista társadalom felépítéséért, és legyenek a szocialista munka „hősnői”.²⁵ Még ha a nők elsődleges küldetéseként is írták le az anyaságot, Ceaușescu és mások olyan hivatásként (*meserie*) mutatták azt be beszédeikben, amely „kvalifikációt” (*calificare*) kíván: ez az ipari termelés szemléletét tükröző beszédmód hozzájárult a munka „férfi” és „női” formáinak egyenlővé tételéhez.²⁶ A nők ráadásul, a társadalom minden tagjához hasonlóan, függővé váltak a paternalista államtól, védelmezőivé lettek a paternalista államnak, amely a legtöbb döntést meghozza „az egész család érdekében”. A párt által e homogénizált

népességtől elvárt függő beállítódás élénken megmutatkozik a romániai médiában az 1980-as évek folyamán: gyakran hallhattunk bennük a „határtalan háláról”, „mély nagyrabecsülésről”, amit a romániai lakosok éreznek a párt és vezetői iránt a „szülői gondoskodás” és a „kivételesen értékes kormányzás” miatt.²⁷ Horváth és Szokolczi izgalmas munkája a magyar párt aktivistáiról további bizonyítékkal szolgál arról, hogy a pártvezetők felfogása szerint a lakosság, akiért dolgoznak, gyámoltalan, gyermeki és függő – és igyekeztek még inkább ilyené tenni.²⁸

A családi szerepek szerkezetének átalakítása és e homogenizálási törekvések ellenére továbbra is határozottan társadalmi nemi szempontok érvényesültek a szocialista család hatalmi struktúrájában és a tágabb értelemben vett munkamegosztásban. Mint a szocialista család bölcs atyjáról alkotott kép alapján sejthető, az államapparátus erőteljesen férfias jellegű volt. A szocializmus kulcsfontosságú szektorait – magát a bürokráciát, a nehézipart, a hadsereget és az elnyomóapparátust –, különösen a csúcson, csaknem teljesen férfiak uralták, és ilyenként is jelentek meg a társadalom előtt. Az állami bürokráciában a nők túlnyomóan irodai dolgozók és titkárnők voltak (mint gyakorlatilag mindenütt). Csakugyan kerültek nők politikai tisztségekbe, ám általában alsóbb szinteken, kifejezetten nőinek tekintett területeken: az oktatásban, az egészségügyben és a kultúrában.²⁹ Noha ezeket a „női” szerepeket kivette az állam a nők kezéből a mag-családok szintjén, a zadruga-államban érvényesülő szélesebb munkamegosztáson belül azonban továbbra is nők látták el az ezekhez a szerepekhez kapcsolódó feladatokat.

A munkaerő összetételében is a társadalmi nemi szempontok hasonló érvényesülését figyelhetjük meg. Románia iparában például 42% volt a női munkaerő aránya, de a textilmunkások között ez az arány 80% volt, míg az elektronikai iparban dolgozóknak 50%, a gépgyártásban dolgozókéknak pedig 30%-a volt nő; a fehérgalléros foglalkozást űzők között a női alkalmazottak a tudományban foglalkoztatottak 43%-át tették ki, de a kultúra, a nevelés és a művészetek „nőiesebbnek” tartott területein 65%, az egészségügyi dolgozók között pedig 75% volt az arányuk.³⁰ Általában a szocialista rendszerekhez hasonlóan, a romániai rendszer is a nehézipari termelés kultuszát élte, s hős munkásait túlnyomóan férfiaként jelenítette meg, míg a mezőgazdasági termelést és a fogyasztáshoz kötődő tevékenységeket, beleértve a szolgáltatásokat is, általában nők végezték, és jelképes megjelenítésük is ezt sugallta. (Annaira az előbbi kultuszának bűvkörében éltek ezek a terme-

lés-orientált rendszerek, hogy minden lehetőséget biztosítottak a nehézipari tevékenységek ábrázolására.)³¹

Túl azon, hogy továbbra is masszívan érvényesülnek társadalmi nemi szempontok a hatalmi struktúrában és a társadalmi munkamegosztásban, mintha a '80-as évektől kezdve (ha nem korábban) megindult volna egyfajta refeminizálódás a gondozásban. Ez az egyes kelet-európai országokban más és más indokból következett be. Magyarországon például, mint Gal tudósít róla, a párt politikai célja volt egyre inkább kiszorítani a női munkaerőt, és visszaterelni a háztartásba, a gyermek- és idősgondozás hatalmas költségeinek csökkentése végett.³² A „második gazdaság” térhódítása tovább erősítette a „hagyományos” társadalmi nemi normákat: a férfiak számítottak az elsődleges jövedelemtermelőknek, míg a nők kiegészítő munkát végeztek.³³ Romániában részben ezek a költségekkel kapcsolatos megfontolások voltak e folyamat mozgatói, de a közvetlenebb lökést az állam születéspárti törekvései jelentették, melyeknek nagyon vegyes volt az üzenetük a nők szerepét illetően.³⁴ A pártirodalom egyfelől olyannak ábrázolta a nőt, mint aki mindent megcsinál, amit a férfi: tervet teljesít, problémát old meg, politikai vezető lesz belőle, dinamikus eleme a romániai szocializmusnak. Másfelől viszont, és a „magzatra mint társadalmi tulajdonra” vonatkozó kijelentések ellenére, a sajtó azt hangsúlyozta, hogy az anyaság a nők sajátos feladata és kiváltsága. Számtalan újságcikk dicsőítette a nők nemes küldetését a gyermeknevelésben, külön kiemelve, hogy ők örködnék a nemzet jövőjén. Egyesek abból a tényből eredeztették az anya-gyermek kötelék erejét, hogy az anyák otthon maradnak háztartást vezetni és gyermeket nevelni, míg az apák dolgoznak és katonáskodnak (ez a leírás rendkívül kevés családra volt érvényes, tekintettel arra, hogy a munkaerő 40%-át a női munkaerő tette ki).³⁵

Mint sejthetjük, e megnyilatkozásoknak a szélesebb munkamegosztásban is megvoltak a következményei. 1973-ban például a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága elrendelte, hogy a vállalatok teremtsenek jó munkakörülményeket a nők számára azért, hogy azok több időt szentelheszenek a gyermeknevelésnek, s a következő intézkedéseket javasolta meghozni: az otthoni munkavégzés biztosítását, négyórás műszakok és négyórás rész munkaidős státuszok kialakítását a női foglalkoztatottak számára, továbbá a többgyermekes anyák korai nyugdíjazását. A határozat hangsúlyozta továbbá, hogy mivel a nők meghatározott fajta munkákra jobban alkalma-

sak – azokra tudniillik, amelyekhez csekély fizikai erő szükséges, vagyis az elektronikai, optikai, vegyipari, élelmiszeripari, kereskedelmi stb. tevékenységekre –, ezért a Párt ki fogja alakítani azoknak a munkáknak a *nómenklatúráját* (speciális listáját), amelyek tekintetében a nők elsődleges prioritást élveznek.³⁶ Így az anyaság nevében tovább intézményesült bizonyos munkák elnöiesedése.

Mivel – bár nem lehetett fogamzásgátlási eszközökhöz hozzájutni, és szigorú büntetés járt az abortuszért – továbbra is stagnált a születési ráta, a '80-as évek folyamán az addigiaknál sürgetőbben fogalmazódtak meg Romániában üzenetek a nőket, illetve a gyermekvállalást illetően. A pártdokumentumok arról beszéltek immár, hogy a Párt támogatja „a román nép legszebb hagyományait: az anyaságot, azt, hogy sok gyermek születessen, és sok gyermeket neveljenek a családok”.³⁷ A nagycsaládok ezen új „román hagyományának” igazolására olyan újságcikkek jelentek meg, mint a Párt napilapjában közölt hosszú interjú két közismert történésszel a következő címmel: „Sokgyermekes otthon: a jó állampolgár felelőssége a nemzet jövőjéért”.³⁸ Az interjúban két szak tudós azt a történeti kutatási eredményt fejtegette, amely szerint Romániának a kezdetek, vagyis évezredek óta a család mint egység az elsődleges sejtje, hagyományainak letéteményese és haladásának záloga. Egyikük megállapította, elképesztő módon igazolva a patriarchátust, hogy „a férfi csak családalapítással nyeri el igazi identitását”.³⁹ A történészek szerint a nagycsaládoknak köszönhető, hogy a románság évszázados harcai és a hódítások ellenére fennmaradt: a nagy népességszám miatt jöhettek létre a védekezésre berendezkedő középkori román államok. Egyszóval: a sokgyermekes család a román történeti kontinuitás egyik alapvető aspektusa a dákok kora, vagyis több mint két ezredév óta.⁴⁰ Itt láthatjuk, miképp fonódott össze, pontosan a nők „tápláló” természete kapcsán, Ceaușescu szocialista nemzetről vallott felfogása az etnonemzet elképzelésével.

Bár a romániai születéspártiság szélsőséges volt, a benne megnyilvánuló tendenciák mindazonáltal másutt is nyilvánvalóak voltak Kelet-Európában: a reprodukció társadalmiasítása és a patriarchális családi normákat újra megerősítő különböző tényezők közötti feszültség, illetve a továbbra is erőteljesen érvényesülő társadalmi nemi szempontok a hatalom és a munkaerő területén. A szocializmus e vonásainak vannak bizonyos következményei a társadalmi nem és a nemzet tekintetében a posztszocialista korszakban is. Ezek közül a legfontosabb az, hogy mivel a zadruga-állam erőteljesen érez-

tette befolyását a nők táplálói szerepkörében, ezért a szocializmus és a nők egyaránt vádolhatók lettek azzal, hogy egyszerre lerombolták az etnonemzetet, a nemzeti karaktert, és a „hagyományos” nemzeti értékeket. A posztoszocialista korszak nacionalista politikája így arra irányítja a figyelmet, hogy a nőket újra visszavezesse „tulajdonképpen” tápláló szerepkörükhöz, visszafoglalva azt a rosszul anyáskodó államtól, hogy így orvosolja a nemzeten esett sérülést. Ha végigtekintjük az abortuszvitát Lengyelországban, Magyarországon és Horvátországban (ezt az utolsó szakaszban tárgyaljuk), látjuk, hogy valójában ez a nők szocializmusban megszerzett pozíciói ellen intézett támadások iránya.

A nacionalizmus és a nemi szempont a szocializmusban: romániai példák

Az, hogy a rendszer a „szocialista nemzet” építését hangsúlyozta, nem jelentette az etnikai értelemben vett nemzet-fogalom teljes eltörlését. Ez különösen igaz volt Romániában, ahol a pártvezetők másutt nem látott mértékben maguk is az (etno)nacionalista felfogást képviselték.⁴¹ Ennek formáit tanulmányozva még világosabban látjuk, mennyire mélyreható volt a zadruga-állam patriarchátusa, még úgyis, hogy meggyengítette a férfiak hatalmát a mag-háztartásokban, és hatalmat adott a nőknek.

A nemzet mint hagyomány

Két évszázada vagy még régebb óta a nemzeti eszme áll a román politika középpontjában. Ez Románia területi határaival, vagyis azzal kapcsolatos rögeszme, hogy területi értelemben véve hol ér véget a „nemzet”. Románia osztozik ebben a rögeszmében más kelet-európai (illetve a világ más tájain is honos) etnonacionalizmusokkal. Romániának csaknem minden határa problematikus, de különösen ilyen a nyugati, a Magyarország felőli, mivel sok magyar vitatja Románia fennhatóságát a soknemzetiségű Erdély fölött: mindkét oldal „bizonyítékok” arzenálját vonultatja föl jogosultságának igazolására.⁴² A román „bizonyítékok” döntő részét az etnográfiai és a folk-lórból, illetve a történettudományból és a régészetből merített érvek jelentik. Az előbbieket a román paraszti hagyomány töretlenségére mutatnak rá, az utóbbiak pedig azt mutatják ki, hogy időtlen idők óta folyamatos a román jelenlét a területen.⁴³ Mindkét fajta érvnek az szolgál alátámasztásául, hogy

vannak régiók, melyekben „még mindig él” a tradíció, ahol például a parasz-
tok még olyan öltözékben járnak-kelnek, amelyet Traianus oszlopán látha-
tunk, s olyan karácsonyi énekeket énekelnek, melyekben az antikvitásban
főljegyzett eseményekről esik szó.⁴⁴ Ennek az „élő hagyománynak” par
excellence régiója az Észak-erdélyi Máramaros (Maramureș). „Tradíciója”
és szélesebb értelemben vett nemzeti retorikája összefonódik a társadalmi
nem szempontjaival.

Hivatalos nézőpontból – a Ceaușescu-rendszer hagyományával kap-
csolatos beszédmódjában, és abban, ahogyan az általa feltalált tradíciókat
kezelte – a hagyományban nem mutatkoztak társadalmi nemi szempont-
ok: egyaránt volt férfi és női. De miként Kligman máramarosi kutatásai
kimutatták, ténylegesen a tradíció elnöiesedése következett be.⁴⁵ Részben
annak a következménye ez, hogy a rendszer beruházási törekvései miatt
az addig a mezőgazdaságban dolgozó máramarosi férfiak egyre inkább az
iparban találtak munkát, vagy mint szezonális munkásokra egyre inkább
jellemzőjük lett a migráció, s így nagyrészt a nőkre maradt a paraszti-
mezőgazdasági munka.⁴⁶ Ezért szükségképpen a nők voltak azok, akik
a „hagyományos” kenyérkeresetet képviselték, hiszen ők maradtak ott-
hon, azok között a körülmények között, ahonnan az állam politikai
törekvései kizárták a gazdasági „modernséget”. Másfelől pedig éppen
amiatt, hogy az állam marginalizálta Máramarost, a terület egyre inkább
ellenállási góccá is vált a politikai központtal szemben. A helyi hagy-
omány makacs továbbélése a régió ellenállásának jelévé vált, és olyan iden-
titást hozott létre, amely különbözött a rendszer Romániáról mint „sok-
oldalúan fejlett” iparosodó társadalomról alkotott képétől. Azzal, hogy
életük középpontjában az életciklusokhoz tartozó szertartások álltak,
illetve fogyasztási stílusukkal (a „hagyományos” ruházkodással, ételkészíté-
ssel, házdíszítéssel stb.) inkább a nők termelték újra az ellenállásnak ezt
a helyi jellegzetességét, mint a férfiak. Kligman megfogalmazása szerint:
„Ma a nők a tradíció, a családjuk, falvaik és az állam tradíciójának gyakor-
lati őrizői.”⁴⁷ Az általa közölt adatok megmutatják, hogy Ceaușescu Ro-
mániájában az ipari bérmunka értelmében vett modernséget a férfiak
teremtették és alakították, a „hagyományt” pedig a nők.⁴⁸ Ez az elnöiese-
dett tradíció természetesen döntő Romániának az e terület fölötti hata-
lomra formált igényei szempontjából.

A nemzet és az apai ági leszármazás

A Ceaușescu-időkből származó nacionalista szövegeken is kimutatható a társadalmi nemű szempont érvényesülése a „nemzet” és a „hagyomány” felfogásában, de az imént tárgyalttól eléggé eltérő módokon. A máramarosi parasztság a román nemzeti identitásnak csak egy részét öntötte szilárd formába (természetesen igen fontos részét, hiszen ez tette Erdélyt „románná” azzal, hogy a terület népi szokásai rendkívül hosszú időkre nyúlnak vissza) – ennek az identitásnak más részei a nemzeti történetírás eredményein alapulnak.⁴⁹ Nemcsak Ceaușescu beszédei, hanem például mindenfajta újságcikk is tartalmazott hosszú utalásokat a román történelemre. Ezek csaknem mindig férfi hősök végtelen soraként ábrázolták a történelmet; úgy bukkantak föl sorban egymás után, mintha rendre egyik nemzette volna a másikat, s ez olyan képet alakított ki a nemzetről, mintha annak az időben mélyen visszanyúló apaági leszármazás adná alapját. Az alábbiakban egy ilyen szöveg részleteit közöljük; angolul jelent meg, *Great Figures in the History of Romanian Genius* [A román szellem történetének nagy alakjai] címmel⁵⁰:

Ha egy román, de különösen ha egy külföldi, ahhoz a képhez igazodva fogna hozzá a román szellem története nagy alakjainak tanulmányozásához, amelyet Carlyle alakított ki a „hősről”, a „génuszokról” és a „történelem nagy formálóiról”, akkor lehet, hogy nem értené pontosan, milyen módon is formálódott ki a román szellem történelme ... Az jellemző ezekre az alakokra, hogy a nyugatiaknál sokkal inkább általános, kollektív vonásokat öltenek, és rendre a „történelem”, a „hagyomány” és a „folklor” elemeivé válnak. Ezért, hogy válaszra találjanak a nép lelkében, ezért, hogy a román nép egyre nagyobb és nagyobb szelete érzi magáénak őket. A románokból hiányzik a nagy személyiségek énközpontú fölfogása. A hősök csak azután válnak „nagyokká”, hogy a közösség megváltotta, visszaszerezte őket a maga számára. ...

A dél-kelet-európai térség egyik legkorábbi alakja Neagoe Basarab fejedelem, a bizánci és a római szellemiség szintézisét testesíti meg, kettős jellegzetességet mutató kulturális és építészeti műve miatt: az ő nevéhez fűződik egyrészt a *Neagoe Basarab fejedelem tanításai fia, Teodosie számára*, másfelől a Curtea de Argeș-ben épített templom, a XVI. századi nagyszabású építészeti emlék. A *Tanítások*, mely egyidős Machiavelli művével, közelebbről a politikai és gyakorlati bölcsesség kézikönyve, etikai gondolkodással, harcművészettel és pedagógiával foglalkozik. A román politikai szellem eljutott arra a szintre, hogy elméleti módon, kikristályosodott formában és világos szerkezettel mutatkoz-

zék meg. Döntő előrelépést jelentett a mű, mégpedig a „machiavellizmussal” ellentétes póluson, a kormányzás művészete, a fejedelem és alattvalói és az erkölcsi alapelvek problémakörében. A kereszténységtől áthatva ... a román szellem mindig elvetette a cinizmust és a politikai erkölcstelenséget.

Két, XV., illetve XVI. századi, mindenkifelett politikai alak testesítette meg és fejezte ki emlékezetre méltó módon – ez mára a hagyomány részévé vált – a függetlenség szellemét és az ellenállást az idegen agresszióval, a hódítókkal szemben. Sohasem szabad elfelejtenünk, ez az erős patriotizmus az a jellegzetesség, amely mély nyomot hagyott a román nemzeti szellem egész történetében, s töretlen jelenlétét megfigyelhetjük benne.

A győztes csaták és az elszenvedett katonai vereségek, a fellegrak és templomok alapítása, feudális, de mégis szüntelen kulturális aktivitása miatt Nagy István [Ștefan cel Mare], Moldávia fejedelme, a legendákban, a folklórban, a román nép nagy tradíciójában mindig jelenlevő nagy személyiséget jelképezi. Uralkodásának vége Moldávia független politikai életének végét jelentette. ... Tevékenysége az európai ellenállás történetének is része a török hódítással szemben. Sok igazság van abban a tételben, hogy a Kelet- és Dél-Kelet-Európában élő népek által vállalt háború a hódítás sok hullámától védte meg a Nyugatot. A történelem fényében nézve, a román szellem büszkesége joggal táplálkozhat az elhivatottságból, illetve a bátorság és az áldozat szükségességének érzéséből, mivel a nép a hódítások és vándorlások Közép-Európától Konsztinápolyig terjedő területén élt.

Vitéz Mihály [Mihai Viteazul] olyan eposzba illő alak ..., aki jóval messzebbre látott, mint korának történelmi feltételei között elvárható volt. Ellenállása a törökökkel szemben – ezt emlékezetes dátum jelzi, a Călugereniben megívott csatái (1595), melyben eposzi körülmények között győzött – merész kísérlet a három román tartomány (Walachia, Moldávia és Erdély) egyetlen uralom alatt történő egyesítésére. Az egyesítést sikeresen – bár időlegesen – végbevitte egy villámhadjáratral, valamint politikai helyzetfelismerő képességének köszönhetően, és noha a siker rövid életű volt, kisugárzott a románok egész nemzeti történelmére. A román nép egységének, közös eredetének és nyelvének tudata így ... először lett valósággá. Történelmi ténnyé vált a szellemi hagyomány. Vitéz Mihály halálával – alkalmi szövetségesei gyilkolták meg gyalázatosan – a román szellem még egy állandó történelmi vonását példázza és erősíti meg: az áldozat értékét és jelentőségét, a magasztos vagy közös ügy győzelméért vállalt végső áldozatát. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tény,

hogy a román népköltészet páratlan darabjai ... a vállalt és teremtő halálnak ugyanazt az *ethos*át fejezik ki: azét a halálét, mely az egyén sorsának és az elleneségek erők természetes összjátékának eredménye.

A román nép egész történelme során ugyanilyen szimbolikus értékű tetteket hívott életre a társadalmi és a nemzeti tudat. Amikor az erdélyi társadalmi és nemzeti elnyomás körülményei miatt a XVIII. század végén, 1784-ben kitört a Horea, Cloșca és Crișan vezette nagy parasztfelkelés, a három nemzeti hős kivégzése még egy alapkövet jelentett, melyen a román szellem épülete emelkedhetett. Ezt az alapkövet a spontán, „névtelen” hősök fektették le, az elnyomott nép tömegeinek valódi képviselői. A román szellem ilyen népi, feudalizmus elleni kitörésekkel időről-időre, rendkívül kedvezőtlen körülmények között, kifejezte méltóságát, az igazságosabb és jobb, virágzóbb élet vágyát. A szolgaság ellen vívott nemzeti és társadalmi harcainak köszönhetően a nép tudatára ébredt szabadságának, nemzeti és emberi jogainak, és követelte az elnyomás és a társadalmi megkülönböztetés megszüntetését. ...

Az 1821-ben kitört, Tudor Vladimirescu vezette nyíltan nemzeti [és] anti-feudális felkelés ... újraélesztette a társadalmi és nemzeti igényeket, etikai tudatot ébresztett, melyre újra a lázadás vezetőjének végső áldozata ütötte pecsétjét. Tudor Vladimirescunak is meg kellett halnia, gyilkosságnak kellett áldozatul esnie, elődeihez és sorstársaihoz hasonlóan, akik mind kollektív áldozatot hoztak.

Az 1848-ban, minden Román Fejedelemségben lejátszódott, nagy nemzeti és társadalmi lelkesedéssel kísért forradalom a burzsoá demokratikus szellem első kifejeződése. Ezt Nicolae Bălcescu világos elképzelése határozta meg elsődlegesen, a rendkívül széles, európai tájékozódású, kiemelkedő ideológusé és történészé. ... Nicolae Bălcescu lelkesedésével, radikális demokrata tudatával és teljes odaadásával szolgálta az ügyet. A modern demokratikus román politikai szellem benne találta meg az első eszményi, példaszzerű alakját. ...

Mihai Eminescu, a nemzeti költő alakja ugyanolyan formáló erővel rendelkezik, szellemileg ugyanolyan jelentős, mint bárki másé, aki akár társadalmi, akár politikai tekintetben előbbre vitte a román történelmi tudat ügyét. Eminescu rendkívül erőteljesen kifejezte a románok nemzeti tudatát, igazi távlatot adott a román költészetnek is, románok millióinak szívébe és elméjébe véste bele a „költő” és a „lángelme” képmását, így szembesítvén őket a nagy Művészettel, a Költészettel. E kiemelkedő alaknak köszönhetően nem csupán gazdagodott a román szellem, hanem egyetemessé vált, finomodott és letisztult. ...

A román kultúra és szellem eddig megemlíttett kiemelkedő alakjaival csak rövid válogatást adtunk a rendkívül sok személyiségből, akik nevét dicsőségesen visszhangozza a román nép régebbi vagy újabb történelme.

A román nép nagy humanista tradíciójába, a Romániában végbement történelmi forradalmi átalakulások szövetébe illeszkedve, Nicolae Ceaușescu kiemelkedő személyisége – a modern, független, teljesen szuverén szocialista ország rendkívüli küzdelmekre képes lényegibb valóságában – a román szellem legmagasabb törekvéseit fejezi ki.⁵¹

A szöveg, mint fentebb utaltam rá, olyan hősök, az időben messze visszanyúló, az apaági leszármazással jellemezhető sorának tekintette Romániát, ahová azok kerültek be, akik „példaértékű” életet éltek. Életrajzaik rendre a hősiességet és a győzelmet hangsúlyozzák, továbbá az áldozattá válást és az áldozatvállalást: mindebben mint egyének osztoznak az őket egyesítő nemzettel, „Romániával”. Ez a váltás olyan nemzeti ént konstruál, melynek inkább vannak kollektív, mint egyéni érdekei: „kollektív individuumként”⁵² konstruálja meg a nemzetet. Ez a kollektív individuum entitásként cselekszik: megcsinál dolgokat, harcol szabadságáért, kinyilvánítja méltóságát, kiveszi részét a világ kultúrájából, jogosan büszkélkedik, elveti a cinizmust stb. Az ilyen kollektív individuum általában birtokol is: van kultúrája, körülhatárolt területe, és jelleme vagy szelleme.⁵³ Az itt bemutatott kollektív individuumot mintha javarészt „fiak” alkotnák (olykor apjukkal), kiteljesedését pedig Ceaușescu személye jelenti, akit általában „a nemzet legszeretettebb fiaként” volt szokás emlegetni. Azzal, hogy a szemelvény tökéletesen hallgat a női „*génuszokról*”, ékesszólóan a férfiaknak tulajdonítja a dinamikus, aktív, hősi princípiumot. (A szocialista korszak iskolai tankönyveiben alkalmasint megmutatkozott bizonyos erőfeszítés a példászerű nő megtalálására, de ők ritkán bukkannak föl Ceaușescu beszédeiben vagy cikkeiben, a nagy példányszámú sajtótermékekben, kivéve a női publikációkat).⁵⁴

Ebben nincs semmi különösebben szokatlan. Mint George Mosse megmutatta, a nacionalizmusnak túlnyomóan valamifajta társadalmi szerepet sugalló férfiúi jelleg a kötőanyaga.⁵⁵ Különös fajta leszármazást sugall azonban, olyat, amelyik anélkül reprodukálódik, hogy folytonosságához szükség volna nőkre, vagy akár csak a szexre is. Ebben a szemelvényben elsődlegesen a nemzeti szellemre esik a hangsúly, illetve arra, hogy a (férfiak alkotta) kultúra segítségével vagy férfiak teremtő halálával reprodukálódik;

vagyis lehetséges, hogy az evilágban az asszonyok teremtik az életet, ám a nemzeti folytonossághoz alapvetőbb a nemzet örök élete, ezt pedig a kultúra, a hősi tettek és a szellemi minőségek alkotják, vagyis a férfiak birodalma.⁵⁶ Az áldozatvállalás és a teremtő halál témája, mellyel az első szemelvényben találkozhatunk, áthatja (hogy más nacionalizmusokról ne beszéljünk) mind a román történetírást, mind a fontos román népmeséket.

Fontos párhuzamok mutathatók ki a kollektív román nemzet e felfogása, amely szerint az női közreműködés nélkül reprodukálódik, és a bibliai teremtéstörténet között, amelyben Carole Pateman a patriarchális polgári társadalom modelljeinek eredetmítoszt látja (vagyis azt a mítoszt, amelyik a polgárság értelmében vett „nemzet” gyökerét alkotja). Ádám – a zadrugaállamhoz és a románok névadó őseihez hasonlóan – anya és apa is: a magában véve teljes férfi teremtőképességét reprezentálja; Éva végső soron belőle származik. A női teremtőképességet így „férfiak ragadták magukhoz és sajátították ki abban az értelemben, hogy ők képesek *politikai teremtésre*, arra, hogy a politikai rend új formáját kezdeményezzék.”⁵⁷ Ezek a párhuzamok patriarchális szemléletre utalnak, ami az etnonacionális és a polgári nemzetfölfogás mögött egyaránt meghúzódik; olyan kollektív entitásokat sejtetnek, melyeket férfiak hősi tettei és áldozataik táplálnak, melyek megszületésénél ezek bábáskodnak.

A nemzet mint szerető/kedves

Az effajta történetíráásra jellemző ábrázolás, amelyik az apai ági leszármazást tartja szem előtt, valami többet tesz annál, mint hogy egyszerűen megalkotja a nemzetet. Biztosítja tudniillik a megalkotásához szükséges érzelmeket is, és ebben a tekintetben kapcsolódik össze a nemzeti kultúra olyan más elemeivel, mint a költészet és a művészet. E kérdéskör kifejtésében Connell fölvetését követem, amely szerint minden, a társadalmi nemi rendszereket szabályozó rendszernek lényegi eleme a kathexis-struktúra, vagyis az, hogy a társadalmi nemi szerepek mintáit követve rajzolódnak ki az érzelmi kötődések.⁵⁸ Úgy tekintem, hogy ez kulcsot kínál egy olyan problémához, amelyet szerintem eddig nem tárgyalt meggyőzően a nacionalizmus-irodalom; jelesül ahhoz, hogyan válik érzelmetelítetté a nemzeti érzés? Hogyan kezdi magát valamilyen nemzethez tartozónak tekinteni a szubjektum?⁵⁹

Hadd világítsam meg mondandómat egy következő szemelvénnel (mostantól erre mint „2. szemelvényre” fogok utalni, míg a főtebbi legyen az „1. szemelvény”). A szemelvény a román költő és író Ion Lăncrăjan *Szónoklat Erdélyről* c. könyvből származik.⁶⁰ A főtebbivel ellentétben, ez a szöveg nem a nemzetközi közönségnek készült, hanem a hazainak. Románia és a románság önmeghatározását nyújtja, implicit módon Magyarországgal, illetve a magyarokkal szemben. Kontextusát a növekvő feszültség adta Románia és Magyarország között: a feszültség nyilvánvalóan jelen volt végig a '80-as évek folyamán a történészek műveiben, s ez valószínűleg összefüggött a Ceaușescu-, illetve a Kádár-rendszer egyre nagyobb stratégiai különbségével: az egyik ugyanis a mind nagyobb elnyomás, míg a másik a piaci erők egyre meghatározóbb szerepe felé haladt.⁶¹ E feszültség kísérő jelensége (román oldalról) a „Románia” eszméjéhez és Erdély vitatott földjéhez való nagyobb kötődés kinyilvánítása volt.⁶² Mindkét téma fölbukkan a 2. szemelvényben:

*A hazafiság: létszükséglet
Egyetlen szeretet*

Gyerekként úgy gondolod, hogy a világ a szülőház küszöbén kezdődik és végződik, a város vagy falu végével, ahol megláttad a világot, a láthatárral, amely először korlátozta pillantásod. Serdülőként úgy gondolod, hogy az első szerelmed az egyetlen igaz és nagy, amellyel összehasonlítva elsápadnak az égen a csillagok és vízeken a tavirózsák, és minden, ami élő és halandó, mert, véled akkor, csak ez a szerelmed, amely körül minden, a föld és a víz is forog, és nem halandó. A dolgok utóbb megváltoznak, kiegészülnek és összefonódnak, a világ nagyobbak és átfogóbbnak bizonyul, és a szerelmek végtelen sora jön. A semmiből, észrevétlenül mégis mindenek fölé emelkedik az egyetlen és ki nem hunyó szeretet⁶³ – a hazaszeretet, szeretet az országod {*patria*}, a szülőfölded és a néped {*neam*}⁶⁴ iránt, melyből származol. Ez az átfogó és lenyűgöző szeretet egyszerre nő fejlődésszel és tisztánlátással, egyszerre bontakozik ki a fényben, a világban a világ felé, összefonódva és társulva első szerelmeddel – és mind a többivel –, mert csak azok tudják szeretni hazájukat és népüket, akik képesek a szerelemre. Csupán a jók és nagylelkűek, akik ismerik a szó súlyát és az odaadás megrendülését, képesek felemelkedni e mély és erős érzelem magasába.

A múltba tekintve azt látni, hogy a román nép legjelentősebb fiai, a legfelvilágosultabbak és a legtehetségesebbek, a legjobbak és a legigazabbak, a legbe-

csületesebbek, a legőszintébbek és a legbátrabbak átélték ezen érzés tüzét. Fenntartások nélkül átadták magukat ezen érzelmenek, valójában az országnak és népnek szentelték magukat, melyből származnak. Eminescu⁶⁵ élete és munkássága például nem fogható fel e szent szeretet és odaadás nélkül. E szeretet, melyet géniusza tisztított meg egyszer s mindenkorra, felemelte őt az örökkévalóság halhatatlan fényébe, és a maga fényében porladt szét; tette ezt bármiféle bizonytalankodás nélkül, anélkül, hogy ezért valahonnan gondoskodásra vagy fizetésre számíthatott volna, mindent úgy cselekedvén meg, mintha megtörténte eleve elrendelés lett volna avégett, hogy országunk, Románia, ősi nyelvünk és kultúránk teljességében új és mélyebb öntudatra leljen. A pátosz, amely a nagy költő életét végigkísérte – ő maga járta be a románok lakta tájakat, hogy hallja beszédüket, megismerje vágyaikat és legendáikat – nagy és felbecsülhetetlen munkája, minden, amit e kiváló férfi írt és tett, e nagy és megrendítő szeretet jegyében történt, mert oly mély volt lángolása, oly tiszta, biztos és teljes, hogy az ő példamutató és egyedi esetében a dolgok drámai, ha nem egyenesen tragikus fordulatot vettek, és e lángoló szeretet végül halhatatlan lánggá változott.

Ugyanezek mondhatóak el Bălcescu, Iorga és Sadoveanu esetében is.⁶⁶ Közülük Bălcescu az, aki nem hasonlítható össze senki mással, csak Eminescuval, mert őt is ugyanez a lobogás emésztette, és mert ő mindenek fölé, az elégedettség és hírnév fölé helyezte a hazája és népe szeretetét: e hazában szeretett volna meghalni, ám oda sohasem tért vissza, hanem az idegenség magányában pusztult el, ily módon válva halhatatlanná. A másik két férfiú, Iorga és Sadoveanu, kevésbé tűnnek legendásnak, mivel időben közelebb vannak hozzáink. De az életüket végigkísérő pátosz ihletője ugyancsak a haza és nép szeretete; mindketten a hazát és népet szolgálták, a maguk természete szerint ...

E jelentős férfiak és még oly sokak példáján kívül nem szabad megfedkezünk a nép férfianak örökké élő és mindig csorbítatlan példájáról, magának a népnek a példájáról, hisz a nép volt mindennek az atya és tanítója, ő mászta meg, vérezve és fogait csikorgatva, a századok „golgotáit”, annyira bízván a saját csillagában, akkora lélekjelenléttel, erővel, szépséggel, érzékenységgel, intelligenciával, akarattal, szeretettel és vággyal rendelkezvén, hogy a végén mindent ő uralt — győzedelmeskedett az ellenségesség, a függőség és a leigázottság századain, hiszen ő maga is az volt, ami a legjelentősebb férfiai: a megrendítő, mély és tiszta szeretet népe, melynek segítségével kilépett a világba, szeretet, melynek „láncával” volt és van összekötve a világgal. Ez is nagy jelentőségű adott-

ság, a legértékesebb jellegzetességek közül való, mert ez a mi szeretetünk össze-
szövődött más népek iránti tisztelettel és értékeléssel, az élet és szabadság tisz-
teletével és megbecsülésével, ily módon tett szert maradandó visszhangra és
értékre.

Minden szeretet felemel és megtisztít, de az országod, szülőfölded és né-
ped szeretete egyszerre más értelmet is ad a dolgoknak, hiszen a beteljesülés
szintjére emeli föl őket, a tegnapi gyerekből vakmerő és józan férfit teremtve,
a serdülőt hőssé változtatva, ahogyan mindig történt, ahogyan ezentúl mindig
történni fog, ahogyan történnie kell.

Románia – a világ szeme

Románia az én szülőhazám, az álmaim országa, vágyaim országa, melyet
a nem túl távoli jövőben „Dacia Felix”-ként szeretnék szólítani – egy olyan jö-
vőben, mely után a mieink ősidők óta mind sóvárogtak, mert az álmod nem ve-
heti el senki. Megcsalva vagy megbélyegezve, de gondolataidtól és álmaidtól
nem tud senki megfosztani, Románia az én ősi hazám, régi furulyanóta és
a viruló szántóföld szelíd suttogása ... este a pásztor tilinkójának csaknem elfe-
lejtett és távoli csilingelése vidítja föl a hegyoldalt – az az ország ez, melynek
lányneve van, melybe heves férfi heves lelke szorult.

Románia az az ország, amely izzadsággal és könnyekkel – s gyakran, túlságo-
san is gyakran vérrel – fizetett hányattatott történelme egész napjaiért és éveiért; az
az ország, amelyen keresztül rendre tűz- és füst hullámok csaptak át, az, mely min-
dig saját talajában talált rá önmagára, a hegyek forrásaiban, a tisztások csendjében,
szebbnél szebb tájainak körülutazásában, az egyenes és becsületes ítéletében,
melynek köszönhetően senki sem tud félrelökni vagy megsemmisíteni téged, ha
harcod és munkád eggyé forrasztott a talajjal, melyen jársz!...

Románia az az ország, melynek határai a nap alakját rajzolják ki: „*dodoleață*”
(gömbölyded), ahogyan költőnk, a felejthetetlen Blaga mondaná; oly sok szép-
séggel rendelkező ország, oly gazdag és jó, oly bőkezű és bizakodó, oly tehetsé-
ges, oly bőséggel megáldott – nem is tudod szavakba önteni, nem tudod lefes-
teni az ő igazi és sugárzó ragyogásában, mert valami mindig kicsúszik a kezed-
ből: egy haldokló falevél, egy virág, amely épp most nyitja tölcserét az ég felé,
a hegyi vihar dörgése vagy a tenger végtelen nyugalma, az alkonyati mező mély,
alig észrevehető és alig érezhető lélegzete, a Kárpátok békés fennsíkjainak éne-
ke, a pacsirta ezüst trillája, vagy a föld tudatlan dobogása, mellyel a szántóföl-
dekről megfélemlített fűj emelkedik fel!

Románia felejthetetlen férfiak hazája, Bălcescu, Horea és Iancu hazája, Mihai cel Viteaz és Ștefan cel Mare hazája, a Basarabok hazája, Gelu és a Mușatinok⁶⁷ hazája, az ország, mely soha nem hagyta magát meghódítani még, mely nehéz helyzetben – és hányszor nem adódott ilyen! – hallgatott és tűrt, fájdalját dojnákba, elégedetlenségét pedig zord szólásokba öntötte. Balladái és legendái segítségével építette fel saját mítoszait, várt és kitartott, csorbítatlanul őrizve egy régi és csaknem ismeretlen, megfogalmazatlan gondolatot – egy szent szabadság és boldogság álmot!...

Románia szorgos és nagy, rendkívül nagy képességekkel, a legváratlanabb és legkülönfélébb hajlamokkal megáldott ország, és még ha gyakran szomorú volt is a rég-, vagy a közelmúltban, ennek az az oka, hogy szorgalma gyümölcseit a szokásos, aljas ravaszkodással, közvetlenül vagy kerülő utakon elvették tőle, és neki sokszor nem maradt más csak a könnyek, a sírás – ezért rakott fészket valahol lényeglegmelyén a melankólia egy alig megfeyjthető hulláma.

[Románia a fény és a boldogság hazája, azé a Kárpátok alóli fényné, amely behatolt és mindenkorra ottmaradt Grigorescu festményein, Luchian és Andreescu vásznain. A fényé, amelyet Brâncuși emelt a végtelenségéig, a régi zománcoké, az énekek keletkezéséé, egy komplex és mély optimizmusé, amelyben feloldódtak és szakadatlanul oldódnak fel a legforróbb törekvések.

Románia a legigazabb hajlíthatatlanság országa, olyan ország, mely egy mélyreható megújulási folyamatba kapcsolódott bele, olyan ország, melyet a gépek férfias, erőteljes és erősödő zúgása tölt be egyik sarkától a másikig; olyan ország, mely új, értékesebb ékszereket tesz hozzá a régiekhez, amely a vizek erejét árammá és fényé alakítja, olyan ország, ahol örök tüzek égnek az acélművekben Vajdahunyadon, Galacon, Resicabányán, és más helyeken!...

Románia a barátság országa, olyan emberséges ország, amelyik megértést és tiszteletet tanúsít az egész világ iránt, arra vágyik, hogy mindent, ami szép és jó, elsajátítson, semmi mást nem kíván, mint hogy kemény munkájáért tiszteletben, megértésben és méltó megbecsülésben legyen része.

Románia a világ szeme, tiszta és éber, a fény legfinomabb árnyalataira érzékeny, mély és rezgő szem, susogó szempillákkal, melankolikus szemhéjjakkal; e szem, mely zord bátorság kemény rejtekhelye, nagy, nyugodt vizek tisztaságát idézi föl, a jövő, nem is sejtett mértékben nyitott a jövőre!...

Románia az én szülőhazám, a haza, melyből származom, melyet oly nagyon és forrón szeretek, ha a véletlen úgy hozná, hogy ki tudja hol, messzi és idegen helyen halnék meg, még egyszer fölállnék és egész idáig gyalogosan jön-

nék, a hazámba, az ismert és szeretett helyekre! De most ne a halálról, hanem az életről beszéljünk, arról, ami elmúlhatatlan volt és marad e lánynevű és zord férfiúi erőjű kemény ország lelkében!...⁶⁸

Az előbbihez hasonlóan e két esszé is kollektív individuumot konstruál, aki fiakat és feledhetetlen férfiakat foglal magában, illetve a hősiességet és önfeláldozást, a győzelmet és az áldozat-létet hangsúlyozza. De valami többet is tesz: explicit módon érzelmekre játszik. Ez a szemelvény bemutatja, milyen fontos a társadalmi nem a nemzet erotikus vonásokkal való fölruházásához: a férfi hősök lángolnak a nőnek tekintett „Romániáért”, akinek van szemhéja és szempillája, aki „gömbölyded”, akinek „lányneve” van, és aki nyilvánvalóan összekapcsolódik az érett férfi első lángoló *amour*-jával. Míg a nemzeti szolidaritásnak az 1. szemelvényben kimondatlanul a hősök egyszerű csodálata vagy legfőljebb egy leszármazási ághoz való lojalitás szolgál támasztékkul, addig a 2. szemelvényben az apa és a fiú közt helyénvaló szeretet a „Románia” és „fiai” közt kialakuló (csaknem vérfertőző) erotikus kötődéssé válik.

Ezen erotikus kötődés alapjának megteremtéséhez két különálló, de összekapcsolható elem azonosítására van szükség. „Románia” ebben a szövegben két összetevőre osztozik: a tartályra vagy gyűjtő edényre (valamiféle házra) és a benne lévő dolgokra, a bennlakókra. Mindegyiknek vannak nemi konnotációi, s mindegyikhez egyéb ellentétek is kapcsolódnak. A tartály nőnemű, a benne lakók férfiak, „Románia” tere nőnemű, lakóinak az időbe mélyen visszanyúló leszármazási sora (azok a „feledhetetlen férfiak”) hímneműek, a test nőnemű, a lélek hímnemű. Azaz a tér nő-, az idő pedig hímneműnek számít, „Románia” pedig női testet és férfi lelket kap (a tüzes férfi izzó lelkét). A haza az érzelem inaktív női objektumává válik, míg a férfi szubjektum történelmileg aktív – mindez igen szokásos téma a modern identitás-felfogásokban.⁶⁹ Ennélfogva nem mondhatjuk, hogy „a román nemzet” mint kollektív individuum szigorúan hímnemű, mint amilyenként az 1. szemelvényben láttuk: ebben az esetben olyan aktív (hímnemű) princípiummal találkozunk, amely szorosan összekapcsolódik a (passzív) nőnemű térrel – területtel –, mely teret a hímnemű princípium védelmezi meg.⁷⁰

A tér nőiesítése további megjegyzést is megérdemel. A román történetírásban, ahol központi téma a nemzet áldozattá válása, ennek gyakran térbeli dimenziója van: a barbárok megsértik Románia határait, megerőszakolják,

megcsonkítják testét.⁷¹ Besszarábia Szovjeunióhoz való csatolását az ország megerőszkolásaként szokás emlegetni, Erdély ideiglenes Magyarországhoz csatolása 1940–44 folyamán pedig testcsonkításnak számít. (Amikor 1918-at követően Magyarország elvesztette Erdélyt, ennek képi megjelenítése a szeretett anya-országot ábrázolta, akinek „teste hófehér, szűzies teste megcsonkított és vérző”, a politikusok pedig „imádott testről” beszéltek, melyet a „barbárok széttéptek és elpusztítottak”).⁷² Annak, hogy ezt a megsértett teret nőneműnek szokás látni, a legnyilvánvalóbb alapjául az szolgál, hogy (a nyugati kultúrában) a nő képzeete összekapcsolódik a test és a természet képzetével, tudniillik a földművelés metaforájában. Elegendő a földet föl-szántó férfiak metaforájára gondolnunk, vagy – s ezzel oly sok híres műalkotásban találkozhatunk mindenütt – a leterített, meztelen nőkről alkotott képekre: ezek mind azt sugallják, hogy a nő olyan, mint az anyagi természet, a férfiak aktív bámulásának és tevékenységnek passzív tárgya.

Ez az asszociáció, mely nem korlátozódik a jelen esetre, két dolgot eredményez. Először is természeti jegyekkel látja el, azaz a nemek terminusaiban fogalmazza meg a területi határok kérdését, mely annyi nyugtalanság okozója volt Kelet-Európa XIX–XX. századi történetében. A női testet fedő bőrhöz teszi hasonlatossá ezeket a határokat: pontosan meg vannak szabva, de mégis megsérthetők határai; fegyveres védelemre szorulnak, s ezt elkerülhetetlenül férfiak biztosítják („fiai” megvédik „az anya-hazájukat”, „anyjukat” és „kedvesüket” – tetszés szerint szaporíthatnák az ilyen megfogalmazások számát). Másodszer pedig e fegyveres védelem alátámasztása végett megadja a kathexis nemi terminusokban megfogalmazott struktúráját, az érzések egy készletét.

Így a 2. szemelvényben a nyugati gondolkodásból, különösen pedig a romantikából ismerős antinómiák egy készletének körvonalait látjuk kirajzolódni: nő/férfi; kedves/szerető; test/lélek; természet/kultúra; föld/nép; tér/idő; születés/(teremtő)halál.

Vagyis olyasmint látunk itt körvonalazódni, ami párhuzamba állítható a társadalmi nemek „hagyományos burzsoá” rendszerével: ez a nemzeti érzés kathexisét mint valami olyat tartja fenn, ami hasonlít az első szerelemhez, de jobb annál. Az ellenállás egy formája tárul eléink a szövegből? Vagy talán a tudattalan ellenállásé azzal szemben, ahogyan a szocializmus újrastrukturálta a háztartásban érvényesülő nemi szerepeket azzal, hogy csökkentette a férfiak hatalmát, és (relatív értelemben fogalmazva) mint az állam

szövetségeseinek, hatalmat adott a nőknek? Vagy pedig egy magasabb rendű patriarchátus „mélystruktúrája” olvasható ki belőle, olyan patriarchátusé, mely lényegileg jellemzi a zadruga-államot? Az, hogy a fönti antinómiákkal átitatott szöveg jelen lehet, mégpedig e zadruga-állam középpontjában, s hogy azt Ceaușescu egyik kedvenc költője írhatta, arra utal, hogy bármilyen radikális lehetett is a szocializmus a család szerkezetének és a családi szerepeknek az átszervezésében egy bizonyos szinten, másik szinten tökéletesen egybevágott azokkal a patriarchális formákkal, melyek Nyugaton mindenütt a nemzeti eszmék középpontjában állnak. Mi történik hát a társadalmi nemi szerepek szervezésének e két szintjével a szocializmus bukása után, s milyen alakot ölt végső soron a nemzeti eszme?

Posztszocialista nacionalizmus és antifeminizmus: magyar, lengyel és horvát példák

A szocializmus végetértével a különbségekre esik a hangsúly a kelet-európai országok között, ám csaknem mindenütt jelen van egy nyugtalanító közös vonás: az egyre láthatóbbá váló etnonacionalizmus, antifeminista és születéspárti politizálással párosulva. Ennek középpontjában jórészt az abortusz problémája áll.⁷³ Csak Romániában nincs (még) aktív abortusz-ellenes mozgalom, mivel a korábbi abortusztilalom miatt az emberek túlságosan is tudják, mi ennek az ára; de még Romániában is, mint Kligman kitalapintja, megfigyelhető ugyanez a „retradicionálzás”, vagyis a visszatérés a családi élet és vallás „hagyományos értékeihez”, melyek a nők helyét újra a háztartásban jelölik ki.⁷⁴ Az abortusz másutt többé-kevésbé könnyen végrehajtható volt, s a legújabb kutatásokból világossá vált, hogy a nacionalizmus és az abortusz-ellenesség kéz a kézben jár a nőknek a munkában és a nyilvánosságban megszerzett pozíciói ellen intézett támadásokkal.⁷⁵ Miként egy magyar férfi munkás fogalmazott az antropológus Eva Huseby-Darvasnak: „Az volna az ideális helyzet, ha mostantól minden asszony otthon maradhatna, ahogyan a magyar anyákhoz illenék, és a férfiak újra eleget kereshetnének családjuk eltartásához.”⁷⁶

Rendkívül élesen látható az összefüggés az olyan jelmondatokban, mint „A meg nem születettek is mind horvátok”, illetve „az abortusz: genocídium”.⁷⁷ Ez fölbukkan a „tizenhétmillió, magzatként meggyilkolt lengyel polgár” és az „ötmillió magyarra” vonatkozó politikai érvekben, akik a „mi magyar

holokausztunkban” haltak meg: a harmincöt évnyi kommunista liberális abortuszpolitikának, illetve azoknak az önző nőknek az áldozatai, akiknek előnyük származott meggyilkolásukból, és akik még mindig előnyt kívánnak ebből kovácsolni maguknak.⁷⁸ Horvátországban, magánalapítványok, a katolikus egyház és nemzetközi életpárti szervezetek támogatását élvező konzervatív csoportok a családra mint a nemzet alapvető egységére vonatkozó érvekkel kívánják bíróság elé vinni a liberális abortusz-törvényt, feminista ellenfeleiket pedig felforgatókként kezelik.⁷⁹ Magyarországon egészen odáig elmentek a nacionalisták, hogy az elhajtott magzatok számát azoknak a (jóval kisebb) számmal vesse egybe, akik Magyarország történetének legnagyobb katonai vereségei (az 1526-ban a törököktől, illetve a II. világháború folyamán Sztálingrádnál elszenvedett vereség⁸⁰) során estek áldozatul, illetve, hogy Abasár városában az áldozatul esett magyarokra emlékezve fölállítsák a „magzatok emlékművét”.⁸¹ Az abortusz-párti feministákat „anyagilkosokként” emlegetik, és a nőket tartják felelősnek a „nemzethalálért”.⁸²

E trendeket legrészletesebben Joanna Goven elemzi, magyarországi adatokra támaszkodva.⁸³ Érvelésében – mely összetettebb annál, semhogy itt összefoglalóját adhatnám – abban állapítja meg ennek gyökerét, ahogyan a szocializmus 1989 előtti ellenzéke újra megerősítette a „hagyományos” családi szerepeket, s ez jelentkezik most túlzott formában, miután átvette az ellenzék a társadalom irányítását. Az új politikai mozgalmak most vissza kívánják vonni mindazt, amit a nők a szocializmus idején elértek, illetve (Románia kivételével) meghatározó szerepüket a reprodukciót érintő döntésekben. Másképpen fogalmazva: a zadruga-állam törekvéseit, melyek a családi-patriarchális hatalom kisajátítására irányultak, egyre inkább olyan politikai törekvések és beállítódások váltják föl, amelyek helyre kívánják állítani a mag-családokban a férfiak elvesztett tekintélyét. Ez a politika a kommunisták szövetségeiként kezeli a „másságot képviselő” nőket.⁸⁴ Mivel a kommunisták mind a természet, mind a nemzet ellenségének bizonyultak – az előbbinek azzal, hogy olyaná akarták változtatni az embert, ami „ellentét” nyereségvágyó és a társadalmi nemi szempontokat messzemenően figyelembe vevő „természetével”, az utóbbinak pedig azért, mert megengedve a születési ráta csökkenését csaknem kihalásra ítélte azt –, ezért a szövetségeisé váló (vagy legalábbis a karrierista, feminista) nőknek szintén a nemzet ellenségeinek kell lenniük. Így a nacionalista politika most a nemzet újrafelművelését javasolja a szocializmus legyőgítő „anyáskodásá-

val” szemben. Ez újfent a család újraszervezésével jár: visszakényszeríti a nőket tápláló szerepükhöz, ami „természetes” módon együtt jár biológiai nemükkel, illetve visszaállítja a férfiak „természetes” tekintélyét a családban.

Goven megdöbbentő forrásokkal szolgál számunkra ennek illusztrálásául. Olyan politikai szövegeket idéz, amelyek annak szükségességéről beszélnek, hogy a magyar férfiak legyenek újra férfiak, s ne gyöngé bábok, akikké a szocializmus tette őket, s ha ez megtörténik, a nők automatikusan újra alárendeltjeik akarnak majd lenni.⁸⁵ Rengeteg írás fejez ki aggodalmat vagy rosszallást a Magyarországon túlságosan is bevetté vált „matriarchátus” miatt.⁸⁶ Érvelésük szerint gyengévé és tekintély nélkülivé változtatta a férfiakat a „szocialista anyáskodás”; ennek megváltoztatása végett pedig helyre kell állítani a család autonómiáját és az apai tekintélyt: az anyáknak nem a társadalomtól, hanem a férjüktől kell függniük.⁸⁷ Esszencializmus süt át ezeken az írásokon, melyek a „természetes különbségeket” hangsúlyozzák, ezek pedig az otthonteremtés funkcióit ruházzák a nőkre. Még fontosabbak azok a szövegek, melyek általában az agresszivitás miatt (különösen szexuális ügyekben) fejezik ki rosszallásukat, amire a szocializmus bátorította a nőket, de mindenekelőtt a családon belül megmutatkozó romboló agresszivitás miatt: a nők, hangzik a panasz az effajta szövegekből, már nem érzelmeseek és megértők.⁸⁸ Ebben újfent annak megerősítését látom, hogy a nőknek pontosan arról a gondoskodó és érzelmi háttérrel biztosító szerepéről van szó, amely vesztített fontosságából amiatt, hogy a szocializmus a női munkavállalás lehetővé tétele végett magára vállalta azt.

Goven adatai így azt sugallják, hogy a politikai pluralizmus és a kapitalizmus helyreállítása Magyarországon összekapcsolódik bizonyos „burzsoá” családi normák újra megszabásával. Ez annál is szükségszerűbb, mivel a szocializmus jóléti állama sok funkcióját feladni kényszerül: immár nincs elég pénz mindazokra a napközi-otthonokra és óvodákra, hosszú időre szóló anyasági kedvezményekre és családi juttatásokra, egyszóval: a társadalmiasított reprodukcióra. A gondozói feladatoknak vissza kell hát szállniuk a nőkre; a politikának pedig abban kell ehhez segítségül lennie, hogy megfékezze ezeket az agresszív magyar feleségeket és anyákat, akik ennyire elmulasztják teljesíteni kötelességüket a nemzet iránt.⁸⁹ Vegyük példaként Beke Katát, aki az MDF-kormányzat idején, 1990-ben, az első oktatásügyi államtitkár volt:

„A történelmi példák gazdag tárházában ... a házasság európai modellje bizonyult a legsikeresebbnek és a legrugalmasabbnak. Éspedig azért, mert

összhangban van az emberiség természetes adottságával, hogy tudniillik két nem alkotja, megfelel a génjeinkben rejlő egymást kölcsönösen kiegészítő különbségek készletének. S mert csak itt [Európában] növekedhet föl az új generáció normális – azaz a két nemen alapuló – világban....⁹⁰

Magyarország csak akkor lesz újra egészséges társadalom, hangzik a mindenféle színárnyalatú politikai csoportok érvelése, ha helyreáll a nemek polaritása.

Tekintélyes mennyiségű bizonyíték van arra nézvést, hogy sok nő nagyon is kívánja ezt, és nem veszi rossz néven, hogy elveszti a munka világában és a nyilvánosságban elért pozícióját. Sokuk számára a munka kényszer volt, s nem olyasmi, amire törekedtek; a párttevékenység gyötrelem volt, amit egyes nőknek azért kellett elviselniük, mert a Párt ragaszkodott ahhoz, hogy „kvótákkal” bizonyítsa egalitarizmusát. Sokuk számára az otthon mindig menedéket jelentett a zsarnoki állam elől, most pedig örömmel térnek vissza oda, ha férjük biztosítani tudja a családi költségvetés közmondásos egyensúlyát. Sőt, sok nő azért tekintette természettel ellentétesnek a szocializmust, mert egyenlően kezeli a két biológiai nemet, márpedig azok szerintük a „természettől fogva” tökéletesen különbözőek.⁹¹ Sokan látják úgy, hogy a szocializmus vége szükségszerűen a dolgok természetes rendjének a helyreállításával jár együtt, s hogy ebben a rendben döntő fontosságú a társadalmi nemeket illető esszencializmus és az anyaság természetes szerepe.⁹² Csak az abortusz kérdése mozgósított néhány nőt arra, hogy megvédjék azt, amit immár joguknak tartanak.

Ha Magyarország példájából vonhatunk le következtetést, akkor láthatjuk, hogy milyen szorosan összefonódik a posztszocialista Kelet-Európában a „szocializmus” és a „kapitalizmus” a társadalmi nemek közti viszonyok megszerveződésének specifikus – és különböző – módjaival; ezek pedig összekapcsolódnak a nemzeti eszmével. A szocializmus vége annak az államnak a végét jelenti, amelyik a biológiai és a társadalmi reprodukció jelentős költségeit magára vállalta, s mindezzel, ellentétben a kapitalista rendszerekkel, nem az egyéni háztartásokat terhelte meg. Ha – hangzik egyes szakemberek érvelése – a kapitalista háztartás társadalmi nemek szerint történő megszerveződése csökkenti a tőke munkaköltségét azzal, hogy nem-munkának nyilvánít bizonyos szükségszerű teendőket (ennél fogva nem fizet értük), akkor a posztszocialista kelet-európai országok csak ehhez hasonló olcsóbbodással lesznek életképesek.⁹³ Így a szocializmus vége szükségképp

pen újfent azoknak a (nőinek számító és a háztartásba visszaillesztett) feladatoknak a láthatatlanná tételét jelenti, amelyek ha láthatóvá válnak, és ha az állam vállalná őket magára, túl költségesnek bizonyulnának. A fő alternatíva, mellyel előre számolhatnak a nők az, ami a fejlettebb gazdaságokban lejátszódott: nevezetesen, hogy a háztartási feladatok szolgáltatásokként árucikké válnak (napközi otthon, mosoda, ebédszállítás stb.) – ezekért a szolgáltatásokért a valódi költségekhez közelebbi árat fizet a dolgozó házaspár, mint amennyivel akkor számolunk, ha mindez háztartási munka. Mindaddig azonban, amíg a mai fejlett országokban megszokotthoz hasonló mértékben át nem hatja az árugazdaság Kelet-Európát, a posztoszocialista Kelet-Európa vissza fog térni ahhoz a háziasszonyon alapuló háztartásgazdasághoz, amelyet mind a szocializmus, mind pedig a fejlett kapitalizmus legalább részben már meghaladott.

E visszatérés egyik döntő eszköze az új demokratikus politika lesz, mely – mindenütt egészen más okból – „mizogünnek”⁹⁴ bizonyul. Az új demokratikus politikának pedig, mint Goven magyarországi adatai mutatják, az etnonacionalizmus áll a középpontjában. Könnyű belátni, miért. A jelenlegi politikai formációkat még mindig „antikommunizmusuk” legitimálja, vagyis az, hogy elleneztek azt, amit a kommunisták csináltak. Mivel a nyilvánosság előtt egész Kelet-Európában a kommunista pártok többnyire csatlakoztak a Szovjetunió internacionalista vonalához, a nemzeti érzés egyfajta antikommunizmussá vált. Mivel a nacionalizmust az ellenállásnak ez az aurája lengi körül, nyilvánvalóan úgy esik rá a választás, mint olyan eszközre, amellyel gyógyíthatók az elnyomott nemzeten a kommunisták által hagyott sebek. Amennyiben úgy tekinthető, hogy a nők hasznot húztak a szocializmusból, vagy pedig hogy szövetségesük volt a szocialista állam, a feminizmus szocialista jelenségként bukkan a felszínre, ennyiben nemzetietlenként támadható. A különböző szálak, mint megmutattuk, az abortusz problémájában futnak össze. Az abortusz részben a szocializmus kimúlása egyik életbevágó szimbólumának köszönheti jelentőségét: a nemzeti újjászületés eszméjének. Nem születhet újjá a nemzet, ha magzatai halálra vannak ítélve.⁹⁵ Nem válhat újra egészségessé a nemzet, ha a nők nem hajlandók kihordani és táplálni „magzatpolgárait”. Ahhoz tehát, hogy a nemzet felgyógyuljon a szocializmusból, új patriarchátusra van szükség, s ezt a nemzeti eszmét szolgáló új, demokratikus politika valósítja meg.

A helyzet egyik ironiája az, hogy a nyugati politikacsinálók gondolatvilágában úgy él a nacionalizmus, mint ami a maga irracionális, „törzsi” szenvedélyeivel nem fér össze a modern nyugati politikai gazdaságtannal, s most hirtelen azt kell tapasztalniuk, hogy reménytelen pártfogoltjaik, a nyugatosító, antikommunista értékek leglelkesebb támogatói: helyi nacionalisták. A nyugati liberalizmus mindig is gyanúsnak találta az etnonacionalizmust, mivel az egy választott nép tagjaira korlátozza a „démós”-t, a demokratikus részvétel alanyát, míg az azoktól, akik etnikailag „mások” megtagadja a teljes polgárjogot. A világpolgárság elképzelését, vagyis azt az elképzelést éri kihívás, melyet a liberális politikaelmélet a demokratikus politika középpontjába szokott állítani, a kihívás a kelet-európai „demokrácia” középpontjából indul ki. Ahogy továbbhalad a szocializmusból való átmenet folyamata, különösen figyelniük kellene arra a szakértőknek, hogyan integrálja a társadalmi nemeket a nacionalista politika, a nemzet-képzetek milyen új formáit ki javasolja, és hogyan hozza majd létre a politika az olyan kérdések körül, mint az abortusz, a demokrácia és a kapitalizmus más és más formáit, melyekben új és új módokon fonódik össze a nemzet és a társadalmi nem.

Fordította: Ábrahám Zoltán

JEGYZETEK

- ¹ Ezt az előadást a Catherine Hall és Judith Walkowicz által szervezett, s 1992. júliusában Bellagioban megtartott „Gender, Nationalism, and National Identities” témakört körüljáró konferenciára írtam. Köszönettel tartozom a szervezőknek és a résztvevőknek, csakúgy, mint a Johns Hopkins Women's Studies Seminar résztvevőinek inspiráló megjegyzéseikért, melyek segítségemre voltak előadásom újrágondolásában. Tanulmányom nem születhetett volna meg Gail Kligman segítség nélkül, aki a benne feldolgozott források nagy részét rendelkezésemre bocsátotta. Mary Poovey, Emily Martin, Kristie McLure és Lauren Sobel is hasznos tanácsokkal voltak segítségemre. [Az írás eredetileg megjelent *From Parent-State to Family Patriarchs: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe*. In: *East European Politics and Societies*, Volume 8, No. 2, Spring 1994, 225-255.]
- ² A „szocialista” szót a szocializmus azon formáinak megjelölésére használok, amelyekkel eddig, jelestül Kelet-Európában és a Szovjetunióban találkozhattunk, s nem olyan *lehetséges* szerveződésekre utalok vele, amelyeket esetleg szocializmusnak neveznénk. A „szocializmus” ebben az írásban végig úgy értendő, hogy annak „ténylegesen létező (vagy egykori)” változata. Szívesebben használok a „kommunizmus” terminusnál, hiszen egyik ország sem lépett föl azzal az igénnyel, hogy eljutott volna már odáig.

- ³ Mary Poovey-nak tartozom köszönettel ezért a megfogalmazásért.
- ⁴ Connell, R. W.: *The State, Gender, and Sexual Politics*, Theory and Society 19 (1990), 523-526.
- ⁵ Ezért az észrevételért Mary Pooveynak tartozom köszönettel. Ld. még: Sedgwick, Eve Kosowsky: *Nationalisms and the Sexualities in the Age of the Wilde*, In: Parker, Andrew – Russo, Mary – Sommer, Doris –Yaeger, Patricia (eds.): *Nationalisms and Sexualities*, New York, 1992, 229.
- ⁶ Hobsbawm, Eric R.: *Nations and Nationalism since 1780* Cambridge 1990, 18-20.
- ⁷ Ezt az alábbi idézettel érzékeltethetjük: „A román, magyar, német és más nemzetiségű munkások együtt alkotják a szocialista Románia nagy családját.” (Jellemző módon *A szocialista nemzet [Națiunea socialistă]* címet viseli a cikk, melyből ez a mondat származik. Ld.: *Documente ale Partidului Comunist Român: Culegere sintetică* Bucharest, 1972, 106. Gail Kligmannak kell köszönetet mondanom ezért az idézetért.
- ⁸ Ld. például Yuval, Davis – Anthias, Floya: *Women – Nation – State* (New York, 1989) c. művének bevezetőjét.
- ⁹ Remekül megvilágítja ezt Goerge Mosse könyve: *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and sexual Norms in Modern Europe*, Madison, 1985. Ld. még: Higham, John: *Indian Princess and Roman Goddess. The First Female Symbols of America*, Proceedings of American Antiquarian Society 100 (1990).
- ¹⁰ Ld. pl. Stoler, Ann L.: *Making Empire Respectable: the Politics of Race and Sexual Morality in 20 th-Century Colonial Cultures*, American Ethnologist 16, 1989.
- ¹¹ Ld. Verdery, Katherine: *Theorizing Socialism: A Prologue to the Transition*, American Ethnologist 18, 1991; *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*, Berkeley/Los Angeles, 1991.
- ¹² Lásd többek közt az alábbi műveket: Dölling, Irene: *'We Now Live from Day to Day, Becasue Nothing Is Certain Anymore': On Changes in the Daily Lives of the Women in the New Länder* (kézirat, 1991); Goven, Joanna: *Gender Politics in Hungary: Autonomy and Anti-feminism*, In: Funk, Nanette – Mueller, Magda (eds.): *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, New York, 1993, illetve *The Gendered Foundations of Hungarian Socialism: State, Society, and the Anti-politics of Anti-feminism, 1949-1990* (politikatudományi PhD-értekezés, Univ. of California, Berkeley, 1993); Heitlinger, A.: *Women and State in Socialism: Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*, London, 1979; Kligman, Gail: *The Wedding of the Dead: Ritual, Poetics, and Popular Culture in Transylvania*, Berkeley/Los Angeles, 1988, illetve *Women and the State: Ceaușescu's Pro-natalist Policies* (az 1991-ben Braziliában megrendezett, a reprodukció politikáját tárgyaló Wenner-Gren konferencián megtartott előadás szövege); továbbá *The Politics of Reproduction in Ceaușescu's Romania: A Case Study in Political Culture*, East European Politics and Societies, 6/1992; Maxine Molineux: *The 'Women Question' in the Age of Perestroika*, In: Blackburn, Robin (ed.): *After the Fall.*, London, 1991; Rosenberg, Dorothy: *Shock Therapy: GDR Women in Transition from a Socialist Welfare State to a Social Market Economy*, Signs, 17 /1991.

- ¹³ Konrád, György – Szelényi, Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, Budapest: Gondolat, 1989 (első magyar megjelenés: Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1978), 73-78.
- ¹⁴ Az idézet forrása: Heller, Mihail – Nyekrics: *A Szovjetunió története*, Budapest: Osiris, 1996, 141. [Heller és Nyekrics az idézett kijelentést nem Preobrazsenszkijnek tulajdonítják, hanem a jogász A. Gohjbergnek (a bibliográfiai adatokhoz ld. i.m., 167.o., 181. lj.); de természetesen akár Preobrazsenszkij szájából is elhangozhatott ez a mondat – a ford.]
- ¹⁵ Lauren Sobel volt segítségemre e megfogalmazás kialakításában: ő mutatott rá ugyanis a vele folytatott beszélgetés során, hogy mintha különös módon „megketőződnék” a család az előadásomban.
- ¹⁶ Jelen írás nagy hiányossága, hogy nem áll rendelkezésre jó történelmi áttekintés arról, milyen volt a család/társadalmi nem struktúra egyik-másik kelet-európai társadalomban 1945. előtt (kivéve Lampland e témába vágó írása). Ezért nem tudom megmondani, hogy a szocialista korszakra jellemző minták mennyiben voltak a korábbiaknak, vagy mennyiben térnek el tőlük, s ezért újra és újra a „burzsoá” család formáiról alkotott általánosságokhoz kell folyamodnom.
- ¹⁷ Ezek a rendelkezések azonban a fogamzásgátlás más lehetőségeit nemigen kínálták föl. Romániában egészen 1966-ig, a születéspárti kampány kezdetéig széles körben könnyen elérhetőnek számított az abortusz. A műtét 30 lebe került abban az időben, amikor egy szakmunkás havi keresete 2500 lej körül lehetett. A részleteket illetően ld.: Kligman: *Politics of Reproduction*. Ez a mű adja a legjobb eligazítást a születéspártiságról és szélesebb értelemben a társadalmi nemekkel kapcsolatos problémákról Romániában.
- ¹⁸ Ld. Kligman: *Politics of Reproduction*, 374., 24. lj. Kligman egy tréfáról is beszámol, nevezetesen, hogy az idősebbeket a „piac solymainak” (*șoimii pieții*) kezdték nevezni, remek szójátékot űzve a kommunista ifjúsági szervezet nevével (a haza solymai – *șoimii patriei*).
- ¹⁹ A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának 1973. VI. 18-19-i plenáris ülésén született határozat – broszúra.
- ²⁰ Kligman részletesen tárgyalja, hogyan szegődtek orvosok a születés megrendszabályozásának szolgálatába. (*Politics of Reproduction*, 386-395.)
- ²¹ Az idézet forrása: Hord, Charlotte – David, Henry P. – Donnay, France – Wolf, Merrill: *Reproductive Health in Romania: Reversing the Ceaușescu Legacy*, IPAS Reports 22 (July/August 1991), 232. Az idézet a következőképpen folytatódik: „A szülés hazafias kötelesség ... Aki nem hajlandó gyermeket vállalni, az hazatérülő.”
- ²² Rosenberg: *Shock Therapy...*, 147.
- ²³ Szalai, Júlia: *Some Aspects of Changing Situation of Women in Hungary*, Signs 17/1991, 161.
- ²⁴ A társadalmi nem „homogenizálásának” ragyogó leírását nyújtja Joanna Goven a *Gendered Foundations* 2. fejezetében. Ld. még Kligman: *Politics of Reproduction*,

- 366-369. A homogenizálás etnikai csoportok tekintetében való tárgyalását lásd: Stewart, Michel: *Gypsies, the Work Ethic, and Hungarian Socialism*, In: Mann, C. M. (ed.): *Socialism: Ideals, Ideologies, and Local Practice*, London, 1993.
- ²⁵ Kligman részletesen tárgyalja ezt a jellegzetességet, egészen pontosan a terhesség kihordásának társadalmiasíthatatlan lényegét; részletesen beszámol a sok gyermeket szülő és fölnevelő nőknek adományozott különböző kintintésekről (A Szocialista Munka Hősnője stb.) is (*Politics of Reproduction*, 377.)
- ²⁶ Ld. *Scînteia* 55 (13543), 1986, III. 8., 3. oldalán olvasható cikkeket.
- ²⁷ Ld. pl. a *Scînteia* 55 (13543), 1986, III. 8., 2. oldalán olvasható cikkeket.
- ²⁸ Horváth, Ágnes – Szokolczai, Árpád: *Senkiföldjén. A politikai instruktorok tevékenységéről az állampártban*, Budapest: Akadémiai, 1989, 82-84. és 201-203.
- ²⁹ Kligman: *Wömen...*, 5.
- ³⁰ Nicolae Ceaușescunak az országos nőkonferencián 1985. III. 7-8-án elhangzott beszéde, *Femeia*, 38/1985, 5-7.
- ³¹ Különösen jó példa erre Andrej Wajda filmje, *A márványember*.
- ³² Gal, Susan: *Questions about Women and Gender after Socialism: The Abortion Debate in Hungary* (az American Anthropological Association éves összejövetelén megtartott előadás, Chicago, 1991), 2. További részletek Goven *Gendered Foundations*-jének 5. fejezetében találhatók.
- ³³ Szalai: *Aspects*, 155.
- ³⁴ E politikai törekvések indoka között megemlíthetjük Ceaușescu vágyát, nagy ország fölött kívánt uralkodni, illetve, hogy a tőkeszegény gazdaságot a kényszer az intenzív munkaerő-felhasználás felé terelte. 1966-tól 1989-ig Románia volt az egyetlen kelet-európai ország, amelyben nem volt minden további nélkül végrehajtható abortusz.
- ³⁵ Crăuciun, Victor: *Chipul luminos al mamei, un mare model al literaturii române*, *Scînteia*, 1986. II.20 (Ezt hangoztatja állandóan a párt központi napilapja.)
- ³⁶ *Románi Kommunista Párt Központi Bizottságának 1973. VII. 18-19-i plenáris ülése*, brosúra, 27-30.
- ³⁷ Ld. például az 1985. III. 7-8-án tartott országos nőkonferencia résztvevőinek Ceaușescuhoz írott táviratát, *Femeia* 38/1985, 8-9.
- ³⁸ A cikket Silviu Achim jegyzi; *Scînteia*, 1986. IX. 18, 4.
- ³⁹ A patriarchátusra vonatkozó észrevétel Gail Kligmantól származik. Megjegyzem azonban, hogy jó társaságban van a nevezett történész: Hegel állítólag ezt mondta: „Aki nem apa, nem férfi”. (idézi Grazia, Victoria da: *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922-1945* Berkeley/Los Angeles, 1992, 43.)
- ⁴⁰ Románia gyakran arra rámutatva támasztja alá Erdélyre tartott területi igényeinek jogosságát, hogy a dákok (az i. sz. II. évszázadban Traianus római császár által meghódított őslakosság) kora óta folyamatosan éltek ott letelepült románok.
- ⁴¹ Ennek néhány okát fejtegettem a *National Ideology* 3. fejezetében.
- ⁴² Erdélyt a mai magyarok elődei hódították meg, ők telepedtek meg ott a XI-XII. század folyamán. Speciális, kvázi-autonóm státust élvezett a Magyar Királyságon

belül, s csak még nagyobb autonómiára tett szert, miután török csapatok 1526-ot követően elfoglalták a magyar Alföld döntő részét. Ám amióta csak létezik népesedéssziszta, a régió népei között a románok vannak többségben. Az I. világháborút követően Magyarország elvesztette Erdélyt, s Románia kebelezte be a területet. Népeségének körülbelül háromnegyedét románok, egynegyedét pedig magyarok teszik ki.

⁴³ Tréfából időnként elhangzott, hogy a román az egyetlen nép, amelyik büszkén vallja, hogy a neandervölgyi ember (melynek maradványait román „talajban” találták meg) leszármazottja.

⁴⁴ Traianus császár hatalmas, 40 méter magas oszlopot körbefutó reliefen örökítette meg a dákok fölött aratott győzelmét; az ezen az oszlopon ábrázolt dák viselet emlékeztet az Erdély egyes részein a legutóbbi időkg hordott viseletre.

⁴⁵ Kligman: *Wedding of the Dead*.

⁴⁶ Lehet, hogy részben az az óhaj motiválta a máramarosi beruházások alacsony szintjét, hogy „maradjon fenn” történeti érv gyanánt a paraszti tradíciónak ez az erődje.

⁴⁷ Uo., 257.

⁴⁸ Az eredmény hasonló ahhoz, amit Jane Collier a mai Andalúziára nézvést megállapított elemzésében, kissé különbözők azonban az ezt kiváltó mechanizmusok. Ld.: *Bullfights and Sevillanas: Gendered 'Traditions' Engendering Nationalism* (Az American Ethnological Society ülésén tartott előadás, Charlston, S.C., 1991.)

⁴⁹ A nemzeti történetírás legfontosabb része a dák időktől fennálló kontinuitás bizonyítékaival foglalkozik (ld. a 44. jegyzetet). Itt nem veszem át ezeket az érveket.

⁵⁰ Ez a szöveg (mely eredetileg is angol nyelvű) egy nyolcoldalas, speciális reklámmellékletnek volt a része, melyet a román kormány jelentetett meg a *Times*-ban (mennyiért? ki finanszírozta a költséget?). Hatalmas Ceaușescu-fénykép, és egy tőle vett idézet volt az elején. A többi cikk a romániai társadalmi és gazdasági változással, a román humanizmussal, a román kulturális értékekkel és eredményekkel, neveléssel és népköltéssel foglalkozott, illetve Románia részvételével a „kulturális kincsek világméretű cseréjében”. Az itt bemutatott részlet ennél fogva összehangolt törekvést fejezett ki arra, hogy Románia kívülálló számára meghatározza magát. Hangsúlyában azonban nagyon hasonló Ceaușescu bármely, belső fogyasztásra szánt beszédéhez (ld. pl. Nicolae Ceaușescu: *Istoria poporului român: culegere de texte*, Bucharest, 1983.), még akkor is, ha a szerző irodalomelmélettel foglalkozó tudós, és a rendszer ellenzékének tekintette magát. (Nagy adagokat kihagytam belőle, amit ...-tal jelöltem.)

⁵¹ Marino, Adrian: *Great Figures in the History of Romanian Genius*, The Times (London), special supplement, 1972. XII. 29.

⁵² Richard Handlertől vettem át a kifejezést, vö.: *Nationalism and the Politics of Culture in Quebec* (Madison, 1988).

⁵³ Vö.: Handler: *Nationalism*. Közbevetőlegesen szeretnék fölvetni egy kérdést, melyet itt hely hiányában nem fejthetek ki megfelelően, és amelyhez anyagom sincs:

nevezetesen, hogy a nyugati nemzeti ideológiák „kollektív individuuum-felfogása” mutat-e lényeges eltéréseket más kontextusokban, amelyekben kevésbé fejlődött ki az individualizmus. Az 1. szemelvény első bekezdése azt sugallja, hogy a szerző véleménye szerint a románok példászerű életrajzait összevetve a Nyugat „nagy embereinek” életrajzaival, valami fontos különbségre bukkanunk.

⁵⁴ Az 1985-ben rendezett Országos Nőkonferencián például a „haza legjobb fiaira és lányaira” utalt Ceaușescu, míg általában csak a „fiaira” szokott. A születéspártiság fölerősödésével az 1980-as évek folyamán (egy évtizeddel a Marino-féle cikk megjelenése után) alkalmasint égetővé vált nőket is fölvonultatni a történelemben – ilyenkor általában sokgyermekes asszonyok szerepeltek példaként. Ld. pl. *Scinteia*, 1986. IX. 18. 4.

⁵⁵ Mosse: *Nationalism and Sexuality*.

⁵⁶ Köszönettel tartozom Emily Martinnak azért, hogy kimutatta e hősi román férfiak alkotásaként értett halál és örök élet jelentőségét.

⁵⁷ Ld. Pateman, Carole: *The Fraternal Social Contract*. In: Keane, John (ed.): *Civil Society and the State*, London, 1988, 114. – kiemelés az eredetiben.

⁵⁸ Connell: *The State*, 526.

⁵⁹ A nacionalizmus-szakértők (a szociálpszichológusok esetleges kivételével) nem szenteltek olyan figyelmet a kérdésnek, hogyan teremődik meg a szubjektum identitása mint „nemzeti” identitás, mint amelyet a feministák (Chodrow és mások) szenteltek annak, hogyan konstituálódik az „valamilyen társadalmi nemi szerep hordozójaként”. Különösen érdekes próbálkozással találkozhatunk John Bornemann-nál, aki a két Németország nemzet-fogalmát tárgyalja, itt azonban hely hiányában nem áll módomban teljes részletességgel tárgyalnom ezt a témát. Elképzelése szerint az a párhuzamosság az alapvető a „nemzeti hovatartozás gyakorlatában”, amely az egyének által élt életről adható elbeszélések szerkezete és az azt alakító külső paraméterek, illetve a „nemzet” élete között fennáll (ahogyan arról tudniillik a nemzet történelmét tárgyaló tankönyvekben olvashatunk). A nemzeti történetírás olyan elbeszélést nyújt tehát, amellyel – többé-kevésbé, attól függően, milyen életet adatott meg élniük – azonosulnak az emberek. Ld. Bornemann, John: *Belonging in the Two Berlins: Kin, State, Nation*, Cambridge, 1992.

⁶⁰ A fordítást magam készítettem. Megtartottam az eredeti rendkívül hosszú mondatait, de a könnyebb olvashatóság kedvéért néhány vesszőt közbeiktattam. Meg kell említenem, hogy a román nyelv használ nyelvteni nemeket, s a főnév neme csaknem mindig leolvasható a formájáról (a legtöbb nőnemű szó *a*-ra vagy *e*-re végződik, míg a hímnemű, illetve a semlegesneműek valami másra) – főnevet és a melléknevet pedig grammatikailag egyeztetni kell. „Románia”, az ország neve, tehát nőnemű, miként az azt közelebről meghatározó melléknevek is. Ez még „nőie-sebb” ízűvé teszi az eredetit, mint amennyire a fordításban visszaadhattam.

A Romániára vagy a nemzetre utaló más szavaik között van két nőnemű szó, a *terra* (a latin *terra*, vagyis „föld” szóból) és a *patria* (ld. a francia *patrie*-szót, melyet

gyakran *fatherland*-nek fordítanak, de úgy vélem, jobb a *homeland* fordítás. [A *patria* természetesen szintén latin szó, mint a *terra*, és az atya, a *pater familias* által a fiúutódra hagyott földet jelenti; ha tehát a szó etimológiájához fordulunk vissza, akkor természetesen kétség nem fér hozzá, hogy a *fatherland* a helyes fordítás. A *patrie* természetesen ugyanezt jelenti: aki fölülti pl. a Petit Robert-t, ezt találhatja a *patrie* szó magyarázatának elején: „(1511; lat. *patria* „pays du père”)” – a ford.] Gyakran használják a románok a „*patria-mumá*” kifejezést is, ami szó szerint ennyit tesz: „mama-*patrie*”. Az etnikai értelemben vett „nép” jelentésben a *poporul* (a latin *populus*-ból [helyesebben: a *populus*,-i, m.-ból, mert a *populus*,-us, f. a.m. nyárfa – a ford.] és a *neam* szó használatos – az utóbbi szó töve finnugor vagy török eredetű, jelentése pedig „család/törzs/klán”, azaz alapvető rokonsági terminus. A *nație* vagy *națiune* szó is használatos (mindkettő nőnemű), de sokkal ritkábban, mint a *neam*.

Az angolhoz hasonlóan a románban is hímneműek a gyűjtő- vagy általános főnevek. Így a minden románhoz intézett fölhívás címzettje a *românii* (masc. pl.), ha valaki „a románok” nemzeti jellegét tárgyalja, akkor a *românul*-ról (masc. sing.) fog beszélni – pl.: „A román (masc. sing.) alkalmazkodó, társaságkedvelő, derűs és bátor [szemben a magyarral, aki merev, harcias stb.]” Megjegyeztem egyszer két történéshöz – az egyikük férfi, a másikuk pedig nő volt –, hogy az általam olvasott irodalom, mely a „nemzeti jellemet” definiálja, nyelvtanilag hímnemű románnal szembesített; férfi beszélgetőtársam semmi megjegyzésre érdemeset sem talált ebben, míg a női beszélgetőtársam számára ez zavarba ejtő volt.

⁶¹ Ld. pl. Simmonds-Duke, E. M. [Verdery, Katherine]: *Was Peasant Uprising a Revolution? The Meanings of a Struggle over the Past*, Eastern European Politics and Societies, 1 (1987): 187-224.

⁶² Hogy a magyar oldal nem volt immunis az ilyen témákkal szemben, nyilvánvaló abból az erőteljes válaszból, melyet Száraz György, Aczél György magyar művelődési miniszter egyik „udvari költője” adott Lăncrănjan könyvére. [Válasz *egy furcsa könyvre*, Budapest: Magvető, 1983.]

⁶³ Az itt használt szónak (*dragoste*) testi és szellemi konnotációja is van.

⁶⁴ A szó rokonsági csoportot és etnikai értelemben vett népet vagy nemzetet is jelent.

⁶⁵ XIX. sz-i román romantikus költő, akinek halála ragyogó pályafutásnak vetett véget.

⁶⁶ Románia történelmének három fontos alakja, az egyik forradalmár, a másik politikus és történész, a harmadik író.

⁶⁷ Mindegyikük híres alak, legtöbbször fejedelem és uralkodó volt.

⁶⁸ Az idézet forrása: Ion Lăncrănjan: *Cuvînt despre Transilvania*, Bukarest, 1982, 69-71. és 81-84. [Ezeket a részleteket románból Nagy Réka fordította – szerk. megj.]

⁶⁹ Ld. Mosse: *Nationalism ad Sexuality*, 6. fejezet. A XIX. században gyakran ábrázolták vizuálisan Romániát alvó nőalakként, amint éppen fölébred (ez a románok erőfeszítéseit jelképezi, hogy megszabaduljon magyar és török hűbéruraitól).

⁷⁰ Ld. fejtegetésemet a nemzetről és a nemről fent, az első szakaszban.

- ⁷¹ Ezek a megjegyzések talán jobban megvilágítják, mit jelent a nők megerősokolása az egykori Jugoszlávia vitatott hovatarozású területein.
- ⁷² Huseby-Darvas, Eva: *'Feminism, the Murder of Mothers': Neo-natalist Reconstruction of gender in Hungary*. (Az American Anthropological Association éves találkozásán elhangzott előadás, Chicago, 1991) 3. sk.
- ⁷³ Nincs elegendő ismeretem arról, mi a helyzet ebben a tekintetben Csehországban és Szlovákiában, így nem tudom megítélni, vajon ezekre az országokra is érvényes-e a megállapításom.
- ⁷⁴ Kligman: *Politics of Reproduction*, 400. Jelen írás születésének idején (1993. május) a román parlament olyan törvény bevezetését fontolgatta, amely újra bevezetné a gyermektelenek adóját és csökkentené az anyáknak járó kedvezményeket.
- ⁷⁵ Magyarország vonatkozásában ld. Gal: *Questions*, Goven: *Gender Politics* és Huseby-Darvas: *'Feminism'*; a lengyelországi helyzethez: Hauser, Ewa: *Politics of Feminism in Poland* (az American Anthropological Association éves találkozásán elhangzott előadás, Chicago, 1991); Horvátországot illetően pedig: Supek, Olga: *'The Unborn Are Also Croats'* (az American Anthropological Association éves találkozásán elhangzott előadás, Chicago, 1991).
- ⁷⁶ Huseby-Darvas: *'Feminism'*, 1.
- ⁷⁷ Supek: *'The Unborn'*, és Hauser: *Politics'* (az utóbbi írás beszámol a lengyel feministák ellen-szlogenjéről: „Az onánia: genocídium”).
- ⁷⁸ Hauser: *Politics*, 4.; Husbey-Darvas: *Feminism*, 4. sk.
- ⁷⁹ Supek: *'The Unborn'*, 2. skk.
- ⁸⁰ A szerző föltehetőleg a II. magyar hadsereg doni katasztrófájára kíván utalni. A sztálingrádi csatának egyébként a téma szempontjából volt következménye a német hadvezetésnél (tudniillik a németek viszont harcoltak Sztálingrádnál): a veszteségeket pótlandó fölgyorsult az eugenikai program végrehajtása – a ford.
- ⁸¹ Gal: *Questions*, 7., Husbey-Darvas: *Feminism*, 5.
- ⁸² Husbey-Darvas, *Feminism*, 6.
- ⁸³ Goven, *Gender Politics*.
- ⁸⁴ Goven (*Gender Politics*, 232.) a következő kijelentést idézi egy folyóiratból: „A társadalom [értsd: a szocializmus] kiszabadítja a nőket a család béklyójából, gazdasági függetlenséget ad nekik, a gyermeknevelés jelentős terhét leveszi a vállukról, viszonzásképp szövetséget kér tőlük a férfiak nyakasságának megtöréséhez. A nők pedig, szokásukhoz híven, erőszakos és agresszív módon vállalják a szövetség alapján rájuk háruló szerepet.”
- ⁸⁵ Uo., 230.
- ⁸⁶ Gal: *Questions*, 6.
- ⁸⁷ Goven: *Gender Politics*, 234.
- ⁸⁸ Uo., 227. sk., 230. sk. és 236. sk.
- ⁸⁹ Goven a magyar válási törvények sajátosságaival hozza összefüggésbe a fellépést az agresszív nőkkal szemben. Miközben nincs okom megkérdőjelezni elemzését, én úgy tekinteném, hogy az adott országban történetesen a válási törvényben nyilván-

nultak meg ezek a problematikus reakciók az átalakított társadalmi nemi szerepek ellen, de akkor más területeket is keresnék, más országokban, ahol ugyanez a folyamat zajlik le. Romániában foglalkoztam a nők „agresszivitásával” kapcsolatos beszédre, de nem volnék meglepve, ha találkozónék a jelenséggel, pontosan az ellenállás egyik módjaként, tudniillik azzal szemben, hogy a szocializmus „természetellenesen” beavatkozott a helyénvaló családi szerepekbe.

⁹⁰ Az idézet forrása Goven: *Gender Politics*, 229.

⁹¹ Ld. pl. Fran Markowitz: *Striving for Femininity: Soviet Unfeminism* (az American Anthropological Association éves találkozóján elhangzott előadás, Chicago, 1991) 7.

⁹² Rosenborg megfigyelése szerint az 1990 márciusában tartott választásokon a keletnémet nők 46%-a olyan pártra szavazott, amelyik ellenzi az abortuszt, a napközi otthont és a pozitív diszkrimináció megfelelőjét (*Shock Therapy*, 146.)

⁹³ Ld. pl. Wallerstein, Immanuel: *Household Structures and Labour-Force Formation in the Capitalist World-Economy*. In: Balibar, Etienne – Wallerstein, Immanuel: *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*, New York, 1991, 107-112. Mint Folbre kimutatja, a háztartásban végzett munka nem-termesztív jellege XIX. századi fejlemény. Ld. Folbre, Nancy: *The Unproductive Housewife: Her Evolution in Nineteenth-Century Economic Thought*, *Signs* 16/1991, 463-484.

⁹⁴ Az egykori NDK-ban a lökést közvetlenül a Nyugat-Németországgal való egyesülés adta: ott ugyanis alacsonyabb szintű volt a szociális jólét, az abortuszra vonatkozó törvények pedig szigorúbbak. Lengyelországban és Horvátországban jórészt az újjászülető katolikus egyház részéről érkezett a készítés, illetve abból a kényszerből fakadt (Lengyelországban), hogy meg kellett jutalmazni az egyházat a Szolidaritásnak nyújtott korábbi támogatásáért. Magyarországon nehezebben megállapítható, hogy kik állnak e törekvések élén, ám az tagadhatatlan, hogy Magyarország mindenki másnál előbbre jutott a kapitalizmus felé vezető úton.

⁹⁵ E megjegyzésért Brackette Williams-nek tartozom köszönettel.

INTERJÚ

Mi nagyon vékony jégen táncolunk

– Interjú Dobos Ferencsel, a Balázs Ferenc Intézet

kutatásvezetőjével –

– *A Balázs Ferenc Intézet reflektorfénybe került. Ennek okairól, valamint a Pro Minoritate folyóirat 2000-es őszi-téli számában közölt, a tervezett státustörvénnyel kapcsolatos felmérésükről szeretnénk Önnel beszélgetni.*

– Kezdjük talán az elején. 1993-ban eszméltünk rá néhányan arra az – egyébként minden potenciális érdeklődő számára nyilvánvaló – trivialisra, hogy 1990 óta nem készültek szisztematikusan felépített összehasonlító szociológiai adatfelvételek, empirikus kutatások a határon túli magyarok körében. Figyeltünk, tudtuk milyen felmérések készültek. Ezek között megemlíthetem Gereben Ferenc korai kutatásait, melyek nagyon tisztességes kezdeményezések voltak, ám az is kiderült, hogy feltáró tevékenységüket mintaválasztás nélkül végezték. Széleskörű kapcsolatrendszeren keresztül kiosztottak száz, vagy ezer kérdőívet hozzávetőleges módon, és ebből lett valami. Noha mindezt elismerésre méltó kezdeményezésnek tartottuk, úgy éreztük, hogy minta nélkül se nem ildomos, se nem szabad adatokat közölni. Végül eldöntöttük, hogy megpróbálunk korrekt mintavételi eljárásokkal négy országra kiterjedő vizsgálatokat kezdeményezni. Azért négy országot mondog (Románia, Szlovákia, Ukrajna, Jugoszlávia), mert tudtuk, hogy Horvátországban, Szlovéniában és Burgenlandban nem lehet ezzel az adatfelvételi módszerrel mit kezdeni. Mobilizáltuk az általunk vizsgált országokban élő magyar szakembereket, akik között volt demográfus, szociológus, egész alrégiók társadalmi életét kutató helytörténész stb. Természetesen szerettünk volna szisztematikus és véletlenszerű mintavétellel dolgozni, ám nagyon hamar kiderült – és ezt magyarországi módszertannal foglalkozó szakemberek is megerősítették –, hogy végyesen lakott területeken nem lehet ezt a mód-

szert alkalmazni. Például Kassán a kérdezőnk a lépéseket számolva előbb eljuttott volna az egyik, majd a másik Kosice tábláiig anélkül, hogy talált volna magát magyarnak valló válaszadót. Ekkor elővettük a népszámlálási adatokat és ezekből állítottuk össze az úgynevezett kvótás mintákat. Közben mind a négy országban kialakítottuk a kérdezőbiztosi hálózatunkat. Ez nem ment könnyen. Vegyük például Ukrajnát, ahol a törvények úgy *en bloc* valójában még a mai napig meglehetősen pasztikusak és ott kellett volna bejegyeztetnünk egy társszervezetet. Akkoriban Szlovákiában volt a legegyszerűbb, ahol egy alapítványt hoztunk létre, Erdélyben is, Kárpátalján azonban már nem, Vajdaságban pedig pláne nem. Ezzel csak azt akarom jelezni, hogy ez a szervezés már önmagában embert próbáló dolog volt, be kellett menni valahová, legalizálni kellett ezt a dolgot az esetleges bonyodalmak elkerülése érdekében. Tehát így jött létre aztán az, hogy alapítványaink, illetve társadalomkutató műhelyeink lettek. Aztán Szlovákiában az alapítványt Mečiarék törvénymódosítása miatt szüneteltetni kell. Ugyanis ez a mostani – relatíve eurokompatibilisebbnek tartott – szlovák vezető garnitúra sem változtatta meg a rendeletet, miszerint az alapítványoknak megadott sokszámjegyű összegeket kell letétbe helyezniük. A törvénymódosítást egyébként éppen az ilyen típusú alapítványok lehetetlenné tétele miatt csinálták. Szóval a határon túl, Szlovákiában létrejött a *Spectator Alapítvány*, Erdélyben, Gyergyószentmiklóson a *STÚDIUM*, de ez már nem alapítvány, hanem társadalomkutató műhely, Beregszászon pedig szintén van egy ilyen műhely. Ezeknek a mostani státusa inkább egy laza rendszert képez, mivel egyrészt a helyi viszonyok nem tették lehetővé az intézményesülést, másrészt pedig – az igazat megvallva – pénzünk sem lett volna rá, hogy legyen egy félszobányi irodánk, azzal együtt, hogy senkit sem tudtunk volna fizetni főállásban. Szóval jó lett volna egy fokkal jobban intézményesülni, de ezt elsősorban az ottani törvények nem tették lehetővé. Mindezek ellenére, immáron kilencedik éve létezik egy ténylegesen működő kiterjedt struktúra.

– Ezek szerint e társszervezetek elsősorban a Balázs Ferenc Intézettel dolgoznak, tehát végül is létezik egy szakmai szinten szoros szövetségi rendszer, vagy ők is csinálják a maguk szociológiai kutatásait, amelyekbe beépítik a BFI igényeit?

– Némi malíciával azt mondhatom, hogy nekünk már „történelmünk van”, amelyben nyilván voltak más és más periódusok. Ami állandó, az az, hogy ebben a négy országban kutatási körzetekre osztottuk a területet, és létrehoztunk egy kérdezőbiztosi hálózatot, valamint bevontunk szakembereket,

akkal meg tudtuk beszélni a mintára vonatkozó részleteket. Szlovákiában a lelegején *Gyurgyík Lászlóval* dolgoztunk. Vele készítettük az első felmérést '93-94-ben, igaz, ez még nagyon magán viselte a kezdet jegyeit. Vajdaságban *Mirnics Károly* felügyeli a munkánkat, folyamatosan konzultálunk vele, hiszen Szerbia utolsó évtizedének eseményei megkövetelték ezt. Erdélyben a munkát *Sorbán Angellával* kezdtük. Az egyedüli hely Kárpátalja volt, ahol nagyobb nehézségekbe ütköztünk, hiszen az ottani magyarságnak nincs szociológusa (vagy nincs róla tudomásunk). Tudjuk azonban, hogy ebben a régióban nemcsak magyar szociológus nincs, hanem hovatovább magyar nemzetiségű orvos és gyermekgyógyász is alig található. Az alulszervezettség végül is nem olyan nagy gond, ugyanis az adatokat mi dolgozzuk fel, és összehasonlító elemzéseket is mi végzünk.

– *Említette, hogy Erdélyben Sorbán Angelláékkal kezdték. Hogy áll jelenleg a helyzet?*

– Sorbán Angellának időközben más elképzelései lettek, ezért a legutóbbi három erdélyi kutatásban már egy fiatal, dinamikus csapat vett részt, akiknek egy része jelenleg itt van Magyarországon. A többiek Kolozsváron vannak pillanatnyilag, mint például *Kiss Dénes* vagy *Csata Zsombor*. Kereshattünk volna persze egyéb intézményes kapcsolatot is – például a kolozsvári egyetem tanszékével, ám végső soron a több éves kutatómunka során bevált plasztikus és autonóm felépítmény működésének radikális megváltoztatását számottevő diszfunkcióra utaló jelek nem indokolták. Egyébként tudjuk, hogy Csíkszeredában ott van a KAM, de ők más szintű kutatásokat és elemzéseket folytatnak. Mi nyitottak vagyunk arra, hogy a két fajta kutatási módot közelítsük, de eddig erre még nem került sor. Annak lenne értelme ugyanis, hogy a kutatási eredményeinket összevegyük majd valamikor.

– *Milyen nagyobb kutatást folytatott a Balázs Ferenc Intézet 1993 óta?*

– Nekem az volt az elképzelésem, hogy a kutatásokat három szinten kell folytatni. Az egyik egy évente – áltaimban félévente – megismétlendő értékrend kutatás, amelyben van általános, nemzeti és közéleti politikai értékrend is. Ennek vannak különböző leágazásai, a pártpreferenciáktól az autonómia formákhoz való viszonyon keresztül a többségi nemzetekkel való együttélési stratégiáig, a média fogyasztási szokásokig, és még sok minden. Ez az, amit mi értékrend kutatásnak nevezünk. Ám eddig még mindig úgy történt, hogy évente volt valami olyan fontos momentum, amit eléggé hangsúlyosan bele kellett ebbe a keretbe illeszteni. Ilyen volt például Vajdaságban az autonómia

kérdése, az utóbbi két évben pedig a státustörvény, amelyet a legkülönbözőbb vonatkozásban szükséges vizsgálni. De azelőtt is mindig volt az értékrend kutatásoknak egy-egy súlypontja, miközben vittük, vonszoltuk magunkkal azokat a témákat, amiket már '94-től csinálunk, és most már olyan hosszabb periódust átfogó adatsoraink vannak, mint például az asszimilációhoz való viszony és annak változásai, aszerint, hogy az érintettek mennyiben tartják kis mértékűnek, mennyiben visszafordíthatónak, mennyiben visszafordíthatatlannak. A másik szint pedig maga az asszimiláció, illetve ennek legkülönbözőbb vetületei, amit egy-egy kutatási fázisban szerettünk volna megcsinálni. Melyek ezek? A vegyes házasság, az iskoláztatáshoz, iskolaválasztáshoz való viszony, a nyelvhasználat. A felsoroltak közül eddig sajnos csupán Egyet sikerült elkészíteni 1996-ban, erre vagyunk a legbüszkébbek, ez volt a legnagyobb „Rambo-szerű” akció. Ha azonban tudtuk volna, milyen bonyolult is lesz, aligha vágtunk volna bele. Mielőbb azonban ennek részleteiről szó esnék, beszélnem kell magukról az adatfelvételi mintákról. Ezek a minták, miután kvótások, nem a klasszikus értelemben reprezentatívak, hanem a független változók szerint. Ezekkel tényleg sokat „vacakoltunk”, – módszertanosok segítségével –, mert amellet, hogy pontos minta nélkül a regisztrált adatok nem értelmezhetőek, szeretjük volna – ez ideig sikerrel – elkerülni azokat a szakmai kritikákat, amelyek a tisztázatlan minták alapján történő kutatások esetén jogos „fanyalgásokat” válthatnak ki. Mintáink tehát végső soron a fenti értelemben nemek, iskolai végzettség, korcsoportok, a települések nagyságrendje, tömb-szórvány, alrégiók és közigazgatási egységek (megyék, járások) szerint minősülnek reprezentatívnak. A legutóbbi népszámlálási adatok sajnos mára meglehetősen elavultak, ám mivel a környező országokban mikrocenzus sem volt sehoh, és egyelőre még az is kérdés, hogy egyáltalán lesz-e Szlovákián kívül újabb népszámlálás, – nekünk ezekkel kell dolgoznunk. (A vázolt nehézségek időszakos áthidalása érdekében azonban legújabb – a TÁRKI-val közösen készülő – kutatásunkban adatfelvételi mintáinkat statisztikai becslések alapján már sikerült frissítenünk, aktualizálnunk.) Van tehát egy mintasokaságunk, – amely a kérdőívek, illetve a kutatási körzetenként kiosztott kvótalapok alapján követi a valós arányokat – amit azonban bizonyos, a valóságban meglévő arányeltolódások miatt súlyoznunk kell. Ebben a négy közösségben például, amit vizsgálunk a felsőfokú végzettségűek aránya mindenütt mindössze 5% alatti, tehát nem jön ki egy olyan esetszám, amelyet az elemzések során részleteiben vizsgálhatunk. Ahhoz, hogy ezzel a fontos

társadalmi csoporttal kapcsolatban használható információkhoz jussunk, a diplomások arányát a mintákban fölemeljük, majd az adatbázisban visszaszűryozzuk. Én úgy hiszem, ami ezen a terepen, ezen az aláaknázott terepen ezzel a módszerrel elvégezhető, azt mi meg tesszük. Én fogok örülni a legjobbban annak, hogyha valaki pontosabb lesz. Már gondolkodunk abban, hogy esetleg Erdélyben vegyes mintát kellene összeállítani, amelyet Székelyföldön szisztematikus mintavétellel lehetne kombinálni. Az optimális megoldás persze az lenne, ha lennének újabb népszámlálási adatok, és abból talán össze tudnánk állítani egy újabb mintát.

– *Melyik volt a kutatások harmadik szintje?*

– Egyelőre még maradunk a második, az asszimilációs folyamatokat – ezen belül az iskolaválasztás háttérokait – vizsgáló szintnél. '96-ban azt találtuk ki, hogy a 2000 megkérdezett fele legyen olyan szülő, aki magyar iskolába járattja a gyermekét, és fele olyan, aki nem magyar iskolába. Utólag elmondható, hogy ez volt a legmerészebb adatfelvételi kísérletünk. Nem nagyon gondoltuk végig ugyanis, hogy az így kialakított mintába vegyes házasságban élők is szép számmal bekerülnek majd (ami persze utólag rendkívül értékesé teszi az adatbázisunkat), s mondjuk a szerb, román stb. férjtől magyar felesége nem sok dicséretre számíthat, hogyha este kiderül, hogy nap közben bement hozzájuk valaki, és ilyesmikről érdeklődött. Hála azonban „hétpróbás” kérdezőinknek, mégis megcsináltuk. A szépséghibája a dolognak az, hogy – az elkészült regionális kutatási dokumentációk szintjén túl – ez az adatfelvételünk különböző objektív okok miatt egyelőre nincs kellőképpen feldolgozva, nem került publikálásra. Van tehát adatbázisunk, ami úgy néz ki, hogy az iskolaválasztásra, az identitásra, az értékrendre stb. mindenre rákérdeztünk. Emellett ez az adatbázisunk nem olyan jellegű, mint az összes többi. Itt családi mintán mentünk, oly módon, hogy a családi genealógiát megnéztük egészen a nagyszülőkig. Megnéztük a nagyszülők iskoláztatását, a nagyszülők iskoláztatási nyelvét, tehát ez egy mély adatbázis, felvettük a családi nyelvhasználatot, azt, hogy az unokák hogyan beszélnek a nagyszülőkkel stb. Föl fogjuk dolgozni, ez az egyetlen olyan adatbázisunk, ami remélhetően még 10 év múlva sem avul el. Mi ugyan első szándékkal az iskoláztatással kapcsolatos „bugyrokot” nézegettük, de közben kiderült, hogy 6-700 vegyes házasságban élő megkérdezett is bekerült a mintába. Tehát létezik most egy olyan adatbázis, amelyben 700 ember ilyen mélységű családi köteléke megvan, amit igyekszünk mielőbb feldolgozni.

Ugyanezen a szinten szerettük volna nemcsak a vegyes házasságot és párválasztást, hanem a tömegkultúra, a fogyasztói társadalom és az asszimiláció, illetve az eredeti identitás hatását is megvizsgálni. Tehát ezt tekinteném még egy olyan kutatási fázisnak, ami ebbe az asszimilációs síkba tartozna. A harmadik szintet a rétegződés vizsgálatok jelentik, illetve az ifjúságkutatás. Most készül egy ilyen vizsgálat, korábban úgy volt, hogy mi is részt veszünk benne, de végül is nem veszünk részt. Ennek örülök is, meg nem is, olyan sok a munkánk, hogy most inkább örülök, de még mindig nem tettem le róla, hogy egy ilyen ifjúságkutatást mi is elvégezzünk majd a közeljövőben.

– *Jelenleg min dolgoznak?*

– Mindenekelőtt a státustörvény által felvetett kérdéseken. E téren elsősorban olyan triviális vonatkozások érdekelnek minket, mint például az, hogy a törvénynek milyen hatása van és lesz a határon túli magyarság életviszonyainak alakulására. Mi megnéztünk már '99-ben is valamit, körbejártunk egy-két dolgot az akkori felmérésben, de 2000 telén vagy tavaszán már erre volt kihegyezve a kutatásunk, és a most áprilisban készült pedig különösképpen. Nagyon alapos kutatást csináltunk, s ebből a kettőből készül jelenleg egy tanulmánykötet. Ezt, a határon túli magyarok életét radikálisan megváltoztató problematikát sajnos eddig senki nem közelítette a tudomány vagy a szakma felől. Ideje lenne tudomásul vennünk, hogy akár akarjuk, akár nem, természetesen léteznek politikai szempontok, melyek mérlegelésénél a legszerencsésebb, ha objektív mércével mért adatok szolgáltatják az érveléshez szükséges muníciót. Az, hogy a *BFI* megpróbálja betölteni ezt a hiánypótló szerepet, nem jelenti egyben azt is, hogy bármilyen politikai nyomás nehezedne ránk. Ezt legszemléletesebben az a tény bizonyítja, hogy a *BFI* a jelenleginél alighanem „sokkal jobban állna”, hogyha bármilyen politikai nyomásnak engedelmessé vált volna. A problematika (a határon túli magyar státus) viszont bonyolult, hiszen ami még tavaly tavasszal kérdés volt, az most már nem az. Az előbbieken nem említettem, ám azt tervezzük, hogy úgynevezett „*BFI Kisebbségi Riportokat*” fogunk publikálni. Mostanáig erre nem volt lehetőségünk, ám az első ilyen kiadványunk éppen néhány héttel ezelőtt jelent meg, amelyben '97-es és '99-es összehasonlító tanulmányok vannak. Kissé ugyan viccesnek hat, hogy most jelenik meg 2001-ben, ám úgy hiszem, hogy a korábbi állapotok éppúgy dokumentálásra szorulnak....

– *Mi a címe ennek a kötetnek?*

– *Az autonóm lét kihívásai kisebbségben.* A most készülő következő pedig a *Státus-dimenziók* címet viseli.

– *Milyen kutatásaik vannak a felsoroltakon kívül?*

– Tavaly sikerült végre azt megvalósítani, amit már régebben szerettünk volna. Csináltunk Magyarországon egy olyan klasszikusnak nevezhető felmérést, amelyet itt szokás, azaz ezres reprezentatív mintán alapuló kutatást a magyar állampolgároknak a határon túli magyarsággal kapcsolatos viszonyáról. Ez nemcsak politikai jellegű kutatás volt, – olyan jellegű firtatásokkal, hogy például „szívesen agyoncsapná-e, hogyha egy határon túli magyar miatt veszítené el munkahelyét...”, hanem egy nagyon hosszú és nagyon alapos kutatás volt. Ez is ebben a „Státus-dimenziók” kötetben jelenik majd meg, de csak akkor, ha – amire szerencsére jó esélyt látok – még az idén meg tudjuk ismételni a szóban forgó magyarországi kutatást. Ez egy alapvetően fontos dolog, hiszen ugyanazokkal a kérdéssorokkal szembesíteni tudjuk a két mintát, a határon túliakat és az anyaországiak értékrendjét a státustörvény előtt és után. Nagyon érdekes, ahogyan egymást jellemzik a megkérdezettek, kiderül, hogyan látják a kisebbségiek többségi nemzetüket, önmagukat és magyarországi nemzetársaikat.

– *Hogyan készül egy kérdőív?*

– Gyakran merítünk nemzetközi kérdőív-mintákból, főképp a rétegződésre vagy a személyi változókra vonatkozó kérdések esetében. Ezeket általában lehet alkalmazni, de többnyire ezen is egyszerűsítünk, nem kérdezzük 18 vagy 21 fokozatú skálán. Mindent azonban nem lehet átvenni, mert elakadunk, annyira különbözőek az általunk vizsgált határon túli magyar közösségek életviszonyai, a gazdasági-szociális környezet stb.

– *Az értékvizsgálatoknak viszont van egy óriási nemzetközi szakirodalma, amit például megpróbálnak a régiókhöz bizonyos szempontból hasonló térségekben alkalmazni, például volt gyarmati területeken, kevésbé fejlett, kelet-európai országokban. Ezeket nem lehetne adaptálni?*

–Jövőre tervezzük ezt. Eddig a nagy rohanás, meg más okok miatt minden úgy maradt, ahogy eredetileg kidolgoztuk, azok a skálák maradtak bent, amelyeket négy-öt éve kitaláltunk. Az értékrendet három kérdéscsoporttal vizsgáljuk, ez két oldalt tesz ki a 20 oldalas kérdőívben. Szűk keretek között kell tehát mozognunk, hiszen túl sok az olyan fehér folt, aminek a feltárása pillanatnyilag fontosabb. Nincs más hátra, mint megkérdezni például, hogy milyen a vizsgált népesség egészségi állapota, hogy meg lehessen becsléni,

hogy megközelítően mennyien fogják igénybe venni majd a státustörvény nyújtotta kedvezményeket. És ezt nem csak a megkérdézettre, hanem annak családtagjaira, gyerekeire, az eltartott inaktív családtagokra is kiterjesztjük. Sajnos adnunk kell valamit valamiért. Egyébként ezeket az információkat lehet, hogy ugyanannyira fontosnak tartom, mintha elművészkednék a bizonyos „nagy lila ködökben”.

– *Tehát, ha jól értjük, kezdetben volt a nagy lila köd, vagy művészkedés, és omnibuszként rá kellett akasztani azokat a kérdéscsoportokat, melyeket a megrendelők akartak...*

– Igen, van ebben igazság, de azért nem teljesen ...

– *És most az omnibusz lett a kérdőív alapja, és az értékvizsgálatok, egyéb tudományos kutatói kíváncsiságok háttérbe szorultak...*

– Ebben a két esetben egyszerűen nem sikerült megfelelő támogatást szerezni arra, hogy a differenciáltabb értékrend-orientációkat, illetve az asszimilációs folyamatokat meg tudjuk vizsgálni. Hogy úgy mondjam, nem futotta a BFI anyagi helyzetéből, de azért szakmailag megpróbálunk átcsúszni a tűfokán, és igyekszünk mindig megtartani egy olyan tekintélyes részt a kérdőívől, amely szakmai szempontból fontos és vélhetően időtállóbb a mindennapi kisebbségi viszonyok feltárásánál.

– *Ha jól értjük, akkor a Balázs Ferenc Intézet léteéhez szükséges az, hogy ezeket a politikai megrendeléseket vállalja, mert különben nem lenne képes empirikus kutatásokat végezni.*

– Ez sem titok. Mi nagyon vékony jégen táncolunk, akkor élünk, ha van kutatás. Ha nem lenne – amire már sajnos volt példa –, sajátos „öninfúzióra” szorulnánk... Emiatt – noha szívesen részt veszünk ebben a hiánypótló munkában – kénytelenek vagyunk ezeket a megrendeléseket is elvállalni. Ezeknek a teljes feldolgozására azonban nincs kapacitásunk, nincs időnk, mert ha nem vállaljuk el, hogy most megint csinálunk egy kört, akkor – költségvetési támogatás hiányában – egyszerűen nincs további működési keretünk.

– *És a szokásos pályázási lehetőségek, az OTKA, az OKTK, ...*

– Nem, ez nincs. Lehet, hogy meg kellett volna próbálni, de azért ezek a dolgok sajnos nem a számunkra alkalmazható formában működnek. Nem szeretném, ha félre értenének, ám – éppen az egész Kárpát-medencét lefedő hálózatunk fenntartása, illetve a rigorózus mintavételi módszerekhez való ragaszkodás miatt – ezek a kutatások relatíve drágák. Én magam is, amikor még nem ezzel, hanem történeti-szociológiai dolgokkal foglalkoztam, – pél-

dául a világháború utáni csehszlovákiai jogsértésekkel, elhurcolásokkal stb. – akkor voltam az OTKÁ-nál, és láttam, hogyan mennek a dolgok. Hogy rendelkezésre áll mondjuk 100 ezer forint, ám mindezt általában apránként utalják át, és ami méginkább probléma – utólag. Nekünk a kutatások természetéből adódóan akkor van szükségünk a pénzre, amikor elkezdjük a kutatást (a terepmunkát), amikor ez az egész dolog beindul, és nem lehet olyan, hogy majd fél év után kapja meg a pénzt a kérdezőnk. Mert a mi embereink árvízben is mennek, hófúvásban is, és bombázásban is. Nem néztem utána, lehet, hogy az OTKA azóta már másképp működik, nekem csupán a kilencvenes évek elejéről van tapasztalatom. Ezek a kutatások azonban lényegesen többbe kerülnek. Ráadásul a BFI-nek már a kezdetektől az volt a filozófiája, hogy Magyarországon pénzt nem akarunk költeni. Amit kapunk, az oda megy ki, ahol a dolgok történnek. Ez elméletileg rendben is van, de egy kicsit túlhajszoltuk ezt a gyönyörű elméletet, mert azért esetleg lehetne irodánk Kolozsváron meg Beregszászon stb., úgyhogy majd alighanem ezt is egy kicsit másképpen kell csinálni, de pillanatnyilag ez van. Úgy tudom, hogy Nyugaton is nagyon népszerűek az ilyesfajta konstrukciók, ha kevés is arrafelé az olyan ország, amely önmagával határos. De ezek az NGO-s konstrukciók tényleg arra vannak kitalálva, hogy ne folyjon el egy merev struktúrában belül a pénz, és mégis legyen effektív hozadéka. Tehát mi ezt találtuk ki, és így is csináljuk a mai napig.

– És akkor ez hogy néz ki, hogy Ön odamegy a koncepcióval a pénzadóhoz, tehát például a HTMH-hoz, a Külgügyhöz, meg ahova „kell”...

– Meg az Illyés Alapítványhoz.

– És akkor ők vagy adnak, vagy nem adnak?

– Pontosan.

– Tehát az a kapcsolat még nem alakult ki, hogy maguk a potenciális felhasználók, a minisztériumok és a kormány jelennek meg, teszem föl a státustörvény kapcsán...

– Persze-, van olyan is, hogy ekkorra meg ekkorra jó lenne, ha lennének bizonyos adatok, de általában fordítva történik. Fölveszem a szép ruhámat és megpróbálok az illetékeseket meggyőzni arról, hogy ezek az információk belátható időn belül számukra fontosak lesznek. Ez elég keserves dolog, azt is mondhatnám, hogy a kutatásnak egyik legmacerásabb része. Egyébként általában az van, hogy még a már meglévő információ sem kell nagyon... Arra is volt példa, hogy az egyik határon túli magyar képviselő úr fölállt – nem mondom meg, melyik országban, melyik prominens ember – és azt mondta, hogy

ezek az adatok nem hitelesek, mert éppen annak az országnak, éppen annak a politikai szervezetnek a vezérkara nem adta rá az áldását. „Ezt nem mi csináltuk(-tattuk)”, mondta, tehát ez nem hiteles. Az ilyen kijelentések fényében nem meglepő, hogy az egyik kezemen meg tudnám számolni, hogy kik azok, akik tényleg komolyan veszik ezeket az adatokat. Kell, kellene egy szemléletváltás...

– *Ez utóbbi két-három évben sem változott meg?*

– Nem mondhatnám, hogy alapjaiban megváltozott volna, noha bizonyos jelek arra utalnak, hogy lassan jó irányban változik a döntéshozók szemlélete. Ami ezzel kapcsolatban a BFI részéről fontos, az az, hogy szakmai szempontjainkat közel 100%-ban érvényesíteni tudjuk. Ez azt jelenti, hogy még az sem jellemző, hogy a kezdeti konzultációk után az elkészült kérdőívünket be kellett volna mutatni, egyeztetni kellett volna.

– *A politikusok nem vették ahhoz a fáradságot, hogy összeírják a kérdéseiket?*

– Általában leülünk, és a megfelelő szintű illetékesekkel körvonalazzuk a lehetséges témaköröket. A közös álláspont kialakítása a legtrikább esetben tart fél óránál tovább. Összességében tehát számunkra öröndetes, hogy kutatásainkba említésre érdemes szakmai akadályok nem importálódnak a politikai szféra felől.

– *Az akkor mégis hogy van, hogy pénzt sem akarnak adni, és hogyha adnak, amikor kész van egy anyag, akkor, ahogy előbb Ön állította, nem is kíváncsiak az eredményekre?*

– Azért azt nem mondtam, hogy nem kíváncsiak. Valamennyire mindannyian kíváncsiak, arra többnyire adnak, hogy ott legyenek a megfelelő íróasztalokon a legfrissebb adatok. Sőt, a visszajelzésekből többnyire az is kiderül, hogy – őszinte örömünkre – kutatási dokumentációink fénymásolatai számottevő mértékben forognak a megfelelő körökben. Tehát azt már tudják, hogy az jól veszi ki magát, ha vannak adatok. De azokat az adatokat alkalmazni – tisztelet a gyarapodni látszó kivételnek –, nos az még egyelőre bizonyos korlátokba ütközik. Ugyanígy viselkedik egyébként a média is. Eljönnek a sajtótájékoztatóra, odahozzák ezeket a bonyolult, nehéz kamerákat, méregdrága cuccokat, de – újfent tisztelet a kivételnek – többségüknek nagyon nehezére esik a bemutatásra kerülő hangsúlyoknak megfelelően tudósítani, hogy legalább az a három-négy mondat, ami tényleg fontos, az megjelenhessen, eljuttasson az érintettekig.

– *Ez a legutóbbi kutatás tapasztalata? Mert mi úgy érzékeljük, hogy a státustörvényről szóló első felvétel eredményeit végül is sokan használták, gyakran szerepelt az intézet neve a médiában és a politikusi nyilatkozatokban is...*

– Így van. Az, hogy 60 százalékos a törvényjavaslat támogatottsága Magyarországon, sokszor elhangzott. A néhány egyéb fontos összefüggés azonban már csaknem mindenütt „csont nélkül” kimaradt... Egyébként ezek tényleg eléggé pontos adatok. Mostanában, az elmúlt hónapokban bukkant fel egy *Socio Balance* nevű intézet, nem is tudtam eddig róluk. Önök tudnak róluk valamit?

– *Nem, mi is szeretnénk megtudni, kicsodák. Ezek szerint Önök nem állnak kapcsolatban velük?*

– Nem, én is csak úgy kinyitottam az újságot, és náluk is azok az arányok jöttek elő, amelyek tavaly nekünk. Nekünk 60,9% volt, nekik 61%. Nekünk 28,9%, nekik meg 28%. Ilyenkor mindig egy picit megijed az ember, hogy nem is volt kutatás, és csak úgy beleírták az adatokat? De persze volt, tudom, hogy volt, meg hát ők is dolgoztak. Utólag örültem is nekik, mert visszaigazolták a mi eredményeinket. Most az lesz a nagy kérdés, hogyha az idén mégis megvalósul magyarországi kutatásunk, akkor mennyiben fognak ezek az adatok módosulni. Engem az érdekel, ha megnézzük ezeket a távolságokat, tudniillik hogy mennyire konvergál, divergál a határon túliaknak, illetve az ittenieknek az értékrendje, vagy a kapcsolattartásukkal összefüggő dimenziók. Tehát itt van körülbelül 150 vonatkozás, amiben valami változás elképzelhető. Számomra például meglepetés volt, hogy a magyar állampolgárok a váromlásainkhoz képest nagyságrendekkel nyitottabbak a határon túliak felé, a határon túliak pedig nagyságrendekkel kritikusabbak a magyarországiak felé. Tehát szó sincs arról, hogy itt ezt a paradicsomi anyaországot látnák, hanem kőkeményen bírálják, a vajdaságiak különösen, de lényegében mind-egyik...

– *Még egy viszonylag általános kérdést fel szeretnénk tenni. Az Önök által kiépített hálózaton kívüül vannak-e más partnerintézetek, akikkel kapcsolatot tartanak?*

– A Teleki László Intézetben néhányszor jártunk, beszélgettünk az elképzelhető együttműködési lehetőségekről. A TÁRKI-val éppen most az ősz folyamán végzünk egy közös kutatást a határon túliak körében a munkaerővándorlási potenciálról.

– *Összességében milyen szakmai visszhangja van ezeknek a kutatásoknak?*

– Néha (vissza)hallom, hogy „majd csinálunk magunk is ilyen kutatást, de nem ám úgy, mint a BFI...”. Fanyalgást is tapasztalunk tehát, ám én ezt egyrészt a dolgok természetes rendjébe illőnek érzem, emellett pedig a használható ötleteket igyekszünk hasznosítani. A részünkről történő esetleges

„visszafanyalgásnak” pedig nem csupán az az akadály, hogy a BFI égisze alatt munkálkodó szakemberek értékrendjétől ilyesmi idegen, hanem – egyelőre – a hasonló volumenű alternatív kezdeményezések, kutatások hiánya is. Összességében számunkra az általunk vizsgált közösségek viszonyainak minél pontosabb és hatékonyabb feltárása a legfőbb cél, melynek érdekében mind a segítő szándékú együttműködésre, mind az „építő jellegű” kritika elfogadására készen állunk.

– *A beszélgetés második részében a státustörvényre vonatkozó kutatásokról beszélgetnénk. Ezekben az esetekben volt egy egyértelmű megbízó, vagy, mint más kutatások esetében, volt egy kutatás, amelyre hozzákapcsolták a státustörvényrel kapcsolatos kérdéseket?*

– Igen, ez is omnibusz-formában ment. Mivel ennyire szűkösek a keretek, és évente csupán egy kutatást csinálhatunk, törvényszerű, hogy kérdőívünk sajnálatosan végtelen hosszúságúak. Kis túlzással: kérdezőbiztosaink utána rögtön mentálhigiéniai rehabilitációra szorulnak. Amennyiben ugyanis évente két kutatást végezhetnénk, a tematikai blokkok megoszthatóak lennének.

– *Hány perces egy ilyen kérdőív?*

– Hozzávetőleg másfél órás. Az iskolában persze mi is tanultuk, hogy egy ilyen típusú kérdés 40-50 percesnél hosszabb nem lehet, de ezt az alapelvet kényszerűségből megszegjük keményen... De ennek ellenére az adataink tényleg hitelesek, amit több minden bizonyít. Például, hogy évenként, amikor ismétlődnek a felvételek, akkor az arányok összevethetőek, és hasonló tartományon belül vannak, soha nem fordul elő az, hogy ugyanarra a kérdésre, vagy kérdéscsoportra előbb 40%, egy évvel később pedig mondjuk 93%-os megoszlásokat kapnánk.

Mellesleg az a véleményem, hogy Magyarországon egy ilyen hosszú kérdőívet nem lehetne lekérdezni, ám a határon túl – szerencsénkre – lelkesebbek az emberek – mind a válaszadók, mind a kérdezők – és jól megcsinálják. Ezért külön köszönettel tartozunk nekik. Minderre egy magyarországi kérdező nagy valószínűséggel azt válaszolná, hogy felejtük el egymást – tehát itt van egy kis különbség. A fentieket bizonyítja még az is, hogy a választ megtagadó részaránya kutatásaink kezdete óta többnyire kiértékelhetetlenül alacsony.

– *Őnök, akik már a határon túl is – illetve főként ott – végeznek felméréseket, a státustörvény magyarországi fogadtatásának kutatásakor milyen hipotézisek alapján vizsgáltatok, s ezek közül melyek igazolódtak?*

– Magyarországi kutatásunkban rákérdeztünk a politikai beállítottságra, valamint arra, hogy mennyire léteznek illúziók a határon túli magyarokkal

kapcsolatban az anyaországi polgárok körében. A baloldal azzal érvelt, hogy a tervezetet készítőik illúziókat keltenek. Emiatt a határon túli vizsgálatban megkérdeztünk két aspektust. Elsőként hogy „megítélése szerint, milyen szintűnek gondolja a magyar állam anyagi támogatását: többet adott a magyar állam, mint amennyit a lehetőségei megengednek, vagy épp annyit adott, vagy kevesebbet adott”. A másik szinten azt vizsgáltuk, hogy az érintettek elvárásaihoz képest a státustörvénnyel a magyar állam mennyit adott, többet-e vagy kevesebbet? Ilyen szempontból különösebb preconcepcióink nem voltak. Ami a státustörvénnyel kapcsolatban nehézség volt, az a munkavállalásra vonatkozott. Célunk az volt, hogy ezt lehetőleg körbejárjuk, és különböző szinteken megnézzük. Mert hogyha azt kérdezzük, hogy „kívánja-e Ön, hogy kapjon valamit”, akkor természetes reakcióként értékelhető, ha azt mondja, hogy kívánom, persze. Ennek ellenére például tavaly a Felvidéken mindössze 63 százalék mondta, hogy kérné az igazolványt, az idén pedig csupán 70% körül. De ugyanez érvényes az egészségügyi szolgáltatások terén biztosított kedvezményekre is. „Támogatja-e az egészségügyi ellátás biztosítását?” Hát hogyne támogatná. És akkor itt jött egy nagyon földhözragadt – közel sem „ínyenc” szociológusoknak való – probléma, jelesen megnézni azt, hogy jó, jó, hogy eljönne dolgozni, de amennyiben ennek feltételei vannak/lesznek, ezek a feltételek mennyiben redukálnák az általános szinten megfogalmazott, kiinduló a szándékot. És akkor tértünk a következő fázisra: azt kérdeztük, hogy akkor is jönne-e, amennyiben a járulékokat a magyar állampolgárokhoz hasonlóan ugyanúgy be kellene fizetnie Magyarországon. A következő fázisban azt kérdeztük továbbá, hogy mekkora magyarországi jövedelem kellene ahhoz, hogy (időszakosan) elhagyja szülőföldjét. A pillanatnyi jövedelmének kétszerese, esetleg sokszorosa? Amennyiben járulékot kellene fizetnie, az milyen mértékben redukálná elvándorlási szándékát? Amennyiben három vagy hat hónapra kaphatna csupán munkavállalási engedélyt, az mennyire befolyásolná szándékát? A módszertan ilyen szempontból volt bonyolultnak mondható, hogy ezeket a szinteket meg tudjuk találni, és be tudjuk lőni. Sikerült feltérképeznünk például azt is, hogy milyen az egészségügyi állapota a határon túli magyarságnak. Megkérdeztük, hogy az elmúlt években a válaszadó milyen szinten került kapcsolatba az egészségüggyel. Volt-e kórházban, megműtötték-e, vagy csak gyógyszereket íratott fel? De nem csupán a megkérdezett, hanem a gyermekei, az eltartottjai is. Így kb. meg lehet mondani, hogy mi az az egészségügyi ellátás területén prognosztizálható reális igény, amely jelent-

kezhet a határon túli magyar igazolvánnyal rendelkezők körében. A végén még azt is megkérdeztük, hogy tudomása szerint van-e olyan betegsége, amit eddig nem tudott otthon ilyen-olyan okok miatt kezelteni. A különböző megközelítési szintek vizsgálatának eredményeképpen végül is azt találtuk, hogy mindössze néhány százalék azok részaránya, akik a törvény által felkínált kategóriába beleférnek. Végeredményben elmondható, hogy ez egy szórózás, ez aztán végképp nem egy „magasröptű” szociológiai munka, mindazonáltal ahhoz, hogy ezeket a szinteket pontosan be tudjuk mérni, nos ezeket nagyon „meg kellett csinálni”. Arról nem is beszélve, hogy a közeljövőben meg is kellene ismételni ...

– *Az Önök kutatási eredményei csak a törvény megszületése előtt tíz nappal kerültek nyilvánosságra. Ebből arra következtethetünk, hogy a törvényjavaslat úgy született meg, hogy a törvény alkotóinak ezek a becslések még nem voltak a birtokukban.*

– Így van.

– *Ráadásul abban a kutatásban, melyet a Pro Minoritateban közöltek, még egy sokkal egyszerűbb kérdés volt csak, ha jól emlékszünk. Tehát amiről a politikusok tudhattak, az...*

– Ott is jóval több kérdés volt. Ez ugyanis, ami a folyóiratba bekerült nem maga a jelentés, csupán a kutatási dokumentáció része. Összességében a státustörvényben foglalt kedvezmények iránti igényekről már a 2000 eleji kutatásunk is szerteágázó információhalmazt tartalmazott, amit a legfrissebb kutatási körünkben tovább pontosítottunk, mélyítettünk.

– *A 2000 év eleji kutatási adatok között az olvasható, hogy a megkérdezettek legalább a fele mindegyik régióban igényt tartott volna az egészségügyi szolgáltatásra.*

– Most ez több, ilyen általános szinten még több lett.

– *Több lett, viszont a jogosultság szintjén úgy tűnik, hogy amit Ön mondott az adatok alapján, aszerint a törvény ezt az igényt nem képes kielégíteni.*

– Elképzelhető, ám itt átmeneti szintek vannak. Én többek között elmentem a *Segítő Jobb Alapítványhoz*, akik már ilyesmivel foglalkoznak pár éve. Az egészségügy eléggé bonyolult dolog, a gyógyászati segédeszközöket, a gyógyszerellátást, egyebeket, azt nem maga a kedvezményezett kapja meg, hanem például a szatmárnémeti kórház. Magam sem tudom pontosan, hogy ez az egész hogyan bonyolódik, de úgy tudom, hogy a törvényben azért benne van a határon túli, a szülőföldön való ellátásnak a támogatása is. Ez is benne van, és ezért is érthető, hogy ne csupán azt tudjuk, hány embernek van olyan betegsége, amit otthon nem tud kezelteni, hanem azt is, hogy mekkora százalékban fordult elő, hogy kórházi kezelésen vett részt. Ugyanis azt is

megkérdeztük, milyen hiányosságokat tapasztalt a gyógyszerellátás, kórházi kezelés területén, egészen odáig, hogy a helyi orvosoknak milyen a szakmai színvonala, illetve, hogy tudnak-e velük beszélni magyarul, vagy nem érte-e őket (a betegeket) valami hátrány a származásuk miatt? És majd ezután meg lehet nézni, hogy melyek azok a régiók, ahol ilyen problémák adódtak. Mind- ezt le lehet bontani például nemcsak Székelyföldre, hanem a Székelyföldön belül kialakított tíz kutatási körzetre is. Ha ebből kiderül, hogy van ott valami gubanc, akkor esetleg erre föl lehet hívni a figyelmet.

– *Mikor készült az új felmérés? Tavasszal?*

– Igen, április 10-től 25-ig, és mostanra sikerült az összehasonlító elem- zéseket elkészíteni.

– *Hol is állt akkor éppen ez a vita áprilisban?*

– Melyik?

– *Hát a státustörvényé?*

– Már a végső szakaszban volt.

– *Az egy csendes fázis volt, úgy emlékszem. Az utóbbi hónapokban azonban úgy érzékeljük, mintha előjött volna a Balázs Ferenc Intézet ...*

– Többéves gyakorlat, hogy a BFI a kutatás gyorselemzési fázisának befe- jezése után sajtótájékoztatón számol be a főbb tendenciákról.

– *A szomszédos országokban készült felmérésekben kérdeztek arról, hogy milyen ot- tani fogadtatásra számíthatnak a magyarok?*

– Igen, megkérdeztük, hogy véleményük szerint hogyan viszonyulnak majd a románok, a szerbek stb. illetve hogyan fogadnák ezt a vitát: támogat- nák, semlegesek maradnának, vagy elleneznék. Ugyanezt a kérdést tettük fel a magyar állampolgárokra és az Európai Unióra vonatkozóan is. A legnagyobb illúziót az EU-val kapcsolatban tapasztaltuk, miután a megkérdezettek többsége azon a véleményen volt, hogy ők nem szólnának bele, vagy ha igen, tá- mogatnák a státustörvényben foglalt kedvezmények megvalósítását. A magyar állampolgárok támogatottságában való hit 50 százalék alatti minden régióban. A szlovákok, ukránok stb. viszonyulásával kapcsolatos adatok pedig, 80–85 százalékban mindegyik területen azt mutatják, hogy a határon túli magyarok különleges státusuk elutasítását várják a többségi nemzetek tagjaitól...

– *2000-ben és 2001-ben is ugyanazokat a kérdéseket tették fel a státustörvényre vonatkozóan?*

– Nem, az idei kérdőív felépítése az egyes kedvezmények vonatkozásá- ban sokkal részletesebb volt. 2000-ben még nem néztünk utána például

annak, hogy milyen az érintettek valós egészségügyi állapota. Azt mindig mértük, hogy milyen az aktuális vendégmunka-helyzet és a várható elvándorlási potenciál. Végül úgy döntöttünk, hogy az alapkoncepció az lesz, hogy amikor a státustörvény blokkot kezdjük, akkor lesz egy szonda-kérdés, hogy „mit szólna Ön ahhoz, hogyha lenne egy ilyen kedvezmény, akkor igényelné-e a határon túli magyar igazolványt”? Volt több alternatíva, hogy „igen, de még meggondolnám”, „megtartanám a szlovák állampolgárságomat” stb., és utána jött az, hogy miután ez ingyenes, ám különböző ügyintézással jár együtt, hogy akkor mennyire venné igénybe. A kérdés végén pedig, amikor már mindent tudtak, hiszen végigmentünk az egyes pontokon (kedvezményeken), akkor volt egy „ügydöntő” jellegű zárókérdés: hogy „mindennek tudatában Ön kérvényezné-e a magyar igazolványt”.

– *Volt a kérdőívben olyan kérdés, hogy mit tudnak a kérdezettek egyáltalán a státustörvényről?*

– Az ilyen típusú felvételeknél ezeket a vizsgáztató kérdéseket szigorúan tilos használni. Már próbálkoztunk többször ilyesmivel, és az volt a tapasztalat, hogy a kérdőív maradék részét is tönkreteszi, ha azt kérdezzük, hogy „tudja Ön-e ezt-vagy azt”? A válaszadó elbizonytalanodik, és nem kapunk értékelhető információt. De azt hiszem, ezt a módszertan is pontosan leírja, ennek ellenére mi itt persze most megkérdeztük, ám nem azt, hogy a tartalmát ismerik-e. Hanem azt kérdeztük meg, hogy hallott-e róla, és amennyiben igen, honnan hallott, médiából, ismeretségi körében, vagy máshonnan. Ez a két kérdés volt, amit még úgy gondoltam, hogy belevehetünk anélkül, hogy szabályokat sértenénk. A törvény ismertsége így 85-95 százalékos, kivéve Felvidéket, ahol ennél némiképpen kevesebben tudtak a törvényelőkészítés fejleményeiről...

– *Miután már elkészültek a kutatási jelentések, a sajtóban is megjelentek adatok, elképzelhetőnek tartja-e, hogy az adatbázisuk is nyilvános legyen? Ez bevett szokás, például az Ön által említett Ifjúság 2000 kutatás adatbázisa is nyilvános lesz ősztől, és bárki megnézheti...*

– Az említett kutatásban részt vevő intézmények ezt megtehetik, ám amíg a BFI-nek a helyzete ennyire cseppfolyós, azon a véleményen vagyok, hogy ezeket még nem fogjuk nyilvánosságra bocsátani.

– *Még „diákköri” szinten sem? Azaz nem lehetne bevonni a diákokat, hogy bizonyos mélyebb elemzéseket végezzenek például az elvándorlásról, vagy bármilyen más résztémáról?*

– Részadatbázist talán kiadhatunk, ha például hozzánk jön egy kutató, aki mondjuk össze szeretné hasonlítani Székelyföldet a Csallóközzel.

–Ez mindenképp jó lenne, hiszen akkor az adatbázist is gyorsabban föl lehetne dolgozni, és az mindenkinek jó lenne. Kaphatnának anyagot, és abból többen szakdolgozatot tudnának írni.

– Ezekből a felhalmozott adatbázisokból akár nagydoktorikat is lehetne írni. Határon túli fiatal munkatársaink szerencsére kellően dinamikusak és meglehetősen merész terveket dédelgetnek...az adatbázisok közzétételén tehát gondolkodni fogunk, ám egyelőre nekünk a – „vékony jég” ellenére felhalmozott – adatbázisok – kis túlzással – a létünket jelentik. Amennyiben esetleg bármely intézet, kutatócsoport előjön, és százszor jobban fogja csinálni, mint mi, akár százszor több pénzből, akkor mi még mindig azt mondhatjuk, hogy nekünk viszont itt vannak az elmúlt közel tíz évre vonatkozó „helyzet rögzítő” és összehasonlítható adatbázisaink, következésképpen akár kooperálhatunk is. Nekünk – sokéves úttörő munkánk „adatbázis-gyümölcsein”, valamint az egész Kárpát-medencét lefedő, bármikor mobilizálható hálózatunkon kívül, ami persze nem kevés... – nincsen stabil bázisunk. Egyelőre emiatt kényszerülünk kellő mértéktartást tanúsítani adatbázisaink hozzáférhetőségét illetően.

– Most fanyalogni fogunk a végén. Ezt a szót használta ön is. Pontosabban nem is fanyalgás ez, hanem egyszerűen arról van szó, hogy elolvastuk a Pro Minoritateban megjelent tanulmányt, és bizonyos értetlenségeink támadtak, amelyeket most igyekszünk rövidre fogni. Az egyik, hogy az adatfelvétel december 27-e és január 10-e között, vagyis karácsony és szilveszter között történt. Véletlenül választották ezt az időpontot, vagy volt benne valami megfontolás, például az, hogy ebben az időszakban inkább otthon vannak az emberek?

– Így van. Amikor semmiféleképpen nem szabadna kérdezni, az a nyári időszak. A legjobb a szeptember-október meg a tavasz, persze csupán akkor, ha éppen nincs árvíz. Az idén nagyon jó volt, amióta készítjük ezeket a felméréseket most volt a legsimább.

– Ezeken az ünnepnapokon az emberek azonban megbocsátóbbak, nagyvonalúbbak, optimistábbak, mint a szürke hétköznapiakon. Az adatokat mindenképpen befolyásolhatta a felvétel különös időpontja. A másik, ami feltűnt, hogy a tanulmányból hiányoznak a reprezentativitásra vonatkozó ellenőrzések. Nem találunk például sehol adatot a nemi megoszlásra.

– Csupán a megjelent rövidített változatban nincsen ...

– *Dehát mi, az olvasók csak ezt az írást láttuk.*

– Az az igazság, hogy a nemek szerinti megoszlások ebben az általunk vizsgált keretben csupán elhanyagolható mértékben relevánsak. Én nem tudok azzal mit kezdeni például, hogy mondjuk a Kárpát-medencében kisebbségben élő magyar nők 5 százalékkal kisebb mértékben támogatják az autonómia törekvéseket, mint a férfiak. Nyilván az adatbázist ilyen alapon is lehet elemezni, de amikor ilyen szempontok szerint is nézzük, akkor általában olyan jellegű megoszlások jöttek ki, ami továbbértelmezésre a legritkább esetben bizonyult csupán alkalmasnak.

– *Tehát ezekben a térségben nincs szignifikáns különbség a férfiak és a nők választai között?*

– A legtöbb vonatkozásban nincs. Nyilván vannak azonban olyan alternatívák, amelyek biztosan másként jelennek meg az egyik nemnél. Hogy egy másik, személyi változók szerint megoszló példát hozzak: eredetileg úgy véltük, hogy az egészségügyi ellátás iránt leginkább az öregek, az idősek foglalkoznak érdeklődni, kiderült azonban, hogy szó sincs róla, hanem elsősorban a középkorúak...

– *Tehát életkor szempontjából sincsen eltérés?*

– De van, csak éppen közel sem olyan, amelyet vártunk. Azt gondoltuk, hogy az egészségügyi állapotuk szempontjából leginkább érintett idősök 100%-ban fogják kérni a tárgyalat kedvezményt, és kiderült, hogy nem, csupán kb. 50%-ban, és leginkább a középkorúak azok, akik számára ez – az egészségügyi ellátás – fontos, illetve fontosabb más korcsoportokhoz képest. Persze ennek is megvan a magyarázata, ugyanis a középkorúaknak vannak olyan gyermekeik, akik számára még fontos, hogy legyen valami védőernyő fölöttük. Csakhogy ennek bizonyításához előbb el kellett végeznünk az adatfelvételt, majd alaposan figyelni az egyes rétegek szerinti megoszlásokat... A férfi-nő dolgot azonban többnyire tényleg nem vizsgáltuk. A pártpreferenciáknál például észre lehetett venni, hogy ha snájdigabb volt a (politikus) férfi, akkor néhány százalékponttal inkább a nők támogatták. Na most ilyeneket végig lehetne bogarászni, ez egy végtelen dolog, de még érdekesebbek az értékrend-típusok. Ott tényleg látszódik némi különbség, mert amikor faktor-elemzést végzünk, akkor ilyenek jönnek ki, hogy toleráns, pragmatikus stb.. És itt a nők mindig a „puhább” irányba tolódnak el, ezeket bétákkal meg is néztük. Minderről megint lehetne írni száz nagydolgozatot: a férfi-női szerep a kisebbségi létben... De hát egyfelől erre sincsen időnk, másrészt pedig

egyéb töréspontok szerint elemzett adatok sora bizonyítja, hogy az érdemi tendenciák nem ezen a szinten jelentkeznek.

– *A harmadik dolog, amit furszálltunk, hogy a magyarországi politikai pártok között – tehát most a magyarországi kutatásukról beszélünk – mindössze két párt szerepel: a Fidesz-MPP és az MSZP. Ha ezt a mintát reprezentatívnak tekintjük, akkor be kellett volna kerülnie a többi parlamenti pártnak is.*

– Természetesen ez is megvan. Nem került ugyan bele a tanulmányba, ám a dokumentációban megtalálható. Egy 1,2 vagy egy 3,2 százalékos pártot nem tudunk relevánsan bemutatni, nincs relevanciája annak, hogy azon belül mennyi a státustörvényt elfogadók, vagy nem támogatók aránya. Statisztikailag nem értelmezhető az ilyen adatok, és ezért emeltük ki a két nagy pártot. Örölnék, ha ilyen szemmel olvasná mindenki a szöveget, de nem ez a helyzet, még ez a pár lecsupaszított adat is sokakat zavar.

– *Jó, de hát ez mégis csak egy tudományos igényű tanulmány, és nem fekküldte volna meg az olvasók gyomrát a részletesebb ismertetés. Így a szöveg egy olyan kétosztatú politikai struktúrát sugall, amely túlzottan általánosító. Miközben a státustörvény megítélése kapcsán nyugodtan feltételezhető lett volna, hogy nem e két párt között van a valóságos törésvonal, s mellesleg a parlamenti szavazás is ezt a feltételezést bizonyította. Ha statisztikailag nem is mutatók a kisebb pártokkal szembeni preferenciák és a státustörvény megítélése közötti kapcsolat, de az, hogy mondjuk a MIÉP, a Kisgazdák és az SZDSZ mint három kimaradt, ám potenciális szereplője ennek a tanulmánynak, hova szavaz ezekben a kérdésekben, lehet, hogy egy másik politikai térképet is mutathatott volna.*

– Ezek a pártok eléggé súlytalannak bizonyultak, elsősorban az összmagyarországi preferenciák terén. A vizsgált kérdés tekintetében azonban van egy nagyon érdekes dolog, ami akár be is kerülhetett volna a publikált tanulmányba. Eszerint a státustörvényt leginkább támogató pártszimpatizánsok az SZDSZ-re szavazók köréből kerülnek ki. Magasan. S nemcsak, hogy támogatták leginkább a státustörvény meghozatalát, de a határon túli magyarokhoz való viszonyuk, a határon túli magyarság pozitív megítélése mind-mind magasban a regionális, illetve az országos átlag fölött volt. Szinte kivétel nélkül, ezért is mosolyogtam, amikor láttam a vezérszónokaikat – majd a végszavazás során ellenszavazatukat –, hogy mennyire nem érzik ezt...

– *Talán nem ezt a státustörvényt képzelték el az SZDSZ-es válaszadók.*

– *AZ SZDSZ szimpatizánsai viszont erről a státustörvényről nyilatkoztak.*

– *Válahogy kimaradt az értelmezésekből egy – látszólagos vagy nem látszólagos, ám érzékelhető – ellentmondás. Az ismertető elején ugyanis az van, hogy általában a fiatalok azok, akik közömbösek a határon túli magyarság kérdéseivel szemben, de magát a törvényt elsősorban ők támogatják.*

– A két dolog nem zárja ki egymást...

– *Szerintünk sem, de hogyan értelmezné?*

– Egészen más síkok. A fiatalok mozgékonyabbak, többet utaznak, következőképpen előbbek a kapcsolataik a határon túliakkal is.

– *És ezért támogatják a törvényt, és máskülönböben közömbösek?*

– Már évekkel ezelőtt regisztráltunk olyan adatokat, amelyek az mutatják, hogy a fiataloknak ez a reakciója – hogy inkább semlegesek a határon túliakkal szemben – apolitikusságukból ered.

– *De ugyanakkor ők a leghatározottabb támogatói a törvénynek?*

– Igen, mert ugyanakkor ők a Fidesznek a támogatói is.

– *Értjük. Tehát a fiatalok egyszerűen azt mondják, amit a pártjuk mond?*

– Ebben a vonatkozásban valószínűleg erről lehet szó. A pártpreferencia egy nagyon furcsa dolog, mert más a politikai aktivitás és más a pártpreferencia. A pártpreferencia úgy működik, hogy ha ezt mondja a Fidesz, akkor ezt mondom én is (esetleg fordítva). Ám ha azt kellene az érintett fiataloknak megmondaniuk, hogyan kellene kezelni a határon túli magyarokat, ez már nehéz nekik, mert ennyire nincsenek benne a dolgokban (belép az apolitikusságuk).

– *Megmagyarázhatatlannak találtuk, hogy míg a magyarországi mintában kérdeztek pártpreferenciát, a határon túliban nem.*

– Az is megvan, kutatássorozatunk első pillanatától fogva regisztráljuk a vizsgált közösségek pártpreferenciáit, választási aktivitását stb.

– *Bocsásson meg, de akkor ez egyszerű orientalizmus, melyben a határon túli magyarok úgy vannak ábrázolva, mint egy premodern, törzsi világ, melyben nincs politikai dimenzió. A Pro Minoritate olvasója a szöveg alapján két kulturálisan eltérő világ képét szűrheti le: a magyarországi világ modern, politikailag tagolt, ha csak két párt erejéig is, míg a határon túli kisebbségi világ politikailag tagolatlan, zárvány, illetve a magyarországi politikai tér része csak.*

– Hát a pártpreferenciákat egy külön tanulmányban kellene megírni, sőt azzal együtt, hogy itt a mozgások nagyon plasztikusak és nagyon szemléletesek a választási részvétel ingadozásai szempontjából. Régebben, amíg még sok magyar párt volt Szlovákiában, eléggé terjedelmes elemzéseket készítettünk az értékrend és a különböző pártszimpatizánsok reakciói közti viszonyokról.

Most Erdélyben és Szlovákiában egy monolit pártstruktúra létezik, míg Ukrajnában egy köztes állapot tapasztalható, egy se nem plurális, sem nem monolit állapotot találunk, Vajdaságban pedig egy folyamatosan osztódó rendszer van jelen. Bőségesen vannak tehát a pártpreferenciákra vonatkozó adataink, például 2000-hez képest a felvidéki MKP-nak egy nagyon jelentős, 12 százalékos visszaesése mutatható ki. A kormányzati szerepkörben a szlovákiai magyar párthoz hasonló belpolitikai sikertelenséget felmutató RMDSZ ezzel szemben megtartotta az egy évvel azelőtti 93%-os támogatását.

– Erdélyben ez azért nagyon fontos információ.

– Persze, – hiszen szemben a felvidékiek körében tapasztalattal – az össztagmogatás ugyanannyi maradt, ez látható. Mindez önmagában azonban csupán a legszimplább információként értékelhető. A háttérokok elemzéséhez szükséges adatok természetesen rendelkezésünkre állnak, s kellő érdeklődés esetén elemezhetőek...

– Az nyilvánvaló, hogy a kutatásból több információ leszűrhető, de mi olvasók, csak a végterméket, a megjelent szöveget láthatjuk. A tanulmány elolvasása után egy másik hiányérzetünk is támadt: a szövegben többször szerepel az a formula, hogy a „közéletben jelenlévő sztereotípiák” vagy „sztereotíp félelmek” vagy „primér félelmek”. Ezeket a kifejezéseket a tanulmány nem magyarázza meg, nem találunk hivatkozásokat sem. Nem világos, hogy e bizonyos félelmek az Önök korábbi kutatásaiból, vagy Sík Endréék, Csepeliék kutatásaiból derültek ki. Röviden: mik ezek a sztereotípiák, amelyeket az Ön kutatásai megcáfolnak?

– Ennek a hiányérzetnek újfent az az oka, hogy ez a megjelent néhány oldal egy 350-400 oldalas anyagból lett összeollózva. Most konkrétan kellene tudni, hogy hol szerepelnek ilyen megfogalmazások...

– Majdnem minden oldalon van, s ezzel azt sejteti, hogy értelmezési keretül szolgál. Például: „főként az egzakt információk hiányára vezethető vissza, hogy a határon túli magyarság kisebbségvédelmével kapcsolatos kérdések igen gyakran megalapozatlan becslések és a valós tényekkel alá nem támasztott sztereotípiák mentén kerültek napirendre”. Vagy egy másik: „visszaigazolják a magyarországi közéletben jelenlévő sztereotípiák meglétét”. E megfogalmazások egyfajta köztudást sugallnak, azonban ezt bárki azzal tölti meg, amivel akarja.

– Igen, talán pontosabb lett volna azt mondani, hogy a médiában, a közbeszédben, vagy például a pártpolitikai dialógusok szintjén van így. Ezek a fórumok gyakorta azzal ijesztetik az anyaországban élőket, hogy a határon túli magyarok érdekeinek felvállalása jelentős, esetleg elviselhetetlen terhet jelent,

hogy számottevő veszélyeket rejt Magyarország számára stb. Tényleg, tele van a sajtó azzal, hogy milyen kevesen támogatják Magyarországon ezt a dolgot, sőt, inkább ellenzik. Elképzelhető, hogy a megjelent szövegben ide ki kellett volna tenni egy lábjegyzetet, hogy ezek a vélemények itt és itt, és ekkor és akkor jelentek meg. Mindazonáltal véleményem szerint az átlagérdeklődő számára aligha lehet kérdéses, hogy amennyiben a határon túli magyarokkal kapcsolatos sztereotípiák meglétére történik hivatkozás, azok töltete az esetek túlnyomó többségében inkább negatív semmint pozitív vonatkozású. Az ilyen esetekben derül ki az, hogy mekkora távolság van a közéleti szintű megközelítések és a valóság között. Benne maradt egyébként ebben a publikált változatban is, hogy a törvény tényleges támogatottsága 60%, és amikor megkérdeztük, hogy de Ön szerint országosan mennyien támogatják, akkor a pozitív válaszok részaránya mindössze 11% lett.

– *Az utolsó kérdéssünk éppen erre vonatkozott volna. Mit jelent Ön szerint az, hogy nagyon sokan támogatják a státustörvényt, de ugyanazok – szintén nagyon sokan – egyúttal úgy vélik, hogy e törvényt csak nagyon kevesen támogatják? Szerintünk ennek több, teljesen kézenfekvő társadalomlélektani magyarázata lehet. Az egyik, ha a kormánypárt azt sugallja, hogy „mi, fideszesek kevesen vagyunk”. Na, most ha az mondja, hogy „kevesen vagyunk”, aki közben „sokan van”, és mindezek a válaszadók a Fidesz szimpatizánsai közül kerülnek ki, akkor logikusan le tudjuk vezetni azt, hogy ez a kormánynak a fenyegetettségi diskurzusa, hogy bizony-bizony, mindenkinek meg kell szavaznia, és támogatnia kell a státustörvényt, mert nagyon kevesen vagyunk, és ha te nem, akkor ...*

– Nem, az adatokból nagyon világosan kiderül, hogy itt nem pártpreferenciák szerinti strukturálódásról van szó (leszámítva talán a már említett fiatal korosztály esetét), hanem arról, hogy kik fogadják el és kik utasítják el a törvényt. Az is látszik itt, hogy mekkora nagy a homály ebben a kérdésben, tehát ebben a térben önmagukat el tudják helyezni, de a környezetüket nem.

– *Így van.*

– A pártpreferenciák szerint pedig belejátszik az, hogy azért nyomjuk inkább, mert hátha a többiek nem támogatják ...

– *De ezt kommunikálják más ügyekben is, tehát azt, hogy ezt vagy amaz a problémát csak ők oldják meg, és ha ők nem, akkor irtózatosan nagy baj lesz. A státustörvény kapcsán is nagyon hosszasan ment a médiában az a diskurzus, hogy „nincs mögöttünk senki, vagy nem lehet tudni, ki van mögöttünk, egyedül vagyunk” stb.*

– Hát ha az MSZP-ek látták volna azokat az adatokat (egyébként látták, hiszen a parlamenti bizottságokban szétosztásra került), akkor elgondolkodhattak volna...

– *Azt mondjuk tehát, hogy mi ezt a társadalomlélektani magyarázatot is hozzá tudnánk gondolni, lehetne ezt statisztikailag is ellenőrizni, ugyanis megvannak a pártpreferencia adatok, azokkal össze lehetne vetni.*

– Amint említettem itt kiugróan az SZDSZ lenne az első...

– *És az alulinformáltság, mint magyarázatot is felvethetnék, vagyis hogy a fenti ellentmondás egyik oka az lehetett, hogy az emberekhez csak igen kevés információ jutott el a törvénytervezetről.*

– Igen, nagyon valószínű ez a motívum közrejátszik a problematika össz-társadalmi értékelésében.

– *Hozzájárulhat az említett óriási különbséghez. Ezt nem lehet hibának tekinteni, ez statisztikai hibával nem magyarázható.*

– Így van. Mindezek ellenére ez nem a megkérdozettek szegénységi bizonyítványa, hanem azoknak a szinteknek, fórumoknak, akiknek az lenne a dolguk, hogy tiszta vizet öntözgessenek a pohárba, és azokat a viszonyokat, tendenciákat, ami után még bátran lehet választani valamilyen módon, ahogy lehet, nyilvánvalóvá tegyék. Ha ez az eredmény a köztudatig eljutott volna, akkor lehet, hogy a következő kérdésnél már kevesebben mondták volna azt, hogy milyen kevesen vagyunk. Ám ez valójában nem szociológiai kérdés, hanem sokkal inkább a mi sajátos demokráciánkról szól. Ezért is fogunk még benne dagonyázni egy darabig...

– *Köszönjük szépen.*

A REGIO nevében kérdezett: Kovács Éva és Papp Z. Attila

TÁRSADALMI ÁTALAKULÁS

BIANCA PETKOVA – CHRIS GRIFFIN

A bolgár nők és a munka diskurzusa*

*Bolgár nők: a munka, a család, a kommunizmus
és ami utána következett*

Bulgáriában a kommunizmus időszakában a „női [zsenszka rabota] és a férfi [muzska rabota] munka” közötti különbségtétel mind a nyilvános mind a magánszférában jellemző volt. A nemek egyenlőségét hirdető hivatalos retorika ellenére ezt a megkülönböztetést igazából sohasem kérdőjelezték meg (Petrova, 1997). A patriarchális hagyományok továbbélése a bolgár családok jellemző vonása (Merdjanska és Panova, 1995). A nők készítik és szolgálják fel az ételeket a gyakran több generációt is magukban foglaló családokban. Egy, a bolgár kultúrában gyökerező nézet szerint a nőknek csendben kell maradniuk, amikor a férfiak beszélnek. (A helyzetet érzékelteti a következő „vicc” is: „A Moszkvics ajtaját és a nő száját egy jól irányzott rúgással lehet becsukni.”) A nők ellen irányuló erőszak komoly problémát jelent a családokban. A Minnesota Advocates of Human Rights (1996: 3) nemrég közzétett jelentése szerint „A bolgár törvények kifejezetten diszkriminatív módon bánnak a családon belül megnyilvánuló erőszak áldozataival.”

A kommunista korszakban ezzel szemben a család rendszerint a társadalom harmonikus mikroegységeként jelent meg, melyben a házastársak viszonya a szerelemre és egymás kölcsönös támogatására épült. A család megjelenítése igen távol esett a valóban megélt tömeges tapasztalatoktól. A nők ellen irányuló erőszak és a szexuális visszaélések csak „más” (nyugati) társadalmak problémáiként kerültek elő. Ehhez hasonlóan

* A tanulmány eredetileg megjelent: *Bulgarian Women and Discourses about Work*. In: The European Journal of Women's Studies. Volume 5. Issues 3–4, November 1998. 437–452.

a „háziasszony”-kép is negatív konstrukció eredménye volt. A nyugaton élő háziasszonyokat a kapitalizmus áldozatainak, életüket pedig, a kommunista asszonyokéval szemben, értelmetlennek tekintették. A Mai Nő (*Zsenata Dnesz*) „Nő és társadalom” című cikkében (1978. szeptember: 30-31) például azt olvashatjuk, hogy az ideális kommunista nőt a „társadalmi aktivitás” jellemzi, ami lehetőséget nyújt képességei és személyisége kiteljesítésére. A közösséghez való aktív kötődés a munkahelyen ahhoz is hozzájárul, hogy a nők jobb anyák legyenek. Azok, akiknek nem volt gyermekük, elváltak, vagy akiket „önző” érdekeik kizárólag a családhoz kötöttek (egy kicsit a nyugaton élő „háziasszonyokhoz” hasonlóan?), saját társadalmi aktivitásukra mértek „érzékeny csapást”.

A nők életét a nyilvános és a magánszférában egyaránt szemmel tartó hatósági tekintet „árulók” után kutatott. A nők úgy jelentek meg, mint akik „férfi munkát” végeznek, de „női vonásaikat” is megőrizték. E „vonások” a kommunista állampolgár-konstrukcióval is összhangban voltak (gondoskodás, nevelés, a közösség tagjaiért érzett felelősség), így ha egy nőnek nem sikerült jó kommunistának lennie, akkor női mivoltában is kudarcot vallott, s ez fordítva is igaz volt (Petkova, 1996).

Petrova (1997) véleménye szerint a kommunista időszak vége felé a női munka újfajta meghatározása bukkant fel, ami a „titkárnő” személyében testesült meg. E női (alkalmazotti) munkamodell elterjedését egyrészt a nők azon felismeréséhez köti, hogy korábban túl sokat követeltek tőlük, másrészt a változó, „egyre konzervatívabbá váló, alapvetően antifeminista, esszencialista természetű ideológia” hatásának tulajdonítja (Petrova, 1997: 186). A mindennapi életben általánosan elterjedt a „női állás” (*rabota za zsena*) kifejezés. Ez az alkalmazotti, tehát a háztartáson kívül végzett munkára vonatkozik, ezért nem szabad összekeverni a „női munkával” (*zsenszka rabota*), ami a családon belül végzett, „igazi” női munkát jelenti, illetve jelentette. A „női állást” kereső nők általában könnyű, íróasztal mögött végezhető és valamiféleképpen a család számára is hasznos munkát szerettek volna. A nőkhöz hasonlóan a férfiak is érdekelték voltak állásuk „hasznossá” tételében. Az alkalmazotti munkához fűződő, egykor általános viszonyt örökíti meg a következő mondás: „Mi azt hazudjuk nekik, hogy dolgozunk, ők meg azt, hogy fizetnek”. Kialakultak a túlélés „nem hivatalos” változatai, amelyeket néha a barátok hálózatára és a kapcsolatokra (*nasi hora* – a mi embereink) épülő „második gazdaságként” írják le.

Az 1989-es változások után elsőként a nők lettek munkanélküliek (Merdjanska és Panova, 1995). A kibontakozó új gazdaság és politika elférfiasodása azt eredményezte, hogy a nők számára beszűkültek a családon kívüli munkalehetőségek (ld. Watson, 1993). A magánkézben lévő kocsmák, kávéházak és éttermek szaporodásával a pincérnői állás vált az egyik leggyakoribb női munkalehetőséggé. A külső és az életkor viszont minden állás esetén szakmai követelmény lett. A „Kisminkelt forgalomirányítók” című cikk például (Zsenata Dnesz, 1991. február: 8-9) egy rendőrt idéz, aki szerint a női jelentkezőknek „harminc év alattiaknak” és „csinosoknak” kell lenniük.

A strukturális változásokat tehát új ideológiák kísérték. Számos új női magazin és újság jelent meg, és ahogy a címekből is látható – „Otthon”, „Otthon Magazin”, „A gyakorló háziasszony”, „A nő”, „Fecsegő” – elsősorban a háztartással, a szépséggel és a pletykával foglalkoztak. Az egykori kommunista női magazin, a Mai Nő (Zsenata Dnesz) kétszer annyi helyet szentelt a háztartásnak és a „női dolgoknak”, például a főzésnek, takarításnak, szépségápolásnak, mint a változások előtt (Petkova, 1996). A „háziasszony”-kép kezdett vonzóvá válni a nők számára. A meglehetősen kommunista ízű „Áldozat” címmel megjelent cikkben (1991. január: 20–21) egy író szavait idézi a szerző: „Ha sofőr, sportoló vagy professzor lettem volna, a feleségem, Maria élete akkor is ugyanaz marad: a háztartást vezeti”. A feleség alátámasztja a férje által mondottakat: „Nem hiszem, hogy mérnöki hivatásom feladásával olyan sok mindentől fosztottam volna meg a bolgár gazdaságot, viszont ha Goshó könyvei a nemzeti örökség részévé válnak, akkor rajtuk keresztül bizonyára az én személyem is tükröződik majd valahogy”. A nők részéről a családért hozott áldozat effajta megítélése nem jelent újdonságot, de az már igen, hogy a férj és az otthon ellátása révén szolgálják az országot.

A nőiség hagyományos formáinak széleskörű elfogadása felé mutató változások ellenére az efféle írásokból hiányzott az érdemi vita a nők szerepéről a posztkommunista Bulgáriában. 1991-ben a *Zsenata Dnesz* hasábjain például egyaránt találkozhatunk a nő régi és újfajta megjelenítésével. Habár az új, nyugati típusú szépségideál vált uralkodóvá, azért a bevált kommunista mintát követő cikkek is megjelentek. Ez utóbbiakban a családon kívüli is sikeres nőket mutattak be, akik anyaként és feleségként szintén megállják helyüket (Petkova, 1996).

Tanulmányunk a kommunista korszak történetének és a jelenlegi változásoknak a figyelembe vételével azt vizsgálja, hogy a bolgár nők miként értelmezik a munkát, illetve hogyan beszélnek róla. Ez a kérdés már csak a téma megvitatásához szükséges nyilvános fórum hiánya miatt is fontos. Először azonban hadd érintsünk néhány tágabb értelemben vett feminista témát.

Keleti és nyugati feminizmus

Úgy tűnik, valóban számolhatunk azzal a lehetőséggel, hogy a kelet- és nyugat-európai nők egyre inkább egy „közös civilizáció részeseivé válnak”, ahogy ezt Havelkova (1997: 57) megfogalmazta, ezáltal a közös feminista elmélet és módszertan eszközeinek használata is mind inkább érvényre jut. A nyugati világ feministái például úgy vélik, hogy a patriarchális ideológia a női tapasztalatok bizonyos aspektusainak láthatatlanná tételén keresztül fejt ki hatását. A nyugati típusú patriarchizmus fenntartása szempontjából oly fontos nyilvános/magán dichotómiát szintén problematizálták, mégpedig annak bemutatásával, hogy a női magánszférának a láthatatlan, ellenérték nélkül végzett munka is része (pl. Oakley, 1974). Hasonló megfontolások alapján úgy véljük, hogy Bulgáriában a női munkával kapcsolatos uralkodó ideológiák ugyanilyen célokat szolgáltak a változások előtt és után.

Az érvek közös mivolta azonban nem jelenti azt, hogy alábecsülnénk a feminizmus „exportálásában” rejlő veszélyeket és nehézségeket (ld. Snitow, 1997). Ezekkel különösen akkor kell számolni, amikor a gyengébb kölcsönöz az erősebbtől, a kelet a nyugattól. A kelet-európai feministák mintegy védekezésképp már több ízben kijelentették, hogy náluk „a nők helyzete egészen más” mint nyugaton. Témáik között megtaláljuk a sminkelet (Drakulic, 1992); a prostitúciót (Havelkova, 1997); a válást szabályozó törvényeket (Lupas, idézi Snitow, 1997: 178); a nemi erőszakot (Slapsak, 1997) – amelyek kivétel nélkül a nyugati feminizmus központi témáihoz kapcsolódnak.

A Kelet- és Nyugat-Európa között fennálló hatalmi egyensúlyhiány kontextusa világosan megjelenik. A kelet-európaiak „másodrendű állampolgárok”, akik, ahogy ezt Merdjanska és Panova megfogalmazza (1995: 29), „Európa hátsó udvarában laknak” és „bár Európában élnek, mégsem tartoznak oda”. A diskurzus hagyományai szintén hozzájárulnak a kelet-nyugati

megosztottság fenntartásához és újratermeléséhez. Petkova (1996) például kimutatta „a nyugat a legjobb”, mint uralkodó diskurzus jelenlétét Bulgáriában. Magyarázat, igazolás vagy hibáztatás céljára, e diskurzust a mindennapi beszélgetésektől a nyilvános vitákon keresztül az írott szövegekig mindenütt használják. A diskurzus a bolgár embert a nyugati normától eltérőnek mutatja. Ez összhangban van azzal a jelenséggel, amit Edward Said (1978) „orientalizmusként” – a világ gyarmatosításának modern, nyugati változataként ír le. A feminizmus visszautasításában (Vitanova, 1992) a bolgár kultúra főárama a nyugatét követi. Azok a kelet-európai nők, akik a nyugati feminizmussal azonosulnak, szintén „a nyugat a legjobb” diskurzus hatása alatt állnak. Petrova (1997: 191) például úgy tekint a nyugati feministákra, mint ha egyfajta példaértékű „nőtestvériség” tagjai volnának, míg „a bolgár nők egymás iránt táplált pozitív attitűdjeit [a kommunizmus] módszeresen leépítette”. A *Zsenata Dnesz* cikke (1991. március: 11, „A kérdést megelőző válasz”) hasonló szellemben ír a háziasszonyokról. A nyugati női magazinok, így a cikkíró, arra szolgálnak példaként, ahogy a nyugati nők (a bolgároktól eltérően) a kényelmesnek tűnő „női világban” egymást támogatják. A diskurzus működése rendszeres módon alapozza meg a kelet- és nyugat-európai nők közötti egyenlőtlenségeket. Az érveléstől függően teremt „jobb” (nyugati) és „rosszabb” (keleti) feministákat vagy nőket. Daskalova (1997: 171) leírja, milyen könnyű a „feminizmus fejlődésének” nyugati modelljeit alkalmazni, s ennek során levonni a következtetést, hogy a bolgár feminizmus még csak „gyerekcipőben jár”.

Hogyan hidalhatnánk át „mi” (Európa keleti és nyugati felén élő nők) munkánk során e „szakadékot”, hogyan értethetnénk meg magunkat a túloldalon élőkkel? Carby (1997:51) olyan fogalmak kidolgozására tesz javaslatot, melyek „a sajátosságok megragadása” mellett a „különböző kultúrákat összekötő referenciapontok” megállapítását is lehetővé teszik. Ebben a tekintetben hasznosnak ítéltük, hogy a diskurzus-elemzésnek olyan változatát vegyük igénybe, amely szorosan kapcsolódik a feminista elméleti megfontolásokhoz (részletesebb kifejtését lásd: Henwood és Pidgeon, 1995). Tanulmányunkban először az uralkodó diskurzusokat mutatjuk be, és úgy vizsgáljuk őket, hogy ahhoz is közelebb kerüljünk, amit hagyományosan ideológiaként szokás értelmezni. Az uralkodó diskurzusok a józan ész által diktált és „eleve adottnak vett” feltételezésekre épülnek. „Igazságokként” fogadják el őket, hatásuk pedig „az anyagi körülményekben gyökerező el-

lentmondások tudatának kiküszöbölése” felé mutat (Wetherell, 1997: 161). A következő lépésben e diskurzusok variálhatóságát vizsgáljuk konkrét beszámolók alapján (Potter és Wetherell, 1987: 168-9). Reményeink szerint ezáltal némiképp közelebb jutunk ahhoz, hogy értelmezéseink a női tapasztalatokra épüljenek, és a Bulgáriában nőkre és munkára vonatkozó (re)definíciókkal összefüggésben értékeljük a nők tevékenységét. Azt a nézetet sem hagyjuk figyelmen kívül, mely szerint az uralkodó diskurzusok jellemző ideológiai vonása, hogy „az alávetett diskurzusok használóit kizárják a történelem alakításából” (Parker, 1992: 20).

A kutató helyzetének tisztázása minden vizsgálatnál fontos. Esetünkben az egyik szerző, Bianca Petkova Bulgáriában született, élete első húsz évében ott is élt. Ennek köszönhetően bizonyos mértékben „a bennfentes” tudatosságával járul hozzá az elemzéshez. Helyzetünkből adódóan óhatatlanul mégis „inkább” a nyugati álláspontot képviseljük. Ez magában hordozza a bolgár nők által elmondottak „kisajátításának” veszélyét (lásd Wilkinson és Kitzinger, 1996). Ezt elkerülendő, tanulmányunkat lezáratlannak tekintjük, s a Bulgáriában élő nők részvételével folyó vitába kívánunk bekapcsolódni általa.

A következő részben azt mutatjuk be, ahogy a bolgár nők munkájukról beszélnek. Az adatokat a dekonstrukció módszerével, a szünetek, kihagyások, a józan észen alapuló, ellenőrizetlen feltételezések és az ellentmondások figyelembe vételével elemeztük (lásd Hare-Mustin és Marecek, 1990). Az elemzésben a Bianca Petkova irányításával 1994 augusztusában, Vracsa környéki városokban készített interjúkat használtuk fel. A beszélgetések során húsz, különböző társadalmi helyzetű nőt kértünk meg arra, hogy mesélje el életét. Az interjúk közül itt négyet választunk ki a kulturális diskurzusok hatékony felhasználásának szemléltetésére – az elemzés tehát a „minta alapján történő diskurzusvizsgálatra” összpontosít (Hollway, 1989).¹

A több munka egyenlő a kevesebb munkával (a „női állás” esetén)

Rumjana 38 éves férjezett, kétgyermekes családanya. Családjával egy újonnan épült lakásban él. Olyan háziasszonyként jellemezte magát, aki nem kíván visszatérni a fizetett munkához.

Rumjana azzal kezdte a beszámolóját, hogy szakközépiskolai és hasonlóképp műszaki irányú egyetemi végzettsége „nem bizonyult megfelelőnek

a modern élet szempontjából”, az akkori bolgár gazdasági helyzetet tekintve különösen „a nők számára nem”. A nő számára megfelelő munka meghatározásában Rumjana, úgy tűnik, a háztartásban hasznosíthatónak vélt alkalmazás fogalmát is figyelembe vette. Úgy vélte, hogy választott szakmája, minden haszontalansága ellenére, mivel a bútor- és belső tervezéssel kapcsolatos munkát is magában foglalta, bizonyos mértékben otthon is alkalmazható tudást és készségeket jelentett. A „női állás” egy másik kívánatos vonása az volt, hogy ne támasszon „túl nagy követelményeket” vagy ne járjon „túl sok stresszel”. Ezek a „női állásra” vonatkozó elképzelések a múltban is szerepet játszottak az energiák befektetésére alkalmas terület megválasztásában. Elmagyarázta például, hogy azért „kerülte” a matematikát a középiskolában és az egyetemen, mert az „egy kicsit nehéz volt” és nem akarta „megterhelni magát”. Rumjana úgy érezte, mint nőnek „rengeteg tennivalója volt”. A „női szakma” akkor kevesebb felelősséget jelentett, „egyszerűbb és nyugodtabb” volt (mint a férfiszakmák). „Kevesebb stresszel járó életet akartam és hivatást is szerettem volna... valamint jövőendő feleségként és egyszerűen mint nő, könnyebb, nyugodtabb munkát” – mondta Rumjana.

Az alkalmazotti munkával kapcsolatos első tapasztalatairól szólva azonban elégedetlenségének adott hangot. Beszámolójában többször is utalt arra, hogy mindig olyan pozícióban szeretne lenni, ami lehetővé teszi a folyamatos fejlődést. Úgy érezte, hogy az első munkahelye nem ilyen volt. Ez ellentmond a „női állást” „könnyű” munkaként bemutató diskurzusnak. A szövegben az ellentmondást részben két diskurzív stratégia oldja fel. Az első akkor bukkan elő, amikor arról beszélt, hogy első munkahelyén „többet” szeretett volna tenni, ugyanakkor gondosan kerülte a sikerre irányuló ambíciót sejtető kifejezéseket. Inkább a „kicsiséggel” kapcsolatos kifejezéseket használt, azt mondta, hogy bárcsak egy „kicsit” jobban megtanult volna gépelni, „még ha csak két ujjal is”. Az ehhez hasonló kifejezések kiválasztása adott formát vágyának, hogy több mindent tegyen és meglehetősen szerény keretek között, tehát a „női állás” diskurzusán belül maradván tovább fejlődjön.

A másik diskurzív stratégia szintén összhangban volt a „női állás” diskurzussal. Rumjana egyéni jelentéssel ruházta fel a „stresszel járó” kifejezést. Azt mondta, hogy azért hagyta ott az első munkáját, mert „túl sok stresszel járt”. A kifejezés használata megfelel a „női munkáról” kialakított

képnek, de az interjúban több helyen is előforduló említéseitől eltérően, ahol a stressz a külső nyomást jelenti (egyébként szokás szerint a leginkább és a legtöbb ember számára ezt jelenti) a munkával járó stressz mibenlétét firtató kérdésre Rumjana azt felelte, hogy amiatt érezte ezt, mert „nem volt elég tennivalója”. A „stresszes” kifejezéssel anélkül tudta igazolni az első munkahely otthagytását, hogy külön okokat nevezett volna meg, például hogy a munka túl könnyű volt vagy túl kevés ösztönzést adott. Rumjana nyilvánvaló kívánsága, hogy fejlődjön, stimuláló és örömteli tevékenységet végezzen, láthatatlan, illetve kimondatlan maradt a „női állás” diskurzusában, amelyben ő is elhelyezte magát.

Rumjana beszámolójában feltűnt egy másik, konkurens téma is, amely a termelésben való részvétel feladásáról és a háziasszonnyá válásról hozott döntéshez kapcsolódik. Olyan érveléssel állt elő, amely azt bizonyította, hogy nem felel meg az alkalmazotti munka követelményeinek. Egy helyen például úgy értelmezi egykori főnöke vonakodását felmondásának elfogadásával kapcsolatban, amivel kizárja, hogy saját munkája értékesnek tűnjék. Szerinte az igazgató egyszerűen azért nem helyeselte döntését, mert „nem akarta, hogy kevesebb beosztottja legyen... semmi másért”. Később Rumjana valóságos listát állított össze hasonló érvekből (pl. szülősi szabadság, képzetlenebb fiatal szakemberek megjelenése), amelyek mind arra szolgáltak, hogy kivonja magát a fizetett munka világából, ő, aki nem volt eléggé képzett, és nőként, ahogy mondta, „kevésbé kedvelték”. Végül erre a következtetésre jutott: „Boldog vagyok, hogy háziasszony lehetek és a családom is hasznomat látja”.

Az alkalmazotti munka során szerzett tapasztalatok leértékelése ellenére Rumjana nem „csak” háziasszony volt. Tudtam, hogy félállásban szabászati munkát vállalt, ami furcsának tűnt korábbi érveléséhez képest, amely szerint a nő számára háziasszonynak lenni a legjobb. Erre vonatkozó kérdésemre adott válasza olyan diskurzív kontextust teremtett, amelyben a kiegészítő munka vállalása nem jelentett nehézséget. Abban az időben – mondta – amikor ez az új munkalehetőség felbukkant, olyan helyzetben volt, hogy egy „kicsit könnyedén vehette a dolgokat” és „nem kellett túl sok mindent csinálnia”. Azt is hozzátette, hogy az elmúlt két évben a gyerekevelés mellett már más tevékenységekre is tudott időt szakítani, így pl. a kötésre, amit a hobbijaként említett. A rész-munkaidős foglalkozás vállalása így a „hobby, szabadidő” fogalmához és új készségek elsajátításához társult, amelyek korábban a „stresszel” szembeállítható tevékenységekként jelentek meg. Megemlítette, hogy „szinte véletlenül

bukkant rá” erre az új munkára, amivel továbbra is azt sugallta, hogy ez nem különleges erőfeszítést kívánó tudatos keresés eredménye volt. A munka jelentőségét tovább csökkentette azzal a kijelentéssel, hogy nagyon keveset fizet. Rumjana végül azt mondta, ha ez a munka véget érne, akkor:

... visszatérnék a hobbihoz – a kötéshez és a varráshoz. Sok anyagom van... remélem tudok majd ruhákat varrni a gyerekeimnek. Nem arról van szó, hogy ne lennének ruháik, sőt, még azt is megengedhetjük magunknak, hogy vásároljunk nekik – de mivel egy magazinban érdekes szabásmintákat találtam – én magam szeretném megvarrni a ruhákat.

A fenti részletben a „háziasszony” élete örömteli, kreatív tevékenységekkel jár, amelyek történetesen egybeesnek a feleség és az anya kötelességeivel is. Ez az élet ugyanakkor egy jövőbeni időpont felé tolódott. Tudtam, hogy Rumjana éppen ügynöki tanfolyamra jár, ami egy más típusú munkára készíti fel. Mivel nem lehetett tudni, mikor jön el az az idő, amikor „kizárólag háziasszony” lesz, a tanfolyamra tereltem a szót. Feltűnt, hogy a „háziasszony” életének leírása a kiegészítő munka vállalásáról szóló beszámoló hiányosságát eredményezte. Amikor erről kérdeztem, akkor az általa már korábban is felidézett diskurzív környezethez hasonlóan igyekezett csökkenteni az ügynöki munka jelentőségét, mondván, hogy csak „véletlenül” talált rá erre a lehetőségre, s az előzőekhez hasonlóan most is éppen akkor, amikor „egy kicsit pihenni” készült. A „szabadidő”, valami „könnyű” tevékenység, az új készségek elsajátításának öröme, s az alkalmazotti munka családi haszonra váltása közötti kapcsolatokat az alábbi részlet közvetlen módon tárja elénk:

Úgy döntöttem, aláírok egy három hónapra szóló szerződést... azt hiszem, ha lejár, nem folytatom tovább – talán sikerül elérnem valamit, akármilyen kevés is legyen az, meg aztán ez olyan terület, amit máskülönben ki sem próbáltam volna... lehet, hogy vehetek egy új edénykészletet, ami jól jönne a konyhában. Szóval így, egy pár hónap múlva már nem csinálnék semmit – se ügynökösködés, se varrás, csak a hobbiimmal foglalkoznék.

A „kettős teher” cipelésétől a „háziasszonyokig”

Mások is használták a „női állásról” és a háziasszonyokról szóló diskurzusokat. Emilia 37 éves volt, az 1989-es változásokig folyamatosan dolgozott, de ezt követően már nem tartotta igényt a munkájára. Rumjanához

hasonlóan egyetemi végzettséggel rendelkezett és olyan szakmát választott, amelytől valamiképp a család is hasznot remélhetett – a húsiparban dolgozott, ami „a kommunista korszakban jó helynek számított”. Ez a választás jó példa az úgynevezett „második gazdaság” működésére, amit az élelmiszerhiány jelensége magyaráz. Ezen felül Emilia és Rumjana esetében az alkalmazotti munka családi „hasznosítására” a nemek közötti megkülönböztetés is rányomja bélyegét, amennyiben tipikusan a „női munkához” és az otthoni felelősségvállaláshoz kötődik. Emilia életében ez a főzést és a család élelmezését jelentette, Rumjanánál pedig az otthon és a család szempontjából hasznosnak ítélt készségeket.

Noha Emilia az interjú idején tervezte, hogy „valamilyen könnyű [alkalmazotti] munkát végezzen”, mégis „háziasszonyként” jellemezte magát és a következőképpen nyilatkozott a kommunizmusban szerzett munkatapasztalatokról:

Belefáradtam a munkába. Pokoli volt... különösen a baromfütüzemben töltött öt év. Minden nap reggel hatkor kellett kelnem... hogy elkészüljek és elérjem a buszt, aztán egy óra utazás. Este hat körül értem haza és akkor még itthon is minden a nyakamba szakadt. Hibát követtem el, nem szoktattam őket [a fiát és a férjét] hozzá, hogy segítsenek a házimunkában. Ehelyett azon izgultam, hogy mindig legyen tiszta és vasalt ruhájuk, jókat egyenek, mert főzni tényleg szeretek. Nekem öröm a főzés, olyan mint egy hobbi... Szóval nyaggathattam őket a takarítással... nehéz volt... Pillanatnyilag könnyebb dolgom van.

Sok tekintetben tükrözi e fenti beszámoló a nők által a kommunista időszakban cipelt „kettős terhet” – Emilia akkor teljes munkaidőben dolgozott, s emellett az összes házimunka is az ő feladata volt. Úgy tűnt, azért is magát hibáztatta, hogy nem nevelte fiát és férjét a házimunkában való részvételre. Ez a felfogás más interjúkban is előfordul. Bár a nyugat-európai feministák elemzése szerint ezt az önmagukat hibáztató „áldozatok” példájának is tekinthetnénk, néhány kelet-európai feminista inkább úgy értékeli a jelenséget, hogy a nők a házimunkával kapcsán a férfiak elszámoltatásának lehetőségét keresik így (pl. Havelkova, 1997). Akárhogy is, a fenti beszámolóban Emilia a jelenről pozitív, a múlttól pedig negatív képet rajzolt. A kommunizmus kritikus értékelése azt sugallja, hogy „akkor” (a kommunizmus időszakában) rossz volt a nőknek, „most” viszont „jobb”. Hasonlóképpen koherensnek tűnik a következtetés, hogy „akkor”, a kommunizmusban, „hibázott” (nem tanította meg őket főzni és takarítani), valamint ellentét-

párja, a „most”, amikor mintha sikerülne „rendbe hozni” a dolgokat. Az alábbi részlet a fenti szöveg folytatása:

Több szomszédnőm is van, nem csak G., az utca túloldalán lakik I. – ő orvos, eléggé elfoglalt, de mindig, amikor megjön... két szabad napja is van... úgy-hogy mindig találkozunk... kávézunk, csevegünk... mondjuk gombokról... varrásról, vagy hajfestésről meg ilyenekről... és ott van A. is, aki egy kicsit lejjebb lakik.

Itt a kommunista korszakkal szemben a nők élete egy nyugodtabb, kényelmesebb, örömteli „női” világban zajlik. „Csevegnek”, kávéznak és női hobbiokról beszélgetnek. Emilia beszámolója a múltról, amely a nők kommunizmus alatti kizsákmányolását hangsúlyozta (tehát negatív értékelés), illetve a jelenről, melyben az örömteli dolgok kerülnek előtérbe (tehát pozitív értékelés) összhangban van azzal a kultúrát átható uralkodó diskurzussal, amit „Most/Akkor” diskurzusnak neveznek (Petkova, 1996, e diskurzusra vonatkozóan lásd majd a „Más történetek” című részt).

Rumjanához hasonlóan Emilia sem említette magától azokat a házimunkán kívüli tevékenységeket, amelyekkel akkoriban foglalkozott. Ám amikor erről kérdeztem, válaszában egy tekintélyes tevékenységlistát állított össze. Ő intézte a férje üzleti ügyeihez kötődő összes papírmunkát, a szakmai kapcsolattartásban is segítségére volt, fagylatot készített és árult, valamint felügyelte a játéktermüket. A korábban bemutatott háziasszony-kép szertefoszlott. Az interjúban később egy helyen azt mondta, hogy az emberek „most” elfoglaltak igazán, nem úgy, mint „akkor” (a kommunista korszakban):

Már nem jövünk össze olyan gyakran másokkal, mint korábban, egyszerűen nincs rá idő. Nem úgy van, mint régen, amikor mindenki tudta, hogy péntek után jön két nap lazítás, amikor nem kell dolgozni... ez azért van, mert még nem igazán értünk révbe – mármint az üzleti ügyek tekintetében.

A fentiek azt sugallják, hogy az emberek most azért „túl elfoglaltak”, mert „átmeneti időket” élünk. A beszámoló általában az „emberekről” szól, nincs szó a „kettős teherről” vagy a rendszerváltás óta a nőket terhelő külön munkáról. Az „átmeneti idők” diskurzusa olyan képet tár elénk, amely szerint ezek az idők a nemi megkülönböztetéstől függetlenül mindenki számára nehezek. Másrészt viszont a nemi különbségeket tartalmazó diskurzusok valóban léteznek, mint például a háziasszonyokról szólók, és olyan asszociációkat teremtenek, amelyekben az öröm és a szabadidő kizárólag a nők ki-

váltsága, illetve azt eredményezik, hogy a női tevékenységek nem kerülnek említésre a diskurzusból, vagy ha igen, akkor is csak a férfiakénál könnyebbként vagy kevésbé fontosként. Ha összevetjük a két diskurzust, arra a paradox következtetésre juthatunk, hogy jelenleg az élet mindenkinek nehéz, de a nőknek könnyebb!

A „női munkától” a „választásig, a szabadságig és az egyéniségig”

Azzal a felfogással, hogy a nők élete 1989 után kedvező fordulatot vett, az interjúban máshol is találkozhatunk. Emilia így beszélt erről:

Korábban sohasem láttam szépen csomagolt húst... ez a háziasszony dolga volt... most tíz perc alatt megvagyok az ebéddel... Ez régebben nem így volt... Nem szólva a háztartási gépekről, amelyek korábban szintén hiányoztak,... most meg... egy kicsit spórolsz aztán veszel valamit... nekem úgy tűnik, különösen a nőknek lesz jobb dolguk.

A kapitalizmus tehát jobbá varázsolja a nők életét, miután elérhetővé teszi, amit a kommunizmus megígért ugyan, de sohasem biztosított, a háztartási cikkeket és a modern technikát. A magas árak nem jelentenek problémát Emilia beszámolójában. Ha valaki spórol, akkor vásárolhat. Rumjana szintén említette, hogy a család életét és a háztartás vezetését megkönnyítik a piacon beszerezhető javak, a magas árakkal kapcsolatban pedig így vélekedett: „ha nem tudod kifizetni, akkor úgy is dönthetsz, hogy nem tartasz lakodalmat, vagy ha nem engedheted meg magadnak, nem muszáj születésnapot ünnepelni”.

A „választás” fogalma központi eleme a nyugati ideológiának és manapság már Kelet-Európában is széles körben használatos. Számos kritikai szemléletű tudományos munkában (pl. a Frankfurti Iskolához tartozó szerzőknél, lásd: Arato és Gebhardt, 1982), viszont azt olvashatjuk, hogy a szegénységben és a gazdagságban rejlő gazdasági erőket elfedi az egyéni választás mítosza. Ha Emilia nem engedhet meg magának bizonyos javakat, akkor azok most is ugyanolyan elérhetetlenek számára mint régen, mások viszont már megengedhetik maguknak, hogy megvegyék ezeket az árukat.

Más nők a „szabadság” fogalmához kötötték a piacon található javak elérhetőségét. Ujlia, a harmincas éveiben járó férjes asszony a következőket mondta:

Régen az összes bolt, még ha volt is bennük áru, egyforma volt, most, ha csak ezt az ostoba piacot veszem itt... bár én szeretek odajárni meg nézelődni... több minden van, az biztos... és ha nem is veszel semmit – akkor is odamehetsz nézelődni. Ez egy kicsivel több szabadságot jelent, vagyis...

Ujlia itt nem foglalkozik az „amit nem engedhetek meg magamnak” témájával. Úgy látszik, ezt tényként könyvelte el. Annak ellenére azonban, hogy a helyi piacot „ostobának” nevezte és kijelentette, hogy nem szeret odajárni, azt is megállapította, hogy mindez „egy kicsivel több szabadságot jelent, vagyis...”, (Figyeljünk csak a mondat tétovázó befejezésére, a „vagyis” kifejezésre, mintha nem találná a megfelelő szót.) Meg kell jegyeznünk, hogy szerintünk itt nem arról van szó, Ujlia (vagy a többi interjúalany) „elég értelmes-e” ahhoz, hogy negatívan értékelje a jelenséget – hanem sokkal inkább arról, hogy az uralkodó diskurzusok ereje elhomályosítja Ujlia negatív élményét (például a piacot „ostobának” tartja és nem szeret odajárni), és mint „szabadságot”, pozitívként tünteti fel. Később Ujlia egy másik kérdésre adott válaszában a következőket mondta a bűnözés erősödése kapcsán a rendszerváltás utáni Bulgáriáról:

Régen, lánykoromban... nyugodtan sétálhattam az utcán, persze sötétben féltém egy kicsit, most viszont állandóan aggódom – már reggel is, amikor dolgozni megyek, mert télen reggel hétkor még sötét van, úgyhogy menet közben folyton oldalra- meg hátranézek... Attól félek, hogy valaki kitépi a táskát a kezemből, vagy valami más történik ... Télen már este hat körül sem nagyon merek kimenni. Régen ilyenkor még nyugodtan mászkálhattam a tömbház körül, ha mondjuk levittem a szemetet, most meg sötétedés után már ki sem teszem a lábam, mert több embert is megtámadtak, néhányat itt a közelben.

Érdemes kiemelni, hogy Ujlia az „Ön szerint a változások befolyásolták a nők életét?” kérdésre a „szabadság” és a piac említésével válaszolt, s nem azt mondta, amit a nők, és a változások nyomán megerősödő bűnözés miatt, a szabadság korlátozásáról elmondott. A választási lehetőségről és az egyéni szabadságról szóló diskurzusok tehát kész válaszokkal szolgálnak, amelyek, mint Ujlia esetében is, háttérbe szorítják a nők valódi, megélt tapasztalatait.

Maja, a harmincas éveiben járó pszichológus, szintén összekapcsolta a piaci javakat a „szabadsággal”. Úgy látta, hogy a változások óta a piaci javakra vonatkozó választási lehetőség és nők számára adódó nagyobb szabadság között további összefüggés is van. Maja összeköti az egyéniséggel

kialakítását, mint pozitívumot, azzal, hogy az ember megengedheti magának a különböző javak megvásárlását. Ez ellentétben áll a kommunizmusban hangsúlyozott egyformasággal és kollektívizmussal. Maja az emberek kapcsán a „gazdag” és a „szegény” közötti különbségekről beszélt:

... most már a sajtón keresztül és külföldön járva is láthatjuk, hogyan élnek máshol az emberek – korábban csak szovjet irodalom volt – most arról is olvashatunk, hogyan élnek a dúsgazdag emberek, a színészek, a királyok és a királynők... ez az életstílus különbözik a miénktől, de miért csak egyféle stílus volna lehetséges? Ha valaki nem úgy szervezi az életét, mint a többiek, az még nem jelenti, hogy az illető nem normális és ezért szükségképpen el kell ítélni.

A gazdagságot tehát normális jelenségként kell felfogni. A „különbség” s ezzel együtt az „egyéniség”, a vagyonos és a vagyontalan közötti ellentét alapján fogalmazódik meg. Úgy tűnik, ezek a különbségek kialakulhatnak egy „szabad” társadalomban. Maja később viszszatért erre:

... az, hogy néhányan nem képesek megbirkózni a szabadsággal, szintén természetes, hiszen annak idején az állam mindenkiről gondoskodott, úgyhogy nem hibáztatom az embereket, egészen egyszerűen az a helyzet, hogy néhányan boldogulnak majd, mások meg nem... nekik nagyon nehéz dolguk lesz (nevet) – de nincs más megoldás.

Mint sok más esetben, itt is a kommunizmus felelős egy mai problémáért – „néhányan nem képesek megbirkózni a szabadsággal”. Másrészt viszont attól függetlenül, hogy kommunizmusban élt-e az ember vagy sem, a „szabadság természetéből” adódóan „egészen egyszerűen ... néhányan boldogulnak majd, mások meg nem”. Más szóval, a kialakuló osztálykülönbségek abban a világban, ahol néhányan „gazdagok” (mint Maja), mások viszont „szegények”, kétszeresen is igazolhatóak – egyfelől a „közös” kommunista múlt hibájával, másfelől pedig a „szabad” (így a nyugati) társadalom „természetével”.

Más történetek a nőkről és a munkáról

Sok nehézséggel szembesülünk, amikor másfajta, alternatív történeteket konstruálunk a nőkről és a munkáról. Először is figyelembe kell vennünk a nem szövegszerű jelentéseket. Ezeket a diskurzuselemzés módszerével nem lehet megragadni. Hogy tovább finomítsuk ezt a megközelítést, figyelmünket arra a helyzetre fordítjuk, amelyben Rumjanát megszólaltattuk. Rumjana meghívta magához Bianca Petkovát, hogy „megcsinálják az

interjú”. Ezen kívül más nőket is odahívott, hogy „üzletljenek” – különböző árucikkeket kínáltak egymásnak, miközben élénk párbeszédet folytattak és gyakorlati tanácsokkal látták el egymást kapcsolatokról, erőforrásokról, megosztották elképzeléseiket az otthonon kívüli munkáról. Az interjúk olyan kontextusban készültek, amelyeket igazi női tevékenység jellemez, noha ez a diskurzusban nem jelenik meg. A kommunista korszak bolgár nőiről, asszonyairól szólva Petrova (1997: 188) kifejti, hogy „aktív hálózatépítők, akik a nem hivatalos második gazdaság és ezzel együtt egy nem hivatalos kultúra létrehozásán fáradoznak”. Ebben a kontextusban, ahol a nem hivatalos nyilvánvalóvá válik, tudta meg Bianca Petkova, hogy Rumjana másodállást vállal, amit a cikkben korábban már említettünk. Az ottlévők közül senki sem „csak” háziasszony, ahogy interjúalanyaink egyike sem. A célzott kérdések nélkül, önként egyikük sem számolt be a családon kívül vállalt munkáról. Nem feltételezzük, hogy az interjúalanyok szándékosan hazudtak volna – inkább arról van itt szó, hogy az uralgó diskurzusok (például azok, amelyek manapság a háziasszonyokról folynak) biztosítják az élet értelmezésének kereteit. Az ide nem illő tapasztalatok kimaradnak a történetekből.

A korábbiakban már utaltunk az úgynevezett „Most/Akkor” diskurzusra. Ez „hajlamos” arra, hogy ideologikusan működjön. Hogy a jelent igazolja, a múltat általában negatív kifejezések segítségével idézi fel (Petkova, 1996). Utaltunk rá, hogy a „kettős teher” fogalmát (amely egykor, a kommunizmus idején, politikai kihívás volt) Emilia beszámolójában arra használta, hogy a jelent úgy mutassa be, amikor „jobb” a nőknek, mint „akkor”, a kommunizmusban. Ma, ha valaki a női jogok, vagy az otthonon kívüli munka mellett érvel, akkor azzal vádolható, (1) hogy vissza akar térni a kommunizmushoz és (2) nem „igazi” nő. Nem meglepő tehát, hogy ritkán találkozunk a kommunizmus időszakában szerzett munkahelyi tapasztalatokról szóló pozitív beszámolókkal.

Annak is vannak jelei, hogy a nők élvezték életük munkában eltöltött részének bizonyos időszakait vagy aspektusait. Az alábbiakat egy ötvenes éveiben járó asszony mondta, aki hosszú időn keresztül tanárként dolgozott. Itt a fiatalkorában tanárként Veliko Turnovóban töltött napjairól beszél (noha nem szól közvetlenül a „női alkalmazottak munkájáról”):

Az ország különböző részeiről érkezünk, de jól kijöttünk egymással.

Heten vagy nyolcan voltunk fiatal nők és együtt laktunk... egészen hosszú ideig

bírtuk – vénlányok lettünk, ahogy mondani szokás, és mindvégig együtt maradtunk! Nem éreztük úgy, hogy valami kimaradt volna az életünkéből, pl. a házasság... Szóval boldogan éltünk... a diákok érdeke volt a legfontosabb... és elégedettek voltunk... tanultunk egymástól... milyen jó is volt ez az élet... Az iskolában a közösség motorjai voltunk... vagy az is lehet, hogy a közösség vigyázott ránk. Ha valami gondod volt vagy éppen kiborultál, mindig akadt valaki, hogy meghallgasson.

Ez a részlet sok tekintetben „zene” lehetne nyugati feministák „fülelnek”. A nők itt tevékeny társadalmi életet élnek, segítik egymást, önállóak és boldogok. Ám könnyen lehet, hogy a bolgár olvasót ugyanettől a szövegtől „kirázza a hideg” (különösen a közösségre való utalások miatt), s az elbeszélőt „kommunistaként”, az elmondottakat pedig „hazugságként” bélyegzi meg. Számunkra elsősorban nem az az érdekes, hogy a történet „igaz”-e vagy sem, hanem sokkal inkább, hogy miért, illetve miért épp így mondta el. Az elbeszélő (Nadia) az interjú idején éppen válófélben volt. Amikor „a bajok okain” töprengett, a nőiség alkotóelemeire vonatkozó, mostanában egyre elfogadottabbá váló esszencialista elképzeléseket kezdte hangoztatni. A férjével folytatott viták leírásából kitűnt, hogy önmagát is vádolja, amiért nem tudott „igazi” nő lenni és „túl sikeres” volt a munkahelyén (részletebben lásd Petkova, 1996: 184-92). Férje egyik tanítványáért hagyja el Nadiát. Életének ebben a szakaszában azon kezdett gondolkozni, vajon nem kellett volna-e kevesebbet dolgoznia és több időt szentelnie a férjének:

... ha korábban, amikor fiatalabb voltam, otthagytam a szakmát és otthon maradok, nem tudom, hogy olyan elégedett lennék-e az életemmel, mint most. Nagyon jó érzésekkel gondolok vissza a munkámra – hát legalább fiatalokkal foglalkoztunk, akik még most is eljárnak hozzám... az embernek szüksége van az ilyen dolgokra... nem is tudok olyan állást elképzelni magamnak, ahol ez nincs meg.

A Nadia által megtapasztalt dilemmák nem egyediek, a makro-, vagyis kulturális szinten ugyancsak jelen vannak. Tanulmányunkat azzal a megfigyeléssel kezdtük, hogy bár a dolgozó nő régi, kommunista modelljei visszaszorulóban vannak, és a nemekre vonatkozó új, esszencialista elképzelések bukkannak fel az uralkodó kultúrában, a nők társadalmi szerepeiről mégsem folyt nyilvános vita. Mennyit kellett volna dolgoznia és mennyivel kellett volna inkább arra törekednie, hogy „igazi nő” legyen: Nadia töprengései a megélt tapasztalatok szintjén tükrözik a diskurzus ellentmondásait.

Konklúzió

Cikkünkben a következő témákat érintettük: a nők aktív részvételének lehetősége a nők és a munka kulturális meghatározásának (re)konstrukcióiban; az uralkodó diskurzus szerepe a „nők elhallgattatásában”; a nőkről szóló uralkodó diskurzusok különböző aspektusainak beilleszkedése a szélesebb (helyi, európai) ideológiai keretekbe; a múltban és a jelenben szerzett női munkatapasztalatokról szóló, eddig el nem mondott történet létere utaló bizonyítékok feltárása. Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a bolgár nők számára is haszonnal járhat a feminista szempontok alkalmazása. Rumjanát például a vele készült interjú elemzése alapján ügyes „jelentésszövevénynek”, egy külön életforma megteremtőjének is tekinthetjük. A női munkáról vallott felfogását bizonyos tekintetben ellenállásként, az otthon kívüli és a nőkkel szemben egyre ellenségesebb munkaviszonyok tudatos elutasításaként értékelhetjük. Az általa is felhasznált „női állás” diskurzus gyökerei a kommunista korszakba nyúlnak vissza. Ezt az alávett diskurzust Petrova (1997: 186) „a nők történetének egyik legcsendesebb, de egyben legsikeresebb fordulatának” tartja. Véleményünk szerint e diskurzus a posztkommunista kontextusban nemcsak a kevésbé megbecsült, rosszul fizetett munka vállalásának igazolására szolgál, hanem más, manapság követésre érdemesnek tartott női modellekkel együtt azt is eredményezheti, hogy a nők által vállalt többletmunkáról úgy beszélnek, mintha valójában kevesebb volna. Emiatt a családon belül és kívül végzett női munka észrevétlen marad a diskurzusban. A többi, széles körben használt diskurzus, mint az „átmeneti idők”, a „Most/Akkor” vagy „a nyugat a legjobb”, szintén hozzájárul a nők elhallgattatásához, saját szempontjaik elhomályosításához.

Fordította: Keszely András

JEGYZETEK

A szerzők szeretnék külön is megköszönni *Maria Clarke*-nek a tanulmány elkészítése során nyújtott támogatást.

¹ A tanulmányban az idézeteken kívül előfordul, egyes szám első személyben tett kijelentések az interjú készítőjére, Bianca Petkovára vonatkoznak.

HIVATKOZOTT IRODALOM:

- Arato, A. és E. Gerbhardt (szerk.) (1982) *The Frankfurt School: A Reader*. New York: Continuum.
- Carby, H. V. (1997) 'White Woman Listen: Black Feminism and the Boundaries of Sisterhood', pp. 45-54 in: H. S. Mirtza (szerk.) *Black British Feminism*. London: Routledge.
- Daskalova, K. (1997) 'The Women's Movement in Bulgaria after Communism', pp. 162-176 in: J. W. Scott, C. Kaplan és D. Keates (szerk.) *Transitions, Environments, Translations. Feminism in International Politics*. London: Routledge.
- Drakulic, S. (1992) *How We Survived Communism and Even Laughed*. London: Hutchinson.
- Hare-Mustin, R. és J. Marecek (1990) 'On Making a Difference', pp. 1-22 in: R. Hare-Mustin és J. Marecek (szerk.) *Making a Difference. Psychology and the Construction of Gender*. New Haven, CT and London: Yale University Press.
- Havelkova, H. (1997) 'Transitory and Persistent Differences: Feminism East and West', pp. 56-65 in: J. W. Scott, C. Kaplan és D. Keates (szerk.) *Transitions, Environments, Translations. Feminism in International Politics*. London: Routledge.
- Henwood, K. és N. Pidgeon (1995) 'Remaking the Link: Qualitative Research and Feminist Standpoint Theory', *Feminism & Psychology* 5 (1): 7-30.
- Hollway, W. (1989) *Subjectivity and Method in Psychology*. London: Sage.
- Merdjanska, K. és R. Panova (1995) 'The Family Enclosure in Bulgarian Context: From Herodotus to the End of the Twentieth Century', *European Journal of Women's Studies* 2 (1): 21-33.
- Minnesota Advocates of Human Rights (1996) *Domestic Violence in Bulgaria*.
- Oakley, A. (1974) *The Sociology of Housework*. Oxford: Basil Blackwell.
- Parker, I. (1992) *Discourse Dynamics*. London: Routledge.
- Petkova, B. (1996) 'Cultural Discourses and „Womanhood” in Bulgaria Before and After Perestroika', kiadatlan PhD értekezés, University of Birmingham, UK.
- Petrova D. (1997) 'The Farewell Dance. Women in the Bulgarian Transition', pp. 180-93 in: E. J. Yeo (szerk.) *Mary Wollstonecraft and 200 Years of Feminism*. London: Rivers Oram Press.
- Potter, J. és M. Wetherell (1987) *Discourse and Social Psychology. Beyond Attitudes and Behaviour*. London: Sage.
- Said, E. (1978) *Orientalism*. New York: Pantheon.
- Slapsak, S. (1997) 'Nationalist and Women's Discourse in Post-Yugoslavia', pp. 72-79 in: J. W. Scott, C. Kaplan és D. Keates (szerk.) *Transitions, Environments, Translations. Feminism in International Politics*. London: Routledge.
- Snitow, A. (1997) 'A Response', pp. 176-189 in: J. W. Scott, C. Kaplan és D. Keates (szerk.) *Transitions, Environments, Translations. Feminism in International Politics*. London: Routledge.

- Vitanova, I. (1992) 'The Establishing of Gender Studies in Bulgaria: How Far Can We Go?', *European Network of Women's Studies*, November: 5-8.
- Watson, P. (1993) 'Eastern Europe's Silent Revolution: Gender', *Sociology*:27 (2): 471-487.
- Wetherell, M. (1997) 'Linguistic Repertoires and Literary Criticism: New Directions for Social Psychology of Gender', pp. 149-71 in: M. Gergen és S. N. Davis (szerk.) *Toward a New Psychology of Gender*. London: Routledge.
- Wilkinson, S. és C. Kitzinger (1996) 'Theorising Representing the Other', pp. 1-33 in: S. Wilkinson és C. Kitzinger (szerk.) *Researching the Other. Feminism & Psychology – A Reader*. London: Sage.

MIHAELA MIROIU – LILIANA POPESCU

A nők helyzete Romániában:

*Hagyomány és modernizáció választóvonalán**

A román társadalom a konzervativizmus és a nemek közötti megkülönböztetés bizonyos jegyeit viseli. Ezek szívós fennmaradása és erőteljes jelenléte a totalitárius és az 1989 után újraéledt pretotalitárius patriarchális örökséggel magyarázható.

A mai román társadalom egyik jelentékeny sajátossága (mely különben több volt szocialista országban is fellelhető), hogy a feminista mozgalmak által szorgalmazott követelések közül néhány fontosabb, mindennemű nőmozgalmi szervezkedés és mozgalmi harc híján teljesült: a nők szavazati jogának biztosítása, a munkához való jog elismerése (a kommunizmus időszakában a romániai nők az összmunkaerő 47%-át, ma pedig megközelítően 45%-át alkotják), a terhesség megszakításának joga (1949-től 1966-ig, majd 1990-től napjainkig), valamint 1997-től a gyermekgondozási szabadsághoz való jog törvényesítése. A kommunista korszakban a nőket megillető, diktatórikus módon született jogokról (a munkához való jogról és kötelességről, a férfiakéval egyenlő munkáért járó azonos bérhez való jogról, a politikai képviselő jogáról) alig csak most bizonyosodik be, hogy mennyire külsődlegesek, és hogy a polgárok mennyire nem tekintik ezeket sajátjuknak. Amíg a kommunista rendszer éveiben senki sem mert megmukkanni, ha nőket neveztek ki politikai tisztségekbe, 1989 után a helyzet drámai fordulatot vett. A nők politikai megnyilatkozásait gyakran kigúnyolják, a terhesség megszakításához való jog visszaállítását pedig nem annyira a nők választási szabadságát, mint inkább a férfiak ama szabadságát jelenti, hogy ezután akadálytalanul nemi kapcsolatokat létesíthetnek. Ugyanakkor a gyermekgondozásra igénybe vehető szabadság jogának törvényesítését alig jelezte a sajtó, a tévéadók viszont csak mint „nevet-

* A tanulmány eredetileg megjelent: *Condiția femeilor din România între tradiție și modernizare*. In: Liliana Popescu (szerk.) *Gen și politică. Femeile din România în viața publică*. Ed. Centrul AnA, 1999.

séges törvényt” mutatták be, és olyan konzervatív reakciókat adtak közre, miszerint „természetes dolog, hogy a nők szabadságot vehetnek maguknak”. Ennek magyarázatát ama pretotalitárius örökségben találjuk meg, amely a kommunizmus korából, a hivatalos ideológiával nyilvánvalóan párhuzamos, a vallás és a kultúra által folyamatosan táplált ideológiaként hagyományozódott át. Az állítólagosan egyenlőségelvű közösség felbomlásának és a különbségeken nyugvó társadalom létrejöttének folyamatából nem a különbségek arányos egyenlőségként való értékelése, hanem az alá- és fölérendeltségi viszonyok fontosságának bensővé tétele kísérte.

Noha a volt szocialista országok polgárai már saját kezükbe kezdték venni sorsukat, legalábbis megvan bennük az erre irányuló akarat, a magánéletet felügyelő egykori pártállamot mégis egyéb, gyakran azonosíthatatlan instanciákkal helyettesítik be. A polgárok önmeghatározására és önrendelkezésére való eme képtelenségének alapját a totalitárius állam és a tervszerűsített gazdaság elemi erejű dezintegrációját követő gazdasági bizonytalanság jelenti. Ebben az összefüggésben a romániai nők a személyes önrendelkezéstől való kétszeres megfosztottság szenvedő alanyai. Ehhez adódik még a Nyugatról származó nő-modellek inváziója, mely szelektíven, az ott már nem kívánatos, de itt még felhasználható hulladékokhoz hasonlatos módon tör előre.

Anélkül, hogy a szokásos fejlődés fogalmát túlértékelnénk, ki kell mondanunk: Romániában ezidáig nem alakult ki valódi nőmozgalom. Semmiképpen sem jutottunk el a nemek közötti paritás vagy egyenlőség fogalmának olyan társadalmi méretű elfogadottságáig, amilyen a feminista mozgalom második hulláma nyomán a fejlett nyugati országokban már végbe ment. Liberális feminista mozgalom Romániában csak embrionális alakban létezett az első világháborút követően. Jelen pillanatban viszont nincs még olyan konzisztens liberális mozgalom Romániában, amely a feminista mozgalmat sajátjának tekintené. A szocialista nőmozgalomnak rossz a híre, mivel a kommunista hatalom által felülről vezérelt emancipáció parancsuralmi gyakorlatával asszociálják. A szociáldemokrata nőmozgalom sporadikus, a környezetvédő feminizmus pedig kivétel, mivel a fejlettség olyan stádiumát előfeltételezi, amelyben a társadalom, miután már megoldotta az emberi lények vitális gondjait, nemes nagylelkűséggel fordulhat a többi élőlény felé. A radikális feminizmus érvényesülésének még csak előfeltételei sem adóttak. Ezek megeremtése a kultúra, a hagyományok és a társadalom egészének szerkezeti ártértékelését követelné meg.

Az egykori, hivatalosan egyenlőségelvű társadalom, melyben a magán-szféra ugyan a nők doméniuma maradt, azonban a két műszakot kitevő munkaidővel és a szélsőségesen népszaporulatpárti politika okozta rémülettel együtt, 1989 után mind nyilvánvalóbban patriarchálissá alakult. Ez a változás eltörölte az „új, kommunista típusú ember”, a nemek közötti különbségektől eltekintő (*genderless*) ideológiáját. Ez utóbbi helyét – megfelelő támpontok hiányában – a két világháború közötti korszakot idéző emlékezetben fellelhető értékek foglalták el. A kommunizmus korát megelőző időszak nosztalgiai, a kommunizmus életvalóságának, valamint a fogyasztói társadalom média által közvetített „new women” modelljének ötvözete egyfajta „apák nélküli patriarchátus” fennmaradását eredményezte.

Romániában a jövedelmek közötti különbségeknek alig találhatjuk nyomát, ugyanakkor a munkavállalás kötelezettsége (amelyet 1989 előtt politikai, később pedig egzisztenciális kényszer diktált) majdnem mindenkire kiterjed. Ezt a gazdasági szempontból apák nélküli patriarchátust (az egykori szocialista társadalom ránk hagyott örökségét) rejtetten, a prekommunista időkből áthagyományozott, a vallás és a társadalmi, családi stb. szokások által közvetített, nemek közötti megkülönböztetés mentalitása hatja át. A kommunista korszakra jellemző patriarchátus nem az anyagi forrásokkal rendelkező, azokat elosztó férfi családfenntartók szerepköréből adódott. A „családfő” kifejezés ezért nálunk pusztán ideologikus fogalmat jelöl, amely a kommunista típusú statisztikák és az egyetlen újraélesztett és széles körben elfogadott vallási hagyomány közvetítésével öröklődött át.

Romániában a nők kettős paternalizmust fogadnak el. A lakosság intézményekbe vetett bizalmát felmérő kutatások szerint ennek mértéke igen magas a tekintélyelvű intézményekkel szemben (ezek közül az első helyen álló egyházat a megkérdezettek 89%-a, míg a második helyet elfoglaló hadsereget 81%-a illette bizalmával),¹ 1988-ban pedig az egyház és a hadsereg mellett az elnöki hivatal és az értelmiség bírta a népesség jelentékeny részének bizalmát. A demokratikus intézmények iránti bizalom foka igencsak kicsi (a parlamentnek előlegezett bizalom folyamatosan alacsony, 21% körül mozgó értéket mutat). A nemkormányzati szervezetek imidzsének befolyása szinte elhanyagolható. Ezekből az eredményekből sokkal inkább a tekintélyelvű modellek, az átlátható hierarchiák, a szabatos utasítások, kötelezettségek és kényszerek, semmint a szabadság

és a jogok felé való fordulás tendenciája következtethető ki.² A nők egyszerre hajlanak arra, hogy a központi politikai intézményekhez való viszonyulásukban a tekintélyelvűség eme modelljét kövessék, ám ugyanakkor arra is, hogy a civil társadalmi viszonyokat átható patriarchális modellnek is alá vessék magukat.

A román nők egyébként nemigen találhatnak olyan elődöket, akik modellértékűen nyilvánították volna ki jogaikat és szabadságukat. Ám nem azért, mert nem voltak ilyen nők, hanem mert az ilyen példákat senki sem jegyezte fel. A történészek és írástudók hajlamosak eltekinteni a nők hangsúlyosan követelő emancipatorikus magatartásának számbavételétől. Ha mégiscsak (többnyire esetlegesen és felszínesen) számot vetnek, ez akkor is csak nagyon szűk körben válik ismertté. Az iskolában tanított történelem semmit sem mond a nők önfelzabádító harcáról. Csak nehezen hozzáférhető források tanulmányozása után derül ki, hogy igenis, a nők emancipációs harcának is megvan a maga története. Ama kevés nőalak, akiről a kommunizmus éveiben tanultunk, a feledés homályába veszett. Az önnön akaratát és személyét kinyilvánító, nyíltan önmegvalósításra törő nő példaértékű modellje eléggé ritka nálunk, ha mégis előfordul, akkor negatív jelentésekkel társítják: vágyait és akaratát prostitúció révén megvalósító, tehát erkölcstelen nő képével. A szükségleteit és személyiségét nyíltan megvalló nő alakjával szemben a román irodalom és történetírás a női önfeláldozás mítoszát részesíti előnyben. Ez utóbbit túlnyomórészt azok a gyűjtögetés – újrafelhasználás olcsó eszközeivel biztosított túlélés „mikro-politikai” praktikái táplálták, amely praktikákat megfelelő anyagi források hiányában sok kelet-európai nő volt kénytelen gyakorolni. Mindezt egyébként Slavenka Drakulić nagyon jól leírta *How we Survived Communism and Even Laughed*³ című munkájában. Szerinte míg Nyugatot a nők mind keményebb követeléselei látszanak elárasztani, addig nálunk a kétségbeesés ezzel ellentétes okokból ered. Úgy tűnik, hogy itt a nők semmit sem követelnek maguknak, sőt mi több, erkölcstelennek éreznék magukat, ha helyett, hogy adnának, követelésekkel állnának elő. Ezt a fajta magatartást kultúránk felerősíti. A romániai nők két őshonos modell közül választhatnak: az engedelmes, aláztos és folyamatosan áldozatot vállaló nő példaképe, szemben a céljai eléréseért nagy – nagy kompromisszumokra (szexuálisokra is) hajlandó nő képével. Harmadik modell nincs, ilyet csak a nyugati kultúrában találhatunk.

1. Az átmeneti korszak hamupipőkéi

A posztkommunista román társadalmat többdimenziós elmaradottságát újratermelő, egyszerűen csak a kilétére berendezkedett társadalomként írták le.⁴ Jelen pillanatban a népesség mintegy 52%-a él vidéken. A lakosság eme részének a virágtermesztéstől az állattartásig terjedő sokféle termelőtevékenysége kizárólagosan az önfenntartást szolgálja. A román falvak mai lakói parasztok, nem pedig farmerek⁵, mivel gazdaságaikban csak annyit tudnak termelni, amennyi pusztán életük egyszerű újratermelését teszi lehetővé, olyan stratégiákat támogatnak, amelyek a túlélést és nem a modernizációt célozzák meg. Az ilyen parasztgazdaságokban dolgozók többségét a „fizetés nélküli családi munkavállaló” kifejezéssel jelöli a statisztika. Ezek 78,4%-a nő. A premodern mezőgazdasági eszközök használatának és az éppannyira premodern családi viszonyoknak a hátterében látnivalóan a patriarchális vidék újraéledésének jelenségével van dolgunk.⁶ Sok faluban a lakók többségét idős özvegyasszonyok alkotják. Az ilyen szerkezetű közösségek természetes módon a marginalizált polgári öntudat hátországaként jelennek meg. Számukra az emberi jogok problémája amolyan „városi mesének” tűnik, amelyről esetleg a tévé adásaiból szereznek tudomást.

A túlélésre berendezkedett társadalom másik szindrómáját a szolgáltatások költségeinek a családi költségvetésben elfoglalt nagyságrendje jelzi. Városi környezetben a szolgáltatásokra fordított költség a családi költségvetés mintegy 15%-át jelenti. Ennek túlnyomórészét a közlekedésre, nevelésre és egészségügyi ellátásra fordítják. Vidéken csak ennek felét költik szolgáltatásokra. A háztartási szolgáltatások költségei teljességgel elhanyagolható mértéket mutatnak. Az ilyen jellegű szolgáltatásokat ama „fizetés nélküli családi munkavállalók”, túlnyomó arányban nők végzik el. A háztartási munkavégzés eszközhiányos volta pótlólagos idő- és fizikai erőráfordítást követel meg. 1989 után a háztartási szolgáltatások kínálata jelentéktelen mértékben növekedett. Ugyanez érvényes az e területen végbement privatizáció mértékének tekintetében is. Hiányzik továbbá egy olyan adópolitika, amely a háztartási gépek gyártására és importjaira, valamint az ezekkel kapcsolatos szolgáltatásokra vonatkozó adószabályozással gazdaságilag felélénkíthetné ezt a szektort.

Ama képlet, miszerint „a nők eltartásuk és védelmük ellenében háztartási és szexuális szolgáltatásokat nyújtanak” már 50 évvel ezelőtt érvényét vesztet-

te Romániában. A nőknek nyújtott védelemről csak egy demagóg diskurzus jegyében beszélhetünk. Egyetlen törvény védi meg sajátlagosan a nőt az otthoni, az utcai erőszaktól, a szexuális zaklatástól és a házasságon belüli nemi erőszaktól. Különbőféle okok folytán az ilyen jellegű panaszok ritkák, a rendőrség viszont első helyen áll ama intézmények sorában, amelyek csak a nagyon súlyos esetek kapcsán foglalkoznak komolyan a sértettek panaszaival.⁷ A rendőrség nem avatkozik be a család „intim jellegű” konfliktusaiba, sőt sajnálja a bepanaszolt férfiakat, és a nők könnyebb testi fenyítését – sok nővel egyetemben – tűrhetőnek, vagy éppen természetesnek ítéli meg. Itt kell jeleznünk a Szövetség az Emberi Jogok Védelméért nevű szervezet által, főleg az utóbbi években, azon törvénymódosítások bevezetése érdekében kifejtett erőfeszítését, amelyek súlyos családon belül elkövetett erőszak esetén lehetővé tennék a rendőrség beavatkozását. A nemi erőszak bizonyítása a nők számára teljességgel megalázó, hiszen tőlük kéri vétlenségük igazolását. Csak úgy védekezhettek, ha igazolni tudják a nemi erőszak előtti szüüzességüket, és/vagy jó magaviseletüket szomszédok, ismerősök stb. tanúvallomásaival támasztják alá. Egy baráttal való találkozás során megesett nemi erőszakot (ha a találka az áldozat egyetértésével jött létre, vagyis az ún. *date rape* esetén) nem is veszik figyelembe, sőt a nőt teszik felelőssé, mintha egy férfival való együttlét elfogadása már eleve a vele való nemi kapcsolatra lépés szándékát jelentené. Egyenjogúság mániája folytán törvénykezésünk nem veszi észre a valóságos diszkrimináció fennállását.

A nők gazdasági védettségének azonban nincs valós alapja, az aktív népességnek pedig 43%-a nő.⁸ Bár a nők többsége önálló jövedelemmel bír Romániában, mégis a legtöbb országhoz hasonlóan a szegénység nálunk is elsősorban a nőt sújtja. 1996-ban a nők jövedelme átlagosan 10,9%-al volt alacsonyabb a férfiakénál, a foglalkoztatás ama területén, ahol a nők többséget alkotnak, bérük az országos átlag alatt maradt.⁹ Az egyszülős családok száma az 1990-ben regisztráltak a másfélszerese, ezek a családok a legszegényebbek. Klasszikus esetnek számít az olyan család, amelyben elhagyott anya él egy vagy több gyermekével. Az újabb kormány* szociális intézkedései a nőkön semmit, a gyerekeken pedig alig segített valamit.¹⁰ A szociális védőháló a munkanélküliség esetében váltja be a hozzáfűzött reményeket. A nőt bocsátják el elsőként, a fiatal nők állásszerzési esélye pedig mindinkább csökken. Ez utóbbiak 23%-a állástalan.¹¹ Ugyanakkor, ha munkát vállalnak, eléggé védtelenek a szexuális zaklatással szemben. Az ilyen esetekre vonatkozó

törvényi szabályozás még nem hatályos, ugyanis az 1988 májusában még csak kormányzati szinten jóváhagyott, az Esélyek egyenlősége nevet viselő törvénytervezetben kapott helyet. Úgy is mondhatnánk, hogy a társadalmunkban valóságosan is működő egyetlen védőháló éppen azt, amit a legmostohább körülmények között alkalmazott különféle túlélési stratégiáik révén a nők a férfiak számára biztosítanak. A nőkre hárul a háztartás menedzselése, az általában szegényes források adminisztrációja, a többnyire kéziszerszámokkal felszerelt háztartás működésének fásasztó munkája.¹² Ebbéli minőségüket „a nők jobb ha kidolgozzák magukat” személytelen kifejezésével ismerik el, és a nyugdíjazás alacsonyabb korhatárával honorálják. A termelő, újratermelő és közösségi tevékenységekben való részvételük okán a nőknek nem marad szabad idejük. Bár nem kívánunk cinikusak lenni, mégis azt hisszük, hogy a nőkre az Arbeit macht frei rosszemlékű szlogenjének valósága nehezedik. A család védnökeként a nők öntudatlanul is a férfiaknak a köznapi élet vonatkozásában megnyilvánuló infantilizációját idézik elő. A férfiak ugyanis túlzottan függenek a nőktől, s még tetszelegnek is kiszolgáltatottságukkal, nem fejlesztik vállalkozó szellemüket, kevésbé kezdeményeznek, végül pedig saját autonómiájukba gabalyodnak, és frusztráltakká válnak.

A nőgyűlölők rövidlátó metaforái („gyengébb nem”, „védtelen lény”) által sugalltakkal ellentétben a nők nagy ellenálló képességről, és hozzáértésről tesznek tanúbizonyságot, csakhogy a nők eme adottsági a túlélési stratégiákban, nem pedig önmegvalósításukban tárgyiasulnak. Gyakorlatilag sok igazság van abban az állításban miszerint a nők, életmódjukkal és az „az apák nélküli patriarchátus” tolerálásaival, maguk is akadályozzák a román társadalom modernizációját. A nők egyetlen, hangtalan, ám annál sokatmondóbb tiltakozása ma az anyaság megtagadásában, magzatelhajtások és a gyermekelhagyások számának nagymértékű törekedésében válik láthatóvá. A fiatal román nők, akik ma a legszámottevőbb nemzedéket alkotják, ugyanis ők a 60-as és 70-es évek szélsőségesen születéspárti politikájának gyümölcsei, fizikai, gazdasági szociális elbizonytalanodásuk és perspektívátlanságuk, valamint a partnerségen alapuló otthoni együttlétre felkészületlen férjeik okán nem mernek gyermeket vállalni. Nem akarnak már gyermeket nevelni a csekély jövedelmek és az apák által vállalt aránytalanul kisebb felelősség miatt sem. Úgy gondolják továbbá, hogy teherbeesésük esetén elvesztik majd munkahelyüket és egyáltalán, olyan társadalomban élnek, amelynek parlamentje még csak számon sem tartja problémájukat.¹³

2. *A román nők polgárjogi minimalizmusa*

Romániában a polgári státusz egyetemessé válása egy nagyon hosszadalmas és nehézségekkel teli folyamat eredménye. A román társadalom az 1829-es évvel kezdődően kezdett a modernizáció kihívásaira válaszolni. Jelentékeny visszalépésekkel tarkítva megnyílt a románok előtt is az állampolgárság lehetősége. Idomultunk az 1848-as forradalmi folyamathoz.¹⁴ 1858-ban bevezettük a cenzoros (vagyis az állampolgárok szavazati jogait vagyoniuk függvényében) történő szavazást, 1923-ban a hadsereg tisztjei és a főbírák kivételével, általánossá tettük a férfiak számára a választójogot a nők polgárjogának elismeréséről folytatott hosszú parlamenti viták után.¹⁵ Amikor a kommunizmus uralomra jutása következtében már senki sem vitatkozhatott a parlamentben és a választások pusztá rituálévá züllöttek, hiszen csupán egyetlen politikai ajánlat állt rendelkezésre, az állam pedig a párttal azonosult, éppen akkor 1948-ban kapták meg a nők az általános választójogot. Valójában még az előtt, 1946-ban vettek részt először a választásokon – amelynek eredménye jól ismert ... A nők tehát formálisan 1948 óta rendelkeznek polgári státusszal. Polgári mivoltuk igazi története csak 1989-ben kezdődött el. A nők minimális részvétele a közügyekben többek között éppen a női polgárjogi gyakorlat újraértékelésének előbb jelzett megkérdésére vezethető vissza. A részvételük elé tornyosuló mai akadályok viszont ama pretotalitárius történeti kor megrögzült emlékezetéhez kötődnek, amely korban a közéletet szinte kizárólag a férfiak uralták. A nők távoltartása a nagy politikától tökéletesen összecseng a helyi politikából való kizárásukkal. Az 1996-os választások nyomán a polgármesterek 2,75%-át, a helyi tanácsosok 6,11%-át, a megyei tanácsoknak pedig csak 5,47%-át tették ki a nők¹⁶ (jellemző, hogy a főváros polgármesteri tisztségéért versengő 22 jelölt mindegyike férfi volt). Furcsa módon a két világháború közötti időkben nőket is választottak a helyi tanácsokba, bár maguk a nők nem vehettek részt a választásokon. A mai román közéletben nem találunk egyetlen rektori, vagy prefektusi tisztséget betöltő nőt. Sőt még azokban az intézményekben is, ahol a női alkalmazottak többségben vannak, a vezető tisztségek betöltésének nemek közötti aránya 36 a 100-hoz, a férfiak javára.¹⁷ A kommunista ál-parlamentben a képviselők 34%-a, a kormánytagoknak pedig 11%-a volt nő. Ezzel szemben a későbbi „demokratikus” képviseleti rendszerben a parlamenti képviselőknek 1993-1996 között csak 3,4%-a volt

nő, az egyetlen miniszter asszonyt is közvetlenül az 1996-os választások előtt nevezték ki.¹⁸ Az 1996–2000 közötti parlamenti ciklus alatt a képviselők százalékaránya 5,5%-ot mutat (a szenátusnak 2, a képviselőháznak pedig 24 nő tagja van, a miniszterek mind férfiak). Az az *inkonzisztencia*, ami a nők érdekvédelmében (a több mint 60 nem kormányzati női szervezet megléte ellenére) megnyilvánul, hasonló módon jellemzi a romániai politikai pártok hozzáállását a nők problémáihoz. Ezek a kérdések a legtöbb politikai párt programjában az idősek, gyermekek, betegek, és fogyatékosok – egyszerűen a magatehetetlenek helyzetét és gondjait tagoló fejezetben kapnak helyet. Az ilyen megközelítés a közfelfogásban a hangsúlyt természetesen a nők gyengeségére, védtelenségére, áldozat voltára tereli és ezzel a „mindenkori kiskorú és fogyatékos” státuszával asszociálja. A politikai programok üzenete általában arra fut ki, hogy a nők szociális védelemre szorulnak, ám ezen túlmenően semmi egyebet nem tartanak szükségesnek. Így azután szó sem esik fejlesztést szolgáló segélyezésről, önmegvalósító akciók támogatásáról, vagy legalább az elektromos háztartási gépekre kivetett adók csökkentéséről. A liberális orientációjú pártok a nemek sajátos problémáitól elvonatkoztató „genderblind” stratégiákat követnek, a szociáldemokraták üres programszólásokat pufogatnak a „nők hangsúlyosabb közéleti szereplésének szükségéről”, a nacionalista és a keresztény-demokrata pártok viszont a hagyományos családról nosztalgiáznak, mely úgymond „felszabadítja a nőket a munkavállalás kényszere alól”, és a patriarchális család hagyományos keretébe tereli életüket. A kisszámú kivétel¹⁹ nyomán a közfelfogásban kialakult kép is csak a másodrendű, az „alig polgár” legrepresentatívabb kategóriájaként látta a nőket.

Társadalmunk nő tagjainak polgárjogi minimalizmusa²⁰ a következő jegyekkel határozható meg: a nők állampolgári státusza teljesen kimerül abban, hogy megválasztják és legitimálják a hatalmat gyakorlókat (akiknek elsősorban többségét különben a férfiak alkotják – 94,5%-ot a Parlamentben és 100%-ot a rendelkezésre álló miniszteri bársonyszékek tekintetében); a nők fizikai kiszolgáltatottsága (a családon belüli erőszak tárgyai, munkahelyükön szexuális zaklatásnak lehetnek kitéve, a közszférában való megnyilvánulásuk korlátozottsága miatt félelemben élnek, a szociális marginalizáció forrásaként a szegénység súlyosabban érinti a nőket (különösen mert ők még a „szegények között is a legszegényebbek”); a törvényi szabályozással szembeni általános bizalmatlanság (a nők

jogait külön szabályozó törvények kidolgozása, valamint a „könnyebb”-nek minősülő szexuális zaklatások és erőszakoskodások tetteseinek megbüntetése ma még utópiaszámba menő követelmény); a hierarchikus alárendeltségből fakadó kisebbségi komplexus (a nők fölé tornyosuló felettesek száma exponenciálisan emelkedik); az adófizető polgár hiányzó tekintélye (a köztisztviselők továbbra is az államot, nem pedig az adófizetőket szolgálják), az ún. „partenogenetikus anya”-kép (amely túlzó módon és szinte kizárólag csak az anyákat teszi felelőssé a gyermekek felneveléséért és a család egybentartásáért). A nők polgárjogi minimalizmusa a társadalmi ügyekbe való benemavatkozás hűvös körét gerjeszti, és csak felerősíti a nők azon – több szociológiai kutatás által is kihangsúlyozott – magatartásjegyét, miszerint ők konzervatívabbak a férfiaknál.

3. Nők vezető pozíciókban? – távozz tőlünk Sátán!

Afeletti örömünk csitultával, hogy Nyugaton egyesek már a posztfeminista korba való átmenet előkészületeiről beszélnek,²¹ nem marad más hátra, mint hogy felmérjük ama távolságot, amely bennünket ettől az állapottól elválaszt, és felismerjük, hogy számunkra ez a „végítélet” nemcsak időszerűtlen, hanem egyszerűen veszélyes is. Annál is inkább, mivel ugyancsak ezt szajkózzák a hazai média által preferált, Nyugatról vissza-visszatérő román szakemberek is: csendesebben azzal a feminizmussal, hiszen már idejét múlt, mozgalmatok ezért korszerűtlen és nevetséges. Kevesen, ám vannak ellenben olyanok is, akiknek egészen más a véleményük. Példának, Sorin Alexandrescut idézzük: „A ma zajló általános demokratikus emancipáció elfeledi a tényt, miszerint bizonyos társadalmi kategóriák, közöttük a nők emancipációja, valójában még el sem kezdődött. Mi több, maga a probléma alig most kezd láthatóvá válni. Számos férfi és – horribile dictu – nő tudatában a nők emancipációjának eszméje mégcsak a követelmény szintjén sem fordul elő, hogy a mai demokratikus román politikai élet elképesztő fallokratizmusát (a nők hiányát a Parlamentben, a kormányban, sőt, még a „demokratikus” ellenzéki pártok vezetőségében is) már ne is részletezzem. Kik számára demokratikusak ezek az intézmények? Íme, miért tartom egyszerűen tiszteletlennek a feminizmus csapdájáról folytatott nagyon is elméleti vitát akkor, amikor a feminista mozgalomra oly fájdalmas és parancsoló módon szükség van”.²²

A poszkommunista világot „ördögök” népesítik be, mint ahogy a lapok képzeletvilágát az ördögfiókák. A rossz szellemek mindig ott jelennek meg, ahol azok a bizonyos „mások” találhatóak, akiknek semmi keresnivalójuk sincs ott, ahol a „jóknak” az nincs ínyükre.

A „szörnyekkel” vívott harcban, amikor éppen a jó győz, valóságos ördögűző rituálék folynak. Ilyenre került sor az 1996-os választások nyomán, mikor is a miniszteri irodákból „űzték ki a gonosz szellemeket”.²³ A tipikus szörnyet a „kommunizmus” jelentette. A feminizmus ennél kisebb szörny, ezért az ördögűző praktikákban kevesebb figyelmet fordítanak rá. A probléma csak akkor válik akuttá, mikor a nők az árnyékból a közélet, a politika nyilvánosságának fényébe lépnek, amikor vezetőként válnak láthatókká. Az így kialakult diskurzusok valóban reakciók.²⁴

A legfelsőbb politikai vezetésben való részvétel története olyan ismert neveket idéz, mint Zizi Lambrino, Elena Lupescu, Ana Pauker, Elena Ceaușescu, Aneta Spornic és Suzana Gâdea (az utóbbi kettő a Ceaușescukormányban a tanügyi, illetve a művelődésügyi tárcát vezette). Bár számarányuk tekintetében jóval kevesebben voltak, mint a férfiak, az időközben elkövetett politikai rossz jórészt mégis a nők számlájára írták (ama egymást kiegészítő elvek alapján, amelyek kimondják: „a férfiak által elkövetett bűnök mögött egy diabolikus nő bujkál”, illetve „a nők érdemeinek rejtőzködő erkölcsi szerzője bizonyosan egy férfi”). Az érvelés logikája a következő: „mit kerestek ama nők a politikában? Hiszen a nőknek amúgy sincs mit keresniük ott. Lám-lám mégis beleütötték az orrukat, ezért történt aztán mindaz, ami történt” (Elena Ceaușescu szerepének általános értékelése példázza ezt számunkra a legközvetlenebbül).

Annál az egyszerű ténynél fogva, hogy szerepvállalásukkal megszegték a nők közszereplését tiltó hagyományt, a nők bármifajta nyilvános megjelenését a hagyományos jó erkölcsök megsértéseként szankcionálják. E logika eredményeként a nők általában vett, vagy kvótaszerinti előmenetelének szorgalmazását többnyire kommunista szokásként aposztrofálják. E logikának másik, sokkal kevésbé nyilvánvaló előfeltevése szerint a nők igazából azért nem lehetnek vezetők, mert hiányzik az ehhez való képességük. Az ő „helyük” egészen máshol van: „Hogyan? A nők vezessenek bennünket?” E logika szerint ez nem lehetséges, ugyanis a vezetői beosztás a férfiak kiváltsága.

A poszttotalitárius román közélet egyetlen jelentős nő szereplője sem úszta meg, hogy legalább egyetlen olyan cikk ne jelent volna meg róla vala-

mely nagy példányszámú napilapban, amely ne viselhetne volna akár a „*Vade retro Satana!*” címet is. Romániában jelenleg csak három nő imidzsét mediatizálják az általuk betöltött köztisztviségek okán: Zoe Petre-ét (az ókori történetkutatás jelentős alakja, az államelnök tanácsadója), Ana Blandiana-ét (hírneves költő, a Polgári Szövetség elnöke) és Alina Mungiu-ét (társadalomszociológiai kérdésekre szakosodott orvos, 1998 novemberéig a román közszolgálati tévé Információs Osztályának igazgatója). Közéleti szereplőként természetesen mindhárman tárgyai a személyes tévedéseket és melléfogásokat követő klasszikus sajtóvadászatnak.

Emellett azonban, kimondottan női mivoltukban is támadják őket. Zoe Petre ismert történészt „fáramászott koca”-ként emlegetik és azt vetik szemére, hogy saját fiának lett főnöke, aki viszont mivel „elfogadta, hogy anyja alkalmazottja legyen ... nem is lehet férfi és annál kevésbé Románia külpolitikáját befolyásoló tényező”.²⁵ Ana Blandiana-t, aki igen befolyásos személyiségnek számít, mivel az általa vezetett Polgári Szövetség részt vesz a kormányzásban, azzal vádolták, hogy az (állam-)férfi elnököt „papír babává” változtatja és igen ártalmas szerepet játszik Románia történetében azzal, „hogy nem vállal nyilvánosan valamilyen felelős tisztséget, hanem inkább bizonyos férfi politikusok háta mögé bújva szövi hálóját”.²⁶ Blandiana-t különben II. Károly egykori román király „gonosz” szeretőjével asszociálják. Alina Mungiu-t, aki egyébként igen rámenős és erős személyiség, azért támadják, mert túlságosan is férfias lénye kasztrálólág hat férfi főnökeire és „balfácán férjakké” szelídülnek mellette. Azt írják róla, hogy „tetőtől talpig férfi egyetlen picit, talán egészen jelentéktelen kivételtől eltekintve”.²⁷ Őt nem a királyi szerető figurájával, hanem a kommunizmus „gonosz” nő alakjaival, jelesül Ana Pauker-ével hozzák összefüggésbe. Mindhármójuk bármilyen tévedését szexista minták szerint szankcionálják. Rendszeresen kettős minőségben talátnak vétkesnek: úgy is, mint közszereplők és úgy is, mint nők (akik nő létükre vállalni merték a közszereplést). Mindegyikük köré a közéleti szerepet vállaló nő egy-egy mítoszát fonták: Zoe Petre az anya alakját testesíti meg, aki éppen anyaságából fakadóan cselekszik irracionálisan, Ana Blandiana a kifinomult érzéki nőét, aki érzékisége folytán hajlamos a rejtőzködő, perverz cselekedetekre, míg Alina Mungiu a virilis amazont képviseli, aki „férfiassága” okán cselekszik diktatórikus és kasztráló módon. Mindhárom típus negatív és gonosz jelentéseket idéz. Az újságírók pedig, akik ezeket a képeket mediatizálják, kivétel nélkül a pillanat leg-

befolyásosabb vezércikk írói egy olyan társadalomban, amelyben a média tekintélye minden gond nélkül maga alá gyűri a szakmai megfontolásokat.

Azzal, hogy csak félnéken vagy egyáltalán nem reagáltak ilyen esetekben a nem kormányzati nőszervezetek, maguk is hozzájárultak a közszereplést vállaló nők jelzett imidzsének kialakulásához. A sajtóban tekintélynek örvendő nők sok éven át hallgattak a nemek közötti diszkriminációról és csak a nőgyűlöletre reagáltak (amely inkább csak előtételnek számít, és mint ilyen nem von maga után szankciókat). Tiltakozásuk természetesen, csak olyan esetekre reagáltak, amikor a politikai elithez tartozó nőket támadták, és esetleg a támadás éppen az azonos politikai szimpátiát képviselő oldaláról jött). Az utóbbi időben azonban mind több nyilvánosságnak örvendő pozíciót betöltő nő kezdi a szexizmust (a nemek közötti diszkriminációt) problémaként kezelni. Jelesen a Demokrata Párt politikai nőire (főleg Mariana Stoica képviselőnőre, több, a nők nyilvános szereplését szolgáló politikai projekt kidolgozójára) és a „22” nevű folyóirat vezetőire Gabriela Adameşteanu-ra és Rodica Palade-re gondolunk.

A politikailag aktív és párttevékenységekben résztvevő nők közül sokan tisztában vannak az egyenlő esélyek biztosításának nehézségeivel. Főleg azok, akik olyan pártok tagjai, melyek a két világháború közti időszak hagyományai felélesztésének nosztalgájában osztoznak.

Magánbeszélgetésekben ezek a nők arról panaszkodnak, hogy bár keményen kihasználják őket a választási kampányok során, a választási listákon mégis az utolsó, reménytelen helyeket kapják viszonzásul, és arra kényszerülnek, hogy a „tűzhelyet őrizzék”, miközben helyi érdekű jelentéseket és kávékat készítenek a szavazóköribe visszatérő megválasztott férfiak számára.

4. Új kivétel: „A feminizmus nem nekünk való”

„A nők – írja Kathy Ferguson – nem azért erőtleneek, mert nőiesek. Inkább azért nőiesek, mert nincs erejük.”²⁸ Ezt igazolandó, sok román kutató hívja fel a figyelmet a tényre, miszerint a poszttotalitárius társadalom túlságosan elnőiesedett. Amit a kommunista nevelésnek sikerült kialakítania az emberekben, az mind női és negatív „erény”: alávetettség, félelem, az önrendelkezés hiánya, bátortalanság, képtelenség saját maguk irányítására. Néhányan e kutatók közül éppenséggel a feminizmus ellen lépnek fel

(ők a feminizmust is megelőző antifeministák). Érvelésük a román társadalom túlzott elnőiesedését veszi alapul.²⁹

Az elnőiesedés a korábban említett „túlélésre beállított társadalom” jellegzetessége. Mindazok, akik egy ilyen társadalomban élnek „nemüktől függetlenül sajátítják el a megaláztatás, az alárendeltség és a másoktól való állandó függés keserű leckéjét. Az ilyenfajta társadalom túlzottan hierarchizált. Akik a hierarchia alján helyezkednek el, női szerepekkel azonosulnak: mások eltartói, kiszolgálói és tartozékai. Arra kényszerülnek, hogy a bürokrácia kegyeibe férkőzzenek, hogy „gazdáik” parancsait lessék, hogy ne törődjenek saját előmenetelükkel. Ugyanakkor, önbizalmuk gyenge, önbecsülésük foka alacsony, és a hatalmat birtoklókkal szemben szolgálai módon viselkednek.”³⁰

Negatív koordinátája mentén az elnőiesedés zajlik, a radikális változástól való félelemhez vezet, ami persze érthető, ha a mindennapi megélhetéért folytatott küzdelem nemigen hagy helyet az értelmes, önön akaratból megvalósuló életvezetésnek. Az átmeneti korszakkal foglalkozó román kutatók felfigyeltek arra, hogy statisztikai értelemben a nők konzervatívabbak a férfiaknál. A nők „a változásokkal szembeni ellenséges tradicionalizmus szindrómájának szenvedő alanyai”.³¹ Úgy tűnik, a román konzervativizmusnak van egy, a nemekkel összefüggő dimenziója is. Ezt a tényt még a civil társadalomban aktív nők is elismerik, és azzal magyarázzák, hogy a holnaptól való félelem hangsúlyozottabban jelentkezik azoknál a nőknél, akik a férfiakénál nagyobb felelősséget vállalnak a mindennapi túlélés biztosításában.

Amit a román antifeministák láthatóan nem vesznek figyelembe az az, hogy az elnőiesedés és a konzervativizmus alapvető oka éppen a feminista politikai stratégiák hiányában, a nők sajátos problémáinak ideológiai és politikai szintű artikulálatlanságában jelölhető meg. A valódi okok kutatásának megkerülésével és az esélyegyenlőtlenségek tudatosításán nyugvó stratégiák határozott mellőzésével a román „demokraták” aláaknázzák a társadalom modernizációját és a demokrácia megszilárdításának folyamatát, ugyanis mindezzel a polgárjogi minimalizmus és a túlélési stratégiák fennmaradását szorgalmazzák.

A politikusoknak, történészeknek, szociológusoknak, politológusoknak, filozófusoknak, de még a kevésbé teoretizáló személyeknek is a nemekről folytatott uralkodó diskurzusa vagy magasztaló, vagy történetietlen

és tradicionalista (mely a klasszikus retorikai fonalat követve a „nő természetéről”, az „anyaságról”, a „kifinomult érzékenységről” beszél) vagy pedig kimondottan antifeminista. Sajátosan feminista diskurzusok még igen csak esetlegések és ritkák. Ezek egy külön elemzés tárgyát képezik. A magasztaló ünnepi diskurzust mindkét nem műveli. De amíg a hagyományos retorikán alapuló diskurzus banálisan közismert (és olyannyira hasonlóképpen nyilvánul meg a különböző kulturális terekben, hogy épp annyira érvényes mindenütt, mint ahogy sehol sem), addig az antifeminista sokkal érdekesebb és sajátosabb. Ez utóbbinak három meghatározó vonását emeljük ki: 1. a feminizmus mindenkori megnyilvánulása veszélyes (ez a radikális antifeminizmus álláspontja); 2. a feminizmus sajátos veszélyt jelent a román társadalomra nézve (ez az ún. autochton vagy hazai antifeminizmusra jellemző); 3. a nők jogainak megelőlegezése a jelenlegi gazdasági helyzet feltételei között nem élvezhet semmiféle prioritást (ez a közvetett vagy implicit antifeminizmus alaptétele).

1. A feminizmus mindenkori megnyilvánulása azért veszélyes, mert a nőket egyfajta „vad és vak revizionista düh” vezérli, a nők szélsőségek és veszélybe sodorják a Platóntól Kantig terjedő kulturális vonulat kiemelkedő momentumait, a nők lerombolják a logikai racionalizmus építményeit, elűzik vagy intellektuálisan kasztrálják a férfiakat, újabb fajta eugéniát teremtenek, végső soron egy ésszerűtlen hisztérikus világ abszolút barbarizmusát kívánják bevezetni.³² A feminizmus „a modern szellemiség patológiás tünete”, mely ahhoz hasonlít, amely a franciákat támadta meg 1789-ben (sic!). A feminizmus olyan megnyilvánulásait emelik itt ki, amelyek sokkolják az egyébként mérsékelt, a független és a szokásostól eltérő megnyilvánulásoktól ódzkodó román közvéleményt. Az ilyen jellegű megnyilvánulásokat persze „elítélendőkként” állítják be, úgy hogy kimozdítják valódi kontextusukból és eltekintenek a különféle feminista irányzatok racionális állásfoglalásaitól. Ezt a radikális antifeminista diskurzust a feminizmust illetően tájékozatlan személyek művelik, és így egyfajta „többségi önkényuralmat”, más szóval a többségi gondolkodónak a nők szórványos emancipációs kísérleteivel szembeni ellenállását táplálják.

2. A feminizmus azért veszélyes mai társadalmunkra, mert barátságatlan, bosszúálló és negatív, márpedig elég ellenségünk és feljelentő leplezőnk van már amúgy is. A feminizmus azért is veszélyes, mert „szocialista”, s mint ilyet már kipróbáltuk. A feminizmus az emberi jogok klasszikus

alapjai elleni támadás, ezért mi, akik csak most kezdjük e jogokat bevezetni, nem fogadhatunk el egy ilyenfajta diskurzust. Komoly erkölcsi problémákkal küszködő társadalomban élünk, a feminizmus pedig éppen az erényeket támadja, és ezzel aláássa a még működő erkölcsöt. Az antifeminista diskurzus eme fajtája sajátosan reagál a többszázéves esélyegyenlőtlenség női kárvallottjainak új erőt adó emancipáció problémájára: a nők jogainak és társadalmi előmenetelének igenlését félezer éve a „pozitív diszkrimináció” kategóriájába sorolják.

3. A nők (értelemszerűen az állampolgárok egy meghatározott csoportját jellemző) sajátos problémáinak előtérbe helyezése helytelen lépés lenne a nemzeti mértékű reform bevezetésének jelenlegi szakaszában, hiszen előbb az államszadalmat érintő gondokat kell orvosolni és csak ezután gondolhatunk majd a különböző társadalmi csoportok problémáinak megoldására. Ez az álláspont annak az általánosan elfogadottnak hitt elképzelésnek a foglya, amely a megoldásra váró problémák időbeli egymásutániságát és fontossági sorrendjének hierarchikus tagoltságát tételezi. Mintha az ország polgárainak gondjait lehetetlen lenne az egyes társadalmi csoportok problémáinak felvetésével és kezelésével megoldani. Ez a fajta diskurzus nem kimondottan antifeminista, de közvetve és gyakorlatilag mégis feminizmus ellenes. Bár elvben és látszat szerint nem tagadja az olyan problémák meglétét, amelyek a romániai nők polgárjogi státuszát korlátozzák, ám azzal, hogy gyakorlatilag *sine die* elnapolja politikai megoldásuk időszerűségét, mégis csak a feminista mozgalmak ellen hat.

5. A nők polgárjogi öntudatának újrászületése

A nyugatiak, akiknél a történelmi fejlődés gördülékenyen és eléggé biztonságosan zajlott, nehezen tudják elképzelni, hogy (akár részleteiben is) mennyire intenzíven történt ez meg nálunk az elmúlt kilenc év alatt. A súlyos, gyakran megoldhatatlan gazdasági gondok és az elvetélt modernizáció, valamint a „kommunista hagyományok” kettős szorításának nyomása alatt Romániában egy demokratikus intézményekre, többpártrendszerre, civil társadalomra, piacorientált termelésre épülő társadalom megalapozása folyik. A nyilvánvaló akadályok a közösségek és a közélet újjászületésének nehézségei ellenére Romániában a történelmi újrakezdsnek és az egyéni ellenőrzés visszaszerzésének valóságos folyamata zajlik. Ezt az újjászületést

két pólus táplálja: egyrészt a társadalom igényei és szükségletei (az emberek felfedezik, hogy sajátos érdekeik vannak és azokat politikailag meg is fogalmazhatják), másrészt az intézményi és intellektuális kínálat. Tagadhatatlan fejlődést jelent ez egy olyan országban, ahol az emberi jogok hosszú ideig „importárunak” tűntek és minden új ideológia kognitív disszonanciákat váltott ki.

A polgári tudatnak ez az újjászületése a kormányzatnak és maguknak a polgároknak az állampolgárokkal szembeni meghatározott magatartásával függ alapvetően össze. Ennek nyomán a közrendű polgárok tapasztalatait „életünk politikai csomópontjaiként”³³ kezelik. „A grandiózus problémákkal” és az „idegen és absztrakt gondokkal” társított politika a kommunizmusban tetőzött, annak ellenére, hogy a feministák a politikának eme vonását az általában vett férfi központú (*androcentrikus*) társadalmak sajátosságának tekintik. A személyes érdekek és köznapi tapasztalatok újra felfedezése Romániában az önmagában vett politika újrafelfedezésének (újrafeltalálásának) folyamatával párhuzamosan halad. Igaz ugyanakkor az is, hogy a jól bevésott történelmi reflexek nyomán e folyamatban a nők és a marginalizálódott csoportok gondjai kiszorulni látszanak az éppen artikulálódó politika teréből.

Úgy tűnik, hogy a nők a totalitárius karámból különféle kijáratokon át szabadulnak ki: a vidéki háztartási elfoglaltságok újrafelvételével, a bizonytalanná vált munkahelyek révén, bizonyos nyugati nő-modellek utánzásával és a közéletben való közvetlen részvétel útján (bár a nők többségének kétszeres munkaidőt kitevő elfoglaltsága lényegesen csökkenti ennek a férfiakéhoz mért esélyét). Az utóbbi két lehetőség kapcsán fel kell hívnunk a figyelmet a nyugatról származó, keleten keresletnek örvendő maradékok importjára: az új ital- és cigarettamárkákra, amelyek érrendszeri megbetegedések, a cukorbetegség és rákbetegségek kialakulásának fokozott veszélyét hordozzák, a bűnözés új formáira és jelen esetben az ugyancsak importált „konzum nő”³⁴ modelljére. Ez a kínálat nem hogy elősegítené, hanem inkább hátráltatja a nők emancipációját.

E problémák semmilyen összefüggésben sem kapnak jelentőségükhöz mért nyilvánosságot.³⁵ A már kilenc éve deklarált pluralizmus ellenére az újságírók többsége továbbra is úgy gondolja, hogy a nők problémái egybeesnek az általános, mindenkit érintő gondokkal, következésképpen megkülönböztetett és sokoldalú megközelítésük és tárgyalásuk szükségtelen.

A befolyásolás világában a televízió mindenható. A különféle csatornák a nőket vagy a mosóport reklámozó színésznő alakjában, vagy a szórakoztató műsorok dekoratív figurájaként, esetleg topmodellként mutatja be, amivel persze a román férfiak (és nők) tudatában az amúgy is jól bevésődött sztereotípiákat erősíti fel. Bemutatnak olyan főleg amerikai filmeket is, amelyekben ezektől eltérő női alakokkal is találkozhatunk. Ugyanígy, elsősorban a közszolgálati televízió ritkán olyan speciális adásokat is sugároz, amelyek a romániai nők életének fontos vonatkozásait tematizálják. Ezek azonban kivételek.

A nagy példányszámú napilapok a nőket ért súlyos támadásokat és sértéseket minden kommentár nélkül, egyszerűen csak bulvárhíreként adják közre. Gyakran iróniával kezelik a nők jogkövetelő kezdeményezéseit, a feminizmust a homoszexualitással és a környezetvédelemmel társítják. Az utóbbiakat lenézően vagy éppen értetlenül kezelik, amivel azután nehezen leépíthető sztereotípiák kialakulását segítik elő. Egyetlen napilapban sem találunk a nemek problémáival foglalkozó oldalt vagy akár ennél kisebb helyet. A nőkről szóló hírek az összes közölt hír 0,7-1,3%-át teszik ki. A nők sajtóbeli szereplésének kontextusát tekintve elmondhatjuk, ahhoz, hogy e nőkre felfigyeljen a nyilvánosság, vagy az kell, hogy szörnyen megverjék, esetleg megerőszakolják, vagy hogy művészi módon tudjon levetkőzni vagy alig öltözötten megjelenni, vagy hogy bűneset, esetleg skandalum alanya legyen, vagy valamely híres férfi személyiség (politikus, üzletember, művész, sztár stb.) „tartozéka”-ként mutatkozzon, vagy pedig ő maga váljon közéleti személyiséggé (politikussá, jólmenő üzletasszonnyá stb.), mely esetben természetesen kiteszi magát annak, hogy a román történelem rosszhírű asszonyaival hasonlítsák össze, esetleg azzal gyanúsítsák meg, hogy valamelyik jólszituált személyiség szeretője (ha éppen jóképű) vagy pedig (ha már túllépett hamvas virágkorán) idősebb kora kigúnyolásával támadják.³⁶

A kulturális sajtó ebből a szempontból paradox helyzetben van, hiszen egyszerre nyújt lehetőséget a konzervatív és a feminista eszmék kifejtésére. Mivel Romániában a konzervativizmus messzemenőleg uralkodó helyzetben van a feminizmussal szemben a szóban forgó sajtókiadványok által játszott szerep kétértelmű: egyrészt a modernizációs törekvések élén állnak, és ezáltal a női emancipációt is szolgálják, másrészt viszont, az általánosan elismert kulturális tekintélyek a „román kultúra pátriárkái” szócsovéként a feminista törekvésekkel ellentétes üzenetet is továbbítanak. Íme néhány

példa: a feminista elméletek és a nemek közötti viszonyok elemzése szempontjából legfontosabb folyóiratok, a *Dilema*³⁷, *Revista 22*, *Contrapunct* és a *România Literară* helyet adtak a kulturális feminizmust taglaló cikkeknek és a feminista kiadványokat népszerűsítő recenzióknak. A *Sfera Politicii* és a *Revista de Cercetări Sociale* ugyancsak nyitott a feminizmust taglaló írásokra és a *fair-play* alapon folytatott vitákra. Érdekes eset áll elő a legnagyobb presztízsnek örvendő kiadvány, a *Secolul 20* kapcsán. Ez a lap egy egész számot szentelt a nők és a feminizmus problémáinak.³⁸ Ez a külön szám példaszerűen tükrözi a mai román kultúra eklektizmusát. Posztmodernnek számító feminista írások mellett helyet adott a pre-wollstonecraft-i szellemben (ám a huszadik század végén) fogalmazódott cikkeknek is, mint ahogy megjelenhettek a feminizmus romániai aktualitásáról szóló cikkek olyanok mellett, melyek vészharangot kongatnak az egészséges román társadalom magjának feminizmus okozta romlása miatt. A lapszám maga egy olyan hibrid üzenetet közöl, mely jól jelzi a választott problematika tudatosításának jelenlegi állapotát éppen azoknak a szerzőknek az írásaiban, akik a román kultúra élvonalához tartozóknak hiszik magukat.

Kimondottan nőkhöz szóló folyóiratok is léteznek, csakhogy ezek a nők problémáihoz még prefeminista – némely esetben éppen hagyományos – konzervatív módon közelítenek. Néhány közülük (*Lumea Femeilor*, *Triumful femeilor în țara bărbatilor*, *Familia*, *Familia mea*, *Avantajele*) a „nyugati modellt” követik s gyarmatosító gyakorlatukkal két alapvető nyomvonalat szorítanak háttérbe: magát a feminizmust és a nemek szociális dimenzióját, úgy, ahogy az Romániában valóságosan megnyilvánul. Azok a lapok, amelyek az autochton nyomvonalat őrzik, a posztszocialista tradíciók „egészséges” útján haladnak (*Femeia modernă*, *Doina*).³⁹ A folyóiratok közös vonása, hogy megerősítik a nőknek a testiséghez, a családhoz, a privát térhez fűződő asszociációk sorát. Az *Unica* (Egyetlen) nevet viselő folyóirat (első száma 1997. december 17-én látott napvilágot) valóban egyetlen abban az értelemben, hogy olyan nők életének bemutatására törekszik, akik önerejükkel valószínűleg meg magukat a közéletben, és akik számára karrierjük legalább olyan fontos, mint magánéletük.

Azok a szervezetek, amelyek a nemek szociális dimenziójának kutatásával foglalkoznak, csak nagy nehézségek és erőfeszítések árán tudják a saját kiadványaik közzétételének anyagi fedezetét biztosítani (ilyen helyzetben van az AnA nevű szervezet, amely eddig az egyetlen feminista tanulmányo-

kat közlő folyóiratot adja ki *AnaLize* címen). A tanítás és a nevelés kettős értelemben segítheti a nőket a polgárjogi minimalizmusból való kilábalásukban: egyrészt a női nem, másrészt a nőnemű állampolgár sajátos problémáinak tudatosításával. Érdekes, hogy a második megközelítési mód artikuláltabb, mint az első.⁴⁰ A román társadalomnak még sok vonatkozását nem kutatták kellőképpen, de az eddigi kutatások annyit már kiderítettek, hogy egyetlen mutató (a várható átlagéletkor) kivételével a nők minden egyéb társadalmi vonatkozásban hátrányos helyzetben vannak. A kvalitatív meghatározottságok kutatása még nagyon szűk körű, a kvantitatív felmérések pedig semmit sem mondanak a szóban forgó jelenségek okairól. Az utóbbi években azonban elszaporodtak a nemek determinációit tematizáló szakdolgozatok, doktori disszertációk főleg a szociológia, filozófia, pszichológia, politikatudományok és kisebb mértékben a történelem és jogtudományok területein.⁴¹

Több oknál fogva Romániában elenyészően kevés még a nemekkel foglalkozó idegen nyelvű tanulmányok fordítása⁴² (egyebek közt a copyright megszerzésének nehézségei és a probléma komolyabb tárgyalása iránti még gyenge érdeklődés miatt). Ezzel szemben egyre több hazai szerző munkája jelenik meg: a teológiai feminizmus problémakörétől kezdve (Anca Manolache *Imaginea feminină în biserica lui Hristos – A nő képe Krisztus Egyházában*, 1994), a filozófiai feminizmus témakörén át (*Gândul umbrei. Abordări feministe în filosofia contemporană – Az árnyék gondolata. Feminista megközelítések a jelenkori filozófiában* 1995; Mihaela Miroiu *Convenio. Despre natură, femei și morală – Convenio. Természetről, nőkről és erkölcsről*, 1996) a nemekre vonatkozó interdiszciplináris kutatásokig (Mădălina Nicolaescu kiadásában *Cine suntem noi? – Kik vagyunk mi?*, 1996, valamint Laura Grünberg és Mihaela Miroiu kiadásában *Gen și educație – Nem és nevelés, illetve Gen și societate – Nem és társadalom*, 1997). A *gender* kategóriába tartozó kutatások a politikai tudományokkal és a szociális politikákkal foglalkozó kötetekben látnak napvilágot.

A feminizmust taglaló előadások, melyeket kezdetben az importált furcsaságoknak kijáró ironikus mosollyal fogadtak, mind több felsőoktatási intézményben kezdenek meghonosodni. Például *Feminista filozófia* című kurzus (amelyet 1994 óta adnak elő a Bukaresti Egyetem Filozófia Karán). *A nem a szociológiai kutatásban* (1994–1995 között a Szociológia Karon), *A nem és a média* (1995-től az Újságírói Karon), *Feminista nyelvészet és irodalomkritika*

(1995-től az Angol Nyelv Karon). 1996-tól kezdődően hasonló tematikájú kurzust a kolozsvári és Iași-i egyetemeken is bevezettek (Kolozsváron 1997-től kezdődően *A nők és a politika* című kurzust is előadják).

A feminista megközelítési módokkal szembeni ellenállás más diszciplínákban is oldódni kezd. A feminista elméletek és a nemek kutatása a politikatudományok, a történelemtudomány, a nemzetközi kapcsolatok és a jogtudományok körében folyó képzés részévé vált. 1998-ban indult be elsőként a nemek kutatására szakosodott önálló masterképzés a Bukaresti Egyetem Politikatudományok Karán, valamint a Politikai és Közigazgatási Tanulmányok Nemzeti Intézetében. A nemek kutatására való felkészítést szolgálják továbbá a rövid távú képzések is. Több ilyenfajta tanfolyamot szervezett a PNUD valamint az *AnA* nevű Feminista Társaság (a PHARE és a PNUD együttes közreműködésével).⁴³ Az utóbbi két évben más nemkormányzati szervezetek (a Iași-i SEP és a marosvásárhelyi PRO EUROPA) is átvették a képzésnek ezt a formáját.

A román feminizmus újraélesztésének első éveit (gyakorlatilag 1992-től kezdődően) kezdeményezői egyéni elszigeteltsége, majd később kicsoportos szigetszerű együttműködése jellemezte. A téma kutatói a nők problémáinak valódi mélységeitől és a mesterséges akadémiai környezetben kívüli védtelen nők világától eléggé távol álltak. Az egyetemi szférához kötötten kezdetben csak elméleteket kezdtek gyártani, és inkább feminizmusokkal, semmint valóságos nőkkel benépesített egyfajta „ideák világával” foglalkoztak. A nők nemkormányzati szervezetei felől jövő szemrehányások akkor is, és még ma is megalapozottaknak bizonyulnak. Az elméletekkel foglalkozó kutatónők bizonyos idő elteltével túljutottak a magányos-elszigetelt vizsgálódások stádiumán, és „visszatértek a földre”. A társadalmi elvárások nyomasztóak, nagyon nagyok, míg ezeket az elvárásokat tudatosító és politikai szférába emelő erők, bár növekvőben vannak, még nagyon gyengék. A legfontosabb jelzések e téren maguktól a nőktől érkeztek, akik egyre kevésbé tűrik el a nemek közötti megkülönböztetésekből fakadó igazságtalanságokat.⁴⁴ A legjelentősebb eredmény, amit e téren elértek az az, hogy a nemekről és az állampolgári jogokról szóló elméletek bekerültek az alsóbb osztályok polgári nevelését megcélzó tankönyvekbe.⁴⁵ A legnagyobb reményre az jogosít fel, hogy a fiatal nők (akik közül sokan még diákok) mindinkább vállalják női mivoltukat, aktívan közreműködnek a nemkormányzati nőszervezetek munkáiban, részt kívánnak venni a nemekkel kap-

csolatos kutatásokban, illetve a megfelelő politikai stratégiák kimunkálásában és megvalósításában. Sokan közülük osztják azt a véleményt, miszerint az antifeministák antiliberálisak, hogy a feminizmus a liberális demokráciák alkotóeleme, és hogy a feminista mozgalom csak a nők önmegvalósító és emancipatórikus érdekeinek felvállalásával indulhat be.

6. *A feminista mozgalom hiányáról*

A nemkormányzati szervezetekben a nők részvételi aránya 50%-os. Ezekben vezető pozíciókat is betöltenek.⁴⁶ A hivatalosan bejegyzett nemkormányzati szervezetek száma 12000, ezek közül 60-70 kimondottan a nők sajátos problémáinak megoldásán fáradozik.⁴⁷ Vajon e szervezetek valódi nőmozgalommá terebélyesednek? Úgy hisszük, hogy e pillanatban még csak tényezői lehetnek egy majdani mozgalomnak, egyfajta „primum movens” irányában, de semmiképpen sem a „movens” állandóan ható (fenntartó) értelmében. A nők részvételét az ilyen jellegű szervezetekben nem a román társadalomban elfoglalt státusuk motiválja. A nők elsősorban a karitatív és a családokat támogató tevékenységek felé fordulnak. Csak néhány szervezet foglalkozik a nők jogaival⁴⁸, a nők védelmével, szakmai társulások létrehozásával, a munkanélküli nők szakmai továbbképzését szolgáló egyesületek működtetésével, az üzletasszonyok összefogásának bátorításával. Kevés civil szervezet vállalt közvetve vagy közvetlenül feminista elkötelezettséget. Ezek közül is főleg az *AnA* (Feminista Elemző Társaság), a *GENDER* (a Női Identitást Kutató Központ), a *SEF* (Egyenlő Esélyeket a Nőknek), a *CRED* Alapítvány, az Idegenvezető Lányok Egyesülete, a *SIRDO*, a *SECS*, az *ARIADNA* (az Újságíróknő Egyesülete), a Menedzsernők Egyesülete említhető meg. Egyes pártok olyan alapítványokkal társulnak, amelyek tevékenysége feminista elemeket is tartalmaz: ilyenek például a Nők Szociál-Demokrata Fóruma és a Szövetség a Nők Méltóságáért.

A PNUD és PFD által 1994 novemberében rendezett „Hogyan szerveznek egy választási kampányt?” című szemináriumon (amelyen 40 olyan nő is jelen volt, akik aktívan részt vesznek a politikában, a közéletben és a nők civil szervezetében) született meg a romániai nők politikai érvényesülését szolgáló kezdeményezés. Létrehozták a „222-es Csoportot”, amely a paritásos demokráciáért száll síkra. A tervet a választási kampányban résztvevő nők felkészítését szolgáló képzésekkel támogatták. Ezeket a különbö-

ző politikai pártok nőszervezeteinek közreműködésével szervezték meg. E kezdeményezés eredményei azonban messze elmaradtak a hozzájuk fűzött várakozásoktól. A helyi és az országos választások eredményei csak felerősítették a nők politikai kirekesztettségét. A civil szervezetek is jócskán ludasok a kudarcban: nem készült közös cselekvési terv, amatőr módon jártak el, félték a rejtőzködő antifeministák által folyamatosan táplált „devianciák” vállalásától.⁴⁹ A civil szervezetek többsége inkább a nők megsegítésének perspektívája, semmint emancipációjuk előmozdításának távlata felé hajlik. A kialakult helyzet valódi okai azonban másutt keresendők. Az „apák nélküli” patriarchátuson túl a politikai élet Romániában még nem jutott el egy széles tömegek által támogatott liberális-demokrata mozgalom kiterjedéséhez (amely lényeges szociál-demokrata elemeket is magába olvaszthatna).

A hagyományos demokráciában a hosszabb idő alatt kimunkált és az emberek által interiorizált liberális értékek (mint amilyen az egyes személyekkel és a személyek közti különbségekkel szembeni tisztelet), minden további társadalmi követelés magától értetődő alapját képezik. Romániában ezek az értékek még csak szigetekként és töredezetten jelennek meg. Az is igaz, hogy az egyes személyek önálló magatartásának olyan anyagi előfeltételei vannak, amelyek nehezen teremthetők meg a jelenlegi átmeneti állapotban. Mindemellett, számot kell vetni a totalitarizmus éveiből átöröklődött tehetetlenséggel is. Az individuum leértékelődött, és legitim módon feláldozhatták bizonyos, a pártvezetőség által deklarált „magasabb érdekek” oltárán. Ugyanakkor a polgárok, a „sokoldalúan fejlett szocialista társadalmat és kommunizmust” építő közösség tagjaiként a szocialista állam védelmében részesültek (biztosított volt számukra a munkahely, az egészségügyi ellátás, a képzés és a lakás).

Mára ez a fajta közösség már eltűnt, a polgárok többsége pedig az átmenet viharos szeleinek és hullámozásának van kitéve. Az emberek a korábbi közösségtípus elvesztéséből és egy újfajta közösségi identitás kialakulásának hiányából fakadó egyensúlyzavar állapotát élik meg. Ebben a helyzetben a totalitárius időszakban meggyökeresedett állam és polgár közötti alárendeltségi viszony, más terminusokban ugyan, de tovább él az emberek tudatában. Bizonyos kis számú polgár „felettesként” tételezi önmagát, míg a többiek nagy része az „alárendeltek” szféráját „töltik ki”. A hierarchikus viszonyulás így méginkább meggyökeresedik a románok tudatában.

A mássággal, a különbözőséggel szembeni tisztelet érvényesülése a román társadalom sok problémáját oldaná meg, közöttük az etnikai, a szexuális preferenciákkal kapcsolatos, és nem utolsósorban a nemek társadalmi megkülönböztetéséből fakadó diszkriminációkat.

Egy liberális-demokrata mozgalom minden úton-módon az egyéni önérték, az állampolgár autonómiájának, az egyének illetve csoportok közötti különbségekkel szembeni egyenlőségen alapuló tiszteletnek kijáró rangot szorgalmazná.

A valóságosan adott helyzetben viszont valamely hazai feminista mozgalom kevésbé hasonlíthatna a nyugaton honosra, hiszen nem kötődik olyan politikához, amely az egyenlő esélyek feltételei között a jogokra és az önmegvalósításra irányul. A román társadalom a szocializmusról egy hiánnyal küzdő kapitalizmusra való átmenet során vált felnőtté. Nagyon távol vagyunk az autentikusan liberális-demokrata fejlődés modelljétől. A liberális-demokrata áttörési kísérletek nem belső feszítő erők és nem is a belülről fakadó szükségletek és követelmények nyomására jöttek létre, hanem az európai integráció felől érkező külső hatások eredményeként értelmezendők. Az új törvények bevezetése inkább bizonyos törvények importjaként, semmint belső normatív szükségletek kielégítéseként valósult meg.⁵⁰ Reméljük, hogy a román férfiak és nők polgári illetve politikai felnőtté válása elvezet ama belső képesség kialakulásához, amely a nemek közötti esélyegyenlőséget is a hiteles demokratizálódás részeként célozza meg.

Fordította: Bálintfi Ida és Bálintfi Ottó

JEGYZETEK

¹ Ezeket a közvéleménykutatásokat az 1996-os év folyamán végezték. Az egyházba vetett bizalom inkább axiomatikusnak tekinthető, hiszen a románoknak csupán mintegy 11%-a gyakorló hívő.

² 1997 tavaszán a befektetett bizalom elmozdult az elnökség, a korrupció ellenes bizottságok és a Belügyminisztérium felé is.

³ Drakulić, Slavenka: *How we Survived Communism and Even Laughed*, W.W. Norton Company, New York, 1991.

- ⁴ Pasti, Vladimir; Miroiu, Mihaela; Codiță, Cornel: *România: Starea de fapt. Vol. I: Societatea* (Románia: A tényleges helyzet, I. kötet: A társadalom), București, Ed. Nemira, 1997
- ⁵ Uo.: 205-206
- ⁶ A Nemzeti Statisztikai Hivatal adatai szerint a jelenség terjedőben van.
- ⁷ E témát illetően napvilágot látott néhány jelentős tanulmány: az egyik tanulmányt a Minnesota Advocates for Human Rights csoportja készítette: *Lifting the Last Curtain: a Report on Domestic Violence in Romania*, Minneapolis, MN, MAHR, 1995. Egy másik tanulmány szerzője Monica Macovei: *Protecția egală și drepturile femeilor în legislația română* (az UNDP project keretén belül – Women in Development, 1995).
- ⁸ A Nemzeti Statisztikai Hivatal adatai szerint, 1996 májusában.
- ⁹ Ibid. Az oktatásról (a férfiakhoz képest 92,1%), a kereskedelemről (79,8%), egészségügyről és szociális védőhálóról (73%) van szó.
- * Az 1996 novemberében megválasztott kormányról van szó (szerk. megj.).
- ¹⁰ Egy gyermek neveléséhez előírányzott pótlék havi 7\$-nak megfelelő összeg. Ez 2 kg hús vagy egy fél pár cipő árának felel meg.
- ¹¹ Románia legnagyobb példányszámban megjelenő napilapjánál, az Adevărul-nál dolgozó egyik fiatal újságíró nő 1997 júliusában beszámolt álláskereső tapasztalatairól. Néhány nap alatt arra a következtetésre jutott, hogy Romániában egy fiatal nő számára az egyetlen „biztos” állás a prostitúció.
- ¹² Popescu, Liliana – „Cenușăreasa tranziției”, Dilema, 1997/220 szám.
- ¹³ A terhességmegszakítás árának növekedését illető szabályozást, például, nem előzte meg egy fogamzásgátlókra vonatkozó ingyenességi szabályozás (vagy legalább árcsökkentés). Ez utóbbit egy „későbbi alkalomra” halasztották.
- ¹⁴ Ebbe egy nő, Ana Ipătescu is belekeveredett. Neki sikerült megszerveznie az ideiglenes forradalmi kormány kiszabadítását. Bukarestben, az elmúlt évig, egy fontos sugárút viselte a nevét, de ezt kicserélték egy konzervatív miniszterelnök nevével, még jobban kitörölve ezzel a nők „nyomait” a modernizálódás történetéből.
- ¹⁵ A férfiak egyetemes szavazati joga 1919-től valóság lett. Az 1923-as Alkotmány csupán ratifikálta azt.
- ¹⁶ A Nemzeti Statisztikai Hivatal szerint, 1996.
- ¹⁷ Lásd: Pasti, Miroiu, Codiță, i. m., 189-190.
- ¹⁸ Daniela Bartoș csupán néhány hónapig volt egészségügyi miniszter, az 1996 novemberi általános választások előtt.
- ¹⁹ Például a Demokrata Párt esete, amelyben a nők feminista irányzatú szociáldemokrata politikát dolgoztak ki, és úgy tűnik, hogy egy kortárs stílusban érdekeltek a politikai élet műfajában.
- ²⁰ Lásd még: Pasti, Miroiu, Codiță, id. mű.
- ²¹ Ezt azonban sok feminista vitatja.
- ²² Alexandrescu, Sorin – „Alunecosul, necesarul feminism”, Secolul 20, 1996/7-9 szám.

- ²³ A tény észlelhető még a *Democracy in Romania* című írásban is. Assessment Mission Report, International IDEA, Stockholm, 1997, 25.
- ²⁴ Popescu, Liliana – „Șoapte fierbinți și fantezii romantice”, *Sfera Politicii*, 1997/47.
- ²⁵ Cristian Tudor Popescu, *Adevărul*, 1996. december 20., „În copacul de la Cotroceni nu mai cântă cucuveaua, dar se urcă scroafa”.
- ²⁶ Ion Cristoiu, „De la Elena Lupescu la Ana Blandiana”, *Evenimentul Zilei*, 1997. január 21.
- ²⁷ Ion Cristoiu, „Cum l-a cenzurat TVR pe Bill Clinton”, *Evenimentul Zilei*, 1997. január 13.
- ²⁸ Ferguson, Kathy – „Bureaucracy and Public Life: The feminisation of the policy” in *Feminism and Philosophy*, Nancy Tuana and Rosemarie Tond (szerk.), Westview Press, Boulder, 1995, 377.
- ²⁹ Lásd pl. Cristian Preda „Feminism și efeminare totalitară”, *Dilema*, 1995/150.
- ³⁰ Miroiu, Mihaela – „Hrana conservatorismului: antifeminizmul”, *Sfera Politicii*, 1997/47 sz.
- ³¹ Sandu, Dumitru *Sociologia tranziției*, Staff, București, 1996, 47. A gondolat fellelhető más kutatásokban is: *Politici sociale*, (E. Zamfir és C. Zamfir szerk.), Alternative, București, 1995, Cătălin Zamfir *Dimensiuni ale sărăciei*, Expert, București, 1995.
- ³² Irimia, Mihaela – „Amazoniada”, *Dilema*, 1995/150. sz.
- ³³ Philips, Ann – *Engendering Democracy*, The Pennsylvania State University Press, 1991, 111.
- ³⁴ Nicolaescu, Mădălina – „Cu cât mai artificială, cu atât mai feminină – impactul idealului de feminitate occidentală”, In *Cine suntem noi?*, Mădălina Nicolaescu szerk., Anima, București, 1996.
- ³⁵ Lásd Monica Lotreanu (Informarea sau manipulare: despre imaginea femeilor în presa posttotalitară”, In *Cine suntem noi?*, Mădălina Nicolaescu szerk., Anima, București, 1996) és Liliana Popescu (Șoapte fierbinți și fantezii romantice”, *Sfera Politicii*, 1997/47 sz.
- ³⁶ Miroiu, Mihaela – „Ziarștilor, cu mulțumiri”, *Curentul*, 1997. december 31.
- ³⁷ Köszönet nagyrészt Delia Verdeș szerkesztőnőnek, aki feminista lingvisztikából doktorál.
- ³⁸ Secolul 20, 1996/7-9 sz.
- ³⁹ Nicolaescu, Mădălina – a 34. jegyzetnél idézett cikk.
- ⁴⁰ Megjegyzendő, hogy 1977-1989 között szinte tiltott volt társadalomkutatást végezni, azt megelőzően pedig az eredményeket gyakran ideológiai érdekek szerint változtatták meg.
- ⁴¹ Úgy tűnik, hogy egyes fiatal jogászok hatására és Julie Mertus kurzusainak köszönhetően a jog terén is módosulnak a dolgok.
- ⁴² Gyakorlatilag csupán két szöveggyűjtemény létezik: *Jumătatea anonimă. Antologie de filosofie feministă*, Șansa, 1995 és *Sophia* Editura Universității București, 1995 – Mihaela Miroiu kiadásában.

- ⁴³ Lényeges támogatást biztosít a Soros Alapítvány, illetve nagyon szoros a kapcsolat a Budapesti Közép-Európai Egyetemmel (a Gender Studies Karral).
- ⁴⁴ A Liga pentru Apărarea Demnității Femeilor 1997-ben „március 8-át” egy hamis ünnepből átváltoztatta az ellen való tiltakozássá, hogy végső soron az átmeneti idő áldozatait csak nők viselik el.
- ⁴⁵ Az elemi iskola III. osztálya számára kiadott *Cultura civică* (Dorina Ștefănescu és Dakmara Georgescu, Humanitas, 1997) ilyen értelemben mintatankönyv. A nők jogai és a szexizmus problémái lényeges részévé vált a líceumi oktatás első éve számára kiadott *Cultura civică* tankönyvnek (1995, szerk. Mihaela Miroiu).
- ⁴⁶ A nők részvételével a nem-kormányzati szervezetekben legalapvetőbben foglalkozó tanulmány Laura Grünberg tollából ered „*Romanian Women's NGO-s or Alice in Transition-Land*”. A szerző a Societatea de Analize Feministe AnA elnöknője. A tanulmány része lesz egy Gail Kligman és Susan Gail szerkesztette kötetnek is.
- ⁴⁷ Az adatokat az FDSC (Foundation for the Development of the Civil Society) szolgáltatta és az 1996-os év végére érvényesek.
- ⁴⁸ Asociația Femeilor cu Carieră Juridică, Liga Democratică a Studentelor, Liga Pro-Europa (Departamentul pentru Femei), SIRDO, Asociația Română pentru Drepturile Femeilor. Nagyon jellemző és kockázatos, hogy a nőszervezetek alig 4%-a örvend hazai anyagi támogatásnak.
- ⁴⁹ A feminizmust még nagyon rossz szemmel tekintik és a feministák ki vannak téve annak, hogy társadalmi elítélés folytán elveszítsék „jó hírüket”. Lásd ezirányban Adrienne Rich rendkívül aktuális véleményét az *Of Women's Bom*, Virago, London, 1997, 58-59.
- ⁵⁰ Lásd például az 1997 júliusában közzétett, a gyermeknevelési szabadságról szóló törvényt. A Munka és Társadalmi Védőháló Minisztériuma terjesztette elő, olyan nők támogatták, akik ismerték a nemzetközi törvényhozást és a nemkormányzati szervezetek belső sugalmazásait. Ha nyilvános vitára bocsátották volna ezt a törvényt, sosem fogadták volna el, feleslegesnek vélték volna.

VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ

Szexuális erőszak*

A történelem során, akár háború volt éppen, akár béke, mindig voltak férfiak, akik megerőszakoltak nőket, vagy a szexuális abúzus egyéb formáit alkalmazták. Háborús időkben a férfiak azt folytatják, amit már békeidőben is tettek, csak irracionálisabb és kevésbé szelektív módon teszik, és viselkedésük több „megértésben” és „elnézésben” részesül (Vickers, 1993, 16.). A nemi erőszak végigkísérte az összes háborút, függetlenül a háború jellegétől: a vallásháborúkban éppúgy jelen volt, mint a forradalmi háborúkban, a polgárháborúkban éppúgy, mint a nemzetek közötti háborúkban, az „igazságos” háborúkban éppúgy, mint az „igazságtalan” háborúkban. (Brownmiller, 1975, 31-32). Sajnos jelen volt a hajdani Jugoszlávia háborúiban is. Mint McGeough megjegyzi (Vickers, 1993, 60.), a katonai források csak ritkán adnak megbízható információt arról, amit eufémisztikusan „egyéb károknak” neveznek. Ezért sem erre, sem más háborúkra nézve nem rendelkezünk a nemi erőszak és a szexuális abúzus egyéb eseteinek megbízható statisztikáival. A háború idején elkövetett nemi erőszak statisztikáinak megbízhatatlanságát fokozza az is, hogy a nők közismert és érthető módon nem szívesen beszélnek arról, amit átéltek. Megbízhatatlanná teszi a statisztikákat továbbá az is, hogy politikai manipulációkra és a harci kedv fokozására használják őket. Mint Brownmiller megjegyzi, a háborúban a nemi erőszakot olyan brutalitásként állítják be, ami kizárólag a konfliktusban résztvevő felek egyikére, ti. az ellenfélre, az ellenséges nemzet hadseregére jellemző; ez arra szolgál, hogy gyűlöletet keltsen és érzelmi ösztönzést adjon a harc folytatásához. Általában egyik fél sem ismeri el, hogy a saját katonái nemi erőszakot követtek volna el, ellenben mindkét fél nagyon készséges, amikor az ellenség által elkövetett nemi erőszak eseteire

* Eredetileg megjelent: Sexual Violence, In: Vesna Nikolić-Ristanović (szerk.) *Women, Violence and War*. Budapest: CEU Press 2000.

kell rámutatni. És ezt a problémát, „amikor a háborúnak vége van, tökéletesen megjósolható módon kezelik majd... A bűnt, amelyről közismert, hogy 'a legkönnyebb vádolni vele, de a legnehezebb bizonyítani', hagyományosan a legkönnyebb cáfolni is. A racionális szakértők nevésegesen könnyűnek találták a nemi erőszakra szóló beszámolók leleplezését és csakugyan nevetve is végezték a dolgukat.” (Brownmiller, 1975, 47.)

Csaknem teljesen azonos helyzet alakult ki a bosznia-hercegovinai háborúban. A megerőszakolt nők valódi szenvedéseit elhomályosították az államilag ellenőrzött média kampányai. A háborús felek mindegyikének az volt a célja, hogy bebizonyítsa a másik (vagy a többi) fél bűnösségét és hogy saját népét bosszúra sarkallva, fokozza a háborús erőfeszítéseket. (Bosznia-Hercegovina: *a fegyveres erők által elkövetett nemi erőszak és szexuális abúzus esetei*, az Amnesty International jelentése, 1993 január, Nemzetközi Titkárság, London, 3.) A következmény: még több nemi erőszak, még több női szenvedés. Sajnos a nemzetközi közösség és a média is világszerte alkalmazta ezt a propagandát. A szerb férfi vált az összes erőszaktevő, a muzulmán nő pedig az összes áldozat jelképévé. Mint arkov rámutatott „mindkettőnél, az elkövető és az áldozat esetében is ugyanazokat az etnicizáló eljárásokat alkalmazták, elhomályosítva ezzel a konkrét esetek sok fontos elemét.” (arkov, 1995, 115.)

[...]

A megerőszakolt nők bemutatása stigmatizálhatja a nőket, s ennek nyilvánvalóan traumatikus hatásai vannak. Hasonló hatása lehetett annak is, ahogy a külföldi újságírók kezelték ezeket a nőket a táborokban: „Van itt valaki, akit megerőszakoltak és beszél angolul?” (Zajović, 1994, 231.) Ugyanez mondható a médiáról, amely valósággal falta a szexuális erőszakra szóló, zokogó nők által elmesélt történeteket; ez újabb erőszak volt a nők ellen, ami újabb szenvedéseket okozott nekik. [...]

Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor csak egyetérthetünk McGough véleményével (Vickers, 1993, 60.), aki szerint a civil lakosság szenvedéseivel kapcsolatos részleteket a menekültektől lehet legjobban megtudni. A nők ellen a háború idején elkövetett szexuális erőszakra való tudásunk legjobb forrása az, amit a menekültek mondanak arról, amit átéltek, láttak, és amit másoktól hallottak.

Mint Seifert helyesen megjegyezte, a nemzetközi közösség sokáig nem vett tudomást a boszniai nemi erőszak eseteiről, jóllehet egy New

York-i napilap, a *Newsday*, már 1992 augusztusában riportot közölt a boszniai táborokban történt esetekről. „Mert a nemi erőszak okait és kontextusát csak akkor lehet feltárni, és csak akkor lehet fontolóra venni, hogy milyen stratégia lenne alkalmas a leküzdésére, ha már politikai eseményként észlelik, azaz ha nyilvánosságra hozzák és elemzik.” (Seifert, 1994, 68.) A „számháború” 1992 végén kezdődött és 1993-ban is folytatódott. A bosnyák kormány 50-60.000 nemi erőszak áldozatáról eszmuzulmán nőről beszélt, és azt állította, hogy 13 000 esetről rendelkezik információval. A másik oldalon, a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban a háborús bűnök kivizsgálására létrehozott bizottság egy statisztikát lobogtatott, amely szerint a muzulmánok 800 fogva tartott szerb nőt erőszakoltak meg. Az Európai Közösség egy későbbi (1993. január 8-i) jelentése már 20.000 megerőszakolt muzulmán nőről vélt tudni, bár felhívta a figyelmet a „lehetséges túlzásokra” is. Jeri Laber, a Helsinki Megfigyelő Bizottság elnöke szerint a jelentés nem tárta fel az adatgyűjtés módjait. Egy ENSZ szakértőkből álló csoportnak, amelyet Tadeusz Mazowiecki, az ENSZ speciális emberjogi megbízottja vezetett, és amely tizenegy napot töltött Zágrábban, Szarajevóban, Zsenyicán és Belgrádban (1993. január 12. és 23. között), hogy adatokat gyűjtsön a nemi erőszak eseteiről, 119 esetről sikerült bizonyítékot szereznie. Jelentése végén Mazowiecki hangsúlyozta, hogy nem lehet megbízható becslést adni arról, összesen hány nő esett áldozatul. Az Amnesty International 1993. január 23-i jelentése ugyancsak nem tudott a nemi erőszak eseteinek teljes számáról becslést adni, de abban biztos volt, hogy széles körűen elterjedt jelenségről van szó.¹

1994 márciusában az ENSZ különleges Szakértői Bizottsága jogász-nőkből, valamint lelki egészséggel foglalkozó férfi és női szakértőkből álló teameket küldött Horvátországba, Szlovéniába és Ausztriába, hogy interjúkat készítsenek az áldozatokkal és a tanúkkal. Összesen 223 emberrel készült interjú. A zárójelentésben azonban megjegyzik, hogy az időbeli korlátok miatt a teamek nem tudtak minden jelentkezővel találkozni.² A bizottság egy katonákból álló munkacsoportot is küldött Szarajevóba, amely 1993 júniusában és júliusában előtanulmányt végzett a nemi erőszagról, de a kutatás „viszonylag általános” szinten maradt, és nem volt célja egyedi esetek feltárása. Sajnos, a Bizottságnak elégtelen idő állt rendelkezésére, hogy az adatokat értékelje, ami abból látható, hogy mindössze egy hónappal

az interjúzás befejezése után már le is adta a Zárójelentését. A nyilvánvaló sietség, amivel a Bizottság igyekezett adatokat produkálni annak bizonyosságául, hogy a nemi erőszak a tipikusan szerb stratégia része, fényt vet a megerőszakolt nők, különösen a megerőszakolt muzulmán nők statisztikájának politikai manipulálására. Érdekes azonban, hogy e körülmények ellenére, amelyeknek megbízhatatlan következtetésekhez kellett volna vezetniük, a Zárójelentés megállapította, hogy az interjúzással kapott eredmények egybeesengenek a korábbi következtetésekkel. Ugyanakkor elismerték, hogy nehéz a megerőszakolt nők reális számát megállapítani.³

A média és a politikusok a világ minden részén kételyek nélkül elfogadták a bosnyák kormány által adott adatokat. Ugyanakkor tökéletesen figyelmen kívül hagyták azt aényt, hogy szerb nőket is megerőszakoltak. A háború idején elkövetett nemi erőszak ilyen bemutatása növelte a gyűlöletet és az ellenséges érzést a muzulmánokban és a horvátokban, és arra ösztönözte őket, hogy bosszúból szerb nőkön kövessenek el erőszakot. Amikor a politikai és katonai célokot elérték, a szakértők végül elismerték, hogy nagyon nehéz az áldozatok valódi számát megítélni. 1993 végétől kezdve sem a volt Jugoszlávia tömegközlési eszközeiben, sem a külföldi médiában hadijelentések már nem szerepeltek az első helyeken. Ahogy a *Guardian* újságírója, Linda Grant írta: „az afölötti vita, hogy hány nőt erőszakoltak meg, és miért történt mindez, háttérbe szorított egy másik kérdést: azt, hogy mi történt a nőekkel azóta, hogy véget értek a szörnyűségek?”

A háború idején elkövetett nemi erőszak ellenőrizetlen számainak anyag használata az ideiglenesen elérhető propagandahatások szempontjából „hatékony”, de általában kontraproduktívnek bizonyul akkor, amikor a közönségnek az adott problémához való viszonyát is számításba kell venni. A túlzások és az ellenőrizetlen számok hamarosan még a nagy számú megbízható beszámoló iránt is kétségeket és hitetlenséget ébresztenek. Ha a bejelentett nemierőszak-eseteket nézzük, logikailag nyilvánvaló az ellentmondás a háború előtti Jugoszlávia rendkívül alacsony esetszámai és a háború alatti (számos jelentés által is megerősítetten) rendkívül magas előfordulási ráta között. A bejelentési arányokban mutatkozó jelentős különbség nem annak a következménye, hogy megváltozott volna a nők attitűdje a nemi erőszak bejelentését illetően, hanem annak, hogy a közvetlen katonai és politikai célok mindennél fontosabb volta ideiglenes háborús stratégiaként megengedte a női szenvedés adatainak manipulálását.

Az a fekete-fehér kép, amit a média kreált a volt Jugoszláviában zajlott háborúról, azt eredményezte, hogy részrehajló módon kezelték a szexuális abúzus kérdését is, amint azt jól illusztrálja Stiglmayer:

A nemi erőszak muzulmán és horvát áldozatainak szenvedését látva gyakran elfelejtjük, hogy Bosznia-Hercegovinában szerb nőket is megerőszakolnak. Persze, ők nem olyan gyakran esnek erőszak áldozatául, mint a muzulmán nők. Ennek először is az az oka, hogy a szerb hadsereg a győztes hadsereg, és jobban meg tudja védeni a civil polgárait. A másik ok az, hogy a muzulmánok és a horvátok csak ritkán hajtottak végre „etnikai tisztogató akciókat” az ellenőrzésük alatt álló területeken, (ahol még mindig élnek szerbek) – bár a szerbekkel szembeni ellenségesség állandóan növekszik, és ennek ismétlődő jelei is vannak... De az igazi oka annak, hogy a szerb nők ritkán szerepelnek a boszniai nemi erőszak áldozatai között, inkább az, hogy ők *az agresszorok feleségei, nővérei és leányai*. Nemigen akad újságíró, aki törődne velük és ellenőrizné, hogy mi történt velük, és így propaganda anyagot kínálna a szerb oldalnak – azaz a orosz, a „háborúért felelős” oldalnak. (Stiglmayer, 1994, 138. o.)

Stiglmayer ezzel ragyogóan jellemezte az újságírók szerepét abban, hogy milyen kép alakult ki a volt Jugoszlávia területén történt háborús nemi erőszakra – és ezt képet a szakértők többsége (beleértve a feministákat is) kritikátlanul elfogadta. Ebbe a képbe elkerülhetetlenül beépült a férfi diskurzus, amely a nőket tárgynak tekinti, a férfi-tulajdon részének és nem egyéneknek. Azzal, hogy figyelmüket a nemi erőszak muzulmán (és részben horvát) áldozataira fordították, a feminista szerzők többsége akarva-akaratlanul hozzájárult ahhoz a férfias politikai és katonai játékhoz, amelyben a nőket megosztják, aszerint hogy a „jó fiúkhöz” vagy a „rossz fiúkhöz” tartoznak.⁴

Mivel nem akartak a megerőszakolt szerb áldozatokkal beszélni, sem pedig a szerb antinacionalista feministák és kutatók adatait használni, és mivel kizárólag a horvát nacionalista forrásokra és kapcsolatokra támaszkodtak (beleértve a nacionalista feminista csoportokat is, mint amilyen a Karetá, Stiglmayer fő forrása), így nem is érthették meg a háború idején elkövetett nemi erőszak természetét, ti. mint elsődlegesen a nők ellen irányuló aktsét. Az övékéhez hasonló álláspont kiigazítása jelentős erőfeszítéseket követelt, amikor a Hágai Bíróságot létrehozták, és a háborús bűnösök elleni perek napirendre kerültek.

Egy olyan korszakban, amikor a nemi erőszak statisztikáit a legbrutálisabban manipulálták (1992 vége, 1993 eleje) nagyon kockázatos volt a kérdést realisztikus és ellenőrzött adatok révén, függetlenül az áldozatok etnikai hovatartozásától megközelíteni. Alacsonyabb, azaz reálisabb számokat használni a nemi erőszak muzulmán áldozatairól szólva azt jelentette, hogy az ember tagadja a szerb oldal bűnösségét. Hasonlóképpen, ha az ember alacsonyabb, azaz reálisabb számokat használt a szerb áldozatokkal kapcsolatban, akkor gyakran efféle ironikus megjegyzéseket kapott a másik oldaltól: „Ó, tényleg csak ennyien?” vagy „Ez semmi a megerőszakolt muzulmán nők ezreihez képest.” Az embernek cinikusan azt a következtetést kellett levonnia, hogy egyeseket elszomorít az, hogy a nem megerőszakolt nők száma nem volt nagyobb, mert az jobban megfelelt volna eszméiknek és tetteiknek. Vagy, mint Chinkin megjegyzi: „fontos kérdés, hogy a nőket hogyan ábrázolja a kormány és a média egy olyan nemzeti válsághelyzetben, amilyen a háború. A nőkről alkotott képet mindkettő tipikusan arra használja, hogy igazolja a fegyveres erőszak alkalmazását, és hogy a férfiakat a fegyveres erőkhöz való csatlakozásra ösztökélje. A nők védelme érzelmi eszköz a hazai közvélemény cselekvésre mozgósításában.” (Chinkin, 1993, 208. o.) Vagy, ahogy Brownmiller helyesen megjegyzi, amikor az első világháborús nemi erőszak-propagandáról beszél: „mint propaganda, a nemi erőszak figyelemre méltóan hatékony volt, hatékonyabb, mint az eredeti német terror. Segített megteremteni vele azt az érzelmi alapozást, ami végül is beléptetett minket a háborúba.” (Brownmiller, 1975, 44. o.)

Általános megjegyzések a háború idején elkövetett nemi erőszakról

A nemi erőszakot mindig úgy tekintették, mint „a háborúnak nevezett nagyon szükséges játék sajnálatos és elkerülhetetlen melléktermékét. A nők e szerint az okoskodás szerint egyszerűen sajnálatra méltó áldozatok, – véletlen, elkerülhetetlen háborús veszteségek... A nemi erőszak több mint a háború szimptomája vagy erőszakos túlzásainak bizonyosága. A háború idején elkövetett nemi erőszak családiasan ismerős túlkapás családiasan ismerős mentegetőzéssel.” (Brownmiller, 1975, 32. o.) A nemi erőszak, háborúban éppúgy mint békeidőben, sokkal inkább a nemek közötti hatalmas egyenlőtlenség következménye, mint valódi szexuális vágyé. A nemi erő-

szak esetében a tisztán szexuális tartalomnak csak marginális jelentősége van – a nemi erőszakot olyan célok érdekében követik el, amelyeknek semmi közük a szexualitáshoz. Így látja a nemi erőszak jelentését mind a három résztvevő fél: az erőszaktevő férfi, az áldozatnő, és az erőszaktevő férfi háborús ellensége is. Hogy melyik oldalról kerül ki az erőszaktevő és melyikről az áldozat, azt az adott időben az adott területen fennálló erőviszonyok határozzák meg.

Ahogy az egy patriarchális társadalomban megszokott, háború idején a nőket a férfiak tulajdonának tekintik: pusztán csatolt részei a területnek és az egyéb férfitulajdonnak. „A szüzesség és a monogámia volt a történelmi ára annak, hogy a férfiak megvédelmezik a nőket. A nő teste ellen elkövetett bűn így a férfi tulajdona elleni bűnné vált.” (Brownmiller, 1975, 40. o.)

A férfi-nő viszonyon belül a nemi erőszak annak felel meg, ahogy a hódító csapatok viselkednek az elfoglalt területeken. (Chinkin, 1993, 206. o.) A szexuális hódítás a férfiasság elfogadott értékmérőjévé vált, ez a módja annak, hogy a nők fölötti uralmát és felsőbbrendűségét demonstrálja. „Ha a szexualitás nem kötődne össze a hatalommal és az agresszióval, a nemi erőszak nem lenne lehetséges. Amikor a férfiaságnak ezek az attribútumai különös hangsúlyt kapnak, mint például háború idején, a nemi erőszak járványos méreteket ölt.” (Jackson, 1978, 31. o.) A háború elsősorban férfias jellegeből adódóan a szakadék a hatalommal bíró férfi és a hatalommal nem rendelkező nő között még a szokásosnál is szélesebbé válik. A háború idején elkövetett nemi erőszak nem egyszerű véletlen baleset, ami abból adódik, hogy egy nő rossz helyen volt a rossz időben. (Chinkin, 1993, 205. o.)

[...]

Nők megerőszkolása katonai hódítás idején és a megszállt területeken

Ellenséges területek katonai meghódítása során férfiak házakba törnek be, férfiakat ölnek meg, nőket erőszakolnak meg és ölnek meg, fosztogatnak, elpusztítják a tulajdont és felgyújtják a házakat. Néha a férfiakat arra kényszerítik, hogy tehetetlenül végignézzék asszonyaik megerőszkolását, megkínzását és meggyilkolását. Néha először a férfiakat ölik meg, kínozzák meg vagy tartóztatják le; és csak ezután, miután lehetséges védelmezőiktől megfosztották őket, erőszakolják meg, kínozzák meg és gyilkolják meg a nőket.

Férfiak néha azzal bizonyítják a hatalmukat, hogy egyedül élő idős nőket erőszakolnak meg, akiknek kiszolgáltatottságát még súlyosbítja nehézkes mozgásuk és az, hogy nincs védelmezőjük. Sanija, egy 73 éves muzulmán asszony elmesélte, hogy Foča városában egy 90 éves egyedül élő muzulmán asszonyt megerőszakoltak és megölték a szerbek. Ned ada egy hasonló esetről számolt be, amely Brčkóban történt: egy 78 éves muzulmán asszonyt, aki egyedül élt a házában, a szerbek megkínóztak és a jelek szerint meg is erőszakoltak.

A nénikém egyedül maradt a házban, mert nem akarta elhagyni Brčkot. A gyerekei elmenekültek. A nővére a szomszédban élt (közös udvaruk volt). A néni öreg, beteg és írástudatlan. A város meghódítása és a muzulmánok elűldözése után is a házukban maradtak. Egy nap három szerb katona tért be az udvarra, ahol észrevették a két öregasszonyt. Mivel épp abban a percben komoly harc kezdődött, a katonák azt mondták az öregebbiknek: „Mama, miért nem megy be a házba?” A másik néni, azt gondolván, hogy a katonák jóakaratóiak, azt tanácsolta neki, hogy fogadjon szót. [Az idősebb asszony] nem ellenőrizte, hogy mi történik, mert inkább besietett a házába. Később aznap este aztán átment megnézni a nővérét. Az asztalon találta, a hasán feküdt, szétterpesztett lábakkal; a ruhája és az alsóneműje le volt tépve és a háta tele volt ütésnyomokkal. Olyan állapotban volt, hogy magától nem tudott lábra állni.

A hódítás során a katonák nem csak lakóházakba törnek be és nem csak az ott talált nőket erőszakolják meg, hanem olyan házakba is, amelyek jellemből adódóan sok nőnek adnak otthont és térben vagy társadalmilag izoláltak. Ott aztán kényük-kedvük szerint erőszakolják meg a nőket. Dobrila elmesélt egy ilyen esetet:

Beszéltem a ljubuskoi nevelőintézeti lányokkal. Kimenekíttem őket, és ők elmesélték nekem, hogy mit éltek át. A horvát hadsereg elfoglalta a házat. Tizenhat lányt találtak ott, 16-18 éveseket, a többségük szerb volt. Volt néhány magyar és szlovák lány is. Megerőszakolták és megkínózták őket. Nem mosdhattak. Nem kaptak rendszeresen enni és nem tanulhattak. Még a javítóintézeti tiszték is gonoszul bántak velük és „szerb kurváknak” nevezték őket. Ez az egész dolog több hónapig tartott. A Vöröskereszt segítségével menekítettük ki őket nagy nehezen.

A megszállt területeken és az ostromlott régiókban a nőket gyakran megerőszakolták, megkínózták és megölték a házak és lakások átkutatása során. A katonák gyakran azzal az ürüggyel kutatták át a házakat, hogy fegyvereket keresnek. Néha a saját házaikban erőszakolták meg és kínozták meg a nőket, gyakoribb volt azonban, hogy elrabolták és táborokba, börtönökbe, bordélyokba vagy más helyekre vitték őket. Ez történt Bojanával, egy szarajevói lánnyal is. A háború kezdete óta, amikor Dobrinja kerület muzulmán ellenőrzés alá került, a katonák szinte naponta törtek be a lakásokba azzal az ürüggyel, hogy fegyvert keresnek. Ez bevett gyakorlat volt a környéken. A katonák mindent kinyitottak és végigtúrtak. Egy este a *Zelene Beretke*⁵ három tagja jött és kopogtak az ajtón, úgyhogy be kellett engednie őket. Miután végigkutatották a lakást, magukkal vitték egy pincébe, ami az élelem- és lőszerraktárunk volt. „A pince,” emlékezett Bojana, „hideg volt, sötét, piszkos, bűdös, poros és émelyítő.” Itt megerőszakolták. Éjjel felé lengedték és egyedül hazamehetett. Másnap újra jöttek, és minden kezdődött előről. Hét napig tartott ez a szörnyűség.

A katonák általában valami kitalált dologra hivatkozva törnek be a lakásokba, mint amilyen az áldozat korábbi viselkedése, vagy valamelyik barátjának vagy rokonának a viselkedése. Milena például elmondta, hogy muzulmán katonák betörték a lakásába és kikérdezték őt és barátnőjét a muzulmán barátaiknál tett látogatásaikról, valamint fivéreik és sógoraik tevékenységéről. Aztán „csetnik kurvának” nevezve sértegetni kezdték őket majd megerőszakolták a barátnőjét. Végül bezárták őket, és elmentek azzal a fenyegetéssel, hogy másnap majd Milenát is megerőszakolják.

A nemi erőszakot olykor megelőzi a nők elrablása a menhelyekről, az erdőből vagy az utcáról. Anđa említ egy ilyen esetet: „Engem és két másik lányt, akik szintén szerbek, foglyul ejtett egy tíztagú muzulmán csoport az erdőben, nem messze az otthonomtól. Nem ismertem fel egyiküket sem, mert nem az én városomból valók voltak. Beraktak minket egy teherautóba, és elhajtottak velünk. Mivel az erdőn mentek keresztül, nem tudom, hogy merre menünk. Valami házba vitték minket és koszos, nedves pincékbe zártak. Egy éjszákát aludtunk ott. Másnap átvittek minket egy börtönbe. Ott történt meg először, hogy megvert és megerőszakolt bennünket három katona.”

Előfordul, hogy polgárokat, férfiakat és nőket egyaránt, arra kényszerítettek, hogy a háború ellenére folytassák a munkájukat. Ott tartották őket addig, amíg táborokba nem szállították őket.

A čapljinai rádió minden orvost a kórházba rendelt. Az én unokatestvérem mindig lelkiismeretes volt, úgyhogy elment Tasovčićből és bement a čapljinai kórházba. Sokan nem mentek be és így megmenekültek. Tizenöt-húsz napot dolgozott és nem tudott visszatérni Tasovčićbe, mert minden híd le volt zárva. A kórház biztonsági emberei nem engedtek el senkit, mert szükségük volt az orvosokra. Minden orvos a kórházban aludt. Később a szerb nemzetiségű orvosokat átvitték a dretelji táborba. Az unokatestvérem öt hónapot volt ott. Folyton megerőszakolták, az egész idő alatt, a legbrutálisabb módokon.

Elvittek nőket azzal az ürüggyel is, hogy legyenek jelen tanúként, amikor a szomszédaik vagy más emberek lakását átkutatják. Néha letartóztatták őket azzal a feltételezéssel, hogy valamelyik politikai párt tagjai vagy valami más politikai tevékenységet végeznek. Néha egyszerűen azért vitték el őket, mert nyilvánosan kimutatták az ellenséggel kapcsolatos érzéseiket. Lepa elmondott egy esetet, amikor rendkívül brutálisan bántak egy 30 éves szarajevói szerb nővel, aki nyilvánosan bírálta a muzulmán hatóságokat. „A báránóm elmesélte, hogy egy csapat muzulmán katona, egy magánhadsereg öt vagy hat embere, betört egy olyan lány lakásába, aki az Adóhivatalnál dolgozott. Megkínózták, megverték, mindannyian megerőszakolták, és végül feldugtak egy üveget a vaginájába. Olyan súlyosan megsérült, hogy hamarosan meg is halt. A lány nagyon csinos volt, és tudták róla Szarajevóban, hogy nyíltan kritizálja a muzulmán hatóságokat.”

Nem csak a politikai tevékenység és a politikai eszmék, de még az apolitikus viselkedés vagy a hatóságokkal való alkalmi szembeszegülés is kiválthat dühöt és rettenetes brutalitást. Gordana beszélt egy 38 éves nőről, akit nagyon csinosnak és kicsit gyengeelméjűnek írt le. A nő egy követ dobott egy autóra, amiben horvátok voltak, a HOS⁶ tagjai, és betört a szélvédőt. Senki sem tudta, hogy szándékosan csinálta-e. „A balesetben egy horvát megsérült. Az incidens után a nőt elvitték a ljubuškoi börtönbe. Ott tömegesen megerőszakolták. Azt hallottam, hogy kutyákat is használtak. Végül megölték. Az unokatestvérem révén tudok erről, aki a börtönben volt, és látta, ahogy kínozzák.”

Igen gyakran a férjek, fiak vagy apák politikai vagy katonai tevékenysége volt a letartóztatások oka. De olykor a pusztán tény is, hogy a nő az ellenséges nemzethez tartozott, elég volt.

Beszédes példa Olgáé, egy 34 éves mosztári szerb nőé. Amikor a HVO⁷ emberi letartóztatták, azt mondták neki, hogy letartóztatásának oka

az a tény, hogy a „Čačakot” (egy szerb néptáncot) járta az esküvőjén. Jasminka is beszámolt muzulmán lányokról, akiket elraboltak, fogva tartották őket egy táborban és megerőszakolták őket.

1992 októberében a szarajevói nőgyógyászati klinikán voltam, éppen szülés előtt. A kórházat a bombázás miatt kiürítették, és tíz napot a Klinikai központban voltam. Ott láttam két 14 éves lányt, akiket Grbavicában szerbek megerőszakoltak. Terhesek voltak, már az ötödik vagy hatodik hónapban. Mivel még fejletlenek voltak a szüléshez, az orvosok úgy döntöttek, hogy vállalják a kockázatot és elveszik a gyerekeket. Abban az időben néha még a Klinikai központot is bombázták. Mindnyájan a földszinten aludtunk (babák, anyák, várandósok, abortuszra váró nők), úgyhogy én a lányokkal szomszédos szobában voltam. Egészen rendkívüli idegállapotban voltak: egyáltalán nem beszéltek, állandóan sírtak, sikítózva ébredtek. A szüleik állandóan velük voltak; kétségbe voltak esve. A klinika igazgatója elhatározta, hogy segít nekik. A terhességet sikerült megszüntetni, szerencsére következmények nélkül. Mindnyájan nagyon aggódtunk értük. A kórházban etnikai szempontból vegyesen voltak emberek. Ahogy a lányok anyja elmesélte, egy éjszaka elvitték őket a házukból, először egy teremgarázsba, aztán elszállították őket egy táborba.

[...]

Úgy tűnik azonban, hogy nem csak az adott régióban lakó emberek mentalitásán múlik az, hogy egy nőt megerőszakolnak-e vagy sem. Azon is múlik, hogy mennyire fontos a nő vagy valamelyik férfi hozzátartozója az ellenséges oldal számára. Ivana beszélt erről:

A háború első nyarán Szarajevóban (Dobrinjában) két börtönt hoztak létre: az egyikben lányokat erőszakoltak meg, a másikban férfiakat kínoztak. Az egyik barátnőm másfél évet töltött az egyik ilyen börtönben. A fogoly nőekkel szemben tanúsított magatartás esetről esetre változott. A barátnőmet nem zaklatták, mert az apja, aki orvos, abban a kórházban dolgozott, ahol a muzulmánokat kezelték. Általában az volt, hogy a katonák az éjszaka kellős közepén betörték a lakásokba azzal, hogy keresnek valakit, és akkor volt olyan nő, akit elvittek és volt, akit nem. Általában nem zaklatták azokat a nőket, akiknek volt valakijük, aki fontos volt a muzulmán oldal számára.

Néha azonban a férj nem tudta megvédeni a feleségét a nemi erőszaktól. Ez vagy azért volt, mert nem volt esélye a fegyveres túlérővel szemben, vagy

pedig azért, mert nem tudta meggyőzni a feleségét, hogy ne menjen el dolgozni vagy valami másért, hanem maradjon otthon. Lévé, hogy a férjtől hagyományosan elvárják, hogy megvédje a feleségét, amikor nem tud megfelelni ennek a kötelességének, őt is hibáztatják, különösen a feleség férfirokonai. Másfelől viszont néha a férj képtelen elfogadni a tényt, hogy továbbra is együtt éljen egy olyan nővel, akit megerőszakoltak. Ez akkor is megtörténhet, ha ő maga is felelősnek érzi magát, sőt akkor is, ha nyíltan beszélt neki arról, hogy aggódik miatta. Gordana beszámolója a dretelji táborban megerőszakolt doktornő férfirokonainak reakciójáról nagyon sokat mond erről. „Amíg a nőt fogva tartották, konfliktus robbant ki a bátyjai és a férje között, mivel a bátyjai a férjet hibáztatták, amiért elengedte munkába, holott tudta, hogy mi történhet. Egy ideig nem engedték, hogy láthassa a gyerekeit... A férj, akit patriarchális szellemben neveltek, azt mondta a bátyámnak, hogy nagyon nehéz elfogadnia azt a tényt, hogy a feleségét megerőszakolták, bár tudja, hogy az asszonyt nem lehet hibáztatni.”

A megszállt területeken a nőket néha a férfiakkal együtt tartóztatják le és viszik táborokba. Több nő beszélt nekünk tömeges deportációkról, olyan esetekről is, amikor egész falvakat kiürítettek és táborokba vitték az embereket. Általában a férfiakat elválasztották a nőktől és speciális börtönökbe vitték őket, de volt eset arra is, hogy együtt maradhattak. A bebörtönözött férfiakat megkínózták, a nőket fizikailag és szexuálisan bántalmazták a börtönökben és a bordélyokban. Bár elvételre van bizonyíték a férfiak esetében is szexuális abúzusra (a szakértői csoport zárójelentésében idéz is ilyen bizonyítékokat), ez ritkábban fordult elő, mint a nők esetében.

Olivera tanúságtétele szerint néhány szarajevói nőt még akkor is megerőszakoltak, amikor a katonai hatóságok által rájuk rótt feladataiknak tettek eleget. Míg a férfiakat a harcokban való részvételre kötelezték, a 18 és 55 év közötti nőket (kivéve a 8 évesnél kisebb gyereket nevelőket) különböző munkákra osztották be. Néhányukat, különösen a fiatalabbak közül, lakástakarításra rendelték, és ilyen alkalmakkor gyakran megerőszakolták őket.

Szexuális abúzus a táborokban, a börtönökben és a bordélyokban

A táborokban, a börtönökben és a bordélyokban a nőket rendszeresen megerőszakolták. Bár az emberi szenvedést mérni nehéz és hálátlan feladat, összefoglalóan annyit el lehet mondani, hogy ezekben az erőszaktételekben

több volt a brutalitás és a megalázás, mint a békeidőbeli átlagos erőszaktevételekben. Számos, a nemi erőszakkal foglalkozó kutatás kimutatta, hogy a nemi erőszak brutalitása az erőszaktevők számával növekszik (Nikolić-Ristanović, 1989). Míg a békeidőben elkövetett erőszaktevételek esetében általában egy erőszaktevő és egy áldozat van, a háború idején az erőszaktevők sokkal többen vannak, és az áldozatokat többször is megerőszakolják, egymást követően, vagy rövid szünetekkel. Rettenetesek az ily módon kiállt szenvedések, és ehhez járulnak még a testi és lelki bántalmazás egyéb formái. Voltak nők, akiket kegyetlenül megverték, kést szorítottak a torkukhoz, és így tovább. Ezen kívül gyakran kényszerítették őket arra, hogy végignézzék más foglyok kínzását és megölését.

Anđa, egy szerb lány, akit két barátjánál együtt elraboltak és egy muzulmán börtönbe vittek, elmondta, mit élt át:

Inzultáltak minket, sértegettek. Ezt nem tudom elmondani önnek; ezt át kell élni, hogy az ember megértse. Három férfi megerőszakolt minket. Kést szorítottak a torkunkhoz, le akartak mészárolni bennünket. Ez történt minden nap. Amikor verték a foglyokat és levágták a testrészeiket, minket odavittek, hogy lássuk... Minden egyes nap ugyanaz történt mindegyikünkkel: megkötözték minket és többen megerőszakoltak. Mindenfelét csináltak velünk. Ez természetellenes, megalázó szexuális erőszak volt... Amikor visszatértem a falumba, egy hónap kellett, hogy testileg felépüljek. Azon kívül, hogy megerőszakoltak és megkínzottak, naponta csak kétszer adtak enni: egy darab kenyeret vagy kifőtt makarónit. A folyosón volt víz, kicsit meg tudtunk mosakodni, de nem rendszeresen, mert állandóan járkáltak ott a férfiak. „Zuhanyozásban” csak akkor volt részünk, amikor a kínzások közben elájultunk. Akkor leöntöttek vízzel bennünket.

Desa azt mondta el, amit a menyétől hallott: „A szomszédom Dobrinjában (Szarajevóban) volt táborban. Ott a nőket megerőszakolták. Őhöz nem nyúltak, de a fiatalabbakat megerőszakolták. Testileg kínozták őket. Szándékosan éhezettették őket. Időnként kaptak egy darab kenyeret és egy kis vizet. Inzultálták őket, sértegették őket és a férjük holléte felől faggatóztak.”

[...]

Némelyik nőnek az anyja vagy a saját furfangjának köszönhetően sikerült a táborokban megmenekülnie a nemi erőszaktól. Nedeljka például látott egy lányt, akit az anyja a saját testével sikeresen el tudott rejtteni, amikor keresték a börtönőrök. Nedeljkának úgy sikerült megúsznia a nemi erősza-

kot, hogy öregasszonynak álcázta magát: régi ruhákba öltözött, vastag harisnyát húzott és felkötötte az anyja fejkendőjét. Ezek arra példák, amit Smith-Haredah „a gyengék fortélyának” nevezett; hasonló fortélyok egész sorát említi, ezeket a második világháború végén alkalmazták a német nők, hogy ne erőszakolják meg őket az oroszok.

Anyák kisfiúinak öltöztették fiatalkorú lányaikat: hajukat levágták és nadrágba bújtatták őket... Azok a nők, akiknek el kellett menniük hazulról élelemért, bekoszolták az arcukat, összekócolták a hajukat, szemüveget tettek fel, kendővel kötötték be a fejüket, ragtapaszokkal csúfították el magukat és régi szürke és fekete rongyokba öltöztek... Néha az első pillanatban tanúsított bátorságnak és lélekjelenlétnek volt nagy szerepe. Egy nő például úgy menekült meg, amikor hat orosz betört a lakásába, hogy elővett a szekrényből egy kis villanyvasutat és elkezdett játszani velük... (Sandher, Johr, 1992, 43. o.)

Lepa, egy szarajevói szerb nő a bordélyokban tartott szerb nők kínzásáról beszélt nekünk:

1992 júliusától kezdtek az Alija hadsereg⁸ tagjai bordélyokat nyitni a szarajevói kávéházakban. A bordélyokat a környező falvakból töltötték fel fiatal szerb asszonyokkal és lányokkal. Amikor az Alija-fiúk elfoglaltak egy falut, elvitték a férfiakat és a nőket: a férfiakat börtönbe, a lányokat bordélyokba. A barátom beszélt nekem egy ilyen bordélyról, amely Szarajevó központjában volt, és kizárólag fiatalkorúakkal volt feltöltve. A bordélyt egy muzulmán „vitte”, egy bűnöző, volt elítélt, aki ugyanakkor a börtön igazgatója is volt. Egy este, amikor ott mentem el, hallottam az asszonyokat jajgatni.

Különösen kegyetlen szexuális tortúráknak és bántalmazásnak lehettek kitéve a pszichikailag sérült nők, amint ez Marina szavaiból kiderül:

Egy húsz éves tuzlai szerb lányt, akiről tudni lehetett, hogy zavarodott, minden nap elvitték a muzulmán katonák és a kórház elé hozták vissza. A szomszédai azt mondták, hogy a katonák egész éjjel erőszakolták a bordélyban. Egyszer láttam őket, amint kilökik a lányt az autóból, és otthagyják a kórház előtt. Akkor valaki hívta a rendőrséget. A rendőrség kijött és több muzulmán a rendőrségtől ott az utcán elkezdte verni, tele volt ütésnyomokkal. Végigvonszolták az utcán, kényszerítették, hogy járjon. Azt hallottam, hogy azután elvitték valami helyre a Jala folyó mentén, és ott tovább verték, úgyhogy talán bele is halt.

Interetnikus nemi erőszak a háborútól közvetlenül nem érintett régiókban

Az olyan etnikailag vegyes régiókban, ahol az egyik csoport többségben volt, a nőket egyszerűen azért erőszakolták meg, mert az etnikai kisebbséghez tartoztak. Az interetnikus megtorlás és a számlák rendezésének áldozataivá váltak. A nemi erőszakot rendszerint megelőzte az áldozat elrablása; vagy a szomszédok rabolták el, vagy olyan férfiak, akiket már évek óta ismert.

Milica, egy 21 éves szerb lány egy túlnyomórészt szerbek lakta faluból, elmondja, hogy rabolta el és erőszakolta meg egy horvát szomszédja:

A házam az utca elején van, és a fiatalok általában az utca végén szoktak gyülekezni. Ahogy mentünk a gyülekezőhelyre, általában beszóltunk egymásnak, megvártuk, amíg a barátaink kijönnek és így együtt mentünk tovább. Már évek óta ismertem őt. 22 éves volt, horvát és többször volt a fronton, de ennek a ténynek nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget. Azon az éjjelen a házánál talákoztunk. Kihívtam, kijött. Együtt mentünk tovább, beszélgetve. De ahogy az utca sötét részéhez értünk, hirtelen a számra tette a kezét. Aztán két férfit szólított, akik megragadtak és bevonszoltak egy autóba. Bekötötték a szememet egy szalaggal, a számba valami rongyot tömtek és elkezdték ütni a fejemet, úgy hogy nem emlékszem, mi történt azután. Amikor felébredtem, rájöttem, hogy egy mezőn vagyok, nem messze a falumtól. Rettenetesen néztem ki, testem minden porcikája fáj. Hányingerem volt. Rettenetes, leírhatatlan érzés: valami üresség, gyengeség. Rájöttem, hogy mi történt velem. Hazajöttem; sokkot kaptam, amikor a tükörben megláttam magam. Az anyám szólított, amíg a fürdőszobában voltam, de nem akartam mindjárt kimenni. Azt kérdezte az ajtón át: „Milyen volt az estéd?” „Remek”, feleltem neki.

Nemi erőszak: bosszú a nők ellen vagy bosszú a férfiak ellen

A nő etnikai hovatartozásán kívül még valamitől függ az, hogy mennyire van kitéve a nemi erőszak veszélyének: attól, hogy volt-e kapcsolata korábban egy ismert férfivel. A nő az, akinek fizetnie kell azért, ahogy korábban egy bizonyos férfihoz viszonyult; vagy, ahogy Ljiljana megfogalmazta, „háborúban a nőknek gyakran meg kell fizetniük azért, mert békében tanúsított viselkedésükkel megsértettek valakit. És mivel nőkről van szó, ez vé-

gül mindig a szexre egyszerűsödik.” Ebben a tekintetben különösen nagy veszélyben vannak azok a vonzó fiatal lányok, akik békeidőben elutasítottak bizonyos ajánlatokat. A férfi megragadja a háború által kínált lehetőséget, és nemi erőszakkal vesz elégtételt.

A bosszúnak azonban más célja is lehet: irányulhat arra is, hogy korrigálja azt az egyenlőtlennek látott hatalmi viszonyt, amely békeidőben állt fenn nők és férfiak között. A korábban fennállt hatalmi egyenlőtlenséget, amelyben egy adott nőnek magasabb volt a társadalmi státusza, meg kell fordítani és helyre kell állítani a hagyományos viszonyt, amely a férfinak kedvez. Gordana beszámolója szerint a dretelji horvát táborban (ahol szerbek és muzulmánok voltak) minden második nőt megerőszakoltak. A nők többsége fiatal lány volt, de volt egy tanárnő és egy orvosnő is.

A tanárnőt és a doktornőt különösen megkínózták, mert az erőszaktevőket provokálta a státuszuk és a képzettségük... A doktornőt, egy 38 éves szerb asszonyt, napjában többször megerőszakolták; azt mondták neki, hogy addig nem engedik el, amíg nem szül egy usztaát.⁹ Szerencsére nem esett teherbe. Megerőszakolták, azt mondogatták neki, hogy megölik és néha hagyták, hogy az őrület határán a városban bolyongjon. Mint ő maga elmondta, többször is egy lépésre volt a haláltól, és azt gondolta, hogy meg fog halni. Elvitték rendes lakásokba is, hogy ott is megerőszakolják. Azok az emberek követtek el rajta erőszakot, akiken orvosként számtalanszor segített.

Mint Brownmiller írja, „A puska a kézben: hatalom. A háborús őrület önmagát táplálja. Egy bizonyos számú katonának muszáj bizonyítást tennie újonnan megszerzett felsőbbrendűségéről – bizonyítaniuk kell a nőknek, önmaguknak, a többi férfinak.” (Brownmiller, 1975, 33. o.)

Ennél gyakoribb azonban az, hogy a nőknek a férjük, a fiuk, a fivérük vagy az apjuk valóságos vagy vélt, aktuális vagy korábbi eszméi vagy cselekedetei miatt kell fizetniük. Vagy pontosabban: a nemi erőszak eszköz arra, hogy a nő férfi hozzátartozóit megbüntessék. Ezen a módon magyarázhatjuk azoknak a nőknek az elrablását, megkínzását, megerőszakolását és megölését, akiknek a férfi hozzátartozói nem voltak jelen és feltételezhetően a másik oldalon harcoltak.

Bosiljka, egy konjici szerb nő, elmondta egy szintén szerb barátnője esetét:

45 éves volt. Férjnél volt, két fia volt és egy lánya. Elvitték egy táborba, mivel a férje és a fia nem adták fel magukat. A táborban annyiszor erőszakolták meg, ahányszor kedvük tartotta. Többen voltak, és ő mindegyiküket jól ismerte. Még néhány szomszédja is köztük volt és néhány vásárlója is, mert a háború előtt egy boltban dolgozott. A férje rendőr volt, így felismert köztük olyanokat is, akiknek korábban meggyűlt a bajuk a törvénnel. Fogvatartása alatt részletes rádióközvetítést adtak arról, hogy mit művelnek vele. A háború során a férjét megölték, és a már erősen bomló állapotban levő holttestet odahozták elé: csak a sportcipőjéről ismerte fel. A fiát olyan komolyan megverték, hogy elvesztette a látását. A házukat a szeme láttára gyújtották fel.

Ennek a nőnek szörnyű árat kellett fizetnie azért, hogy az ellenség bosszút tudjon állni a férjén és a fián. A nő megbüntetésével az ellenség közvetve nyilván a férjét és a fiát akarta büntetni korábbi és akkori tetteik miatt. Ezt bizonyítja az a tény, hogy a kínzását végig közvetítették rádión. Úgy gondoljuk, hogy emögött az eljárás mögött két szándék tapintható ki: a) hogy más férfiakat, akik szintén otthon hagyták a feleségüket, visszaretentsenek az ellenséggel vívott harctól, és b) hogy rombolják a másik fél morálját. Csakhogy a horrornak ez a köre lezárult a végső és közvetlen büntetéssel: a férj halálával és a fiú súlyos fogyatékkossá válásával. Ettől a nő kínzása a táborban abszurdá vált; mégis a nő volt az, akit közvetlenül büntettek – valószínűleg anélkül, hogy kínzóit tudatában lettek volna annak, hogy büntetik őt. Ez az erőszaknak az a láncolata, amely a nők sorsát meghatározza a háborúban, és amely azokhoz a hozzájuk közel álló férfiakhoz köti őket, akikkel sorsuk szorosan összefonódik. Ez a lánc általában láthatatlan marad, elrejtí a férfiak „hősies” harca és sebesüléseik vagy haláluk. Ez az eset felveti továbbá annak lehetőségét is, hogy a nemi erőszakot a háborúban pornográf célokra is felhasználták. MacKinnon úgy véli, hogy kizárólag a szerbek vették videóra a muzulmán nőkön elkövetett nemi erőszakot és használták azt pornográf célokra (MacKinnon, 1994, 75. o.) Mivel kutatásunk nem hozott felszínre elegendő bizonyítékot, ami lehetővé tenné, hogy a jelenség kiterjedtségéről érdemben beszéljünk, csak két dologra tudjuk felhívni a figyelmet. Először is, a fenti példa azt sugallja: fennáll a lehetősége annak, hogy más háborús felek is használták a nemi erőszakot ilyen célokra. Fontos azonban rámutatnunk, hogy MacKinnon következtetései, és az a magyarázata, hogy a pornográfia (amit hite szerint kizárólag a szerbek használtak) „motivációt és 'hogyan csináljuk' kézikönyvet adott a szexuális

atrocitások elkövetőinek ebben a genocídiumban”, a volt Jugoszlávia társadalmi és történelmi jellemzőinek elképesztő nem-ismeretén alapulnak. Mindezekelőtt nagyon problematikusnak tűnik az a kiindulópontja, hogy a háború előtti Jugoszláviát elárasztotta a pornográfia és ez követte ki az utat a szerb oldal szexuális megszállottsággal végrehajtott népirtásához. A mindent elárasztó pornográfia illusztrálására MacKinnon egy meglehetősen régi horvát hetilapra, a *Startra* hivatkozik, amely, mint mondja, középső oldalain meztelen nők fényképét közölte. MacKinnon egy másik példája az a halom pornográf kiadvány, amit Borislav Herak hálósobájában találtak; ő az a szerb katona, aki beismerte, hogy több nemi erőszakot és gyilkosságot követett el Boszniában. Nehezen érthető azonban, miként lehetséges az, hogy az egész volt Jugoszláviát elárasztó „pornográfia-özön”, amely ráadásul egy horvát lapon keresztül árasztotta el az országot, csakis egy etnikai csoport (a szerbek) esetében vezetett atrocitások elkövetéséhez. Úgy véljük, ez a leegyszerűsítő magyarázat, amely azon alapul, hogy a szerző nem ismeri eléggé a releváns tényeket, szerencsétlen módon elterelte a figyelmet a háború alatt a nők ellen elkövetett bűnök legfontosabb magyarázatáról. Ezekben az erőszakos cselekedetekben az a nőgyűlölet nyilvánul meg, amit a kommunista érában gondosan lepleztek a nemek közötti egyenlőségről szóló ideologikus szlogenekkel. A nacionalista hisztéria és a nyomában következő háború csak lemeztelenítette és megerősítette ezt a nőgyűlöletet a férfiakban – az összes harcban álló fél táborában. MacKinnon magyarázata tehát önellentmondásosnak tűnik. A nemi erőszakot a férfi/nő dinamikában helyezi el, anélkül, hogy tárgyalná az etnicizált csoportok problémáját és azt, hogy hogyan alakultak ezek ki (Rejali, 1996, 366. o.). Ezen túlmenően, mivel elhanyagolja a női test etnicizálási folyamatának vizsgálatát, nem tudja megragadni a nemi erőszak lényeges jellemzőjét. Csak a szerb férfiak és a horvát és muzulmán nők közötti dinamikát látja, erre redukálja az egész problémát. Mint arkov helyesen rámutat, „a férfiuralom 'természetes' része, hogy saját 'etnikai csoportjának' határait azáltal jelöli ki, hogy a 'Másikhoz' tartozó nőket a nemi erőszakkal jelöli meg és ilyen módon a női testet mint etnikailag meghatározott női testet definiálja” (arkov, 1995, 113. o.) A női testek csataterreé változnak, ahol a férfiak a más férfiak iránt érzett haragukat kommunikálják, mert kezdettől a nők teste volt az implicit politikai csatamező. A háború idején elkövetett nemi erőszak a hatalmi különbségek és az identitás definiálásának eszköze (Rejali, 1996, 366. o.) Tehát a férfi/nő és a férfi/ferfi viszonyokban (azaz a különböző etnikai csoportok

között) létező hatalmi különbségek határozzák meg a különböző etnikai csoportok közötti nemi erőszak elterjedtségét. Ezen a módon lehet megmagyarázni azt a tényt, hogy a szerb férfiak követték el valószínűleg a legtöbb nemi erőszakot (a muzulmán nők ellen), és azt is, hogy ahogy a háború előrehaladt, és ahogy a harci szerencse egyre inkább a horvátoknak és a muzulmánoknak kedvezett, mind több szerb nő ellen követték el nemi erőszakot.

A női test mint a férfiak interetnikus „kommunikációjának” eszköze

Azok a nők, akik más nemzetiségű férfihoz mentek feleségül, a nemi erőszak potenciális áldozatává váltak ezzel. Az erőszaktevő férfiak a saját nemzetiségi csoportjukból, a férj nemzetiségi csoportjából vagy valamilyen más (harmadik) nemzetiségből kerülhettek ki.

Az első esetben a nő etnikai csoportjába tartozó férfiak a férjet akarják megsérteni és megalázni. Egy nővérenek írt levélben Natasa leír egy ilyen esetet: „Egy horvát nőt, aki férjhez ment egy muzulmán férfihoz, a saját lánya előtt megerőszakoltak a horvátok.” Az erőszaktevő álláspontjáról nézve az erőszak nyilvánvalóan a férjnek küldött üzenet volt.

A másik esetben a férj honfitársai akarják megbüntetni az áldozat férjét, amiért nem szakított egy olyan nővel, aki az ellenséges nemzethez tartozik és ezért nem elég értékes ahhoz, hogy az ő nemzetük „tulajdonát” képezze. Natasa, aki szerb apától és muzulmán anyától született, egy horváthoz ment férjhez. Így írja le a horvátoktól való félelmét: „A férjem már nem képes megvédeni engem és az anyámat. Előfordultak esetek, amikor ezt kellett hallania: 'Ha ez egy vegyes-házasság, akkor vagy menjetek el mindketten vagy küldd el az asszonyodat.' Annyira félek.”

Végül a harmadik esetben egy harmadik nemzetiségű férfi lép be a konfliktusba, akivel sem a férj, sem a feleség nem tartozik közös etnikai csoportba. A nő bántalmazásával a férjet kívánja büntetni, egyszerűen azért, amiért az kapcsolatban áll az ellenséggel. A vegyes házasságban élő nők sebezhetősége különösen nagy olyankor, amikor a férj közvetlenül részt vesz (vagy amikor azzal vádolják, hogy részt vesz) az erőszaktevő nemzetisége elleni harci cselekményekben.

Emina, egy 28 éves muzulmán nő beszél a nővéréről, aki Mosztárban maradt:

Az anyósom, aki horvát, mesélte ezt el nekem, amikor látogatóban járt nálunk Belgrádban. A horvátok bántották a nővéremet, mert a férje, aki szerb, úgy döntött, hogy Mosztár horvát részében marad. Azelőtt ott éltek együtt. Mikor a háború kitört, a nővérem azt gondolta, hogy nagyobb biztonságban lenne a muzulmán részen (ahol az anyám lakott) úgyhogy oda ment a gyerekekkel együtt. Egy nap jöttek a horvát szomszédaink és elvették az anyjával együtt. A bal partra vitték őket, a Buna nevű parkba. Ott a kocsiban ülve elkezdték fenni a késüket és fenyegetőzni, hogy megölik őket. A nővéremet nemi erőszakkal fenyegették és trágárul sértegették. Mivel a férje nem volt ott, a szomszédok azt hitték, hogy a fronton van és harcol a horvátok ellen. Szerencsére arra jött egy másik horvát szomszéd, aki jól ismerte az apámat, és az elérte, hogy elengedjék őket. A nővéremet nagyon megrázta ez az egész, különösen, hogy – mivel külön költözött a férjétől, – a férje olyan közel volt (ötven méterre) és mégis olyan messze, mert nem tudott átmenni a másik negyedbe és semmit sem tudott róla. A nővérem nyolc hónapig nem kapott hírt a férjétől. Végül a férje küldött neki egy levelet, amiben azt írta, hogy meg fogja ölni magát, mert nem tudja elviselni, hogy továbbra is így éljen. Ezen kívül, mivel a nővérem lelki állapota erősen romlott azt követően, hogy a horvátok bántalmazták, félek, hogy nem csak megfenyegették a nemi erőszakkal, de tényleg meg is erőszakolták. De sem ő, sem az anyám nem akar erről beszélni.

Ez az eset újra megmutatja, hogy a háborús körülmények nagymértékben fokozzák a bántalmazott nők lelki szenvedését is – túl azon, amit a szokásos általános bizonytalanság és a családi kötelékek meglazulása miatt kell elviselniük.

Az ebben a fejezetben leírt esetek felhívják a figyelmet arra a tényre, hogy az úgynevezett vegyes házasságban élő nők különösen ki voltak téve a nemi erőszak veszélyének – olyan tény ez, amiről a legtöbb elemzés nem vesz tudomást. A vegyes házasságban élő nők megerősökölése kétségtelenül megerősíti Brownmiller tételét, mely szerint a háború idején elkövetett nemi erőszak nem más, mint az a mód, ahogy a férfiak rendezik a számláikat más férfiakkal. (Brownmiller, 1994, 181. o.) Ez behoza a képbbe a nemi erőszak magyarázatának harmadik, lényegesnek tűnő összetevőjét: ez pedig az a tény, hogy a nő egy más nemzetiségű férfihoz tartozik. Háború idején a nőket azért erőszakolják meg, mert „a nemi és etnikai értelemben vett Másikat” reprezentálják, és etnikai értelemben vett másságukat annak a fér-

finak az etnikai hovatartozása határozza meg, akinek a „tulajdonát” képezik, – függetlenül attól, hogy ők maguk származásukat tekintve melyik csoporthoz tartoznak.

A nemi erőszak mint a háborús stratégia része

A nemi erőszak mint az elüldözés eszköze. Nyilvánvaló, hogy a nemi erőszakot egy általánosabb háborús stratégia részeként alkalmazták: harci eszközé és az „etnikai tisztogatás” módszerévé tették. A nemi erőszakkal való fenyegetést „a kikényszerített kivándorlás” eszközeként alkalmazták; azért, hogy elérjék, hogy „az emberek elhagyják otthonukat és soha ne is akarjanak oda visszatérni.” (MacKinnon, 1993, 88. o.). Vagy pedig, mint azt az ENSZ szakértői csoportjának zárójelentése kimutatta, szándékosan alkalmaztak nemi erőszakot azért, hogy egy bizonyos etnikai csoportot elüldözzenek egy bizonyos területről. Ezt a szándékot demonstrálták azzal, hogy az áldozatot a nemi erőszak révén megalázták és megbecsületlenülítették a rokonai előtt, a többi fogolytársa előtt vagy nyilvános helyeken, vagy hogy családtagokat kényszerítettek egymás megerőszakolására. Továbbá azzal is, hogy a fiatal nők és a szüzek, valamint az iskolázott lányok és a megbecsült családokból származó nők gyakran voltak a nemi erőszak célpontjai.

Bár a rendelkezésre álló információ kevés ahhoz, hogy egy átfogó, az elüldözést szolgáló nemierőszak-politika meglétére következtessünk, nyilvánvaló, hogy volt ilyen cél, és gyakran el is érték. Meg kell azonban itt különböztetni az esetek két típusát. Az első típusba tartozó eseteknél a nemi erőszak a fenyegetés eszköze: közvetlen nyomást gyakorolnak az áldozatra, hogy távozásra bírják. A második esetben a nők azért hagyják el a területet, ahol addig éltek, mert látják és hallják, hogy mi történt más nőkkel és ettől nyugtalanná válnak. Ebbe a második típusba tartoznak azok az esetek is, amikor a szülők, különösen az anyák aggódnak a leánygyermekük miatt, és úgy döntenek, hogy biztonságos helyre küldik őket, a háború által sújtott régiótól távolra.

Gordana, amikor a dretelji táborban megerőszakolt doktornőről beszélt, elmondta, hogy a doktornő azután elment a férjével és gyerekeivel együtt, hogy máshol éljen. Amikor Capljina szóba került, azt mondta, soha többé nem teszi be oda lábát.

A nemi erőszaktól való félelem által provokált emigrációra jó példa Olivera esete. Elmondta, hogy ő és a férje hogyan döntötték el, hogy két lányukat kimenekítik.

Amikor a háború elkezdődött, én kész voltam azonnal elhagyni Szarajevót. A férjem azonban ebbe nem ment bele, mert azt hallotta, hogy Szerbiában mozgósítás van, és azt gondolta, hogy Szarajevóban van rá lehetőség, hogy elkerülje a behívást. Közömbös volt, ahogy a férfiak általában, még azt sem értette meg, hogy a gyerekeinket biztonságos helyre kell vinnünk. Szörnyű zűrzavar volt: bombáztak, embereket elvittek és megöltek, lányokat megerőszakoltak. Egyszer a kisebbik lányom, aki 15 éves, ezzel jött haza, kétségbeesve: „Inkább megöletném magam, mint hogy megerőszakoljanak”. Akkor elvesztettem a türelmem, és azt mondtam a férjemnek: „Azonnal el kell innen vinnünk a gyerekeket. A lányaink fiatalok és csinosak. Engem megverhetnek, megerőszakolhatnak és meg is ölhetnek, de én túl tudom magam tenni mindenen és tovább tudok élni, mert nekem ott vannak ők. De ők ezt nem bírnák ki; gondold el, mi lenne velük, ha valaki megerőszakolná őket. Tönkre tenné az életüket.” Úgy-hogy elhatároztuk, hogy a lányoknak el kell menniük.

Lepát hasonló meggondolások vezették, amikor úgy döntött, hogy biztonságos helyre küldi a lányait. „Eldöntöttük, hogy a lányunknak el kell mennie Szarajevóból, mert azt hallottuk, hogy bordélyok nyílnak, és hallottunk gyilkosságokról, emberrablásokról és bántalmazásokról is.”

A nemi erőszaktól való félelem a lányos anyákban éppúgy megvolt, mint az idős asszonyokban, mert hallottak kegyetlen és megalázó esetekről, amikor nem csak fiatal nőket, de kislányokat és öregasszonyokat is megerőszakoltak. Smith-Harchah, amikor arról ír, hogy mennyire reális volt a nemi erőszaktól való félelem Berlinben a II. világháború végén, úgy fogalmaz, hogy „a nők megerőszakolása állandóan napirenden volt. Nem számított, hogy gyerek vagy öregasszony. Egy 14 éves lánynak egy kőre kellett hajtania a fejét és több férfi is használta, akik így egy nemi betegséggel is megfertőzték.” (Stadher, Johr, 1992, 85. o.) Hasonló dolgok történtek a bangladeshi háborúban is. (Brownmiller, 1975, 40. o.)

Desa, miközben arról a félelemről beszélt, amit Szarajevóban át kellett élnie, azt mondta, hogy különösen a 8 éves lányát féltette.

Hasonló gondolatai voltak Jasminkának is, amikor a szülőotthonban volt, két másik megerőszakolt és terhes lánnyal. Vera a II. világháború olyan

eseményeiről beszélt nekünk, amelyek hasonlóak voltak a jelenlegi boszniai háborúban történetekhez. „A házunkhoz jöttek és elvittek minket. Harmincan voltak egyre. A nagymamám könyörgött nekünk, hogy vigyük őt is magunkkal. 'Ne hagyjatok itt, kérlek benneteket, engem megerőszakolhatnak, vannak olyan állatok, akik még a nagymamákat is megerőszakolják.'”

Nemi erőszak és a nők reprodukív jogaival való visszaélés: az etnikai tisztogatók módszereként alkalmazott nemi erőszak fogalmának dekonstrukciója. A boszniai háborúban a nemi erőszakot „produktív” módon is használták, ti. arra, hogy az erőszaktevő nemzetiségének megfelelő gyerekeket nemzzenek. A patriarchális minta szerint a nő jelképezi a családot, a család pedig a társadalom alapja. Ebben az összefüggésben a nők megerőszakolása azzal a céllal, hogy az erőszaktevő nemzetiségének megfelelő gyerek fogadjon, az ellenség életalapjainak lerombolását jelenti. Más szóval a nemi erőszakot az ellenséget tönkre tevő eszközként használják.

Az etnikai tisztogatók eszközeként felfogott nemi erőszak gondolata egy mélyen patriarchális konstrukciót rejt magában; a nőket tárgyakká tekintik, „befogadóknak”, akik passzívan magukba fogadják a férfi magvát, anélkül, hogy bármi sajátost, személyest hozzátennének. Ebben a kontextusban a gyermeknek mint emberi lénynek az identitása csak a férfitől függ. Tehát az ellenséges nemi erőszak révén teherbe ejtett nő gyermeke az erőszaktevő nemzetiségét örökli. „Milena, nekünk muzulmán gyerekeket kell csinálnunk”, válaszolt a muzulmán katona Milenának, aki könyörgött neki, hogy állítsa le „fegyvertársát”, aki a szomszéd szobában épp a barátnőjét erőszakolta. I. J., egy nő, akit a slavonski brod-i táborban erőszakoltak meg, beleegyezett abba, hogy tanúvallomását az *Odgovor* című menekült-újság 1993-ban publikálja. „Amikor megtudták, hogy sokan közülünk, engem is beleértve, teherbe estünk, egy darabig békén hagytak bennünket. Azt mondták, a jövődöbeli horvát gyerekek érdekében teszik. Nem érdekelté őket, hogy akik megszülik őket, azok szerb nők, mert, mint mondták, az apjuk horvát, így a gyerekek is horvátok lesznek.”

Itt az ideje, hogy dekonstruáljuk az etnikai tisztogatók módszereként alkalmazott nemi erőszak fogalmát. (Vagyis: amikor nőket arra kényszerítenek, hogy szüljék meg az interetnikus nemi erőszakból fogant gyermeküket.) Először is, az ilyen nemi erőszak lényegét egy másik bűn adja, és pedig a terhesség kikényszerítése, amit még mindig nem tekint bűncselekménynek sem a nemzetközi közösség, sem pedig a volt Jugoszláviában elkövetett

háborús bűnöket vizsgáló Nemzetközi Bíróság. Egyetértünk Chinkinnel abban, hogy az etnikai tisztogatás módszereként alkalmazott nemi erőszakot külön kell vizsgálni és külön kell eljárni ellene (Chinkin, 1993). Úgy véljük, hogy a nemi erőszakból fogant gyermekek léte olyan jelenség, amely alapot ad arra, hogy etnikai tisztogatás helyett inkább etnikai keveredésről beszéljünk – jóllehet a férfiak, bármelyik oldalon harcoltak is, ezt még nem hajlandók elfogadni. A II. világháború alatti nemi erőszakról írva Sandher és Johr megjegyzik: a történelem furcsa iróniája, hogy az a háború, amelyet, egyebek közt, a faji tisztaság nevében vívtak, egy olyan gigantikus keveredés alapját vetette meg, aminek következtében a mai Európa valóban más képet mutat, mint az 1940-es évek Európája. (Sandher, Johr, 1992, 34. o.)

Annak fel nem ismerése, vagy inkább elutasítása, hogy a különböző nemzetiségek tagjai közötti nemi erőszak valójában etnikai keveredést okoz, rettenetes szenvedéseket eredményez a nők számára. Az erőszaktevők biztosítani akarják, hogy a megerőszakolt nők az ő nemzetiségüknek megfelelő gyerekeket hozzanak a világra, és hogy a nők örökké emlékezzenek a nemi erőszak borzalmaira. Sajnos, ez sikerül is nekik; tudni azt, hogy egy erőszaktevő gyermekét hordja a méhében, és biztos lehet abban, hogy mindenki más is tudja, ez az ellenség gyereke; és tudni ugyanakkor azt is, hogy ez mégis csak az ő saját gyereke is – ez a legkegyetlenebb kínzás, ami a háborút megélt nőknek osztályrészüil jut. Az erőszaktevők emellett azt az üzenetet is el akarják juttatni a megerőszakolt nők férjének (és a többi férfinak is, akik az ellenséghez tartoznak), hogy asszonyaik értéktelenné váltak. Az áldozatok, ahelyett, hogy férjük nemzetiségének megfelelő gyermeket szülnének, az ellenség gyermekét hozzák a világra. Valóban így is értik az üzenetet a megerőszakolt nők férjei és a többi férfi is. Megvetik és eltaszítják maguktól azokat a nőket, akiket megerőszakoltak, és akik megszülik az ebből fogant gyermeket. Egy boszniai szerb, akinek a feleségét megerőszakolták, puskát nyomott a felesége kezébe és azt tanácsolta neki, hogy legyen öngyilkos.¹⁰ Sandher és Johr egy hasonló esetet idéznek a II. világháborúból: „Egy apa a következő szavakkal küldte a halálba megerőszakolt lányát: 'Ha a tisztesség elveszett – minden elveszett'” (Sandher, Johr, 1992, 100. o.) A férfiek képtelensége a szégyen elfogadására néha az egész család pusztulását eredményezi, mert „a megszentelt tulajdonjogokat elbitorták, és a tulajdon maga is hibáztható.” (Brownmiller, 1975, 40. o.)

A férfiak számtalan módon visszaélnék a nők szexualitásával és reprodukív jogaival, és ezek az abúzusok közvetlen politikai és katonai célokkal

fonódnak össze. Például a II. világháborúban a németeknek más prioritásai voltak, mint a szerbeknek és a többi etnikai csoportnak a volt Jugoszlávia háborúiban. Tilos volt zsidó nőket megerőszkolniuk (ez persze nem zárja ki, hogy ne lehettek volna engedetlen katonák) mivel ez a „faj szennyezésnek” minősült. Valójában ez meglehetősen hasonló volt a fajok keveredésének tilalmához, úgy, ahogy azt az amerikai Délen ismerték a rabszolgaság idején és azt követően is. (Brownmiller, 1975, 51. o.) MacKinnon szerint a fajok közötti nemi erőszak az amerikai kontextusban „szennyezésnek” minősült. A gyerekeket mocskosnak és fertőzöttnek látták, és az anya faji hovatarozása alapján sorolták be őket (feltéve, hogy az erőszaktevő fehér és az áldozat fekete – ahogy az már lenni szokott), vagyis a gyerekeket feketéknek tekintették. Ez éles ellentétben van az interetnikus nemi erőszakkal, ahol a gyerekek csodálatos módon tisztává válnak. Etnikai hovatarozásukat kizárólag az apa etnicitása dönti el, úgyhogy olyan tiszták, mintha az anyjuk véréből egy csepp sem lenne bennük.

De az ironia ezzel még nem ér véget. A katolikus egyház áldását adja az interetnikus nemi erőszakból fogant és kikényszerített terhességből született gyerekekre. A pápa, hogy népszerűsítse a minden őt érő igazságtalanságot passzívan elfogadó nő képét, nyilvánosan felhívta az erőszakkal megtermékenyített nőket, hogy „fogadják el az ellenséget” azzal, hogy megszülik a gyereket, ahelyett, hogy megszakítanák a terhességüket. (El Bushra, Lopez, 1993, 57. o.)

Az erőltetett megtermékenyítést, amit azzal a céllal követtek el, hogy a nő egy másik nemzetiségbe tartozó gyermeket szüljön, majdnem mindig nemi erőszak eredményének tekintik. Mint azonban később látni fogjuk, a probléma más szexuális abúzusok következményeként is megjelenik, például a szexuális zsarolásnál is. Mi több, az a benyomás alakult ki bennünk, hogy az etnikai tisztogatás eszközeként felfogott nemi erőszakról való vita nagy mértékben elhomályosítja a háború idején elkövetett nemi erőszak összetett és negatív következményeit. Így például semmi figyelmet nem kap azoknak a nőknek a problémája, akik nemi erőszak következtében estek teherbe és a háborús körülmények között – a súlyos egészségügyi kockázatok miatt – nem tudták elvetetni vagy megszülni a gyereket. A terhesség megszakítását olykor lehetetlenné tették a vallási tilalmak, a zsarolás vagy a fogvatartás – míg aztán az abortusz többé már nem volt lehetséges. Néhány nő terméketlenné vált az abortuszok következtében, míg mások, akik

nem tudták elfogadni a terhességüket, öngyilkosságot követtek el. Háború idején, amikor az élelem, a gyógyszer és az elhelyezés szűkösen áll rendelkezésre, és amikor az orvosi gondoskodást elsősorban a hadsereg igényli, a gyerekszülés rendkívül súlyos anyagi és lelki terheket ró a nőre. Pszichikai állapotát továbbá súlyosbíthatja az a tény is, hogy a család és/vagy más honfitársai úgy tekintenek a gyerekekre, mint annak „bizonyítékára”, hogy a nő kollaborált az ellenséggel, vagy erkölcstelenül viselkedett. Végül a nemi erőszak, akár csak a nem megfelelő körülmények között levezetett abortusz vagy szülés, fokozott kockázattal jár a nemi betegségek vonatkozásában is, ide értve az AIDS-t is. (Chinkin, 1993, 206. o.)

Anka és Emira beszéltek azoknak a nőknek a problémáiról, akik szexuális abúzus áldozatai lettek a háborúban, és abortuszt akartak végeztetni. Egy ideig Anka együtt volt egy kollektív óvóhelyen egy nővel, akit megerősszakoltak a muzulmánok. „Már terhes volt és el akarta vetetni. A kórházban azonban azt mondták neki, hogy csak akkor végezhetik el a beavatkozást, ha azt nyilatkozza, hogy szerbek erőszakolták meg. Ezt visszautasította. 1993-ban az első konvojjal elment Szarajevóból, és ide érkezett. Csakhogy addigra már annyira előrehaladott volt a terhessége, hogy nem lehetett abortuszt csinálni. Meg kellett szülnie.”

Emina a mosztári unokatestvéréről beszélt: „Mivel Mosztár horvát részen volt, ahol az abortuszt nem engedték [minden nőgyógyászati vizsgálaton jelen volt egy apáca, aki ragaszkodott ahhoz, hogy a gyerekek meg kell születnie], nem tudta időben megcsináltatni.”

Ebben a háborúban, csakúgy, mint a korábbiakban, a nemi erőszak miatt teherbe esett nőknek, még ha nem is kényszerítették őket a gyerek megszületésére, nagyon nehéz időket kellett megélniük. Milica beszámolója jól illusztrálja ezt:

Nem tudtam, hogy terhes vagyok, mert mindig rendszeresen menstruáltam, egészen az erőszak utáni ötödik hónapig. Közvetlenül az erőszak után nem mentem orvoshoz megvizsgáltatni magam, mert féltem, hogy akkor kitudódna. Valamikor az ötödik hónapban elmentem az orvoshoz, mert éreztem, hogy valami történik velem. Az én városomban csak a harmadik hónapig csinálnak abortuszt, utána csak akkor lehet megcsinálni, ha valakinek pénze van megkapcsolatai. Én szegény voltam. Nem sikerült. Szégyelltem volna a városban szülni, úgyhogy úgy döntöttem, elmegyek Belgrádba. Az én városomban olyan

a hangulat, hogy az ember nem maradhat meg, ha nem kurva, ha nem dúl szét házasságokat, ha nem szemét. Amíg nem történik veled valami, addig nem is tudod, hol élsz. Csak akkor derül ki, hogy kik az igazi barátok. Nem tudtam elfogadni a babát, mert mindig arra a dologra emlékeztetett volna, ami történt velem. Azt hiszem, megölt volna.

Milica egy kisfiút szült, és felajánlotta örökbefogadásra. A szülés után egy gyermekmenhelyen szállásolták el. Egy szobában volt a babával, és a személyzet folyton emlékeztette, hogy gondját kell viselnie, bár ő már szülés előtt kijelentette, hogy nem akarja látni. De a gyerek közelsége miatt, meg mert gondoskodott róla, végül mégis kialakult a kötődés a babához. Még nevet is adott neki, bár továbbra is mereven elutasította még a gondolatát is, hogy megtartsa. Az értelem és az érzelmek közti konfliktus végül egy rendkívül fájdalmas traumát okozott, ahogy az sok más nővel is történt, akik a háború alatt nemi erőszakban fogant gyereket hoztak a világra. És nem csak a háború alatt. Ezt legjobban talán az a levél illusztrálja, amit Milica küldött nekünk, miután visszatért városába. „Itt nincs semmi újság. Háború van. Embereket ölnek. Semmi új, tényleg. Nem tudunk egyről a kettőre jutni. Nem érzem jól magam. Nagyon rossz, depressziós vagyok, idegesnek érzem magam. Visszahúzódó lettem. Az idegeim felmondták a szolgálatot. Rémálmaim vannak. Nem tudom, mit csináljak. Csak cigarettázom és szorongok. Nem tudok enni, elvesztettem az étvágyam. Fogytam tíz vagy tizenkét kilót. Valamelyik nap infúziót kaptam. Nem tudom, mit csináljak.”

Vegyes, konfliktusos érzelmek, szeretet és gyűlölet, elfogadás és elutasítás állandó csatája még drámaibb módon mutatkozik meg azoknak a nőknek az életében, akik úgy döntöttek, hogy megszülik és felnevelik az erőszakban fogant gyereket. Nem sokat tudunk arról a drámáról, amit azok az anyák élnek át, akiknek a gyerekük szenvedésük örökös mementója lett, de még abból a kevés beszámolóból is, amivel mégis rendelkezünk, kibukik egy fájdalmas tény: ezek a gyerekek gyakran hasonlítanak erőszaktevő apjukra. Igen beszédes példa annak a zsidó lánynak az esete, akit a II. világháború idején megerőszakoltak egy koncentrációs táborban. Vallomását Simon Wiesenthal adja vissza *Max and Helen* című könyvében.

De ön talán valószínűleg azt szeretné kérdezni: „Miért szülte meg egy ilyen gonosztevő gyerekét?” Ez az a kérdés, amit én is gyakran felteszek ma-

gamnak. Egész lényem hevesen tiltakozott az abortusz gondolatára. Végül is, mi volt a bűne annak a kis lénynek a méhében? Senkinek sem könyörgött, hogy erre a világra jöhessen. Persze árvaházba is adhattam volna vagy felajánlhattam volna örökbefogadásra. De az én gyerekem volt, és én voltam az anyja... A gyerek nőtt. Egyre jobban hasonlított Schultzerre. Azt hittem, nem tudom elviselni. Vajon öröklí majd a lobbanékonyságát, a brutalitását is? Vége lesz-e valaha is a félelemnek? (Wiesenthal, 1991, 117. o.)

Az anya drámája elkerülhetetlenül befolyásolja a gyerek életét. Sandher és Johr interjúkat készítettek nemi erőszakból fogant gyerekekkel, akik az anyjukkal éltek. Azt találták, hogy ezek nagyon traumatikus kapcsolatok, mert a gyerekek állandóan a nemi erőszak szörnyűségeire emlékeztetik az anyákat, és ez elkerülhetetlenül befolyásolta az egymáshoz való viszonyukat. (Sandher, Johr, 1992, 94. o.)¹¹

Milena, egy másik asszony, akivel beszélünk, már a kezdet kezdetén belebetegedett abba a kísérletébe, hogy együtt éljen azzal a gyerekekkel, aki egy három muzulmán katona által elkövetett hétnapos folyamatos nemi erőszakból született. Milena a hetedik hónapban volt, amikor Belgrádba érkezett. Addig nem tudta, hogy terhes. Egy gyermekmenhelyen szállásolták el. Először azt akarta, hogy csináljanak neki császármetszést, a hetedik hónapban, csak hogy megszabaduljon a magzattól. Azt hitte, ez lehetséges. Az orvosok azonban azt tanácsolták neki, hogy jobb, ha megszüli. Amikor megszülte, a nővér eltakarta a szemét, hogy ne láthassa a gyereket. Miután felépült a szülésből, visszament a városába. De nem találta meg a lelki békéjét, mert őrlődött a baba után vágya és a nemi erőszak emlékei által ébresztett emlékek között. Elhatározta, hogy a gyereket felajánlja örökbefogadásra, de aztán meggondolta magát és megpróbált együtt élni a gyerekekkel. Nem tudott megfelelni a próbának. Mivel pszichikailag olyan súlyos állapotba került, hogy kórházi kezelésre volt szüksége, nem tudott a gyerekekkel maradni.

Kikényszerített együttélés vagy szexuális rabszolgaság

Néha a nőket nem csak megerőszakolják, hanem el is viszik, és arra kényszerítik őket, hogy ágyasságban éljenek együtt olyan férfiakkal, akik az ellenséghez tartoznak. Így rabszolgák lesznek belőlük, akik teljesen alá vannak vetve rájuk erőltetett férjüknek. A szexuális rabszolgaság, ami néha

évekig is tarthat, általában a mindennapi házimunkát is magában foglalja, és ki kell elégíteni az úr minden igényét, beleértve a testi abúzus elszენvedését is. Lehet példákat találni a nők ilyen fajta kihasználására azokban a könyvekben és filmekben, amelyek bemutatják, hogy hogyan bántak a nácik a zsidó nőkkel a II. világháború idején (Wiesenthal. 1991; Steven Spielberg: *Schindler listája* stb.)

Hasonló esetek előfordultak Jugoszláviában a második világháború idején éppúgy, mint a mostani háborúban.

Horvátország némelyik vidékén például rendszeresen megerőszkoltak és erőszakkal megszőktettek nagyon fiatal, 14 évesnél nem idősebb lányokat. Néhányan soha nem kerültek újra elő. Borka, aki hasonló bűncselekményekről számolt be Nyugat Lika körzetét illetően, azt mondta, hogy ezek mind szerb lányok voltak, akiket horvát katonák raboltak el. Azt nem tudta megmondani, hogy mi történt velük, de bizonyos jelek arra mutattak, hogy bordélyokba vitték őket vagy pedig szexuális rabszolgák lettek, akik kényszerű ágyasságban élnek horvát katonákkal. Az utóbbi elképzelhetőnek tűnik, mivel emlékeztet azokra az eseményekre, amelyek Vera szerint a II. világháború idején történtek Horvátországban. „A II. világháború idején az usztasáknak az volt a szokásuk, hogy 12-13 éves lányokat raboltak el. Egy pajtába vitték őket, és ott megerőszkolták őket. Aztán néhányat megöltek közülük, és a többit, (hét-nyolc lányt) magukkal vitték a házaikba, és arra kényszerítették őket, hogy éljenek velük. Ezek a kényszerből megházasodott nők a háború végéig éltek ezekkel a szörnyekkel. Érdekes, hogy csak egy lány esett teherbe erőszakos férjétől. A háború végén ezek a nők mind, egy kivételével, elhagyták rabtartóikat. Mind szerbhez ment feleségül.”

Érdekes, hogy Gordana, Vera lánya, amikor megjegyzéseket fűzött anyja történetéhez, felismerte, hogy a kényszerű ágyasság lényegében rejtett nemi erőszak, és hogy ez más társadalmi reakciót vált ki, mint a nyílt nemi erőszak. „Érdekes a patriarchális berendezkedés szempontjából, hogy ezek a nők mind férjhez mentek utána, míg a megerőszkolt nőknek rendszerint problémáik vannak a férjükkel, és nem könnyű férjhez menniük.”

Több lehetséges magyarázat van arra, hogy ezeknek a férjeknek miért volt ilyen a hozzáállásuk. Talán a helyzet volt más, tekintve, hogy ezek a nők nem voltak az ő asszonyaik a nemi erőszakot megelőzően. A nőket nem tekintették úgy, hogy tulajdonuk volt a nemi erőszak idején, és így könnyebb volt elfogadniuk a tényt, hogy ezek a nők „átmenetileg” az ellenséghez tartoztak. Vagy talán

területek visszahódításaként élték meg a dolgot, beleértve a nőket is, akiket az ellenség „elhódított”. A legvalószínűbb azonban az, hogy a későbbi férfiek az ágyasságot nem tekintették nemi erőszaknak. Úgy tűnik, hogy a házasság, legyen bár formális vagy informális, és függetlenül a tartalmától, valamiféle maszkot jelent, amit a férfiaknak könnyebb elfogadni (és elfelejteni is) mint a nyílt és totális szexuális erőszakot, amelynek a nők ki voltak téve.

A prostitúció mint túlélési stratégia

Nyilvánvalónak látszik, hogy van valamiféle külső forma, ami a házassághoz vagy a viszonyhoz hasonlít, amely (még az ellenséggel való együttélés esetében is) garantálja a nő erkölcsi tisztaságát és elégséges mértékű felmentést biztosít számára: nem bélyegzik meg, mint a meg-erőszakolt nőt vagy a prostituáltat. Úgy tűnik, a nők tisztában vannak az- zal, hogy a férfiak erről így gondolkodnak. Sok nő Boszniában is, akár- csak más háborúban (Sandher, Johr, 1992, 62. o.), azt a megoldást vá- lasztotta, hogy egy – saját nemzetiségéből való vagy adott esetben akár más nemzetiségű – férfi szeretője lett, hogy így védelmet és esélyt talál- jon a túlélésre. Ez volt a módja annak, hogy megpróbálják megvédeni magukat a méltóságuk elvesztése nélkül. A nők olyan helyzetekbe kény- szerültek, amelyben el kellett fogadniuk a prostitúció valamilyen diszk- rétebb formáját, amely közelebb állt a férfiaknak a női méltóságról és tisztességről alkotott felfogásához. Ebben a vonatkozásban Stanislava tör- ténete nagyon illusztratív. A boszniai háború idején találkozott egy sötét figurával: teherautó-sofőr volt és a szerb paramilitáris egységeknek vég- zett bizonyos szolgálatokat. A háború elején találkozott vele, 1992 máju- sában. Mint ő maga mondta, elégedett volt vele, mert úgy gondolta, hogy egy nőnek háborús viszonyok között szüksége van valamilyen védelem- re. Hiszi, hogy a férfi jó volt és kedves volt vele, és hogy a vele való vi- szonya segített neki abban, hogy megőrizze a méltóságát. „Legalább azt senki nem mondhatta, hogy kurva voltam a háború alatt” mondta Stanislava. Így folytatta: „Ismertem egy csomó muzulmán nőt, akik ki- menekítették a férjüket és a gyerekeiket Grbavicából a város muzulmán negyedébe, ők pedig ott maradtak, hogy őrizzék a lakást. Mindegyikük talált magának egy „védelmezőt”, és kéz a kézben sétáltak velük Grbavica-szerte.

Az efféle védelem azonban tragikusan is végződhet, ahogy azt nem egy interjú-alanyunk is megerősítette. Ana például egy 30 éves mosztári szerb asszonyról mesélt. „Eredetileg nem mosztári volt. Tolmács volt, egyedülálló, vonzó. Egyszerűen élt a lakásában. Először megerőszkolta egy horvát, ezután elkezdett randevúzni egy muzulmánal, hogy legyen valami védelme. Csakhogy a muzulmán striciként kezdett viselkedni, a barátai kezére játszott. Később a nőt megölték.”

Sandra egy 32 éves szarajevói szerb barátnőjéről beszélt, akinek egy muzulmán barátja ajánlott „védelmet”, de aztán rosszul bánt vele. „A muzulmán barát, aki egy idősebb férfi volt, unszolta, hogy lakjon nála. A barátnőm jól ismerte, mert ő volt az apja a legjobb barátnőjének, egy muzulmán nőnek, aki egy szerbhez ment férjhez. Mivel Szarajevóban ostromállapot volt, úgy gondolta, hogy nagyobb biztonságban lesz a férfi lakásában. De ahogy beköltözött, a férfi viselkedése megváltozott. Kegyetlenné vált. Bántotta, verte és szexuálisan is kihasználta.”

A háború által előidézett nehéz gazdasági helyzet néha arra készíti a nőket, hogy a túlélés kedvéért a prostitúció nyíltabb formáit is vállalják. Stanislava például azt mondta, hogy „azoknak a nőknek a moralitása, akik eladták magukat élelemért vagy ruhákért hihetetlenül mélyre zuhant.” Vagy ahogy Gorica mondta, aki a női menekültek nehézségeiről beszélt, a nők néha arra kényszerültek, hogy eladják magukat tíz tojásért vagy egy doboz konzervért, hogy legyen mit enni adni a gyerekeiknek.

Ivana nagyon fiatal lányokról beszélt, akik prostituálták magukat, hogy megmentsék családjukat az éhezéstől az ostromlott Szarajevóban.

A barátnőm anyja mondta nekem, hogy sok lány prostituálta magát, hogy valami ételment tudjon szerezni a családjának. Azt mondta: „Hála istennek, hogy itt vagytok, lányok! Néhány korotokbeli lánynak azt kellett csinálnia, csakhogy ennivalót szerezzenek a szüleiknek.” A többségük olyan szerb volt, akiknek az egész családjuk ott élt és nem volt senkijük, aki egy csomagot küldhetett volna nekik. A bosznia-hercegovinai hadseregnek árulták magukat; ebben a seregben a muzulmánokon kívül voltak kényszersorozott szerbek és horvátok is.

Szexuális zsarolás és megalázás

Néha arra kényszerítettek nőket, hogy engedjenek a szexuális zsarolásnak és megalázásnak annak érdekében, hogy bizonyos jogokat megkapjanak: például hogy elhagyhassanak egy ostromlott várost vagy csatlakozhassanak

a gyerekeikhez. Ilyen helyzetekben a nők gyerekeik iránt érzett szeretete gyakran erősebb minden félelemnél. Nők néha tudatosan feláldozzák magukat azért, hogy minél előbb újra a gyerekeikkel lehessenek. Néha azonban az áldozat nagyobbban bizonyul, mint azt előzetesen gondolták.

Emina beszél arról a rettenetes árról, amit egy rokonának kellett fizetnie, hogy elhagyhassa Mosztárt, és csatlakozhasson kimenekített gyerekeihez.

A férjem nővére, egy szerb nő, egyedül élt mosztári lakásában. A volt férje elment harcolni, idősödő szülei pedig, akik Mosztárban éltek, nem tudták megvédeni. A horvátok állandóan betörték a lakásába, végigkutatták, őt pedig bántalmazták. Két és fél éven át próbált engedélyt kapni, hogy elhagyhassa a várost és csatlakozhasson három gyerekéhez, akiket a nővéréhez menekített. Egy horvát, akinek lehetősége volt ilyen engedélyek kiadására, zsarolta és nyomást gyakorolt rá, hogy fekdjön le vele. Belement. Azt állítja, hogy nem erőszakolta meg, hanem lefeküdt neki, hogy megkapja az engedélyt. A férfi azonban az aktus után azt mondta neki, hogy addig nem engedni elmenni, amíg nem szül egy *usztasát*.¹² Tudta, hogy a nőnek már van három gyereke, de azt mondta, hogy a három szerb gyereken túl még egy usztasát kell szülnie. Mosztárban nem lehetett semmiféle fogamzásgátlót szerezni, így aztán tényleg teherbe esett. A férfi akkor engedte el, amikor már a negyedik hónapban volt. A nő teljesen kétségbeesetten érkezett Belgrádba. Nem mert beszélni erről még a szüleinek vagy a bátyjának sem (bár az anyja sejtett valamit), és végképp nem a gyerekeinek, akik már adaptálódtak az új környezethez és barátokra is szert tettek. Egyáltalán nem akarta a gyereket, de mivel előrehaladott terhesség esetén az abortuszhoz egy bizottságnak kell véleményt nyilvánítani, nem tudta, hogy sikerül-e majd engedélyeztetnie az abortuszt. Félt, hogy a férje azt mondja majd, hogy ide jött megszülni egy usztasa fattyút. Azt gondolta, hogy a szülés miatt gyerekei, fivére és más rokonai is elutasítják majd. Ismerem őket, úgy-egy azt gondolom, nem tévedett.

Megint csak azt mondhatjuk, hogy a nemi erőszak nyilvánvalóan nem az egyetlen módszer volt a kikényszerített megtermékenyülésre. A nehéz körülmények, amelyek között a nők éltek, a gyerekeiktől való érzelmi függésük, és a tőlük való elzártság okozta szenvedés teremtette meg a zsarolhatóság alapjait. A nőket szexuális aktusra kényszerítették, és arra, hogy olyan gyereket foganjanak, aki az általános konszenzus szerint az ellenséges nemzethez tartozik.

Olivera elmondta, hogy megalázó bánásmódban volt része, amikor elhagyhatta Sarajevót. De a vágy, hogy újra együtt lehessen a gyerekeivel, akiket már két éve nem látott, legyőzte a lehetséges nemi erőszaktól való félelmét. „Amikor eljöhöttem Sarajevóból, egy dohányboltból improvizált vámhivatalban megmotoztak. Le kellett vetni a ruháimat három férfi előtt; muzulmánok voltak. Volt egy nő is, aki nőgyógyászati vizsgálatot végzett rajtam. Ahogy ott álltam meztelenül, azt gondoltam 'Kész, vége, ezek meg fognak erőszakolni, de túl fogom élni. Ez lesz az utolsó szenvedésem, és aztán mehetnek a gyerekeimhez' Nem lehetett olyan szenvedés, amit nehezen viseltem volna, mert megvolt a célom: hogy végre a gyerekeimmel lehessenek.”

Fordította: Lakatos László

IRODALOM

- Brownmiller, S. (1975). *Against our will*. New York: Simon and Schuster.
- Brownmiller, S. (1994). Making women's bodies battlefields. In *Mass rape: the war against women in Bosnia-Herzegovina*, A. Stiglmayer (szerk.). Lincoln: University of Nebraska Press.
- Chinkin, C. M. (1993). Peace and force in international law. In *Reconceiving reality: women and international law*, D. G. Dallmeyer (szerk.). New York: Asil.
- El Bushra, J. és E. P. Lopez (1993). Development in conflict: the gender dimension. In *Report of an Oxfam AGRA East workshop held in Pattaya, Thailand, February 1-4, 1993*. Oxfam.
- Jackson, S. (1978). The social context of rape: sexual scripts and motivation. *Women's Study International Quarterly* 1.
- MacKinnon, C. (1993). Theory is not a luxury. In *Reconceiving reality: women and international law*, D. G. Dallmeyer (szerk.). New York: Asil.
- MacKinnon, C. (1994). Turning rape into pornography: postmodern genocide. In *Mass rape: the war against women in Bosnia-Herzegovina*, A. Stiglmayer (szerk.). Lincoln: University of Nebraska Press.
- Nikolić-Ristanović, V. (1989). *ene kao rve kriminaliteta* (Women victims of crime). Belgrade: Naučna knjiga.
- Rejali, D. (1996). After feminist analyses of Bosnian violence. *Peace Review* 3: 365-371.
- Sandher, H., B. Johr (1992). *Befreier und Befreite* (The liberator and the liberated). Berlin: Kunstmann.
- Seifert, R. (1994). War and rape: preliminary analysis. In *Mass rape: the war against women in Bosnia-Herzegovina*, A. Stiglmayer (szerk.). Lincoln: University of Nebraska Press.

- Stiglmeier, A. (1994). The rapes in Bosnia-Herzegovina. In *Mass rape: the war against women in Bosnia-Herzegovina*, A. Stiglmeier (szerk.). Lincoln: University of Nebraska Press.
- Vickers, J. (1993). *Women and war*. London and New Jersey: Zed Books.
- Wiesenthal, S. (1991). *Maksi i Helen* (Max and Helen). Novi Sad: Dnevnik.
- Zajović, S. (1994). Zloupotreba rtava (Abuse of the victims). In *ene za mir*. Belgrade: ene u crnom.
- arkov, D. (1995). Gender, orientalism and the history of ethnic hatred in the former Yugoslavia. In *Crossfires: nationalism, racism and gender in Europe*, H. Lutz, A Phoenix, N. Yuval-Davis (szerk.). London: Pluto Press.

JEGYZETEK

- ¹ Az adatok lelőhelye: *Amnesty International i UN za silovanje kao ratni zločin* (Amnesty International and the UN Report on rape as a war crime). *Ark*, Zagreb, 1993, No 1., p. 6.
- ² United Nations Security Council, *Final Report on the Comission of Experts Pursuant the Security Council Resolution 780 (1992)*, Annex 241, n. 65, UN Doc. S/1994/674 (1994)
- ³ Uo.
- ⁴ A volt Jugoszláviában folyt háborúban elkövetett nemi erőszak ilyen megközelítése nagyon hasonlít ahhoz, ahogy Amerikában közelítik meg a nemi erőszak faji összetevőjét. Amerikai kontextusban a hangsúly a fekete erőszaktevő sztereotípiáján van és azon a gondolaton, hogy a fekete nők a nemi erőszak szempontjából kevésbé értékes áldozatnak számítanak.
- ⁵ *Zelene beretke* (Zöldsapkások), muzulmán paramilitáris szervezet.
- ⁶ A HOS a *Hrvatske oru ane snage* (Horvát fegyveres erők) rövidítése. Rendkívül brutális paramilitáris szervezet, tagjait főként a szélsőjobboldali-fasiszta *Hrvatska stranka prava* (Horvát Jobboldali Párt) tagjai közül toborozza.
- ⁷ *Hrvatsko vijeće odbrane* (Horvát védelmi tanács), a boszniai horvátok katonai szervezete. 1992-ben, a boszniai háború kezdetekor hozták létre.
- ⁸ Alija Izetbegovics, Bosznia-Hercegovina elnöke.
- ⁹ *Ustaše*, usztasák, horvát fasiszták, a horvát hadsereg tagjai a nácik védelmét élvező Független Horvát Állam fennállása (1941-1945) idején. Mint Gordana beszámolójából is kiderül, a radikális horvát nacionalisták is így nevezik magukat. A szerb oldalon a szót sértésként használják.
- ¹⁰ „Zločin i zločinima”, *Politika*, 1993. január 17., 23. o.
- ¹¹ *Les Noces barbares* című könyvében Jann Queffelec rendkívül érdekes elemzést adott azokról az ambivalens érzésekről, amelyeket a nemi erőszakból született gyerek iránt táplálnak az anyák.
- ¹² Lásd a 9. jegyzetet.

SZERGEJ ZSEREBKIN

A mai ukrán nőmozgalmak: nacionalizmus és feminizmus között*

1. Nemzeti politika és nőpolitika: az identitás keresése

Ma már klasszikusnak számító 1986-os *Feminism and Nationalism in the Third World* című tanulmányában Kumari Jayawardena¹ bemutatja a 19. és a 20. századi Ázsiában a feminizmus és a nacionalizmus között jelentkező kapcsolatot. A harmadik világban a női emancipációs mozgalom alapját az államok politikai függetlenségének elnyerése, a nemzeti identitás megteremtése és a társadalom modernizálására épülő nemzeti felszabadító harcok adták. A nemzeti függetlenség felé vezető út e szakaszán a feminizmus és a nacionalizmus kiegészítik egymást, összeegyeztethetők és egymással szolidárisak.

Mára a helyzet teljesen átalakult. A feministák és a nacionalisták világszerte – ha nem is ellenségesen, de legalábbis – gyanakvással tekintenek egymásra, amihez nagyban hozzájárultak Kelet-Európában és a szovjet utódállamokban² az elmúlt évtizedek etnikai harcai és nemzeti konfliktusai. Ukrajna ma egyike a volt Szovjetunió azon utódállamainak, ahol a nacionalizmus az állami politika rangjára emelkedett, a hivatalos politikai diskurzus szerepét játssza, és arra törekszik, hogy magába foglalja az összes többi társadalom- és kultúrpolitikai nézetet. A Szovjetunió összeomlása után aktívvá váló nőmozgalom, elsősorban a 19. század végi és 20. század eleji ukrán nőmozgalmak és nőszervezetek utódjának tekinti magát, melyek az ukrán nacionalizmus ideológiájával azonosultak.

A 90-es évek elején Ukrajnában a társadalmi élet különféle szféráit befolyásolni kívánó nőmozgalmak felerősödtek. Míg 1995 nyarán 11 hiva-

* Eredetileg megjelent: *The Contemporary Women's Movement in Ukraine: Between Nationalism and Feminism*. In: Jonathan Hanen (szerk.) *The Dialectic of the Universal and Particular*. IWM, Vienna, 1999, 45-60.

talosan nyilvántartott nőszervezet volt, addig 1997 végére számuk 85-re növekedett. A mai Ukrajna legnépszerűbb nőszervezetei a hagyományos típusú szervezetek. Ezek között találjuk a) a korábbi állami struktúrák utódszervezeteit; b) meghatározott társadalmi kérdések megoldására alakult nőszervezeteket (pl. a Katonaanyák Bizottsága); c) a politikai pártok tevékenységéhez kapcsolódó, illetve a nemkormányzati szervezeteket. E három típushoz tartozó szervezetek a nő társadalmi szerepéről rendszerint hagyományos képpel rendelkeznek, és egészében véve neokonzervatív beállítottságúak. Ezeknek a nőszervezeteknek és általában az ukrán nőmozgalomnak az a legfőbb jellemzője, hogy tevékenységük alapvetően az ukrán nemzetállam megeremtésének gondolatához kapcsolódik.

Emiatt a leginkább számottevő szervezetek még mindig azok, amelyek a 80-as évek végén és a 90-es évek elején alakultak. Ilyen például a Szozuz Ukrajinok (Ukrán Nők Uniója), a Szpilka Zsinok Ukrajini (Ukrajnai Nők Egyesülete) és a Zsinocsa Hromada (Nők Társasága). Ezek a szervezetek, melyek a 19. századi ukrán nőmozgalmak utódainak tekintik magukat, azt állítják, hogy egész Ukrajnára kiterjedő mozgalmat alkotnak, s így nemcsak tömegszervezet-jellegüket hangsúlyozzák, de az ukrán állam mint egész egységének és oszthatatlanságának az elvét is.

Az egész Ukrájnt átfogó szervezetek közül a legbefolyásosabbak a népszerű politikai pártok, rendszerint az úgynevezett „hatalmi pártok” nőtagozatai. A Zsinocsa Hromada és a Szozuz Ukrajinok Ukrajna két erős nacionalista pártja, az Ukrán Értelmiség Kongresszusa és a RUH női tagozatának tekinthető. A közelség olyannyira szoros, hogy e nőszervezetek vezetői a politikai pártok vezetőinek feleségei³.

A helyi és regionális nőmozgalmak, melyek számos konkrét társadalmi, kulturális és oktatási feladatot látnak el, és a nemzeti nőmozgalom legnagyobb létszámú csoportja, összességében kevésbé elkötelezettek a nacionalizmus mellett. De a különféle nőmozgalmak nagy része férfimozgalmakat is támogat és hazafias szövegeket hangoztat. Ide tartoznak mindenek előtt a kulturális-oktatási irányultságú nemzeti nőszervezetek, valamint a katonanyák szervezetei, amelyek a fentebb bemutatott országos nőszervezetekkel azonos ideológiai orientációt mutatnak.

Az ukrán nőszervezetek részvétele a legutóbbi nemzetközi női megmozdulásokon (különösen az 1995-ös Beijingi Nőfórumon), illetve a nemzetközi nőmozgalom hivatalos dokumentumaiban fellelhető referenciáik

arról tanúskodnak, hogy az ukrán nőmozgalmat korszerűvé kívánják tenni, és olyan státuszt szeretnének kivívni számára, amely lehetővé tenné a nemzetközi nőközösséghez való csatlakozást. Ahogy az megfogalmazódik az „Ukrán cselekvési program a beijingi Negyedik Női Világforum stratégiáinak megvalósítására” című anyagban, amelyet a konferencián 1996 júniusában számos ukrán szervezet elfogadott, az ukrán nőszervezetek szándéka az, hogy tevékenységüket „elsősorban nemzeti megközelítésből, a demokratikus ukrán állam megteremtése érdekében” fejték ki⁴.

Ezzel kapcsolatban a fórumon hozott „A nők szerepvállalása az Ukrán Állam felépítésében” (Kijev, 1996 június) című határozatban a Szojuz Ukrajinok, a Zsinocsa Hromada, az Olena Teliga Társaság és nyolc további ukrán nőszervezet felszólította az ukrán kormányt és a többi ukrán nőszervezetet, hogy kezeljék megkülönböztetett figyelemmel a következő társadalmi kérdéseket:

- „– az ukrán állam védelmét az állam- és nemzetellenes, valamint az alkotmányozási folyamatot gátló erőktől;

- azt a felismerést, hogy a szervezett nőmozgalom az államépítés fontos tényezője Ukrajnában;

- az igényt, hogy a kormány erősítse meg az ellenőrzést a hivatalos nyelvről szóló törvény betartása felett (minden közalkalmazott, állami szerveknél dolgozó és ott tisztséget viselő ukrán nyelvtudását ellenőrizni kell) stb.”⁵.

Az állami szintű ukrán nőszervezetek vezetői közül néhányan úgy vélik, hogy az ukrán állam függetlensége belső fenyegetésnek van kitéve, és állami iroda létrehozását javasolták az államon belüli nemzetellenes erők megfékezésére. „Az ukrán nők – állítja Olga Kobetz, az Olga Teligáról elnevezett nőszövetség elnökasszonya – nem érzik magukat és családjukat teljes biztonságban hazájukban. Így az elsődleges feladat – nemcsak a nők, hanem az egész társadalom számára – egy olyan ukrán állam megteremtése, ahol az ukrán nőknek nem kell félniük, hogy reggel arra ébrednek, az ukrán nyelv, az ukrán kultúra és ukrán lényeg törvényen kívülre vált. Márpedig ennek a veszélye fennáll. És nemcsak a külső megszállás veszélyére kell gondolkodnunk, hanem, ahogy látjuk, a társadalom azon erőire is, amelyek – még a Parlamentben is – az ukrán államrend ellen szólalnak fel”⁶. Kobetz asszony szerint a nemzetellenes elemek megtisztítását az állami alkalmazottak között kellene kezdeni, „akik a költségvetésből, azaz a mi zsebünkben kapják a fizetésüket, mégis az ukrán állam ellen beszélnek”⁷, közülük is legelőször

azokat a képviselőket kellene felelősségre vonni, akik bármiféle szövetséget szorgalmaznak Ukrajna és Oroszország között.

Erősen nacionalista beállítottságuk miatt az ukrán nőmozgalom vezetőinek pozíciója rendkívül ambivalenssé vált: az ukrán nőmozgalmat egyfelől a nemzetközi demokratikus nőmozgalom részének tekintik, és elismerik a nőmozgalom nyugat-európai és egyesült államokbeli eredményeit, másrészt viszont azt hangoztatják, hogy az ukrán feminizmus speciális helyzetben van, az ukrán nő ugyanis „mélyen a nemzetbe gyökerezve él”. Emiatt az ukrán nők vezetői biztosítani kívánják az ukrán államot, hogy „nem szólitának fel militáns feminizmusra”⁸ és, hogy „a feminizmus nyugati formája nem alkalmazható a mi helyzetünkben”⁹. A feminizmus „nyugati formája” értelmezésükben „annak elfogadása, hogy a nő minden szerencsétlenségéért a férfi okolható”. Úgy gondolkoznak, mint például Elena Krandakova, a Nőkérdésekkel, Anyasággal és Gyermekekkel Foglalkozó Ukrán Elnöki Tanács elnöknője, aki szerint „meg kell változtatni a köztudatot annak érdekében, hogy ne legyenek különálló 'női' és 'férfi' kérdések a társadalomban, hogy ezek ne mondjanak ellent egymásnak és ne álljanak harcban egymással.”¹⁰

A nacionalista politika hatalomra jutása miatt eredményezte Ukrajnában a nőpolitika háttérbe szorítását, mondhatni megsemmisítését? Miért gátolja és semmisíti meg az előbbi az utóbbit? Hogyan lehetséges az egyikről beszélni a másik fogalmainak felhasználásával, azaz hogy beszélhet a nemzeti öntudat a feminizmus nevében, és viszont? Ezeket a kérdéseket kell megválaszolni ahhoz, hogy értékelni tudjuk a jelenlegi ukrán, valamint szovjet utódállamok politikai helyzetét.

2. Az „ukrán nő” fogalma

Miközben az ukrán nőket gyakorlatilag megfosztották minden valós politikai szereptől, az ukrán nacionalista ideológia szerkezetében ma mégis ők töltik be a legfőbb politikai szimbólum szerepét. Az ukrán nőnek a „Berehinia” fogalmán alapuló modellje a 90-es évek nemzeti mozgalmának erősödő hullámát meglovagoló nőmozgalmak erőfeszítései következtében tett szert népszerűsége. „Berehinia” a keresztény istenanya és egy ősi szláv istennő, Berehinia ötvöződése, akit az anya megtestesítőjének, az egészség, az anyanyelv és a nemzeti önazonosság védelmezőjének tekinte-

nek. „Berehinia” az ukrán nő magatartásának és szociálpszichológiai jellemzőinek archetípusa. „Berehinia” (szó szerint az, aki óv és védelmez) az ideális anya és feleség megtestesítője, aki az ukrán család középpontja, valamint a nemzet erkölcsi és kulturális értékeinek őrzője. A Berehinia-ideált legteljesebben az ukrán parasztasszony testesíti meg, akinek egyetlen feladata az otthon rendbentartása és a gyerekek felnevelése. Nem a család irányítására törekszik, hanem arra, hogy megbízható támasza legyen a férjének, a gyermekeknek és az idős családtagoknak.

Emellett a történelem során nemzeti mítosszá vált az ukrán nő különleges státusza, az ukrán antropológiai és történeti irodalomban ugyanis azt olvashatjuk, hogy az ukrán nőknek alig volt részük diszkriminációban az elnyomott és függőségben élő orosz nőkhöz képest. Ezt a modern ukrán antropológia változatos történeti példákkal támasztja alá. Ilyen Jaroszlavna, Franciaország királynője, valamint Roxolána az ukrán-török szultánnő, vagy a Jaroszláv Mudrij-féle demokratikus ukrán „Russzkaja Pravda” (a régi kijevi törvényhozás) szembeállítás a patriarchális moszkvai „Domosztroj”-jal (a régi orosz családjoggal). Mindezek a példák az ukrán nő státuszának történeti eredetű magasabbrendűségét hivatottak igazolni az orosz nő helyzetéhez képest¹¹.

A Berehinia-elmélet csak mintegy tíz évvel ezelőtt jelent meg az antropológiában¹², és klasszikus példa arra, hogyan „talál ki hagyományt” a nacionalista politika (vö. az Erick Hobsbawm által leírtakkal).¹³ A Berehinia-fogalom rövid idő alatt nagy népszerűsége telt szert mind az ukrán antropológiában, mind az ukrán nőmozgalomban, a „Berehinia” név pedig egyes ukrán nőszervezetek nevébe is bekerült. A peresztrojkat követő időszakban Harkovban például az első nőmozgalmakat Berehiniának, illetve Miroszlavnának nevezték. A jelenlegi politikában érvényesülő ukrán nacionalizmusban három motívumot azonosíthatunk, melyekkel egybehangzik a Berehinia-elmélet: először, hogy az ukrán nemzet megszilárdításának feladata a falusiak szerepe; másodsor az ukrán erkölcsi értékek és a vallásos erkölcs közötti átfedést; harmadszor a nők reprodukív szerepének nemzeti szintű jelentőségét.

A Berehinia-fogalom kifejlesztői nemcsak az ukrán falu kultúrájának felélesztését vállalták magukra, hanem a paraszti öntudat felelevenítését is, melynek normái közé tartozik az engedelmesség, amit a gyerek a szülő iránt, a fiatal az idős iránt, a feleség a férj iránt tanúsít. Azok, akik ma a nem-

zet megerősítésének politikáját támogatják, hangsúlyozzák a falusiak fontos szerepét, mert ők „a nemzeti karakter jellegzetességeinek hagyományos hordozói”¹⁴. Feltételezik, hogy a falusi embereknek – és mindenekelőtt a falusi nőknek – támogatniuk kell a nemzet megerősödését, mivel „a városi ukránok egyre inkább elveszítik eredeti népi beállítottságukat és más értékrendre, más gondolkodásmódra térnek át”¹⁵. Az ukrán nyelv megújulása és az ukrán kultúra presztízsének növekedése érdekében az ukrán városokban „az államnak tervszerű nyelv- és kultúrpolitikát kell folytatnia,” amely „a nemzeti nyelv és kultúra állami védelmét, új ukrán nyelvű tévécsatornák stb. bevezetését”¹⁶ foglalja magában.

Ahogy az amerikai Ukrajna-szakértő, Marjana Rubchak rámutat, jelenleg igyekeznek ikonszerű képet alkotni az ideális nőiességről, és mindenekelőtt az ideális anyaságról, azért, hogy helyettesítsék a szocialista ikonográfiában „pl. traktorosnő és fejnő, azaz a szocialista munka hősnői” képében megjelenő ukrán nőképet, ám e képek nem a modern Ukrajnában mindennapi életet élő nőket ábrázolják.¹⁷ „Ezek a modern nők – írja Rubchak –, akik úgy hiszik, hogy e szimbólumok őket mindennapi életük dinamikájában ábrázolják, nem veszik észre, hogy ezzel éppen az ellentétes mítoszt, azaz a régi mítoszt erősítik.”¹⁸ A poszt-koloniális politikákról szóló modern tanulmányok jól ismerik a nőkép ilyenfajta felhasználását a nacionalista politikában. Több kutató rámutatott, hogy a nacionalista ikonográfia eme nőszimbólumai nem a nők valós helyzetéről és a nemzetállamban elfoglalt társadalmi státuszukról szólnak, hanem inkább a nemek közti egyenlőtlenségről árulkodnak. „Bár Britannia és Germánia nőnemű volt – írják a *Nationalisms and Sexualities* című kötet szerkesztői a Bevezetőben – női lakosaik élethelyzete ellentmondott ennek az ikonográfiának: a nacionalizmus sehol a világon és soha nem garantálta ugyanazokat a lehetőségeket a nők és a férfiak számára a nemzetállam javaihoz való hozzáférés tekintetében.” Mivel a nemzethez tartozás feltétele gyakran egy férfi polgárral kötött házasság volt, a nők „csak szimbolikusan tartoztak a nemzethez”, és ezzel az eljárással az emberek közötti különbségtételt juttatta kifejezésre a nemzet¹⁹.

A nacionalista ideológia nőábrázolása azért lehet sikeres, mert a közösség, a család és a hagyomány képzetén nyugszik. Mindamellet ez az ideális kép kevés a nacionalista diskurzus sikeréhez. Azt, amit egy ideológia mondanivalójából megértünk, mindig egyfajta elképzelés-keret

veszi körül, valamiféle ki nem mondott forgatókönyv szabályozza befogadását. Az elképzelés szerepét Oswald Ducrot az előítélet és a feltevés különbségének bemutatásával *The Saying and the Said* című 1984-es könyvében írja le. Az előítélet a beszédaktus szerves része. A feltevés válaszként jelenik meg arra a kérdésre, amely a hallgatóban szükségszerűen megfogalmazódik: „Miért beszélt így a beszélő? Miért mondta ezt?” A feltevés akkor jön létre, amikor a befogadó kibogozza a hallottak értelmét, így a feltevés mindig az elképzeléshez tartozik. Lacan vágy-diagramjában az elképzelést a jól ismert „miért mondta?”, „mit értett ezalatt?” kérdésre adott válaszként határozza meg.

A politikai diskurzusból az előítélet és a feltevés közötti szakadék feltelezi az ideológiai diskurzus jelentése és a feltevésként megjelenő elképzelés szükségszerű távolságát. A nőkre vonatkozó nacionalista-populista ideológia azért lehet sikeres, mert az ideológiai jelentés (pl. visszatérés a család régi erkölcsi értékeihez, a self-made man stb.) és a (faji, szexuális stb.) elképzelés lappangó szintje közötti különbség meghatározza azt, ahogy a befogadó megfejt az ideologikus kijelentés értelmét. A távolság nagysága hordozza a kimondott és a kimondatlan közötti kényes egyensúlyt. Eleve-nítsük fel például az oroszokkal kapcsolatos nacionalista szólásokat. Az ideológiai jelentés szintjén a nemzeti kommunisták erős, egységes Ukrajnát követelnek, amely egyenlően és testvérien viszonyul minden más nemzethez. Emögött azonban egy másik szinten másik üzenet van, amelyben az ukrán nacionalista mítoszok feléledését, az „imperialista” orosz néppel szembeállított ukrán nemzet felmagasztalását találjuk, a szexuális mítoszt a folyton paráználkodó oroszokról, akik ártatlan ukrán lányokat erőszakolnak meg. Felfedezzük tehát mindazokat az elképzeléseket, amelyekben a rasszizmus oly nagy örömét leli.

E fantáziaképek célja, hogy az egyén elképzelései közé beültesse az agresszorok (az oroszok) képét, akik fenyegetést jelentenek az anyanemzetre. Akárcsak az erősen patriarchális kultúrákban, az ellenséges katonák erőszakának áldozatul esett Ukrajna-Anya különleges jelentéssel bír ebben a diskurzusból: ez az a képzelt elem, amely a másik (orosz) nemzet tagját ellenséggé teszi. Az oroszok által meggyalázott anya képe dolgozik abban is, ahogy az ukránok országukra gondolnak. Az ukrán nemzeti mítoszok és költemények állandó kifejezése ez. Így ezt a képet újabb „fegyverként” foghatjuk fel, amellyel a nacionalisták sikerre viszik a nemzeti azonosság jelleg-

zetes, a polgárokat a Nemzet fiaiként és leányaiként, avagy érte meghalni kész katonáiként feltüntetető eszméjét.

Ahogy ez az ukrán kormányhoz intézett beszédeikből kiderül, az ukrán nacionalista nőszervezetek vezetői radikálisabb nacionalista pozíciót foglalnak el, mint a nagy nemzeti-demokrata pártok képviselői. „Az ukrán nő fogalmának” ideológiája kulturális alapul szolgál ahhoz a merev politikai irányhoz, amelyet az ukrán nacionalista nőszervezetek vezetői követnek. Egyfelől hangoztatják, hogy „politikai nézetektől függetlenül szükséges a konszolidáció”²⁰, másfelől kijelentik, hogy az egység csak „a hazafias erők között lehetséges, nem pedig a társadalom minden rétege és minden ideológiai áramlata között”²¹.

Az ukrán nőmozgalom sok szereplője megrémül attól, hogy ha a mozgalom elveszíti sajátos nemzeti karakterét, hiszen akkor nem lesz többé „eredeti” ukrán nőmozgalom. Mára azonban kiderült, hogy ha az ukrán nőmozgalom nacionalista irányultsága minden más irányt elnyom, akkor ugyan nem tűnik el feminista jellege, viszont megszűnik nőmozgalomnak lenni. Atena Pasko, a *Szozuz Ukrajinok* elnökszövege vonja le ezt a következtetést, amikor elveti az összefogás lehetőségét azokkal a nőmozgalmakkal, „amelyek közönyösek függetlenségünk jövőbeni sorsa iránt”. „Így – folytatja Pasko – az egyesülésnek már az alapja is elítélendő, mert arra szólít, hogy nemi alapon és ne a politikai nézetek alapján egyesítsünk nőszervezeteket. Mi nem az egész parlament elnöksítéséről beszélünk, hanem politikai választásról...”²²

Mennyire megkerülhetetlen ez a kettős forgatókönyv a jelenkori ukrán nőmozgalom fejlődésében, és van-e a nemzeti nőmozgalomnak lehetősége egy harmadik, kompromisszumot jelentő út megtalálására? Ez az elméleti kérdés igen sürgetően jelentkezik nemcsak az ukrán, hanem minden posztkoloniális és posztkommunista nőmozgalom számára.

E kérdésre adott válaszában Partha Chatterjee kijelenti, hogy ha a nemzeti politika és a nőpolitika viszonyát vizsgáljuk, mindenek előtt tisztáznunk kell, hogy mit jelent a „politika” fogalma ebben a kontextusban.²³ Chatterjee szerint a gyarmatosítás utáni társadalmak aktivitása sajátos, regulatív jellegű és tudatalatti szinten működő politikai aktivitás. Ezért a nacionalizmus kritikai és dekonstruktív megragadása kulcsfontosságú a posztkoloniális társadalmakról és a nőmozgalmakról folytatott gondolkodás során. *Nationalist Thought and the Colonial World* című könyvében azt írja, hogy a nacionalista politikai ideológia

igen specifikus jellege ellenére az általánosan értelmezett politikával azonosítja magát, a nacionalizmus „képzelt közösségét” pedig a közösség legautentikusabb egységének vagy formájának tekinti. Ezért a nőkérdést is nacionalista kifejezésekkel kell megfogalmazni, azért, hogy jogosan tarthasson igényt a „politikai” jellegre. E nyomás hatására a nők vagy arra kényszerülnek, hogy saját, elkülönült politikai autonómiára tegyenek szert, vagy, hogy más racionális-integratív politikát alakítsanak ki, de úgy, hogy közben ne hogy bármiféle totalizáló ernyő hatókörébe kerüljenek.

Kétségtelen, hogy a politikáról és a politikai cselekvés természetéről alkotott homályos fogalom szolgál alapul az ukrán nők vezetői által hangoztatott ideológiai érveléséhez. Írásaikban és beszédeikben fellelhető egyfajta tudattalan vágy a politikai cselekvésre, de nem kísérik meg elemezni az ilyen cselekvés mechanizmusát, és nem foglalnak állást annak valamely fajtája mellett. Az ukrán nőmozgalom a politikai magatartásnak kizárólag egy formáját ismeri, azt, amelyik elismeri a központi államhatalom mindenhatóságát. Felhívásaik a kormány felé, hogy „ne engedjenek meg ukrán-ellenes hangokat”, „szigorítsák meg az állami ellenőrzést”, és így tovább, annak elfogadásán alapulnak, hogy a központi hatalmi szervek a politikai döntéshozatal és a politikai cselekvés kizárólagos szereplői.

Ez a helyzet ma sok ukrán férőpolitikus stratégiáját kedvezően befolyásolja, mert abban érdekeltek, hogy híveik elfogadják az állam elnökének politikai kurzusát és nem abban, hogy saját programot dolgozzanak ki. Köztudott, hogy Ukrajnában ma a politikai siker döntő tényezője nem a politikai program, hanem a politikus személyisége („teste” – a Gilles Deleuze által használt értelemben), mely jelzi, mennyire várható tőle sikeres pártkarrier. A legutóbbi választásokat elemezve az ukrán politológusok megfigyelték, hogy az ország politikai küzdőterét nem pártok uralják – amelyekből egyébként több mint 40 van – hanem egyének. Ezért az átlagos szavazó inkább adja voksát a régi nomenklatura egy-egy tagjára, mint valamelyik új politikai formációra.²⁴

A nyugati és különösen az amerikai feminizmus a következő kérdésekben áll szemben az ukrán nőmozgalommal: a hagyományos erkölcs értékelése, a nő családban betöltött szerepének az értékelése, a vallásos értékek hiánya, a szexuális kisebbségek jogainak elismerése stb. Nem lehet elsiklani afelett, hogy az ukrán nemzet ikonográfiájából a nő szexualitásának minden formája ki van zárva. Az ukrán kultúra erotikus vagy szexuális vonatkozásait pedig sem

Ukrajnán belül, sem az Ukrajnát kutató külföldi központokban soha nem tanulmányozták még. Az ukrán kultúra nőábrázolásainak politikai szimbólumrendszere feltételezi az ukrán lányok és asszonyok teljes ártatlanságát. Az ukrán nőmozgalmak és nacionalista vezetőik számára a nyugati radikális feminizták férfiakkal és patriarchális hagyományokkal szembeni ellenséges és agresszív beállítottsága a legkevésbé elfogadható. A „patriarchális politika” mint olyan nem szerepel az ukrán nők vezetőinek szótárában. Az ukrán nacionalista politika szimbólumrendszerében a férfi képe rendszerint összekapcsolódik a sebezhetőséggel és a szenvedéssel: kozákok szenvednek a török és tatár fogságban; Sevcsenko jobbjágy, akit később száműztek; az ukrán lázadó hadsereg katonái meghalnak az ukrán függetlenségért; stb. Az ukrán nő ikonográfiai szerepe a férfi támogatása és a Berehinia-funkciók ellátása mind a férfi, mind az állam vonatkozásában. Ezért ma, amikor az ukrán nőmozgalmak és nőszervezetek helyet kérnek maguknak a nemzetközi nőszervezetek között, egzisztenciális választás előtt találják magukat: vagy valóban harcolni kezdenek a nemi diszkrimináció ellen, vagy betöltik ikonográfiai küldetésüket s a nemzet és a nemzetállam támaszává válnak.

A nacionalizmus és a nőmozgalom problémájával foglalkozó kortárs nyugati feminista irodalom mindenekelőtt a nőmozgalmak és a nacionalista mozgalmak divergenciáját hangsúlyozza, amire a 90-es évek elején figyeltek fel (a legtipikusabb példa erre az algériai és az Arab Emirátusok-beli helyzet), akárcsak a nacionalista politika egyre destruktívabb jellegére és a nőekkel szembeni erőszakkal való összefüggésére.²⁵ A szerzők különös figyelmet fordítanak a kelet-európai és a volt szovjet államokban jelentkező etno-nacionalizmus destabilizáló hatására, az itt különösen megnövekedett konfliktusveszélyre és a nőekkel szembeni erőszak kedvezőtlen alakulására.

Zillah Eisenstein *Hatreds: Racialized and Sexualized Conflicts in the 21st Century* című 1996-os könyvében a nacionalista politika nőekkel szembeni agressziójának növekedését vizsgálja. Kiemeli annak fontosságát, hogy Kelet-Európában a kommunizmussal való szakítás után hatalomra kerülő férfi-demokráciákat később az etnikai nacionalisták döntötték meg. „A demokrácia a kommunizmust volt hivatott megdönteni – írja Zillah Eisenstein –, ezután pedig a nacionalizmus megdöntötte a demokráciát. Ez a régi-új nacionalizmus uralja a huszonegyedik századot.”²⁶ A „rég-új nacionalizmus” régi gyűlöleteket éleszt újra: a rasszizmust, az antiszemitizmust és a nemek közti ellentétet. Eisenstein megjegyzi, hogy amikor Benedict

Anderson a nemzetről mint „képzelt közösségről” írt, a nacionalizmust pedig a testvériségről, a hatalomról és az időről való újfajta gondolkodásnak nevezte, akkor a szeretet fogalmaival ábrázolta a nemzetet. Ma azonban ez a „képzelt közösség” fantáziavilág, amelyben a nők jelen vannak, de hallgatásra vannak ítélve. A testvériség fivérek közt jön létre. A nő szimbolikus fantáziaképe láthatatlanul látható és a nemzet anyjaként jelenik meg. Egyszerre jelenlévő és virtuális. „Mivel a nemzeteket nőalakok szimbolizálják – írja Eisenstein –, az etnikai tisztogatás félelmeit és vágyait a női testre irányítja. A nőket egyrészt tisztelik és bálványozzák, másrészt megtámadják, kínozzák, megerőszakolják és gyakran meg is gyilkolják.”²⁷

A nacionalizmus és a nőekkel szembeni erőszak kapcsolata az, amire a nyugati feministák ráirányítják a figyelmet írásaikban, és ami fölött az ukrán hazafias nőszervezetek vezetői szemet hunynak. Az a politikai és polgári válaszüt, amely előtt ma az ukrán nőmozgalom áll, nem könnyű. Az ukrán nők megalapozottan félnek, hogy a nyugati típusú feminizmus a nyomtatott szövegekben, a médiában, az oktatásban és a pénzforrások számára a modern női diskurzus uralkodó típusa marad, pedig ez a fajta feminizmus nem érvényes az eltérő társadalmi feltételek között élő nőkre²⁸. Emiatt az ukrán nőszervezetek úgy érzik, jogosan bizalmatlanok a nyugati feministákkal és jogvédő módszereikkel szemben, és jobban szeretnék megtartani saját módszereiket. Ez elsősorban a kormány felszólítása, hogy állapítson meg kvótát a nők számára a hatalmi struktúra minden szintjén. Ám bizonyos szempontból mellékes, hogy mennyire tűnnek szokatlannak a nyugati nőmozgalom módszerei az ukrán nők számára, és az is, hogyan alakul a jövőben a nyugati feminizmus és a posztsovjet/posztkoloniális nőmozgalom viszonya. Ezen a szinten még van választási lehetőség. Azonban ha nacionalista politikához fűződő közvetlen erőszak fenyegeti a nőket, akkor nem hozhatnak alternatív döntéseket. Az erőszak a nacionalizmus végző érve a nő ellen, amivel szemben a nőmozgalom kizárólag az antinacionalista politika következetes végigvitelét választhatja.

3. A mai ukrán nőmozgalom jellemzői

Végezetül vizsgáljuk meg a mai ukrán nőmozgalmak főbb tendenciáit, és azt, hogy melyek a demokratikus és független nőmozgalom kialakulását elősegítő legfőbb tényezők.

A szovjet hatalom hosszú évei során Ukrajnában nem jelentkeztek társadalmi mozgalmak, mivel a totalitárius típusú berendezkedés számára a társadalmi mozgalmak létezése azt jelentette volna, hogy a Szovjetunió belső politikai helyzetét az állami ellenőrzésen kívül eső tényezők határozzák meg. A helyzet mind a mai napig nem változott, mivel a nőmozgalom, valamint az ahhoz hasonló társadalmi mozgalmak a neokonzervatívizmuson, a központosításon és a nőkérdésnek az állami érdekek és a nacionalista ideológia alá való rendelésén nyugszanak. Az ukrán nőmozgalom demokratikus fejlődését súlyosan akadályozta, hogy a korábbi ukrán ellenzék egyesült a nacionalistákkal, továbbá a volt pártnomenklatúra „nemzetivé” és „demokratikussá” átvett tagjaival, akik megtartották a főbb kormányzerveknél azelőtt elfoglalt pozícióikat.²⁹

1. Az ukrán nőmozgalom demokratikus fejlődését leginkább hangsúlyos nacionalista és neokonzervatív jellege akadályozza. Egészében véve az ukrán nők jogait és érdekeit – mint amilyen a családhoz és az egészséghez való jog – nem sajátosan női, a nemzeti érdekektől és a nemzetállam építésétől független kérdésekként vetik fel. Az állami és nemzeti érdek elsőbbsége jelenik meg a mai ukrán nőmozgalomban éppúgy, mint a 19. században. A konzervatív ideológia tételének hatása, amely szerint „a nő rendeltetése az anyaság”, mind a szovjet, mind a posztszovjet időszakban megmutatkozik abban, hogy az ukrán nők nem azonosítják magukat önálló társadalmi csoportként, nem tulajdonítanak maguknak más érdeket, mint a család érdekét, és a nemi egyenlőtlenség tényét nem kezelik a társadalmi élet egészének problémájaként.

Sőt, az ukrán nőmozgalmak ideológiájukból kiűzik a feminista álláspontot és érdekeket, mivel ezek nem illeszkednek a patriarchális nemzeti kultúra és a hagyományos család restaurálását célzó neokonzervatív tendenciába. A Zsinocsa Hromada választási jelmondata 1994-ben ez volt: „A jól szervezett, hagyományos ukrán család a jól szervezett Ukrajna alapja!” A mai munkaerőpiac kiélezett viszonyait ismerve azonban a családi tűzhely mellé visszatérő nő szlogenje politikai cinizmusnak hat: ebből a szempontból a hangzatos jelmondat a munkanélküliség elnöiesedését takarja.

2. A jelenlegi ukrán nőmozgalom alaptervekenysége nem hasonlítható a nyugati nőmozgalmakéhoz. A posztszovjet társadalmak köztudatában a nő politikai aktivitásának fogalma egyszerűen csak a kommunizmus női pártaktivistáit eleveníti fel. A kommunista időkben a pártban vezető szerephez jutott

nők sajátos attitűdöt képviseltek. Szürke, alakjukat elrejtő ruhában jártak, frizurájuk előnytelen, de ápoltság volt, tekintetük pedig nem kihívó. Bürokratikusabbak voltak férfi kollégáiknál, és a férfias irányítási módszereket részesítették előnyben. A szovjet totalitárius gépezet rémének a szimbólumai voltak. A társadalmilag aktív nő eme képét a posztszovjet köztudat elutasítja.

Nézetem szerint azonban a nők társadalmi alaptervékenységének hiányát a posztszovjet ukrán társadalomban főként az a különbség okozza, amely a hivatalos, konzervatív ideológia és az ukrán nő valódi élete között áll fenn. Az első szerint a nő legfontosabb szerepe az anyai funkció betöltése, a gyakorlatban azonban a nő a legfőbb termelőerő a társadalomban.

Csak a nőkre vonatkozó hivatalos ideológia megváltoztatása után tudatosodhat a társadalomban a nemi megkülönböztetés ténye, és csak ezután ismerhetik meg a nők saját jogaikat. E cél eléréséhez az szükséges, hogy a nők tömegei fejtsenek ki társadalmi tevékenységet helyzetük megváltoztatása érdekében. Emellett a nők társadalmi alaptervékenysége nem fog szükségszerűen a hagyományos politika modellje szerint szerveződni. A nyugati nőmozgalmak példája azt mutatja, hogy a nők helyi szinten kifejtett tevékenysége hatékonyabb, mint az általános, állami szinten történő cselekvés. A nők ma rendszerint csekély mértékben vesznek részt a hagyományos hatalmi formák működésében, mint amilyenek a politikai pártok vagy szervezetek. Helyi szinten azonban a nyugati nők számtalan civil szervezetet és közösséget alakítanak (érdekek, közelség, település vagy szakmai közösség alapján) amelyekben keresztül ténylegesen befolyásolják a társadalom életét helyi szinten. A hagyományos politikai gyakorlat és elmélet nem számol a nők helyi szintű társadalmi cselekvésével, ám a nyugati nők példája azt mutatta, hogy ez hatásos és élő forma.

3. Az ukrán nőmozgalom nem fejlesztette tovább a 19. század feminista hagyományát. A nemzet érdeke, és nem a nő mint a társadalom tagja állt a 19. századi ukrán nőmozgalom gondolkodásának középpontjában. A nők jogainak kérdése másodlagos volt a független Ukrán Állam kérdése mögött.

4. A kortárs ukrán nőmozgalom konzervatív beállítottságát elősegítette az a politikai irányzat, amely a nacionalista és a kommunista ideológia összefogásából született. Néhány feminista irányultságú nőszervezet a mozgalom perifériájára is szorult emiatt.

5. A jelenlegi ukrán nőmozgalom egyik sajátossága politikai manipuláló ereje. A „nőkérdések” nagy népszerűsége tettek szert az 1995-ben

Beijingben a nők helyzetéről tartott ENSZ-konferencia és a Nők Világforumuma után, mind a pártok, mind az Ukrán Állam szintjén. Ennek alapján a nőkre vonatkozó állami politika két fő állomását különböztethetjük meg:

„Beijing előtt” a nőkérdés szőnyeg alá söprésének politikája dominált az országban.

„Beijing után” és a nőkre vonatkozó nemzetközi megállapodások aláírása után az állam mesterkél, színpadias módon kezdett viszonyulni a nőkérdéshez.

A nőkérdések látszatzmegoldása Ukrajnában azonban valódi veszélyt jelent a nőmozgalom számára, hiszen a volt Szovjetunió köztársaságainak kommunista rendszerei ugyanezen „kettős mérce” segítségével oldották meg a nőkkel kapcsolatos kérdéseket. Az ideológia és a hivatalos álláspont a nő és a férfi egyenjogúságát hirdette, miközben a gyakorlatban a szovjet társadalom mélységesen patriarchális volt. Ugyanígy a közélet szintjén a szovjet társadalomban minden a kommunizmus eredményeit hirdette, és a pártrituálék rendje szerint zajlott, ám az egyének magánéletükben ellentétes túlélési modelleket követtek, és egyáltalán nem bíztak a kommunista ideológiában. Az e cinizmus és színpadias hozzáállás révén létrejött kettős mérce tette lehetővé, hogy a kommunista rendszer oly sokáig fennmaradjon. A hatalom titka és hatékonysága, ahogy Michael Foucault mondja, abban áll, hogy a rendszer fenntartása érdekében nem feltétlenül szükséges tudatosan hinni ebben a rendszerben. Elegendő gépiesen végrehajtani rítusait, és nem vonni nyilvánosan kétségbe azokat.

Az állami politikában, sőt magában a nőmozgalomban is jelentkező mesterkél, színpadias hozzáállás a legfőbb akadálya ma a független és demokratikus nőmozgalom kialakulásának Ukrajnában.

Fordította: Füzesi Piroska

JEGYZETEK

¹ Kumari Jayawardena: *Feminism and Nationalism in the Third World*, London, 1986.

² Ld. Valentine M. Moghadam: *Feminism and Nationalism*, 3. o. In: Valentine M. Moghadam: *Gender and National Identity. Women and Politics in Muslim Societies*, London, New Jersey, 1994.

- ³ Ld. Natalia Afanaszjeva: *A nőkérdés a totalitarizmus utáni Ukrajnában*, 170. o. In: *A beijingi stratégiák: Ukrán cselekvési program. A Nők IV. Világfóruma Ukrán Konferenciájának anyagai* 1996. június 20-22. Zsinocsa Hromada, 1996. (ukránul)
- ⁴ *The Program of Actions in Ukraine for Realization of the Strategies of the IV-th World Women's Forum in Beijing in September, 14-15, 1995*, 208. o. In: *The Beijing Strategies: The Program of Actions in Ukraine*.
- ⁵ A nők szerepvállalása az Ukrán Állam felépítésében (Határozat) 72-73. o. In: *A beijingi stratégiák: Ukrán cselekvési program* (ukránul)
- ⁶ Olga Kobec: *A Nők IV. Világfórumának üdvözlése*, 10. o. In: *A beijingi stratégiák: Ukrán cselekvési program* (ukránul)
- ⁷ Uo.
- ⁸ A Zsinocsa Hromda vezetője, Marija Dratch beszéde az első parlamenti meghallgatáson, melynek célja az ENSZ mindenfajta nemi diszkrimináció megszüntetésére vonatkozó határozatának a megvalósítása, 177. o. In: *A nő és a demokrácia című tudományos és gyakorlati konferencia anyagai* (ukránul)
- ⁹ Elena Krandakova: „A Nők IV. Világfórumának döntései és javaslatok a 'Családtervezés', 'Az ukrán gyermekek' és 'Az ukrán nő' című állami programokhoz” 14. o. In: *A beijingi stratégiák: Ukrán cselekvési program* (ukránul)
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ Valentina Bondarovszka: *A nő pszichológiai státusza Ukrajnában: út az új pszichológiai modellekhez*, 82. o. In: *A nő és a demokrácia című tudományos és gyakorlati konferencia anyagai* (ukránul)
- ¹² A Berehiniát Vagyim Skuratovszkij (1988) és Vaszil Ruban (1992) vezette be az ukrán antropológiába.
- ¹³ Ld. Erick J. Hobsbawm: *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1977.
- ¹⁴ Hanna Szkriptyik és Lidija Orel: *A nemzet megerősödésének problémája az ukrán társadalomban az ország általános demokratizálódása szempontjából*, 35. o. In: *A nő és a demokrácia című tudományos és gyakorlati konferencia anyagai* (ukránul)
- ¹⁵ Uo.
- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ Ld. J. Marjana Rubchak: *Christian Virgin or Pagan Goddess: Feminism Versus Eternally Feminine in Ukraine*, 315-330. o. In: *Women in Russia and Ukraine*, szerk. Rosaline Marsh, New York, 1996.
- ¹⁸ Marian Rubchak: *Woman as Icony in Ukrainian Post-Soviet Culture* 148. o. In: *The Beijing Strategies: The Program of Actions in Ukraine*.
- ¹⁹ *Introduction*, 6. o. In: Andrew Parker, Mary Russo, Doris Sommer, and Patricia Yaeger (szerk.) *Nationalisms and Sexualities*, New York and London, 1992.
- ²⁰ *A Női Civilszervezetek Találkozóját követő nyilatkozat*, 198. o. In: *A beijingi stratégiák: Ukrán cselekvési program* (ukránul)
- ²¹ Atena Pasko: *Hasznos-e az egyesülés?* 193. o. *A beijingi stratégiák: Ukrán cselekvési program* (ukránul)
- ²² Uo. 194. o.

- ²³ Ld. Partha Chatterjee: *Nationalist Thought and the Colonial World*, Delhi, 1986, 50. o.
- ²⁴ Ld. Vlagyimir Feszenko: *Politikai elit Ukrajnában*, 4. o., In: *Panorama*, 1996 dec. 23. (oroszul)
- ²⁵ Ld. Anne McClintock, *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Context*, New York és London 1995, 383-386. o.; In: Valentine M. Moghadam: *Gender and National Identity. Women and Politics in Muslim Societies*, London és New Jersey 1995, 3-6. o. és 150-152. o.
- ²⁶ Zillah Eisenstein: *Hatreds: Racialized and Sexualized Conflicts in the 21th Century*, New York and London, 1996, 45. o.
- ²⁷ Uo. 58. o.
- ²⁸ Ld. Anne McClintock: *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Context*, 384. o.
- ²⁹ Michael Ignateff, a University of British Columbia professzora megkérdezte Leonid Kravcsukot, a peresztrojka utáni Ukrajna első elnökét: „Hogy válik nacionalista egy kommunistából?” Kravcsuk a következőt felelte: „A függetlenség elnyerésekor a 'kormányzás művészetét' ismerő emberek a három és fél millió párttag közül kerültek ki. Új személyek is színre fognak lépni, de őket előbb még képezni és tanítani kell. És mellesleg mi olyan rossz abban, ha valaki kommunista? Néhányan közülük sokkal demokratikusabban gondolkodnak, mint az úgynevezett demokratikus ellenzék.” (Michael Ignateff: *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism*, New York, 1993, 114. o.)

KÖZÉP-EURÓPA ÉRTELMEZÉSEK

BOJTÁR ENDRE

A közép- és kelet-európai összehasonlító (irodalom)történet mai lehetőségeiről

Az irodalomtörténésznek, amikor rövid helyzetfelmérést próbál készíteni a legújabb helyzetről, először azt az „időtlen” irodalom- és művészetelméleti okot kell említenie, amely miatt kétséges, hogy egyáltalán létezik-létezhet-e a térségnek valamiféle irodalmi közössége (s amely ok miatt – az időről időre megfogalmazott nagyszabású tervek ellenére – eddig még sehol a világon nem készült a régió minden irodalmát átfogó, komoly kutatáson alapuló irodalomtörténet): az összehasonlító irodalomtörténet, a komparatiztika, amely ezt a közösséget teremti, „feltalálja”, az esetek döntő többségében nem az irodalom alapegységével, a – minél egyedibben értékes, annál összehasonlíthatatlanabb – irodalmi műalkotással foglalkozik, s ezért – sarkítva fogalmazva és szigorúan véve – nem irodalomtudományi diszciplína, hanem a történetírás szolgálólánya. Az irodalmi művet és a bármiféle irodalomtörténeti általánosítást elválasztó áthidalhatatlan szakadékról mondja Arnold Hauser: „Mint a történelmi jelenségek általában, a művészi stílus, a teljesítmény és a személyiség egyszeri. Történelmileg épp a legkevésbé érdekes és releváns vonásaik azok, amelyek változatlanul megmaradnak vagy megisméltődnek bennük. A történelem során adódhatnak ugyan tipológiailag hasonló konstellációk, ezek azonban sohasem teljesen azonosak, s ennek megfelelően legfeljebb a művészi jelenségek többé-kevésbé általánosítható tipológiájáról beszélhetünk, amely azonban soha nem képes számot adni a valóságos fejlődés finomabb elágazásairól.” (Hauser 1964, 355) Az is világos, hogy minél magasabb az általánosítás szintje, vagyis például minél több irodalmat hasonlítunk össze, annál szegényesebb lesz

a közös jegyek alapján megvonható átlag tanulása – esetleg csupán annyi, hogy az egymás szomszédságában élő népeknek célszerű békében-barátságban élni egymással; s ez bármennyire fontos és megszívlelendő, valljuk be, mégsem szintisztán irodalmi-esztétikai tanulság, s legfeljebb az irodalom lehetőségeinek a külső körülményeit illeti.

A kétely másik, most már általában a regionális történetírásra vonatkozó forrása az, hogy a régió fogalmát lehetetlen egyszer és mindenkorra, végérvényesen meghatározni. Ahogy a földrajztudós H. Schmitthenner írja, „aki 'igazi' régiókat akar találni, az mintha a kör négyyszögösítését akarná megvalósítani” (idézi Veyne 1971, 50). Ebből persze nem következik a fogalom szubjektív jellege, hanem csak az, hogy a régió vagy civilizáció: nézőpont kérdése (Veyne 1971, 58), létezése mindig „virtuális”. Objektívnek hitt, természettudományos (geológiai-topográfiai, klimatikus, növényföldrajzi stb.) ismervek alapján is csak annyit mondhatunk, hogy régióknak valamiféle átmenetet képez Európa közepén nyugat és kelet, észak és dél között, amelybe a történész szempontjaitól függő változó összeállításban esetenként beletartozhat Svájc, Németország, Ausztria, Olaszország, Albánia, Görögország, illetve Finnország, a balti államok és Oroszország-Szovjetunió (Ukrajna, Fehéroroszország) is. (Bonyolítja a helyzetet, hogy a térség kultúrája, főként „magas” kultúrája többnyire nyugati típusú, míg politikai-gazdasági szerkezetei, általában az „élete” keleties. Evvel magyarázható, hogy az „alpra” figyelő gazdaságtörténészek régióknak nagy részét jó lelkiismerettel Kelet-Európához sorolhatják, míg a szellemtudományok képviselői, ugyancsak cáfolhatatlan tények alapján, Nyugat-Európához.)

Tekintve, hogy a régió akármilyen körülhatárolása és elnevezése (*Mitteuropa*-Közép-Európa, *Zwischeneuropa*-Köztes-Európa, Délkelet-Európa, *Central Europe*, *East-Central Europe*, *Central-Eastern Europe*, *Eastern Europe*, *Central- and Eastern Europe*, Kárpát-Európa, Dunatáj, Balkán-Európa, *borderlands of Western civilizations*) magában foglalja Magyarországot, a kérdésnek magyarul van talán a legbőszégebb szakirodalma.¹ Ebből az derül ki, hogy a fogalom mindenkorai meghatározását nem is hogy történelmi, mint inkább egyenesen (napi) politikai szempontok irányították, amelyek ráadásul legtöbbször a térségen kívül eső nagyhatalmaktól származtak.² (Ezt bizonyítja az az egyetlen meghatározás is, amelyben Magyarország nem szerepelt: az 1920-as évek elején a franciák által feltalált *L'Europe Centrale* – amelyet a prágai kormány ugyanilyen címen kiadott hetilapja kép-

viselt – csak a kisantant államokat, Csehszlovákiát, Romániát és Jugoszláviát foglalta magába, mondván, hogy a magyarok csak a németek, sőt, egyenesen a poroszok segédnépe, *Hilfsvolkja*.)

Kezdetben volt a kettes osztat (nyugat-kelet, vagy a monarchia osztrák bürokráciájának nyelvén: Ciszlajtánia és Transzlajtánia) (*Zisleithanien-Transleithanien*), amely legtöbbször azonosította Nyugat-Európát Európával. Ennek volt híres-hírhedt kifejezése Klemens Metternich mondása: „Ázsia a Landstrasse végén kezdődik”, amelyre rímel Jozsef Brodskijnak az 1980-as évekből származó *bon motja*: Kelet-Európát, Oroszországot nevezhetjük Nyugat-Ázsiának is.³ A kettes osztat tovább élt a hidegháború idején. Kelet-Európát ekkor nyugaton szovjet tömbnek, keleten pedig szocialista országoknak hívták.⁴ Politikai indítatása volt a hármas osztat újbóli bevezetésének is: amikor az 1970-80-as években a cseh, lengyel és magyar értelmiség „németellenített” formájában feltámasztotta Közép-Európa fogalmát, annak nyilvánvalóan szovjetellenes éle volt. Ennek az – egyébként hamarosan továbbbővülő – Közép-Európának a múltbeli elődjét sokan a Habsburg-monarchiában vélték felfedezni, mások – például Bibó István nyomán Szűcs Jenő – egészen a középkorig nyomozták vissza.⁵

Ilyen állapotban talált bennünket a berlini falat leomlasztó 1989-91-es rendszerváltozás. Sokan voltak olyanok – köztük vezető politikusok is –, akik számára az amúgyis csak értelmiségi képzelgésekben létező Közép-Európa egy csapásra elvesztette vonzerejét, hiszen mi, közép-európaiak mindenféle regionalitást átugorva automatikusan visszakerültünk, vagy a legközelebbi jövőben visszakerülünk egyenesen Európába (értsd: Nyugat-Európába).

Eltűnt Közép-Európa a Huntington-követők véleménye szerint is. Miután a németek (osztrákok) úgymond „végleg” a Nyugathoz, az oroszok (ukránok, fehéroroszkok) pedig a Kelethez kerültek, a civilizációs választóvonal egyszerűen keletebbre tolódott, s most a németek és oroszok közötti térséget szeli ketté, mégpedig úgy, hogy etnikai vagy államhatárookra sincs tekintettel: vannak, akik úgy tartják, hogy Nyugat-Európa már nem a Lajtánál, hanem Magyarországot kettéosztva a Dunánál ér véget, (s Magyarország Dunától keletre eső területei ily módon már egy másik, keleti civilizációba tartoznak), míg mások Románián belül látják a határt húzódní (Erdély és a Bánság Európa, a többi román terület már „Balkán”).

S végül, Közép-Európa többé a nyugat számára sem létezik. Látnunk kell, hogy a térséget az Európai Közösség politikailag újra alegységekre

tagolta: jelenlegi és leendő NATO-tagok, az Európai Unióhoz csatlakozók első köre, második köre stb., s ebben az újrafelosztásban Közép-Európa nem szerepel. Közép-Európa most azok számára jelenik meg az ígéret földjeként, magyarán most azok akarnak hevesen legalább közép-európaiak lenni, akiket a központ, az Európai Unió a félperifériára vagy a perifériára sorolt be: Vilniusban 1998-ban jelent meg a bohemista Almis Grybauskas szerkesztésében a litván *Vidurio Europa* (Közép-Európa) című negyedévi lap, amelynek első számából az derül ki, hogy nemcsak a litvánok tartoznak vagy szeretnének tartozni Közép-Európához (ezt igazoló legnyomósabb történelmi érvek az, hogy a lengyel, cseh és magyar királyokat is adó Jagelló-dinasztia litván származású volt), hanem a lettek és a nyomorult helyzetben lévő fehéroroszkok is. Szintén ezt példázzák a románok, akikre egészen a legutóbbi időkig az inkább elzárkózó, a térség másik nem-szláv népével, a magyarral együttműködni nem óhajtó és magukat a nyelvrokonság miatt a „művelt Nyugat”, a franciák előrsének tekintő magatartás volt a jellemző, de az 1990-es évek végén Adriana Babeti és Cornel Ungureanu vezetésével Romániában is színre lépett a közép-európai gondolatot hirdető és terjesztő *A treia Europa* (A harmadik Európa) nevű alapítvány, amely ugyanezen a címen évkönyvet is ad ki.

Ákárhogy is hívjuk a térség rendszerváltozást megelőző közösségét (Közép-Európa, Kelet-Európa, szocialista országok), s az néha akármennyire is koncentrációs tábor, börtön volt, megszűnése veszteségekkel is járt, hiszen – sokszor a hivatalos kultúrpolitikával szembeszegülve, máskor a „szocializmust építő népek közösségét” hirdető szövegeket kihasználva – kultúrájában számos közös érték jött létre: a börtön alkalom lehetett, alkalom volt cellatársaink jobb megismerésére is. A falak leomlása után mintha minden korábbi fogoly boldogan hazament és bezárkózott volna saját kis kuckójába (ha volt neki; ha nem, akkor annak felépítésére fordította-fordítja energiáit). Közben pedig a közös tapasztalat villámgyorsan – néhány év alatt – elenyészett. Az Európai Közösség által kitalált új struktúrák ezért üresek: nem áll mögöttük kulturális tartalom. (Emiatt lehet sokaknak az az érzése, hogy úgy vannak ránkeröltetve, ezúttal a Nyugat által – miközben a Nyugat épp kulturális fogódzók híján például Észtországot Ciprussal rakja egy kosárba.) A legfontosabb és legsürgetőbb feladat mindannyiunk számára ennek az űrnek a betöltése lenne. Néhány éve mintha a térség politikusai is eljutottak volna erre a felismerésre. Mintha az egykori cellatársak legalább

a levélkapcsolatot felvették volna egymással. Ahhoz, hogy ismét rendszeresen összejárjanak, rengeteg erőfeszítésre van szükség.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh Magdolna et al., (szerk.) 1992: *Áttűnések: A századforduló irodalma Közép- és Kelet-Európában*. Budapest: Balassi.
- Berkes Tamás, (szerk.) 2000: *Keresztirányok: Közép- és kelet-európai összehasonlító kultúrtörténet*. Budapest: Balassi.
- Bogdanova I. A. et al., (szerk.) 1983: *Razvitie literaturi v epohu formirovanija nacij v sztranih Centralnoj i Jugo-Vostocnoj Jevropi: Romantizm*. Moszkva: Nauka.
- Dupcsik Csaba 1997: „Az európai régiók és a Közép-Európa-vita a nyolcvanas években.” 2000 9/8 (1997): 8-19.
- Dupcsik Csaba 2000: „Falak és faltörők.” 2000 12/7-8 (2000): 17-30.
- Hauser Arnold 1964: *Der Manierismus*. München: C. H. Beck.
- Lendvai Ferenc L. 1997. *Közép-Európa koncepciók*. Budapest: Áron Kiadó.
- Ring Éva, (szerk.) 1986: *Helyünk Európában*. I-II. Budapest: Magvető.
- Sóter István et al., (szerk.) 1963: *La littérature comparée en Europe Orientale*. Budapest: Akadémiai.
- Vajda György Mihály 1994: *Wien und die Literaturen in der Donaumonarchie*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau.
- Vajda György Mihály 2000: *Egy irodalmi Közép-Európáért*. Budapest: Fekete Sas Kiadó.
- Veigne Paul 1971: *Comment on écrit l'histoire*. Paris: Seuil.

JEGYZETEK

- ¹ A 20. századi nézetek antológiája: Ring 1986 . Lendvai (1997) monográfiája a kezdetektől az 1990-es évek elejéig tárgyalja a kérdést. Ennél is újabb nézőpontból jó összefoglalás Dupcsik (1997 és 2000).
- ² Ezt belátva választottuk a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében 1986 óta működő osztály számára (amely tudomásom szerint a világon az egyetlen hely, ahol intézményes keretek között folyik a térség irodalmait összehasonlító kutatás) a mindenfajta előzetes nagyszabású „konceptiót” nélkülöző, kizárólag pragmatikus célzatú „közép- és kelet-európai” nevet, amelybe az adott kutatótól, a konkrét témától és korszaktól függően a német-osztráktól az oroszig, a finnától a görögig minden irodalmi jelenség beleférhet. E „konceptiótlanság” ellenére az osztály kutatásait reprezentáló két gyűjteményes kötetből (Balogh et al. 1992, illetve Berkes 1999) kirajzolódik a közép- és kelet-európai irodalmak irányzatok szerinti történetének valamiféle általános íve, olyannyira, hogy mindkét tanulmánykötetet használják az egyetemi oktatásban is.

- ³ A „metternichi” felfogást alkalmazta a kultúra történetére Jakob Bleyer (1874 - 1933), a kolozsvári, majd a budapesti egyetem professzora, aki a 20. század elején született „Bécsi kapu” (Wiener Tor)-elmélettel azt a túlzó álláspontot képviselte, hogy a nyugat-kelet irányú „kultúrlejtőn” (*kulturelles Gefälle*) minden kulturális-irodalmi hatás a német kultúrából indul ki és a német-osztrák Bécs szűrőjén át „csúszik le” a Bécstől keletre lévő kultúrák felé. (Erről lásd: Vajda 1994, különösen 20-21.)
- ⁴ A Szovjetunióban számos olyan irodalomtörténeti tanulmánykötet jelent meg (például Hudozsesztvennaja 1969, Toper-Jakovleva 1989), amely a múltra is visszavetítette a „szocialista országok” fogalmát. Másutt, így nálunk is a nyíltan ideologikus fogalmat „Kelet-Európa” burkoltabban ideologikus fogalma helyettesítette. Az utóbbi általánossá válása az irodalomtudományban a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (AILC – ICLA) 1962-es budapesti kongresszusától, a nyugati és a keleti irodalomtudomány első, a vasfüggönyön rést ütő találkozásától keltezhető. (A kongresszus előadásai máig tanulságosak. Lásd : Sötér 1963.)
- A Szovjetunióban a „Kelet-Európa” megjelölést egy időben mintha felváltani látszott volna a „Közép- és Délkelet-Európa” (lásd például: Bogdanova et al. 1983), újabban azonban visszatértek hozzá (lásd Horev 1995-2001).
- A szovjet tömb más országaiban is hasonló változás játszódott le: felismervén Kelet-Európa fogalmának politikai implikációit, először a „Közép-Európa” jött divatba, mígnem eljutottunk a mai semleges értett „Közép- és Kelet-Európá”-hoz.
- ⁵ Nyilvánvaló, hogy azokban a kultúrákban, amelyek hosszabb ideig élnek együtt ugyanabban az államban (Habsburg-birodalom) vagy politikai rendszerben (szovjet tömb), kialakulnak hasonló jegyek. Ezért valószínűleg igaza van azoknak (például Hanák Péter, Claudio Magris, Carl E. Schorke), akik szerint létezett valamiféle közös Habsburg-monarchiabeli kultúra. Ez az államhoz jobban kötődő művészeti ágakban (építészet, köztéri szobrászat stb.) könnyebben tetten érhető; a nyelvhez kötődő irodalomban mindössze abban nyilvánult meg, hogy a nagy hagyományokkal rendelkező német irodalom döntő, minden mást háttérbe szorító hatással volt a birodalom többi, „kis” irodalmára. Lévén azonban ez a hatás egyirányú, aligha beszélhetünk valamiféle közös monarchia- vagy – amint Vajda György Mihály teszi (Vajda 2000) – egy erre épülő-építendő közép-európai irodalomról.
- A másik, keleti végen képzett ún. szocialista irodalmak (a szláv irodalmakat is magábanfoglaló) közösségébe természetesebb módon illeszkedett az orosz: a csak Puskin után, a 19. században „nagy” irodalommá váló orosz mögött közel sem volt a hagyománynak olyan, a „kicsiket” agyonnyomó súlya, mint a német mögött.

BEREZNAY ANDRÁS

Közép-Európa – nyugati táj

Közép-Európa mibenlétének és kiterjedésének meghatározása körül már sok vita folyt. A kérdésben uralkodó bizonytalanság, de még inkább a fölsorakoztatott érvek és szempontok jellegének ismerete indít arra, hogy megoldására magunk is kísérletet tegyünk. Saját hozzájárulásunk első lépéseként mégis annak beismerésével tartozunk, hogy kétségeink vannak e meghatározások jelentőségét illetően. Nem látjuk át ugyanis, mit lehetne a fogalom tisztázódásától a gyakorlatban várni, legalábbis azon túl, hogy utána elülnének a róla szóló terméketlen viták és, hogy különböző munkákban elkerülhetőek volnának az esetről esetre változó újabb és újabb meghatározások, vagy éppen a minden definiálás nélküli önkényesen változó alkalmazások. A területen élő népek tényleges problémáinak megoldását azonban – bármi is legyen pontosan ez a terület – nem hisszük, hogy ez bármiben előmozdíthatná. Álláspontunk szerint – részleteiről később lesz szó – Európában az egyetlen tájak közötti választóvonal, melynek olyan jelentősége van, hogy meglétéből bizonyos gyakorlati dolgok is következnek, az az, mely két civilizáció, a Nyugat és a bizánci-ortodox civilizáció (saját szóhasználatunkban a Kelet) között húzódik. Csak ez a vonal olyan, melyet hasznos figyelembe venni bizonyos politikai döntések meghozatala során. Két oldalán két sokban eltérő értékrendszer uralkodik, melyek nem ritkán előforduló kölcsönös meg nem értése, illetve figyelmen kívül hagyása a vonal más-más oldalán működő politikusok részéről gyakran okoz jelentős félreértéseket a nemzetközi életben.

Hozzájárulásunk ténye így kétségtelenül némi belső ellentmondással terhes, mégis úgy érezzük, érdemes kísérletet tennünk a Közép-Európa fogalom olyan új megközelítésben történő tisztázására, melynek reménye-

ink szerint éppen újszerű jellege folytán lehet esélye arra, hogy általánosan is elfogadásra talál. Így ha mást nem is ér el, legalább megszüntetheti a kérdésben elméletileg fönnálló áldatlan zavarosságot.

A Közép-Európa fogalommal, illetve a terület hollétének meghatározásával kapcsolatban forgalomba került nézeteknek visszatérő motívuma az önkényesség. A meghatározás során figyelembe vett szempontok, még egy-egy tanulmány keretén belül is gyakran összekeverednek és egybemosódnak¹. Etnikai fogalmak keverednek például egyenlő súllyal szociológiaiakkal, természetföldrajzi megközelítések a kulturálisakkal, sőt faji szempontok történelmiekkel. E megközelítések másik gyakori jellemzője, hogy valamilyen Közép-Európa néven azonosítható terület meglétét a kifejezés értelmének keresése nélkül magától értetődőként kezelik. Eközben azt semmivel sem indokoltan ugyan, de mégis megfellebbezhetetlen érvként, eszközként fogják föl, mintha abból axiomatikusan valamilyen fajta politikai egység megteremtésének a kívánatossága következne. Tartalmát és kiterjedését azután törekvéseikkel összhangban mintegy belülről kifelé tekintve igyekeznek meghatározni, illetve elhatárolni; érezhetően a (majd kimutatandó) következtetésnek föltüntetett kiindulópont – látszat – igazolásának szolgálatában. Az így elért eredményből azután – már eleve föltételezett – szükségességekre is következtetnek. Álláspontunk szerint a kérdésben uralkodó kuszaság leginkább éppen ezzel a szándékossággal, illetve azzal karöltve valamilyen általánosan érvényes és külső szempont hiányával magyarázható. A fogalom ezáltal úgyszólván megfoghatatlannak, földrajzi kiterjedése pedig túlságosan is képlékenynek tűnik. Ez ad lehetőséget arra a további föltűnő jelenségre, hogy a különböző nemzetek köréből származó elméletekre egyaránt jellemző – még ha nem is kizárólagosan van így –, hogy Közép-Európát olyan értelemben igyekeznek meghatározni, mintha annak saját nemzetük, illetve országuk nemcsak része, de mintegy magja is lenne. A sugallás, hogy szerepe a térségben csak kulcsszerep lehet, ezek után kézenfekvő. A forgalomba került meghatározások között akadt olyan is, melyet nyíltan valamilyen igény, hegemonisztikus elképzelés alátámasztására vezettek be². Ettől akár eltekintve is gyakori vonásuk volt az, hogy pillanatnyi politikai megfontolások, érdekek jegyében születtek, és ennek talán részeként ismerhető föl az a nem ritka eset is, hogy túlságosan a napi szempontokra összpontosítva Közép-Európa kiterjedését az éppen aktuális politikai határokkal egybeesően igyekeztek – ezáltal bántóan történetietlenül – kijelölni³. Nyilvánvalónak tűnik, hogy amennyiben mindenki által elfogadható válaszra

törekvésünk, kívánatos a kérdésnek valamilyen egészen eltérő jellegű, általánosan is érvényes, az eddigiekkel szemben végre kívülről történő és szélesebb történeti távlatban is elfogadható megközelítése, majd azon a ponton, ahol a megközelítésnek már belső tényezőket is elkerülhetetlenül figyelembe kell vennie, annak bármely konkrét politikai törekvés szolgálatát figyelmen kívül hagyó, kizárólag demokratikus szempontok szerinti alkalmazása.

Közép-Európa létét, legalábbis közhasználatú kifejezés értelmében⁴, nem lehetséges elvitatni. Ugyanakkor semmiképpen sem tartjuk indokoltnak a fogalmat olyan absztrakt szükségletként fölfogni, melynek azonosításából bármilyen manifeszt egység megteremtésének kívánatossága következhethetne. Saját új megközelítésünk szempontjából elsősorban azt szükséges leszögezni, hogy lényegét tekintve Közép-Európa politikai földrajzi fogalom. Ennyi, hacsak közvetve is, már a legtöbb eddigi meghatározási kísérletből is kiderült, amennyiben az ezek során alkalmazott szempontok a politikai földrajz kategóriáinak körébe sorolhatók. Közép-Európa miben- és hollétét tehát indokolt, sőt szükséges is szélesebb, vagyis politikai földrajzi megközelítésben keresni. Ebből a szempontból, amikor Közép-Európa hollétéről érdeklődünk az első és vitathatatlan tény, hogy Közép-Európa a Földön található. A megállapítás kevésbé megmosolyogni való, mint első hallásra tűnhet. Hasonlóan kézenfekvőnek lehetne ugyan gondolni Közép-Európának már első megközelítésben egy szűkebb területen, Európán belüli lokalizálását. Ennek azonban nemcsak veszélyei vannak, de minden nyilvánvalóságával együtt értelmetlen is. „Európa” ugyanis pusztán konvencionális megegyezésen alapuló, ezáltal önmagában is valamennyire önkényesen meghatározott földrajzi fogalom, amelynek politikai földrajzi tartalma nincs. Ennek megfelelően nem is kínálhat olyan további politikai földrajzi osztályozási lehetőséget, melynek segítségével Közép-Európa helyét benne kijelölhetnénk. „Európa” fogalma mindössze azt a csapdát kínálja, hogy használatával egyfajta nyilvánvalóság bővületében (csak a közepét kell megkeresni!) ki-ki saját tetszésének megfelelően de általános érvény tekintetében sehova sem vezetően tologathatja benne annak „közepét”⁵. Így ez a lokalizálás az általunk vizsgált összefüggésben valójában csak a kérdés megkerülését jelenti. Aki ugyanis belülről kiindulva szeretné meghatározni Közép-Európa fogalmát, és amit meghatározni szándékszik, azt vetíti ki egy olyan szélesebb területre, amelynek az a meghatározandó terület nevéből következően magától értetődően része,

hogy azután majd abból visszakövetkeztetve kísérelje megkeresni annak közepét, az valójában nemcsak semmit sem mondott, hanem logikailag is hibásan, értelmetlenül körben járt.

Föladatunk így az, hogy olyan szempontot találjunk, melynek segítségével az általunk azonosított legszélesebb kiterjedést fokozatosan úgy szűkíthetjük, hogy végül megtaláljuk azt az alacsonyabb kategóriát, melyen belül Közép-Európa helyét legalább nagy körvonalakban kijelölhetjük. E szűkítő módszertől várjuk, hogy képesek leszünk elkerülni Közép-Európa eddigi meghatározásai során adódó csapdákat.

Máshol⁶ részletesebben kifejtett alapálláspontunk értelmében a Földön található legtagabb politikai földrajzi alegységek a civilizációk. Okfejtésünk során – melynek egyes elemeit itt is hasznosítjuk – úgy találtuk, hogy államrendszereik megkülönböztethetőek és osztályozhatóak, mégpedig azzal szervesen összhangban állóan és annak jegyében, hogy az egyes civilizációknak milyen jellegű törekvései célozzák az emberiség egységének létrehozását. Közép-Európa helyének megtalálása érdekében (sőt államai külpolitikai viselkedésének tipizálása érdekében is, noha ennek részleteibe itt nem bocsátkozunk) e ponton a különböző civilizációk államrendszereinek a főnti értelemben vett alapvonásait szükséges áttekintenünk.

Történetük során a létező civilizációk többségének államai hagyományosan a világ egy központból kiinduló meghódítása útján való egységesítésére törekedtek. Ez az elképzelés nem nélkülöz egy bizonyos logikát. Amennyiben a szomszéd állam területét a magaméba olvasztom, majd a körülöttem lévő többiét is, akkor hamarosan olyan más államok szomszédságába jutok, melyek eddig nem voltak szomszédaim. Ha ezután a közben meghódított szélesebb alapról kiindulva, az ott található és általam a hódítás során megszerzett erőforrások fölhasználásával újabb szomszédaimat is sikerül meghódítanom és hasonló módon haladok tovább, a végeredmény végsősoron elkerülhetetlenül az egész világ meghódítása, az emberiség politikai egységesítésének elérése lehet csak. Hiába támadt e civilizációk körében történeti távlatban nézve, úgyszólván szünet nélkül, birodalom birodalom hátán, hiába tett kísérletet, szemlátomást mindegyik, ha képesnek érezte magát a határtalan terjeszkedésre, addig folytatva azt, ameddig jószerecséje megengedte, hiába merült egyik a másik után nyomtalanul alá, a hagyomány diktálta kísértés úgy látszik ellenállhatatlannak bizonyult. A határok meg nem szűnő tánca lehetett bármilyen öncélú és

rendszeretlen, az elfecsérelt energia, a sikertelenségek hosszú sorozatának tapasztalata nem tudott belátásra, átértékelésre indítani. Elég összehasonlítni e civilizációk egy évezreddel korábbi térképét mai állapotukkal, hogy az állandóság hiánya szembetűnővé váljon. Érdekes, de természetesen nem véletlen az a paradoxon, hogy míg e civilizációk egyes államai tipikusan az egy központból történő centralizált világhódítás jegyében, tehát a maximális rend és ellenőrzés vágyától vezettetve intézték külkapcsolataikat, államrendszereik egészét a stabilitás hiánya jellemezte.

Ebben a vonatkozásban tőlük alapvetően csak egyetlen civilizáció különbözik: az eredetileg csak az európai földrész nyugati részén föllelhető Nyugat, melynek hagyományosan legfontosabb vonása volt az önrendelkezés elvének valamilyen formában való jelenléte. Ez a civilizáció államrendszerére és az egység fogalmáról való fölfogására is vonatkozott. Míg más civilizációk korai tapasztalata a hódítás egységteremtő erejére mutatott, a Nyugat elődjének, a görögség civilizációjának (szóhasználatunkban: elő-Nyugatnak) tapasztalatává az vált, hogy a politikai értelemben önálló résztvevők sikeresen élhetnek egymás mellett, távolról sem föltétlenül harmóniában, hanem időnként egymással versengve, akár háborúba is keveredve, de mégis legalább egymás létezésének kölcsönös elfogadása alapján anélkül, hogy az egytűv tartozás érzéséről ezáltal le kellene mondaniuk. Civilizációjuk egysége és ennek megfelelően később a Nyugat egysége nem politikai egységre épült, hanem a független résztvevők által képviselt értékek közösségén alapult. Ez, mint látni fogjuk, a Nyugat államrendszerének struktúrájában és történetében is tükröződik.

Az európai földrész keleti részének civilizációja, a Kelet, eközben, részben szintén görög eredete dacára, az emberiség egységének elérése szempontjából sokkal közelebb áll más civilizációkhoz, mint a Nyugathoz. Jellemvonásait már kezdettől mély ázsiai hatások is alakították. Kelet tulajdonképpen átmeneti jellegű civilizáció, melynek egész történetét meghatározta a nyugati és ázsiai hatások közötti vergődés. Már elődje is, az általában hellenisztikusként ismert civilizáció (saját megközelítésünkben hasznosabbnak tartjuk az elő-Kelet megnevezést) anyagi kultúrájának illetve művészetének görög jellege ellenére politikai értékrendjében ázsiai volt. Államrendszere történetének tanúsága szerint a hódításra törekvés ázsiai hagyományával azonosult. Ugyanez jellemezte később magát a Keletet is. Államrendszere mindenesetre a többi nem nyugati civilizáció államrend-

szereihez képest nagyobb stabilitást mutat. Kelet átmeneti jellegére utal ugyanakkor az a tény is, hogy noha a stabilitás szempontjából az összehasonlítás más nem nyugati civilizációkkal a Kelet államrendszerére nézve kedvező, ez sokkal kisebb mértékű mint a nyugati államrendszer mutatta stabilitás. Ez nem annyira az eltelt évezred kezdete és vége közötti állapot összehasonlításából derül ki, mint abból, hogy a Keleten történt változások folyamatának megfigyelése – függetlenül egyes államok esetében, ha fenntartásokkal is, de azért azonosítható szétesési és újraegyesítési tendenciáktól – nem látszik semmilyen rendszerre sem mutatni. Az igazán nyomon követhető folyamatosság itt abból áll, hogy Kelet minden állama, amint kezdett valamilyen irányba fejlődni, azonnal birodalom építésébe kezdett, és összhangban ázsiai örökségével, hajlandóságot mutatott szomszédai – beleértve a Kelet körébe tartozó szomszédait is – teljes területének bekebelezésére.

Mindebből számunkra az következik, hogy a Nyugatnak más civilizációkkal való határa egyben a Földön található legszelesebb politikai földrajzi alegységek határát is jelenti. Ez a határ Európában nagyjából észak-dél irányban Kelet és Nyugat között húzódik (ahogyan *A Nyugat politikai földrajzi szerkezete* című térképünkről leolvasható), vagyis az a vonal, melynek jelentőségére már előljáróban utaltunk. Úgy gondoljuk, annyi legalábbis nyilvánvaló, hogy amikor Közép-Európa helyét politikai földrajzi megközelítésben keressük, ennek csak a két európai civilizáció egyikén belül lehet értelme. Nem várható ugyanis, hogy valamely alegység két különböző szélesebb kategóriának egyidejűleg legyen része. Bármennyire eltérőek is az eddigi, a Közép-Európa helyét kereső megközelítések eredményei egyébként, annyiban mégis megegyeznek, hogy a területnek legalábbis a magát valahol, a saját osztályozásunkban Nyugatként kezelt területen illetve civilizáción belül lokalizálják, függetlenül attól, hogy ezt Németországba, a Kárpát-medencébe, vagy attól valahová északra helyezik. Nincs rá okunk, hogy ezzel vitába szálljunk. Álláspontunk szerint a Közép-Európa fogalom körüli nehézségek egy része a terület eredeti félrenevezéséből adódik – melyet persze ma már, a kifejezés meggyökeresedése után értelmetlen volna akár még csak megkísérelni is megváltoztatni –, abból, hogy helyesebb – amennyiben értelemszerűbb – volna Közép-Európa helyett Közép-Nyugatot emlegetni. Ez egyébként összhangban van azzal a gyakori, szerencsétlen és állandó félreértésekre okot adó, más nyelvekben is elterjedt szóhasználattal, mely az Európa kifejezést alkalmazza, olyankor is, amikor

valójában csak a Nyugatra utal, valahogy úgy, mintha az „Európa” szó a „Nyugat” szónak mindössze szinonímája lenne. Amellett, hogy ez egyszerű fölszínesség, abból is adódik, hogy a „Kelet”, illetve a „Nyugat” fogalmi, gyakori emlegetéseik ellenére, nem kötődtek az eddigi közhasználatban elég világosan az ezekkel a kifejezésekkel leírható civilizációkhoz, annak ellenére nem, hogy amint ezt korábban utalt írásunkban már kifejtettük⁷, kétségtelenül azokra vonatkoznak. Ez részben a két civilizáció közös tőről eredéséből származik, és részben azzal magyarázható, hogy Kelet történetének egyes szakaszaiban olyan jelentős, de valójában csak fölszínét érintő nyugati hatások alá került, melyeknek a Kelet kultúrájában való fölismerhetősége sok nyugati szemlélő előtt elhomályosította a Kelet értékrendjének alapvető különbözőségét. Emellett időről-időre a legkülönbözőbb pillanatnyi politikai érdekeket is szolgálta a két civilizáció eltérő jellegének tagadása, vagy azoknak az „Európa” címszó alatti egybemosása⁸. Közép-Európa így valójában Közép-Nyugat, helyét a Nyugaton belül lehet csak keresni. Ahhoz, hogy ezt megtehesük, és Közép-Európa határait most már nemcsak keleti irányból is kijelölhessük, vizsgálódásunk alapjául valamilyen politikai földrajzi értelemben azonosítható vonalrendszert kell találnunk. Semmiképpen sem volna helyes e célból bármilyen adott történelmi kornak pusztán pillanatnyi esetlegességeit tükröző, akkortájt éppen létezett államaira és határaikra támaszkodnunk, ideszámítva természetesen saját korunk határait is. Ez legalábbis egyes pontokon elkerülhetetlenül félrevezető volna. Mélyebb és időtállóbb alapra, illetve rendszerre érdemes csak támaszkodnunk. Ennek azonosítása érdekében most első lépésként a Nyugat, pontosabban az európai Nyugat szerkezetét kell részletesebb vizsgálat tárgyává tennünk.

Már első pillantásra szembeűnő, hogy ha megnézzük a Nyugat európai területének egy évezreddel ezelőtti képét, fölismerhetjük a mai helyzet legtöbb vonását. A Nyugat története ebből a szempontból, a lezajlott háborúk, határ- illetve területváltozások sokasága ismeretében esetleg meglepő, de kétségtelen stabilitást mutat. A születő nyugati civilizáció államrendszerének struktúrája, melynek egyes vonásai már a IX. századtól fölismerhetőek, és mely a X. század végére kikristályosodott, máig nem változott. A nagyobb egységek, melyek 1000 tájára kialakultak, ma is beazonosíthatók.

Az európai Nyugat államrendszerének születése a Nyugat-Római Birodalom fölbomlásáig vezethető vissza. Ezt azonban szilárd új keretek nélküli hosszú átmeneti időszak követte, melynek tapogatózásai, útkeresés-

sei, átmenetileg egy újabb birodalomban összegeződtek. Csak ezt követően, a létrejött Frank Birodalom hamarosan bekövetkezett föloszlásával kezdődött el valójában a nyugati államrendszer története. A későbbi struktúra ekkor kezdett el kirajzolódni. A hagyományos Nyugat államrendszerének működésében a történelem során hét nagy alkotóegység összjátéka figyelhető meg. Ezek az egységek nem, illetve nem föltétlenül azonosak a történelemből ismert államokkal. Politikai földrajzi fogalmak, melyeknek bevezetése saját megfigyelésünk eredménye. Létük ugyanakkor, ha az általunk kínált rendszerbe foglalás nélkül is, de nehézség nélkül követhető nyomon a történelemben. Bevezetésük ezáltal, a megközelítés újdonsága és szokatlansága ellenére, semmiképpen sem tekinthető önkényesnek. Úgy tűnik, mindössze arról van szó, hogy más szempontú vizsgálódások során fölismeret meglétük ellenére az általunk bevezetett politikai földrajzi rendszerbe foglalt azonosításuk gondolata ezidáig elkerülte a kutatók figyelmét. Az egységek közül több már a Frank Birodalom fölbomlásakor létrejött, és ekkor alakult ki, illetve, kezdett kialakulni az a két nagy övezet is, melyek rendezetlen helyzetéből származott sok későbbi területi konfliktus. A múlt ezredforduló tájára vált a kép teljessé. Ekkorra kristályosodott ki az európai Nyugat történetében szereplő most már összes nagy egység.

A Nyugat története során lezajlott területi változások tipikusan korlátozott mértékűek voltak és fölismerhető rendszerben mozogtak, melynek jellemzői a nagy egységek egymással való viszonyának illetve belső történetének eseményein keresztül közelíthetők meg, és ezeknek értelmében osztályozhatók. Hét nagy egység azonosítható: *Ibéria, Franciaország, Brit-szigetek, Skandinávia, Németország, Lengyelország, Magyarország.*

A változások egyik fajtáját az alkotóegységek belső átstrukturálódásai jelentették. Mindegyik történetében fölmerült a kérdés, hogy az illető egység egyetlen államot alkotson-e, vagy több államból tevődjön össze. E kérdésre különböző korokban és különböző helyeken különböző válaszok adódtak, körülötte sok küzdelem folyt, az egységeken belül pedig nagyon sok változás történt. Érdemes ezeket röviden áttekinteni.

Ibériának külső, vagyis nem-nyugati hódítás alól mentes, eleinte szűkebb, majd a déli irányban vállvetve folytatott visszahódítás nyomán fokozatosan bővülő északi részén kis államok sora vetélkedett egymással a muzlim hódítás előtt a gótok állama által képviselt *Ibéria* egység visszaállításáért. Egyesülések, hódítások, szétválások sorozata után a XVI. század elejére alakult ki a mai-

val csaknem azonos helyzet, az, hogy az *Ibéria* egység Spanyolországból és Portugáliából áll. A kísérlet, hogy az egység ismét egyetlen államot alkosson, rövid életűnek bizonyult: Spanyolország és Portugália 1580-ban megalkotott egyesülése csak 1640-ig tartott. Katalónia és a Baszkföld újabban elért autonómiája további széttagolódásra irányuló tendencia meglétére mutat.

Franciaország esetében a központi hatalom névlegessé redukálódása vezetett az egység kialakulását nem sokkal követően olyan helyzetre, hogy ez az egység gyakorlatilag több államból tevődött össze. A folyamat később a központi hatalom magára találása után megfordult, de így is évszázados küzdelmek árán állhatott csak helyre az az állapot, hogy a *Franciaország* egység ismét ténylegesen egy államot alkosson.

A *Brit-szigetek* eleinte sok államból összetevődő egységén belül főleg az angol, de időnként a skót állam részéről is jelentkeztek az egyesítést kereső, de sokáig csak rész- vagy átmeneti eredményeket hozó törekvések. A folyamat gyakorlatilag végül is csak a XVIII. század elejére teljesedett ki, ezzel együtt az egységesülésnek olyan manifeszt formáját mint *Franciaország* a *Brit-szigetek* még így sem produkálta, hiszen a belső önállóságnak legalábbis egyes elemei helyenként megmaradtak. Írország függetlenné válásával a XX. században a folyamat ismét visszajára fordult. A legújabb fejleménynek ebben a vonatkozásban a skót és walesi parlamentek működésének megkezdése tekinthető, mely a *Brit-szigetek* jelenleg két államból álló egységén belül az egyik állam belső határainak jelentőségét növelte meg.

Skandinávia a későbbben csatlakozott illetve önállósult Finnország leszámításával, jelenleg négy államból tevődik össze. Hasonló esetre már a múltban is volt példa, de igazán jellemző az volt, hogy az egység csak három és még gyakrabban még annál is kevesebb államból, az egymással vetélkedő Svédországból és Dániából állt. Dániának kivételesen, 1397-től 1523-ig az ún. Kalmari Unióban sikerült átmenetileg még egyetlen államba is tömöríteni az egész *Skandinávia* egységet.

Mindezeknél jóval összetettebb volt a *Németország* egység sorsának alakulása. Annak ellenére, hogy ez az egység volt az, mely legalábbis a XIX. századig a manifeszt egység szimbólumát minden más nyugati egységnél inkább föl tudta mutatni (a Német-római Birodalomra gondolunk) gyakorlatilag más egységeknél sokkal inkább és jóval hosszabb ideig tevődött össze önálló államok sokaságából. Minden kitapintható igyekezet ellenére egyetlen államba később sem volt képes tömörülni, ma is több állam alkotja.

A *Lengyelország* egységet amennyiben nem volt külső hódítás áldozata, főnnállása óta többnyire egy állam alkotta, de volt olyan hosszabb időszak a középkorban, a XII. századtól kezdve, amikor ez nem így volt.

Némileg hasonló a *Magyarország* egység által nyújtott kép. Eleinte egyetlen államból állt ez az egység is, mely azonban párhuzamosan külső, nem-nyugati hódítótól elszenvedett területi veszteségével, kettészakadt Erdélyre és Magyarországra. Egyetlen államba tömöríteni később is csak időlegesen sikerült az egységet, melynek jelentős része ma ismét nem-nyugati főnnhatóság alatt van; az ettől mentes része két államból, Szlovákiából és Magyarországból áll.

A nagy egységek határai mentén előfordultak emellett határkorrekció jellegű módosítások is. Ilyennek lehet tekinteni például Észak-Schleswig csatlakozását Dániához, s így *Skandináviához* az első világháború után.

Az utóbbiaknál sokkal több küzdelem forrásai voltak bizonyos, a nyugati államrendszer kialakulásának kezdetén eldöntetlenül maradt, átmeneti helyzetű zónák. A Frank Birodalom fölbomlásakor egy a mai Hollandiát és Olaszország nagy részét is magában foglaló övezet keletkezett az akkortól származtatható *Franciaország* és *Németország* egységek között. Az övezet hovatarozásának eldöntetlen jellege sok viszály és területi változás forrásává lett a két egység között, de más egység (*Ibéria*) beavatkozását is magával vonta, és részben fönnmaradt (Hollandia, Belgium, Luxemburg, Svájc, Olaszország), részben csak átmenetileg létezett ütközőállamok (Arelat, Burgundia, olasz törpe- illetve részállamok) megjelenését is eredményezte. A Frank Birodalom fölbomlásakor annak keleti peremén is létrejött egy tisztázatlan helyzetű övezet a Balti- és az Adriai-tenger között. Ebben a zónában a frank uralom csak közvetett vagy csak névleges volt. Ez lehetőséget adott arra, hogy a *Németország* egység, mely itt a Frank Birodalom utóda volt a terület birtoklásának igényével léphessen föl olyankor, amikor körülményei ezt megengedték, de arra is, hogy miután az övezettől keletre a *Magyarország* és *Lengyelország* egységek kialakultak, uralmukat maguk is ki kívánják rá terjeszteni. A tisztázatlan helyzet még arra is lehetőséget teremtett, hogy hasonlóan a másik eldöntetlen jellegű zónában történetekhez, itt is beavatkozhasson a viszályokba időnként egy harmadik (ez esetben *Skandináv*) egység, sőt kivételesen egy negyedik is (a *Franciaország* egység), amikor átmenetileg Adriai-tenger melléki tartományok birtokába került. Az övezet maga egyébként később további területekre terjedt ki a Balti-tenger mentén, ami-

kor azok a nyugati világ részévé váltak. A helyzet, mint a másik övezetben, itt is részben fennmaradt (Csehország, Horvátország, Észtország, Lettország, Litvánia) részben csak átmenetileg létezett ütközőállamok (Nagy-morvaország, Pomeránia, pannon-szláv államok, Német Lovagrend, Danzig, sőt az NDK) megjelenését hozta magával. Hasonló, de kisebb kiterjedésű és jelentőségű átmeneti zóna a volt Frank Birodalom nyugati peremén is létrejött, mely az *Ibéria* és a *Franciaország* egységek között vezetett átmenetileg tisztázatlan helyzethez Katalónia tekintetében.

Különlegesen nyugati jelenségek voltak azok a területi változások, melyek nem államok között zajlottak, hanem egyes uralkodók, illetve dinasztiák birtokainak kiterjedésére vonatkoztak, és az államok határait vagy kiterjedését nem érintették. Bármennyire élesek voltak is időnként az ezekkel kapcsolatos küzdelmek, például az ún. százéves háború alkalmával, a Nyugat államrendszerének szerkezetét nem befolyásolták, vagy csak átmenetileg, a fölszínen érintették.

A nyugati történelemben csak egészen ritkán és különleges körülmények között került arra sor, hogy valamelyik nagy egység a másik egész területének bekebelezésére, vagy területéből határmódosításnál nagyobb mértékű hódításra tett volna kísérletet. Ezeknek a nem tipikus és mindig csak átmeneti változásoknak a magyarázata a Nyugat szellemétől idegen birodalmi hagyomány rejtett továbbélése Franciaországban és Németországban (a Frank Birodalom örökösében), ahol ez időről időre fölszínre tört. Ilyenkor ezek az államok illetve egységek a szokásosnál szélesebb körű terjeszkedést kerestek. *Franciaország* még ilyen helyzetben – Napóleon idejében – is csak jelentéktelen mértékben lépte túl a közte és *Németország* közötti ütközőzónába történt széles körű, és a *Németországtól* keletre fekvő zónába történt részleges behatolást. A Nyugatnak a nagy egységek létét következetesen tiszteletben tartó, végeredményben az önrendelkezés gondolatára épülő stabil nemzetközi rendszerének történetében így az egyetlen számottevő törést az a helyzet jelentette, ami *Lengyelország* fölosztásával állt elő. Azt ami a *Magyarország* egységgel Trianonban történt elsősorban azért nem soroljuk ide, mert ezt az egységet nem érte (leszámítva az egyes nyugat-dunántúli, illetve árvai és szepesi, határmódosítás jellegű változásokat) más nyugati egység részéről veszteség. Ami számottevő veszteség ezt az egységet nyugat felől mégis érte, az nem kevésbé egyedülállóan, de a Nyugat politikai földrajzi hagyományai szempontjából talán kevésbé botránnyosan, egy ütközőál-

lam, Csehország részéről történt. Az így keletkezett alakulatnak, Csehszlovákiának a létrehozása a kortársak szemében soha nem is tűnt egészen természetesnek és 1993-ban történt fölbomlása gyakorlatilag a *Magyarország* egység nyugati határának helyreállítását hozta. A *Magyarország* egység azóta (ahogy ezt láttuk és ahogy átmenetileg már a második világháború alatt is történt) két államból áll, Magyarországból és Szlovákiából. A *Magyarország* egységet keleti államok részéről ért veszteségek nem tartoznak a Nyugat államrendszere belső történetének a körébe, ezek a területek magának a Nyugatnak is veszteségei, úgy ahogy valamikor az *Ibéria* egység déli részei voltak. *Lengyelország* fölosztásának megtörténtét érthetőbbé teszi a nem nyugati szereplő, Oroszország részvétele. Föltűnő eközben, hogy a fölosztást követően sem a *Németország* egységet jelentő Német-római Birodalom, sem utóda a Német Szövetség határának keletebbre helyezésére nem került sor, annak ellenére, hogy két német állam kebelezte be a hagyományos *Lengyelország* területét. Ebben – a történetek ellenére – a *Lengyelország* egység egyfajta továbbélő tiszteletben tartását lehet látni. Emellett kétségtelen, hogy a Nyugat a *Lengyelország* egységet, leszűkített kiterjedéssel ugyan, de hamarosan újra életre hívta valamilyen formában (Varsói Nagyhercegség, Kongresszusi Lengyelország) akkor is, ha a hagyományos *Lengyelország* egység helyreállítása még hosszabb időbe telt. Ebben az összefüggésben figyelemre méltó a Nyugat politikai földrajzi hagyományainak ereje szempontjából, hogy a náci Német Birodalom, mely egyébként nyíltan és tudatosan vette semmibe a legkülönbélebb nyugati alapértékeket, *Lengyelország* területén kívül más egységek területéből semmit sem annektált. Még ott is csak némileg korlátozott formában ismételte meg a *Németország* egység két állama részéről korábban a *Lengyelország* egység rovására történt, a náciak szemében föltehetően precedenst jelentő XVIII. század végi terjeszkedést, amennyiben a német államok által már akkor is megszerzett lengyel terület egy részét ezúttal egy bizonyos fokú adminisztratív különállóság meghagyásával kebelezte csak be, Főköormányzóság néven.

A világ politikai földrajzi szerkezetének korábban történt fölvezolása után, most végre alkotóelemének, az európai Nyugat szerkezetének megismerése birtokában is kitűzött célunkhoz, Közép-Európa helyének meghatározásához érkezünk. Eredeti, azaz politikai földrajzi szempontokra összpontosító elgondolásunkból következően föladatunknak most azt kell tekintenünk, hogy azonosítsuk a Nyugatot alkotó azon egységeket, melyek-

kel Közép-Európa fogalma egyáltalán kapcsolatba hozható. Úgy gondoljuk, nem szorul közelebbi indoklásra, ha már első megközelítésben elvetjük négy alkotóegység számításba vételét. Földrajzi fekvésüknek megfelelően, sem *Ibéria*, sem a *Brit-szigetek*, sem *Skandinávia* területének Közép-Európába sorolásának gondolata nem merülhetett föl, de ismereteink szerint még *Franciaország* Közép-Európához számítására sem történt eddig magából az egységből származó kísérlet⁹. Közép-Európa helyének keresésekor tehát csakis a további három egység területe kerülhet szóba, *Németországé*, *Lengyelországé* és *Magyarországé*. Valóban, mindhárom egység esetében jelentős hagyományai vannak a Közép-Európába tartozás gondolatának.

Pusztán politikai földrajzi megközelítésben nehéz volna kifogásolni Közép-Európának lényegében a *Németország* egységgel történő azonosítását. A politikai földrajzi szempontok ezt ugyan semmiképpen sem diktálják egyértelműen, de nem is zárják ki. *Németország*, mely mai politikai fogalmak szerint nagyjából Ausztria, Svájc, Szlovénia és a közelmúltban még létezett Nyugat-Németország együttes területének nagyobb részét jelenti (beleértve egyes kisebb határterületeiket), nemcsak annak a saját kívánalmunknak felel meg, hogy azonosítható politikai földrajzi egység, hanem még annak a csak földrajzi megfontolásnak is, hogy tényleg az európai Nyugatnak, amennyire az ilyesmi mérhető, mintegy a közepén fekszik. Ezért is lehetett, hogy már korábban megfogalmazódott az az igény, hogy Közép-Európát Németországgal, tehát a *Németország* egységgel ha nem is azonos kiterjedésű, de annak területét jelentős mértékben átfedő állammal – igaz, sajátunkétól merőben eltérő megközelítésben és szándékkal – azonosítsák, illetőleg azt Közép-Európa magjának tekintsék¹⁰. Ehhez hasonlóan azonban, olyan törekvések, hogy Közép-Európát hol a *Lengyelország*, hol a *Magyarország* egység köré építsék (ha természetesen nem is ebben a megfogalmazásban) korábban szintén megjelentek. Az utóbbiak Közép-Európába sorolásának politikai földrajzi érdemeit szintén nem lehet elvitatni, akár együttesen kezelve a két egységet, akár külön-külön, többé-kevésbé ugyanolyan megfontolásból nem, ahogy a *Németország* egységét sem. Ez így van akkor is, ha e két egység akármelyike önmagában vagy akár a kettő együttesen kevésbé tekinthető csak földrajzilag, vagy inkább mértanilag a Nyugat közepének, mint a *Németország* egység. A politikai földrajzi kritériumok, melyekkel a terület lokalizását idáig végezni tudtuk ezek szerint megengedik, más, most már indokolttá vált megfontolások, nevezetesen demokratikus szem-

pontok figyelembevétele pedig szükségessé teszi, hogy Közép-Európa fogalmát mindhárom egységre nézve érvényesnek tekintsük. Nem lehet ugyanis semmiféle olyan általánosan érvényes külső szempontot találni, mely a mindhárom egység körében megjelent azon igényt, hogy saját magukat Közép-Európa részének tekintsék, bármelyiktől is elvitathatná. Ez még akkor is igaz, ha az egyes egységek körében megjelent nézetek között voltak olyanok is, melyek ezt egymástól esetenként kölcsönösen megkísérelték megtenni.

Közép-Európa tehát a *Németország*, *Lengyelország* és *Magyarország* egységek együttes területe, értelemszerűen odaszámítva persze a *Németország* egység és a Közép-Európát alkotó másik két egység között létrejött ütközőzóna területét, ahol egyébként – Csehország esetében – a Közép-Európa-hoz tartozás gondolata meg is fogalmazódott. Ez meghatározásunk lényege. Közép-Európa határainak ennél pontosabb kijelölése, azaz finomítása érdekében fordulunk csak egyéb, a szélesebb politikai földrajzi megfontolásoknak semmilyen tekintetben sem ellentmondó, ám azokat helyi szinten mintegy kiegészítő, más szempontoknak részleges figyelembe vételéhez.

Saját eddigi megközelítésünk fogalmi körén belül maradvá merül föl a kérdés, hogy amennyiben a fent említett és mellékelt térképünkön (*A Nyugat szerkezete és Közép-Európa*) „keleti átmeneti zóna”-ként bemutatott terület nagy részét Közép-Európa részének tekintjük, nem indokolt-e a *Németország* egységtől nyugatra elterülő, térképünkön „középső átmeneti zóna”-ként bemutatott területnek legalább valamely részét szintén Közép-Európa körébe sorolnunk? Válaszunk a legkülönbélebb nyelvi, politikai történelmi és kulturális megfontolások alapján, igenlő. Úgy érezzük például, hogy nem volna indokolt Németországnak a Rajnán túli vidékeit mesterségesen leválasztanuk Közép-Európáról, csak mert azok a *Németország* egységnek nem részei. Észak-Olaszországot, főként annak keletebbre fekvő részeit is közismerten sok szoros szál fűzi az általunk Közép-Európaként azonosított területekhez. Itt, ahol a *Németország* egység nem valamely másik egységgel határos, pusztán egy ütközőzónával, határához épp olyan értelmetlen volna mechanikusan ragaszkodni, mint Közép-Európa határához, ahogy a középső átmeneti zóna egyes más, mai fogalmak szerint svájci és franciaországi területeket érintő szakaszain. A zóna politikai földrajzi átmeneti jellege nemcsak megengedi, de még kínálja is a Közép-Európa határ önmagán belüli elhelyezését. Valamilyen merev, szerződésben rögzített államhatárszerű vonal meghúzása azonban ezen a tájon semmiképpen sem

jöhet szóba. Ezen az átmeneti övezeten belül Közép-Európa vonatkozásában is csak egy olyan, az övezeten ugyan belül elterülő, de pontosabban meg nem határozható kiterjedésű átmeneti sávval számolhatunk, mely nagyjából Belgiumtól az Adriáig húzódik a *Németország* egységtől délnyugatra változó szélességben. Itt Közép-Európa fokozatosan mosódik át a szomszédos nyugati tájakba, Lotharingia és Savoya érintésével körülbelül a Pó völgyén át. Hasonló problémák mindenestre a keleti átmeneti zóna esetében is fölmerülnek. Míg a terület nagy részének hovatarozásával kapcsolatban, mely eleve a különböző, Közép-Európát alkotó egységek közé ékelődik, semmilyen kétség nem merülhet föl – ami ha talán kevésbé egyértelműen, ám biztossággal elmondható az övezetnek a *Lengyelország* egység és a Balti-tenger között elterülő részeire nézve is –, az övezet északi nyúlványát alkotó balti államok vonatkozásában a helyzet bizonytalanabb. Közép-Európa körébe sorolásuk lehetséges, de nem föltétlenül szükséges. Ide kívánczik a kérdés, mi a lehetséges alternatíva? Minthogy a nagy nyugati egységek közötti átmeneti övezetek egyikének részével van dolgunk, mely átmenetet két, osztályozásunkban már Közép-Európa részének tekintett egység *Németország* és *Lengyelország*, valamint a nem Közép-Európához tartozó *Skandinávia* között alkot, Közép-Európával szembeni alternatívaként csak az utóbbi jöhet számításba. Úgy találjuk, hogy közismert történelmi és kulturális szálak figyelembevétele erősen indokolja legalábbis Litvániának Közép-Európa körébe sorolását, tekintettel a *Lengyelország* egységgel fönnállott nagyon szoros, míg *Skandinávia* irányában legföljebb laza kapcsolataira. Ugyanezt kevésbé érezzük meggyőzőnek a másik két balti állam esetében. Kétségtelen, hogy mindkét ország történetében kitapinthatóak jelentős, sőt főként Lettország vonatkozásában meghatározó közép-európai hatások a *Németország* egység irányából, majd később a *Lengyelország* egység részéről is. Történetük során azonban a későbbiekben hangsúlyozottabbá váltak a *Skandinávia* irányába mutató összefüggések. Ez különösen érvényes Észtorszagra nézve, melynek már korai formatív történetében is, összhangban földrajzi fekvésével, erősebben jelentkeztek a *Skandinávia* felőli hatások. Egyértelmű, merev határ meghúzásának a Baltikumban sem látjuk értelmét, bele kell nyugodnunk, hogy Közép-Európa kiterjedése nem mindenhol határozható meg minden részletében abszolút biztossággal. A kérdés kisebb súllyal merül föl az átmeneti övezet másik, déli nyúlványa esetében. Míg Horvátország Zágráb központú, a *Magyarország* egység és a *Németország* egység

között lévő törzsterülete nehézség nélkül illeszthető be Közép-Európába, az Adriai-tenger mellékén fekvő déli nyúlványáról ez nem mondható el ugyanakkora biztonsággal. Szélesebb összefüggésben nézve jelentéktelen kérdésről van itt szó: Zára környékének Közép-Európa-hoz tartozása mellett szólhatnak érvek, de más, ellenkező hatású érvek figyelembe vétele ugyanúgy lehetséges. Itt is, mint Észak-Olaszország esetében főlegesen mesterségesnek tekintettünk volna akármilyen erőszakolt döntést, térképünkön e területet is pontosabban meg nem határozhatóként ábrázoltuk. A keleti átmeneti zóna déli nyúlványának van eközben egy olyan kisebb darabja, melynek Közép-Európa-hoz sorolása egyáltalán nem lehetséges. Ez a terület (Bosznia északnyugati részéről van szó) a lakosság kicserélődése és hosszas nem nyugati uralom eredményeképpen már régen elvesztette az övezet kialakulását követően évszázadokig fennállott nyugatinak mondható jellegét, és a Nyugathoz fűződő szálai egyébiránt is meggyérültek. Ennek sok tekintetben az ellenkezője történt a *Lengyelország* és *Magyarország* egységek által határolt, eredetileg a Kelet körébe tartozó Galícia esetében. Ez a terület már a középkor óta nagyon erős nyugati hatás és gyakran nyugati uralom alá is került, lakossága a Nyugattal vallási téren is unióra lépett, a visszakeletiesítő törekvéseknek pedig kimutathatóan ellenállt. Mind ezért ma már kétséges, hogy mennyire indokolt e területet a Kelet részének tekinteni. Ha pedig nem annak része, ebből az következik, hogy a Nyugat- és Kelet közötti hagyományos választóvonal – vagyis saját megközelítésünk értelmében e vidéken Közép-Európa határa – elmozdult keleti irányba. Ha ez így van, Galíciát értelemszerűen Közép-Európa részének kell tekintenünk. A Galíciára vonatkozóval rokon szempontok miatt vannak kétségeink Bialystok környékének besorolása tekintetében. Itt, bizonyos történelmi megfontolások mellett, a közép-európai lengvelség etnikai területének keletebbre mozdulása indokolhatja Közép-Európa határának nagyjából a jelenlegi lengyel államhatárra történő helyezését. A *Magyarország* egység délkeleti részeire történt, eredetileg keleti civilizációjú lakosság nagyarányú beáramlását ugyanakkor azért nem tartottuk szükségesnek Közép-Európa kiterjedését befolyásoló, azt leszűkítő tényezőnek tekinteni, mert e lakosság, noha formális vallási unióra a Nyugattal csak kisebbik része lépett, sok jelét mutatta¹¹, hogy több évszázados nyugati uralom alatt élése során kulturális értelemben nyugati értékeket asszimilált, és a Nyugat hagyományos határán kívüli élő etnikai rokonaitól ebben az értelemben fokozatosan elkülönült.

Kitűzött célunk Közép-Európa meghatározása volt, az eddigi megközelítésekkel szemben újszerűen, külső nézőpontból, kívülről befelé szűkítő módszerrel, minden önkényességet elkerülendő, előre kijelölt független szempontok alapján. Mindenekelőtt politikai földrajzi eszközökre épülő azonosítási eljárásunk során a Nyugat részének elfogadott Közép-Európát először Európa nem nyugati részétől határoltuk el. Ezt követően, a Nyugat struktúrájának részletes megvizsgálása útján leltük föl a Közép-Európát együttesen alkotó nagy elemeket. Az általunk azonosított hét nagy politikai földrajzi egység közül, melyek mint kimutattuk a Nyugat szerkezetének pillérei, háromban voltak jelentős hagyományai a Közép-Európa-hoz tartozás gondolatának. A többi egység esetében ilyen hagyomány nem létezett. Nem találtunk olyan külső szempontot, mely e három egység mindegyikében megjelent önközéppontba állító, illetőleg a másik kettőt Közép-Európából kirekesztő törekvéseket igazolhatná. Közép-Európa végső soron nem több, mint egy ezidáig megnyugtatóan nem azonosított területre vonatkozó, de mégis közhasználatba került – értelemszerűen politikai földrajzi jellegű – kifejezés. Ami indokolt, az pusztán kiterjedésének rögzítése, területének más tájaktól történő elhatárolása, annak érdekében, hogy a szóhasználat zavaró következetlenségeit megszüntessük. Minden olyan kísérlet, mely a fogalomból bármiféle politikai érvet kíván levezetni, önmagából kiinduló, önmagával érvelő, öngazoló, így tehát értelmetlen. Ezért elkerülhetetlen, hogy mindhárom egységet Közép-Európa alkotóelemének tekintsük. Olyan egyéb szempontokat, melyekre az eddigi meghatározások megfigyelésünk szerint teljes egészükben épültek, csupán a terület határának pontosabb rögzítésekor, vagyis az elhatárolás finomításakor vettünk valamelyest figyelembe, de még akkor is csak saját, már meglévő struktúránk keretein belül, bizonyos politikai földrajzi értelemben eleve átmenetinek számító területeken. Célunkat ezzel elértük. Ha Közép-Európa kiterjedését helyenként átmenetek elfogadásával tudtuk is csak kijelölni, annyi bizonyos, hogy a föntiek elfogadása után már nem lesz lehetőség sem a Balkánt, sem Ukrajnát Közép-Európa részének tekinteni, és természetesen nem lesz lehetséges Németország, Lengyelország vagy a Kárpát-medence területének kizárása sem Közép-Európából.

A NYUGAT SZERKEZETE ÉS KÖZÉP-EURÓPA

A NYUGAT POLITIKAI FÖLDRAJZI SZERVEZETE

JEGYZETEK

- ¹ Ez határozottan érezhető például Ferdinandy Mihály: *Középeurópai alakzatok* című írásából. (Eredetileg: *Az Ország Újja*, II. évf. 1938. 10. szám)
- ² Romsics Ignác: *Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején. Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században*, szerk. Romsics I., Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997, 18-24.
- ³ Feltűnő ebben az összefüggésben az Atlas Europa (szerk. M. Klemenčić, Zagreb, 1997, Lexikografski Zavod Miroslav Krleža) 260. oldal térképe, mely az aktuális államhatárok igénybe vételével lehatárolt Közép-Európa délkeleti részén egy másik, alternatív vonalat is térképre visz, melyet a jelmagyarázatban „Közép-Európa déli kulturális határa”-ként magyaráz meg, amivel mintegy jelzi, hogy Közép-Európa területének országhatárokon keresztüli elhatárolásával valami a szerző szerint sincs rendben. Valóban, ugyanennek a munkának a 351. oldalán található egyik térkép azután Közép-Európát már úgy határolja el, hogy a meghúzott vonal egyik szakasza az idézett déli kulturális határral esik egybe (de már anélkül, hogy az ottani térkép a megkülönböztetést megtenné), más szakaszai viszont az érvényes államhatárokkal.
- ⁴ Figyelemre méltó például, hogy még egy olyan munka sem érzi szükségét mint H.G. Wanklyn: *The Eastern Marchlands of Europe*, London, 1941, George Philip & Son, annak ellenére, hogy végigvonul rajta a „Central and East European countries” fogalma, hogy a területet pontosabban meghatározza, akár utalással arra, hol végződik Közép-Európa és hol kezdődik Kelet-Európa. Ebben nincs egyedül. W. Fitzgerald (*The New Europe, An Introduction to its Political Geography*, 1945, Methuen, London) hasonlóan jár el. Közép-Európa itt fejezetcímként is szerepel (45. o. „Frontiers of nationality in Central and Eastern Europe”), de pontos hollétére nem történik utalás. A szerzők úgy látszik természetesnek érzik a fogalom általános, hozzávetőleges értelmű használatát. Nem igazán különbözik ettől N. Pounds: *An Historical and Political Geography of Europe* c. műve sem (London, 1949, George G. Harrap & Co.), ahol a fogalom szintén fejezetcímként szerepel (109. o. „Central and Eastern Europe”), de használata általános, a terület kiterjedésének meghatározása nélkül. E munkában mindenestre szerepel a 18. oldalon egy térkép, melyről Közép-Európa határai is leolvashatóak – éghajlati szempontok által meghatározott értelemben.
- ⁵ Ferdinandy Mihály: *Közép-Európa – Kárpát-Európa* (Eredetileg: *Magyar Nemzet*, 1940. január 13., 4.)
- ⁶ Bereznay András: *Civilizációk – útban a világtársadalom felé, Földrajzi Értesítő XLVII. évf. 4. füzet, 577-590.*
- ⁷ Uo. 580-581.

- ⁸ Kétségtelen például, hogy akik Magyarországon előszeretettel emlegették ideálként a közelmúltban az „európaiságot”, melytől - egyébként sikerrel - remélték, hogy föltételezett politikai ellenfeleik majd azonosulni fognak, valójában „nyugatiságra” gondoltak, csak hát ezt saját hagyományaikat figyelembe véve, nehezebb lett volna kimondaniuk.
- ⁹ Az, hogy Albert Schäffle pusztán politikai, hatalmi megfontolásból bevonta volna Franciaországot az általa elképzelt integrált Közép-Európába, saját megközelítésünk szempontjából lényegtelen mellékkörülmény (Romsics Ignác, i. m. 21.)
- ¹⁰ Romsics Ignác, i. m.. 18-24.
- ¹¹ Molnár Gusztáv: Az erdélyi kérdés, *Magyar Kisebbség*, 1998.

Könyvismertetések

Találjunk ki egy Kelet-Európát!

Larry Wolff: *Inventing Eastern Europe.*

The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment.

Stanford University Press, 1994. 419 o.

A diskurzuselemzés az utóbbi húsz-harminc év egyik legszélesebb körben divó tudományos divatja. Megannyi értékes munka mellett fel kell figyel-nünk azonban arra is, hogy e hullámot meglovagolva számos, bevett receptet követő, csak látszólag újító munka is született. A régiódiskurzusok sem kivételek ez alól – sőt, e téren Edward Said sokat vitatott, de kétségbevonhatatlanul újító orientalizmus-tanulmánya kész, követhető mintát nyújt az epigonoknak. Wolff Kelet-Európa felvilágosodás kori diskurzusát meghatározni szándékozó könyve azonban még vitatható új modellt sem ad, csak szorgalmasan – és nem is igazán sikeresen – követi az ismert mintákat.

Kezünkbe véve a könyvet, egy metszetet és egy ambiciózus címet találunk a címlapon. A metszetről a szerző a címnegyedben elmagyarázza, hogy a rajta szereplő allegorikus alakok közül a két istenség Franciaország és a Birodalom, akik szemben állnak a vadakként ábrázolt Lengyelországgal és Oroszországgal, és hogy itt a kor filozófiai nézeteit láthatjuk a „civilizációról”, képi formába öntve. Hogy helyes-e kifejezetten „vad”-nak tekinteni a képen látható alabárdos lengyel nőalakot és nyilas tatár gyermeket (a metszet alkotója Szibériáig utazott, innen a tatár vonatkozás), kérdéses, hiszen a kor „vad”-ábrázolásai ennél gyakran sokkal explicitebben jelzik a vadságot, ám a két alakcsoport szembenállása kétségtelen.

A címről egyszerre sok dologra asszociálhatunk. Az „Inventing” óhatatlanul Hobsbawm *Invention of Tradition*-jére enged gondolni, ám ő nem szerepel a kötetben, így ezt a párhuzamot el kell felednünk, sőt a hobsbawm-i

értelemben vett invention-nel (ennek leghelyesebb magyar fordítása a „feltalálás” marad, mert a feltalálás-fellelés régies fordulattal felöleli az angol szó teljes jelentéstartalmát) sem fogunk igazán találkozni a munkában. Hogy mit ért Kelet-Európa alatt, nem mindig világos (helyenként biztosan egymásba mosódik az a szövegben a Balkán- és, bevallottan, az Észak-diszkurzussal), de érdeklődésünket feltétlenül fel kell keltse az a tény, hogy Magyarország érzékelhetően ide tartozik.

A könyv alcíme alapján nem kevesebb körvonalazódik, mint hogy a szerző a felvilágosodás mentális világtérképét kívánja megrajzolni. Nem ő az első, történetek már erre kísérletek, melyekből a legelismerettebb Numa Broc 1972-es, könyvként is megjelent doktori disszertációja, a *La géographie des philosophes* – egy újabb munka, melynek nyomát sem leljük Wolffnál. Felvethetjük a kérdést, hogy valóban a felvilágosodás térképét rajzolja-e Wolff: e kategória alá besorol ugyanis szövegeket válogatás nélkül, mintha minden utazó és szerző a 18. századból magától értetődően a felvilágosodáshoz tartozna. Ezt, jól tudjuk, sem Anglia, sem Franciaország, sem Németország (ezek Wolff forrásként szolgáló utazóinak legfontosabb kiinduló országai) tekintetében nem fogadhatjuk el. E tévedés persze nem Wolff sajátja, sőt sajnos nagyon is elterjedt gyakorlat.

Az első fejezet címe *Entering Eastern Europe*, és a Kelet-Európa határára érkezők gondolatait összegzi a területtel kapcsolatban. Nem csak e fejezetre igaz, hogy nem beszélhetünk voltaképp feldolgozott korabeli szerzőkről e műben, csak korabeli szövegekről: minden utazó kontextusától és sokféle háttérétől megfosztva bolyong e meghatározatlan térben. Ennek az eljárásnak a jogosulatlanságára hosszabban nem is szükséges külön kitérnünk, de a pusztá szövegkritika szempontjából is fenntarthatatlan, hogy nem ismerjük a szerzők célközönségét, így a szövegek intencionalitását sem. Sőt, Wolff gyakran (bár nem mindig, ahogy látjuk majd) indokolatlanul egy az egyben igazként fogja fel egy olyan korszak szövegeit, melyben a szövegtestbe valószerűen beilleszkedő kitalált elem, a képzelt utazás, az utazási szövegek közötti intertextualitás (mely Wolff szerzői között nem egyszer egyértelmű és tagadhatatlan, ám részéről fel sem tételezett) bevett gyakorlat.

Wolff fejezetei általában egy, esetleg két szó köré csoportosulnak, ezeket alfejezetenként más-más szerzővel illusztrálja. Az első fejezet szava az „átmenet”, esetleg az „ellentét”. Nem vonhatjuk kétségbe állítását, hogy Kelet-Európa több szempontból a Nyugat és a valódi Kelet közti átmenet-

ként jelenik meg a korszakban. Jogos az ellentét felemlegetése Nyugat és Kelet, Nyugat és átmeneti tér között is, sőt a területen belüli ellentétpárok is, így pl. Magyarország – akkor már százötven éves – „termékeny, de kihalt ország” képzete. Ám ez utolsó jelzi, hogy ezeket feltétlenül a felvilágosodás korához kötni nem helyes – mint ahogy nem helyes ezeket kizárólagosan Kelet-Európát jellemző szavakként felfogni, ahogy ezt a szerző sem teszi. Véleményünk szerint számtalan tanulságot leszűrhattunk volna például abból, ha az európai civilizáció más peremterületeinek diskurzusával összeveti e szövegeket: kézenfekvő példaként kínálkozik a fejlett Anglia mellett kontrasztot alkotó Skócia tudományosan többször is feldolgozott képe. Másutt más korabeli régió-diskurzusokkal kínálkozna párhuzam (így Krakkó „régi nagysága” és „romba dőlt magasztossága” a korszak Itália-képének egyenes megfelelői), ám ezek a lehetőségek kiaknáztatlanok maradnak.

A számos hosszú, illusztratív, de ritkán valóban lényegbe vágó idézettel rendelkező alfejezetek közül forduljunk a magyarországi felé. Fájdalmas a magyar olvasó számára az 1527-es (!) mohácsi csata említése, de ennél is zavaróbb, hogy egyetlen 1717-es angol szöveg alapján igyekszik összegezni a Magyarország-képet – és e szöveg (Lady Mary Montagu átkelése az országon) semmi olyat nem tartalmaz, ami bármennyire is felvilágosodás-jellegű lenne, illetve ami ne lenne bevett elem az 1660-as évektől fellendülő Magyarország-irodalomban. Ám ezeket Wolff úgy mutatja be, mintha az utazó hölgy saját felfedezései lennének – az utazó mentális eszköztára, sajnos, fel sem merül itt.

Wolff úgy gondolja, hogy a magyarországi utazások előfeltétele volt a török kiszorítása, ám ennek a gyakorlat – így az általa is futólag említett angol Browne és sok más utazó – sajnos ellentmond, mert az előző század hatvanas éveitől a határvidékek, sőt a török ellenőrzése alatti területek is bejárhatóak, és ha nem is gyakran, de látogatottak. Helyesen ismerte föl viszont Lady Montagu leírásának színházi elemeit (drámákról, színekről, szereplőkről értekeznek), ám egy-két szó értelmezésében tévedésekre lelhetünk: így a „horror” szó a korszakban nem feltétlenül jelent borzalmat, jelentésébe belefér borzongás, döbbenet is.

A második fejezet címe *Possessing Eastern Europe: Sexuality, Slavery, and Corporal Punishment*, és a kelet-európai utazásokban a szexualitással és a testtel kapcsolatos témákat öleli föl – nehéz nem észrevenni, hogy a szerző itt Foucault nyomába igyekszik szegődni. Majd felét Casanova kalandjának

elmesélése teszi ki: a nagy kalandor (e témában feltétlenül hivatkozást várunk volna Suzanne Roth híres monográfiájára a 18. századi kalandorokról...) oroszországi utazása során egy apróbb homoszexuális kaland mellett egy 14 éves lányt vásárolt magának, mely kalandot jó húsz oldalon keresztül elemezi a szerző (ezzel az erővel le is közzölhetette volna a vonatkozó részt a Casanova-émlékiratból...). E kapcsolat alakulása elvezet minket a testi fenytéshez, mely Wolff tétele szerint „megkerülhetetlenül szükséges”-ként merül föl e Kelet-Európa nevű térben, illetve Sade márkihoz, aki a tétel szerint a fentiek okán ad épp orosz szereplője kezébe korbácsot a *Juliette*-ben, és ezért a regény szibériai epizódja alakul át gyilkos és kannibalisztikus erőszak-ámokfutássá. Hogy ebben mekkora a szerepe az országnak, és mekkora Sade az idővel és főleg bebörtönzésével logikusan növekedő erőszakmániájának, kérdéses, ám az utóbbi tényező figyelmen kívül hagyása nem szerencsés.

A következő fejezet a képzelt Kelet-Európákat veszi sorra. Jogos Wolff részéről itt tárgyalni Voltaire *XII. Károlyát* (mely a kötet során mindvégig, így a rákövetkező, a térség feltérképezésével foglalkozó fejezetben is elsőrendű forrás) így tárgyalni, ez esetben nem merül fel az a kérdés, hogy a felvilágosodáshoz sorolhatjuk-e a szöveget. Ami ellenben hiányzik, az Voltaire (ismert) forrásainak tárgyalása. E fejezetben kerül elő Lessing egy befejezetlen, lengyel tárgyú drámája és Marat *Lengyel levelei* (mely bevallottan a *Perzsa levelek* alapján íródott, modernizálva), valamint – az útleíró- és tudományos irodalomra vonatkozó parodisztikus elemek szükséges és helyes kiemelésével – a *Münchhausen* idevágó részei.

Nem vitathatjuk Wolff téziséét arról, hogy Kelet-Európa tekintetében a Kelet-Nyugat földrajzi ellentétnél akár fontosabb is a nyelvi határ: Prága nyugatabbra van Bécsnél, ám szláv nyelve „érthetetlen”. De, vethetjük föl, mennyiben szláv város Prága az általa tárgyalt forrás, Mozart útlevelei idején? Helyesen mutat rá arra a szerző, hogy Prága a számtalan, Európát járó cseh zenész okán egyfajta „zenei főváros” rangra jutott, ám nyelvi nehézségeket feltételezni Prága lakosai és Mozart között véleményünk szerint tárgyi tévedés. Erre Wolff bizonyítéka, úgymond, az, hogy Mozart és társasága vicces neveket talált ki magának a csehországi út során: még ha feltételezzük, hogy ez a cseh nevekre való reakció (ami távolról sem biztos), akkor sem kell azt gondolnunk, hogy e cseh nevű emberek ne lettek volna német nyelvűek (gondoljunk csak a kor magyar arisztokráciájára). Mozartnál

maradva Wolff a zeneszerző Kelet-Európáját a *Così fan tutte* két, albánnak öltöző ifjánál véli felfedezni. Kérdéses, Albánia Kelet-Európa része-e (említettük a Balkán-diskurzust, a tárgyalt tér meghatározatlan voltát), és nem szabad azt sem felednünk, hogy albánt találhatunk magában Itáliában is: a török hódítás idejétől folyamatosan él Itáliában egy albán arisztokrata réteg. Véleményünk szerint a csehországi névjátékok megfelelőjének a *Così* átöltöztetéseit venni, és ezt egy összefüggő mozarti Kelet-Európa-diskurzusként értelmezni több szempontból is kényszeredett és elfogadhatatlan.

A képzelt utazások között voltaképp jogosan bukkannak fel valós utazások – ám felvethetjük, hogy korábban egy az egyben elfogadott útleírások után miért pont az itt tárgyalt két forrásnál emeli ki Wolff a kitalált elemeket. Az invenció területén pedig ismét csak hiányoljuk a célközönség bemutatását, mely rávilágíthatna a szövegek intencionalitására, illetve – az egész kötetre igaz ez – a két évtizede virágzó utazáselméleti irodalom számos alapvető elméleti munkáját.

Érdekes zárhangot ad a fejezetnek a Krím „feldolgozásának” története, melynél csak az a kérdés merül fel az olvasóban, hogy miért a képzelt utazásokhoz került. Ezúttal kivételesen túllép a 18. századi időkereten (hogy a „felvilágosodás kora” zavaros kategóriáját ne használjuk), és Byronig, sőt Tennysonig halad az orosz témák nyugat-európai felbukkanásának elemzésével. Semmiképp sem tudományos, ám kétségtelenül frappáns záró megállapítása: a II. világháború végi rendezések két kulcsfontosságú helyszíne a kelet-európai utazások két fontos pontja volt: az egyik lehetséges belépési pont a térségbe, Potsdam, és – korábban – az egyik lehetséges legtávolabbi pont, a krími Jalta.

A következő, a térség térképészeti ábrázolásához kapcsolódó fejezetben megismerkedhetünk a térképészet előhaladásával, mely többé-kevésbé valóban a korszakban jutott el a terület pontos és részletes ábrázolásához. A térképek mellé helyezi az ismert terület és a kevésbé ismert területek ellentétpárját, a felfedezés aktusát – ez nem feltétlenül helytelen, ám a térképészet szűkebben vett témakörén kívül eső téma. Mindkét kérdéskörben hiányérzet kel az olvasóban: noha kifejezett pontatlanságokkal és tévedésekkel – ellentétben a megelőző fejezetekkel – itt nem találkozunk, ennek talán az az oka, hogy semmilyen tudományos megállapítással nem kerülünk szembe, ellenben megkapjuk a kor térképeinek hosszas listáját, míg a kiterjedt nemzetközi térképeleméleti irodalomra utalást sem tesz. Szó esik a feje-

zetben a kor Magyarország-irodalmáról is, melyben Antalfy kevéssé ismert 1943-as könyve, az angolul is megjelent *A honi utazás históriája* és Köpeczi Béla egy tanulmánya a forrás – nagyon hiányoljuk itt Eckhardt Sándor franciául megjelent, a Magyarország-képet történeti távlatban és jóval szélesebb kontextusban vizsgáló kiváló tanulmányát, a *De Sicambrie à Sans-Souci* című esszét. Felbukkan a régi Magyarhon problémája is: a kérdéskör a régi magyarokkal együtt valóban a kérdéses időszakban merül föl, ám bővebb tárgyalást is érdemelne.

A könyvben helyzete és terjedelme okán valószínűleg központi része az *Addressing Eastern Europe* (Kelet-Európa megszólítása) két része, Voltaire Oroszországa és Rousseau Lengyelországa, tehát két, utazás nélkül megvalósult szellemi kapcsolat. A Katalin-kultusz (melyben Voltaire mellett Diderot és d'Alembert is osztozott) valóban figyelemre méltó jelenség, mely mellé, elé helyesen kerül az azt megelőző, Voltaire által megalapozott I. Péter-kultusz is. Főleg a korábbi fejezetekhez képest örvendetesen nagy számú forrásra támaszkodik az orosz fejezet – csak a jegyzetekhez lapozva komorodunk el. Mindkét monografikus fejezet már meglevő monográfiákon alapul, melyekből különösen (de nem egyedül) C.H. Wilberger *Voltaire's Russia* című, több tíz jegyzetben visszatérő könyve áll szinte kínosan közel a témakörhöz. Miután a szerző sosem él a szakirodalom kritikájának eszközével (illetve a szakirodalmat a főszövegben meg sem említi), el kell gondolkodjunk azon, mennyire saját kutatásokon, elemzéseken alapulnak, milyen újdonságokat tartalmaznak e fejezetek.

Rousseau lengyel kapcsolata kevésbé egyértelmű, mint Voltaire Oroszországa – főleg egy kevésbé ismert esszéje, az *Elmélkedések Lengyelország kormányzatáról* ad alapot e fejezetnek, melyben más francia-lengyel kapcsolatok, így Voltaire, illetve Stanislas Poniatowski francia levelezőpartnerei is felbukkannak. Wolff tudományos forrásai itt a kiterjedt francia nyelvű, lengyel szerzőktől származó Lengyelország-irodalom, mely meglehetősen alaposan feldolgozta a kor Lengyelországa és Európa közti kapcsolat kérdését – ez a fejezet sem tud, úgy tűnik, ehhez képest valódi újdonságokat felmutatni, bár a széles irodalom összefoglalása nem haszon nélküli. A kérdés inkább annyiban merül föl, hogy miért kell Rousseau nevéhez kapcsolni az egész fejezetet, melyben megannyi más francia (és ha már így, miért csak francia?) kapcsolat is megjelenik – ezt a kifogást, kisebb mértékben, az orosz fejezet Voltaire-hez kapcsolásával kapcsolatban is megtehetjük. Az utóbbi

időben többek között amerikai szerzők is hozzájárultak ahhoz, hogy a 18. század kérdéskörében a kényszeres „nagy nevek kultusza” megdőljön – nem szívesen látnánk ennek esetleges újjáéledését.

Az utolsó két fejezetet is párba állította Wolff, *Peopling Eastern Europe* címmel: ezekből az első a barbárokra vonatkozó elemzéseket, a második a faji értekezéseket elemzi. Noha ezek a fejezetek is követik Wolff kompozíciós sémáját, miszerint szerzőről szerzőre lépked, ismerteti azok véleményét, és nem igazán emeli ki a kínálózó párhuzamokat, mégis ezek – és főleg az első – tűnnek a könyv legértékesebb részeinek. Ezúttal sikerült valóban a felvilágosodás szellemi eszköztárával érkező szerzőkre (így Peyssonnel, Herder, Fortis) lelni, akik kivételesen – talán mert kevesebben vannak – még háttérrel is kapnak, és megállapításaik, elemzéseik valóban újdonságnak tekinthetők e korban. Így például megkérdőjelezhetetlenül a kor terméke a leírni szándékozott területre ellátogató, a nyelvet is esetleg megtanuló történelmi szerep. Öröndetes a Magyarország-leírásban a Nyugaton is ekkor már ismertté váló magyar munkák szerzőinek – Pray, Katona – kiemelése, sajnáljuk viszont, hogy egy Magyarországot ábrázoló metszet egyébként frappáns elemzésénél „nagylelkű, de félrevezető” állításként interpretálja azt, hogy az országot különálló földrajzi egységként mutatta be a francia térképész.

Némileg zavarosabb ennél a faji kérdéseket tárgyaló fejezet. Wolff regionális sajátosságként értelmezi azt, hogy a terület leírásaiba mindig illeszteni antropológiai leírást is, ám a korabeli utazási gyakorlatban ez bevett, és bármely területre vonatkozóan fellelhető. A fejezet ismét jó összegzést ad e kérdéskörrel, ám ezúttal is fellelhetünk a jegyzetek között egy munkát, mely gyanúsán közel áll a főleg Lengyelországról szóló német forrásokra támaszkodó fejezet témájához: ez Robert Arnold *Geschichte der Deutschen Polenliteratur* című műve.

A koncepcióját tekintve nem igazán átlátható, hibrid műfajú – esszének nem elég elméleti és eredeti, monográfiához túl kevés forrással rendelkező – könyv végére érkezve érhető érdeklődéssel fordulunk a zárszó felé. Végkövetkeztetést azon túl, hogy a korszak Kelet-Európa-képét, kulturális konstrukcióját az instabilitás jellemzi, nem kapunk, de legalább – így zárás-képp – megismerkedhetünk a szerző szándékaival.

Célja az volt, hogy leírja a felvilágosodás Kelet-Európa „rubrikájának” megalkotását, a valós és a fiktív egymás mellé helyezésével. Nem Kelet-Eu-

rópát akarta leírni (ezt mégsem fogadhatjuk el a megannyi pusztai tárgyi tévedés magyarázataként), hanem azokat a mentális eljárásokat, amellyel az megalkotásra került. Nem tudunk mást mondani, mint hogy: bárcsak ezt tette volna. Kár.

Végül madártávlatból végigsuhan néhány későbbi Kelet-Európa-képzet fölött, melyeket mind levezethetőként értelmez a felvilágosodás-kori diskurzusból (ismét csak a nagy nevekhez kapcsolt, elavult leszámáselmélet), és eljutunk, ki hitte volna, Gorbacsovig, aki megállapította, hogy Kelet-Európa is csak Európa része.

Szokatlanul sok negatív megjegyzésre kellett ragadtassuk magunkat e kötet recenziójában. Meghatározatlan kategóriák sora, bizonytalan forráskezelés, a szakirodalom esetleges használata, primér átvétele, ordító tárgyi tévedések mellett talán mégis az marad a legfájdalmasabb, mennyire receptszerű és sematikus ez az elemzés. Kelet-Európa sok ponton valóban feltárára váró diskurzusa megérdemelt volna egy saját, netán a területéhez alkalmazkodó elméleti keretet és egy gondosabb, eredetibb elemzést. Erre a munkára továbbra is várunk kell, és csak reméljük, hogy egyetlen szerzőt sem fog eltántorítani az, hogy egy ilyen témájú könyv már született. Minden Kelet-Európa (vagy Közép-Európa) témájában kutatónak üzenjük tehát: ez a munka nem az a munka. Még csak nem is majdnem. Távrolról sem. Ez nem Kelet-Európa.

Gelléri Gábor

H mint határeset

Peter Sahlins: Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees, Oxford: University of California Press 1989.

„És szólal az Úr Mózesnek, mondván:

Parancsold meg Izráel fiainak, és mondd meg nékik: Hogyha bementek ti a Kanaán földére; (ez a föld, a mely örökségül esik néktek, tudniillik a Kanaán földé az ő határai szerint),

Akkor legyen a ti déli oldalatok a Czin pusztájától fogva Edom határáig, és legyen a ti déli határotok a Sós tenger végétől napkelet felé.

Józs. 15,1., Józs. 15,2.

És kerüljön a határ dél felől az Akrabbim hágójáig, és menjen át Czinig, és a vége legyen Kádes-Barneától délre; és menjen tova Haczár-Adárig, és menjen Aczmonig.

Józs. 15,3.

Azután kerüljön a határ Aczmontól Égyiptom patakáig, a vége pedig a tengernél legyen.

1 Móz. 15,18.

A napnyugoti határotok pedig legyen néktek a nagy tenger; ez legyen néktek a napnyugoti határotok.

Ez legyen pedig a ti északi határotok: a nagy tengertől fogva vonjatok határt a Hór hegyének.

A Hór hegyétől vonjatok határt a Hamáthba való bejárásig; a határnak vége pedig Czedádnál legyen.

És tovamenjen a határ Zifronig, a vége pedig Haczar-Enán legyen. Ez legyen néktek az északi határotok.

A napkeleti határt pedig vonjátok Haczar-Enántól Sefámig.

És hajoljon le a határ Sefámtól Ribláig, Aintól napkeletre; és újra hajoljon le a határ, és érje a Kinnéreth tenger partját napkelet felé.

Azután hajoljon le a határ a Jordán felé, a vége pedig a Sós tenger legyen.

Ez legyen a ti földetek az ő határai szerint köröskörül.”

MÓZES 4. KÖNYVE AZ IZRÁELITÁK MEGSZÁMLÁLÁSÁRÓL
(34. Fejezet)

A határmegvonás és a tér szétválasztása az emberiség legrégebb problémáinak egyike, így nem véletlen, hogy a határok problémája és fogalma a diplomáciától az emberföldrajzig, a nemzetközi jogtól a közgazdaságtanig, a matematikától a pszichológiáig szinte minden természet- és társadalom-

tudományban megtalálható.¹ Hogy mennyire tág a határ fogalmának jelentéstartalma, arra Ottlik Géza Iskola a határon című regénye az egyik legkézenfekvőbb példa. A magyar olvasó elvárásainak megfelelően a címben szereplő szóban rejlő többletjelentés itt egyszerre vonatkozik földrajzi egységen (országhatár) túli társadalmi alakulatra (végváriság), és az átmenetiséghez, a határhelyzet(ek)hez kapcsolódó identitásra (lásd például a hallgatás, vagy az alkalmazkodás határának jelentőségét a regényben).

A határ szó történeti etimológiája több európai nyelvben is arról tanúsodik, hogy az egyaránt vonatkozik egy jelenség kiterjedésének szélére (határvonal, szegély, perem, mezsgye, gyepű), valamint az azon túli és azt körülvevő területre (határsáv, zóna, övezet, vidék). A magyar „határ” szó eredetéről annyi ismeretes, hogy a *hat* igéből alakulhatott ki az „-ár” deverbális névszóképzővel, így a *hat* ige „előremegy, előrehatol” jelentésének megfelelően arra a pontra vagy vonalra vonatkozik, ameddig előre lehet hatolni.² Ezt a jelentésbeli kettősséget az angolban funkcionálisan is elkülönülő szópár őrzi: a cselekvés határára vonatkozó „boundary”, illetve egy terület szélére utaló „frontier”.³

Ugyanezen a fogalmi megkülönböztetésen alapul a modern politikai földrajztudományban a határ kialakulásának – egyébként minden történelmi tapasztalatot nélkülöző, pusztán fogalmilag levezetett – történeti modellje (például Ratzelnél), mely a frontier-től a boundary-ig, a változó szélességű határzónával rendelkező territóriumoktól a konkrétan megjelölt határvonalú államterületekig tart. A boundary tehát inkább egy lineáris politikai korlátot jelöl, ameddig a szuverenitás kiterjed, a frontier pedig egy képlékeny, sávosan mozgó, tágabb társadalmi jelentést hordoz. Peter Sahlins munkája épp azt a korántsem egyenes vonalú fejlődési folyamatot mutatja be, ahogy a két „határfogalom” megjelenik a múltban, és a jogi határ egyszerű területi határrá válik: állítása szerint a francia forradalom a területiség képzetének nemzeti tartalmat kölcsönzött, a 19. század politikai jelentéssel ruházta fel, s így attól kezdve már a nemzetállam területi szuverenitását fejezte ki. A kérdést Sahlins a nemzetállam két szerkezeti eleme, a nemzeti közösség és a határokkal körülkerített államterület szemszögéből közelíti meg.

A nemzetállam kialakulásának és a nemzeti közösségek létrehozásának folyamata más szerzők munkáinak is központi kérdései voltak – Benedict Anderson „imagined communities”, Eric Hobsbawm „invented traditions”,

illetve Eugen Weber „peasants into Frenchmen” koncepciója gyakran hivatkozott példák. Így Peter Sahlins már egy létező kutatási irány eredményeire, belátásaira támaszkodhat és egyben túl is léphet azokon. Jogosan merül fel a kérdés, hogy miben áll Sahlins koncepciójának eredetisége, mennyiben módosítja vagy haladja meg az öröklött fogalmi kánont?

Jól ismert, hogy a modern nemzetállam kialakulása nem szűkíthető le a határmegvonás és a területiség kérdésére, hiszen mindehhez rendszerint a nemzeti identitás megteremtésének programja is társul. A francia tapasztalaton nyugvó, egy központból kisugárzó, erőszakkal végrehajtott egységesítés történeti modellje tagadja a helyi közösségek szerepét saját identitásuk felépítésében. Peter Sahlins esettanulmánya a francia-spanyol határvidékről ezzel szemben azt állítja, hogy itt már a 17. századtól kimutatható az állam és a nemzet építésének kétirányú folyamata a területiségben és az identitásban. A fordulópont a francia forradalom, mely kikristályosítja ugyan a nemzeti identitást, de nem feltétlenül úgy, hogy az egyéneket és közösségeiket közös cél jegyében egyesíti. Gondoljunk csak a katonai toborzás feladatára, amit a francia állam rendszerint alig tudott végrehajtani. A határok rögzülésével a francia szuverenitást a királyi jogszolgáltatás helyett egyre inkább a nemzeti terület testesítette meg. A könyv helyszínét képező Pireneusok spanyol-francia határvidéke tehát nem azért válik érdekessé, mert – mint a geopolitika irodalmában fogalmazznak – rendkívül stabil, vagyis „fossilizálódott”, hiszen ez más határok esetében is előfordul. Peter Sahlins történeti munkája a területiség és az identitás síkján halad előre. Egyrészt az államiság kialakulása és a nemzeti határok rögzülése érdekli, másrészt a nemzetépítés identitáskonstrukciós folyamata, vagyis ahogy a franciákból franciák, a spanyolokból spanyolok lesznek. A határmentiek társadalmi identitása, praxisai és érintkezési formái kapcsán az együttműködés, az egymásrautaltság, a versengés és az elkülönültség fenntartásának dinamikusságát tekinti át három évszázadon keresztül.⁴

A vizsgált periódus határait a spanyol-francia viszony fordulópontjai jelölik ki. Az 1659-ben megkötött pireneusi békében Franciaországhoz került Észak-Katalónia (Rousillon és Cerdanya 33 falva), de a pontos határvonalat ekkor még nem jelölték ki. A francia állam fokozatosan annektálta, integrálta és asszimilálta a birtokába került völgyvidéket. A völgy kétfelé osztása gyakorlatilag azóta is érvényben van, csupán a felosztás jellege változott. Az 1868-as bayonne-i határmeghúzáskor (delimitáció) állapították meg

a konkrét politikai határokat és helyezték el a határköveket. A *Boundaries* a közbeeső két évszázadról szól. A történet főszereplői a katalánok sokszínű rurális társadalmának képviselői: államférfiak és parasztok, miniszterek és polgármesterek, vámtisztek és csempészek, tábornokok és szökevények. Végére is azt mutatja be Sahlins, hogy mely szereplők járnak jól, illetve rosszul. A megoldás szerinte nem olyan egyértelmű, ahogy azt korábbi olvasmányaink alapján várnánk. Ugyanis nem pusztán arról van szó, hogy egy helyi kultúra fokozatosan beolvad a nemzetállamiság olvasztótégelyébe. A forгатatókönyv ugyanakkor a centrum-periféria viszonyán alapszik: Sahlins a politikai állam és a civil társadalom elkülönülését és szembenállását vizsgálja. Ily módon a politikai-diplomáciai eseménytörténet és a történeti etnográfia makro- és mikroszintje találkozik össze a határon kialakuló katalán kultúrában.

Sahlins a cerdanya-iak határhelyzetét az identitáskonstrukció egyik mintaterepének tartja. Nem véletlen, hogy az „emlékezet helyeiről” szóló egyedi és nagyszabású francia történeti munka egyik szerzője, Daniel Nordman is ismertette a határvidéket a „nemzet” címszó megírásakor.⁵ Sahlins a határmentiséghez kötődő identitás változó elemeit vizsgálva kimutatja, hogy különböző időszakban az identitás halmazának eltérő elemei miként mozgósíthatók. A völgy felosztása után két évszázadon át a helyi közösség a spanyol, illetve a francia nemzetet használta (ki) identitása alapjának megteremtésében. A nemzeti identitás retorikájának kialakításával leplezték saját partikuláris érdekeiket és arattak sikert a hivatalosság különböző szerveinél. Az „ál-nemzeti” identitás azonban két évszázad alatt gyakorlatilag valóságossá vált. Mindez nem jelenti a lokális identitás teljes feladását, hiszen a társadalmi és területi határok idegenek elleni védelme továbbra is annak központi magja maradt. Sőt, a külső betolakodókkal való szembeszegülés minden esetben a közösség helyi érdekeinek megerősítésével járt.⁶ A nemzeti identitás tehát nem a természetes határokon, vagy a társadalmi-kulturális jellemzőkön alapul, hanem társadalmilag felépített, a barát-ellenség, mi-ők viszony folyamatos újradefiniálásával teremtik. Az identitásnak (és ellen-identitásnak) effajta oppozicionális modellje a különbség észlelésének szubjektív tapasztalatából bomlik ki.

A hazai történeti irányú határvizsgálatok ritkák és inkább csak az eseménytörténet, a leírás áll érdeklődésük fókuszában.⁷ A magyarországi határregió-kutatások közül az identitáskonstrukció szempontját is érvényesíti az

egyre népszerűbb regionális tudomány egyik iránya, mely alapvetően a Phare programok által támogatott határrégiók vizsgálatával foglalkozik.⁸ Az MTA Regionális Kutatások Központja által koordinált vizsgálatok 1989-ben kezdődtek. Legfőbb témái a határmentiség jelensége, az együttműködés, a határ és „a másik oldal” imázsa stb.⁹

Peter Sahlins, az antropológus Marshall T. Sahlins fiának pályája az Ivy League egyetemeinek (Princeton, Harvard, Columbia, Yale, Berkeley) történelem tanszékein át ível, ahol a koraiújkori és modernkori francia és spanyol társadalomtörténet (16-19. sz.) kérdéseit kutatja és tanítja.¹⁰ Témái között szerepel a rurális társadalmak története, a tömegkultúra vizsgálata, a nemzetállam építésének és a helyi társadalom ellenállásának problémája, az identitás és a nacionalizmus, valamint a határok és határvidékek kérdése.

Balázs Bálint

JEGYZETEK

- ¹ E rövid írásnak nem célja, hogy a jelentésekkel kapcsolatban valamifajta fogalmi tisztázást, a részdiszciplínák között pedig afféle „boundary work”-öt hajtson végre. Pusztán jelezni kívánja azt az érdekességet, hogy a határ analitikus fogalomként mennyire inspiráló a társadalomtudósok számára. Itt tényleg csak a legismertebb példákra utalhatunk a politikai antropológia (van Gennep, Victor Turner), a szimbolikus antropológia (Cohen, F. Barth) a pszichológia (borderline, test határ, én-határ, végső határ stb.) területén.
- ² Benkő Loránd (főszerk): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II.* Budapest: Akadémiai kiadó, 1970., 74. o.
- ³ T. F. Hoad (ed.) *The Concise Oxford Dictionary of Etymology.* Oxford University Press, 1996.
- ⁴ Ebből a szempontból érdekes és vizsgálható Cerdanya webes megjelenítése is, mely spanyolul, katalánul és baszk nyelven egyaránt elolvasható akár a hivatalos önkormányzati (<http://www.cerdanya.net/>) akár a kereskedelmi változatban (<http://www.cerdagne.com/>).
- ⁵ Lásd: Pierre Nora: *Les Lieux de Mémoire*, Paris: Gallimard, 1984-1986; ugyanerről Peter Sahlins: „*Natural Frontiers Revisited: France's Boundaries Since the Seventeenth Century*,” *American Historical Review* 95 (1995): 1423-1451.
- ¹ Pontosan ezt az ellenállást elemzi részletesen Sahlins egyik esettanulmányában (Forest Rites: *The War of the Demoiselles in Nineteenth Century France*, Cambridge: Harvard University Press, 1994.), mely az állam és a kapitalizmus beavatkozásá-

val szemben indított „parasztfelkelés” kapcsán azokról a hétköznapi ellenállási formákról szól, amelyek a népi hagyományokban és a folklórban gyökereznek. Ugyanakkor a mikrotörténet lehetőségeit messzemenően kihasználó munkát legalább ennyire olvashatjuk környezettörténetként (environmental history) vagy kultúrkritikaként is.

⁶ Például Sallai János (1996): *A magyar-osztrák határ történetéről a XVII. századtól napjainkig*. In: Soproni Szemle 50. évf. 4. sz. 289-301.

⁷ Lásd: http://www.pharereg.org.hu/hungarian/credo_info.htm

⁸ Például: Rechnitzer János: *Az osztrák-magyar határ menti együttműködés a kilencvenes években*. In: Rechnitzer János – Náray Márta (szerk.) *Elválaszt és összeköt – a határ*. Budapest ; Pécs-Győr : MTA Regionális Kutatások Központja, 1999. A határ és identitás problémájáról lásd még a Regio 2000/4. számát.

⁹ Részletes bibliográfia: <http://history.berkeley.edu/faculty/Sahlins/>

Létezik-e Közép-Európa?

Lendvai L. Ferenc: Közép-Európa koncepciók. Budapest, 1997, Áron Kiadó, (Tények és érvek), 308 o.

A könyv utószavában a szerző egy 1989-es lipcsei tüntetés végén leereszkedő sűrű, áthatolhatatlan köd képét idézi fel. Lendvai érzései szerint, mintha ez a köd költözött volna át a rendszerváltozások idején a kelet-európai demokráta értelmiségiek fejébe, amikor a térség további sorsával kapcsolatos illúzióikat fogalmazták meg. Az eredetileg 1990-1991-ben írt doktori disszertáció átdolgozott változatának tekinthető monográfia annak a Közép-Európa-fogalomnak a történetével és létének jogosultságával foglalkozik, amely fogalom újbóli feltámadását a könyv szerzője a fentebb említett illúziók egyikének tartja.

Lendvai, az általa a történelemfilozófia, illetve a földrajzfilozófia háttérterületéről készült esettanulmánynak jellemzett írás bevezetőjében rámutat arra, hogy a Közép-Európa kifejezés használata ugyan széles körben elterjedt, pontos jelentése azonban tisztázatlan, sőt értelmessége is megkérdőjelezhető. A bizonytalanság fő oka az, hogy egy földrajzi régiót nem lehet csupán objektív, természetföldrajzi kritériumok alapján körülhatárolni, hanem csak a sokkal szubjektívebb és időben változékonyabb társadalomföldrajzi szempontok (néprajz, kultúra, történelem, politika

stb.) komplex együttesének figyelembevételével lehetséges definiálni. Mivel egyrészt ezek a szempontok gyakran nem esnek egybe, másrészt egyértelmű területhatárok helyett általában csupán elmosódott határzónákról lehet beszélni, maguk a régiók is különbözőképp létezhetnek vagy nem létezhetnek az egyes emberek szubjektív felfogásában, illetve az objektív tudományos vizsgálatok szerint. Közép-Európa – nevéből következően – átmeneti régió, meghatározása, tartalommal való kitöltése problematikus, hiszen ez nagyban függ attól, hogy pontosan mit tekintünk Kelet- és Nyugat-Európának. Bonyolítja a kérdést az is, hogy a Közép-Európa-kérdést nem lehet különválasztani a német múltú és nyelvű államok történetének kérdésétől (a fogalmat magát is német tudósok alkották meg a 19-20. század fordulóján). Lendvai a térségre vonatkozó földrajzi, történeti és filozófiai szakirodalom vázlatos áttekintése után arra a problémára keres választ, hogy Nyugat- és Kelet-Európa között fokozatos-e az átmenet, vagy pedig létezik közöttük egy önálló jellegzetességet hordozó, külön régió. Az előbbi esetben Közép-Európa nem, vagy csupán efemer módon létezett, az utóbbi esetben viszont konstans történelmi-földrajzi régió. Ennek az alternatívának az eldöntéséhez a szerző három kérdést szándékozik megvizsgálni művében:

„1. Különböznek-e egymástól oly nagy mértékben az egykori (Római-) Német Birodalom utódállamai, hogy ne lehessen őket egy régióba sorolni?

2. Jobban különböznek-e az így körülhatárolt német területek a tőlük nyugatra, mint a tőlük keletre fekvő területektől?

3. Jobban különböznek-e a kelet-európai vagy legalább némely kelet-európai területek Oroszországtól, mint a tőlük nyugatra fekvő területektől?

Ha ugyanis létezik Közép-Európa, akkor az csakis a német területek és bizonyos, eredetileg kelet-európai területek egysége lehet: konkrétan Németországé és az ún. Közép-Kelet-Európáé.” (23. o.)

Mivel Lendvai – fenti meghatározásból következően – a németeket tekinti a közép-európai térséget kialakító és meghatározó erőnek (az ettől eltérő Közép-Európa elképzelésekre csak a befejezésben tér ki részletesebben), könyvének túlnyomó részét a régiót az újkor folyamán befolyása alá vonó két állam, Ausztria és Poroszország, majd az utóbbi vezetésével megalakult Német Birodalom helyzetének vizsgálására, illetve a német szerzők által a kérdéskörben 1945 előtt írt munkák elemzésére szánja.

Az első rész a Habsburgok Ausztriájával, és az általuk kialakított és uralt dunai monarchiával foglalkozik, miközben arra a kérdésre keresi a választ, hogy mennyiben volt törvényszerű ennek a birodalomnak a kialakulása, mennyire álltak egymással szerves kapcsolatban az őt alkotó egyes részek, és mennyiben jogosak az Osztrák-Magyar Monarchiát, mint valaha létező közép-európai egységet visszasíró nosztalgiaik (*Ausztria és a „Donaumonarchie”*). Ausztria – Poroszország magterületeihez hasonlóan – eredetileg keleti-frank/német határtartomány (Mark) volt, a germán keleti terjeszkedés kiindulópontja. Bár területének nagy része az Alpok keleti hegyvonulatai közé esik, súlypontja a Duna völgyében és legfőképp a kelet felé nyitott Bécsi-medencében található. A keleti nyitottság ellenére Lendvai szerint ez a térség mégis inkább a délnémet területekkel áll szerves kapcsolatban, és nem a Szudéták, a Kárpátok és a Karszt-Dinári hegységrendszer által körülölelt közép-dunai medencerendszerrel. A 13. századtól a Habsburgok az osztrák tartományokra támaszkodva próbálták kiépíteni regionális hatalmi bázisukat, és megszerezni a császári címet, bár ahhoz egyre kevesebb tényleges hatalom kapcsolódott. Ezzel párhuzamosan azonban a család számos, a birodalmon kívül fekvő területet is megszerzett, amelyek közül a dinasztia jövője szempontjából a könyv által vizsgált régióban fekvő, 1526-ban megörökölt Cseh és Magyar királyság volt a legfontosabb. Bár a térség országait már addig is számtalan alkalmi perszonalunió egyesítette, a Habsburg kísérlet sikerességét az tette tartóssá, hogy az oszmán veszély ellen egyetlen más, itt található királyság vagy dinasztia sem volt képes hosszabb távon fölvenni a harcot. Ez a feladat a Habsburgoknak is csak Magyarország nagy részének feladása árán sikerült, részben azért, mert a törökök hadigépezetével az adott viszonyok között csak korlátozott méretű és minőségű haderőt tudtak felsorakoztatni, másrészt a birodalmi és más nyugati elkötelezettségeik (a spanyol ág birtokai), valamint ellenségeik igencsak megosztották figyelmüket és erőforrásaikat. A „dunai monarchia” végleges kiépülésére és Magyarország visszafoglalására csak akkor kerülhetett sor, amikor a 17. század folyamán a Habsburgok nagyrészt elvesztették befolyásukat a tartományaikon kívül eső német területek fölött (harmincéves háború), és amikor – az oszmánok meggyengülésével párhuzamosan – sikerült a rendekkel szemben kiépíteniük egy viszonylag hatékony abszolutista hatalmat. Ez a központosítás azonban legkevésbé a magyar korona alá tarozó területeken járt sikerrel, ahol végül 1711-ben kénytelenek voltak a nemességgel kompromisszumot kötni.

A 18. századra megszilárdult birodalom azonban továbbra is számos problémával küzdött. Míg a térség súlypontja a történelmi Magyarországra esett (nélküle az egész uralmi terület széthullott volna), a birodalom politikai (Bécs) és gazdasági (Csehország és Ausztria egyes részei) központja rajta kívül helyezkedett el. A Habsburg uralkodók ugyanakkor még mindig nem tudtak egyértelműen dönteni német és közép-dunai érdekek elsődlegessége között. Ráadásul a birodalom egyes részei közötti kapcsolat továbbra is döntően dinasztikus maradt, és mire II. József megkísérelte a valódi egység létrehozását, már nem járhatott sikerrel: egyrészt Magyarország ezúttal is „megemészthetetlennek” bizonyult, másrészt a központosítással együtt járó németesítés kivívta az épp ekkor ébredő nacionalizmusok ellenállását. A 19. századra többszörösen is megkérdőjeleződött a monarchia létjogosultsága: a magyar nemesség egységes és minél függetlenebb országot akart, nem érdekelve őket, hogy mi lesz a birodalom többi részével. Megtörésük sem II. József, sem a Bach rendszer idején nem sikerült. Másrészt 1867-ben, miután Bismarck kitaszította Ausztriát a Német Birodalomból, megkötötték a kiegyezést, ami az ausztriai németek számára a részben valószínűleg is, de még inkább a formák szintjén a birodalmi hegemonia végét jelentette. Ezzel számukra szintén megkérdőjeleződött a monarchia fennmaradásának szükségessége a sokkal vonzóbb új Németországgal szemben. Ugyanakkor nem volt véletlen, hogy mennyi terv született a birodalom föderalizálására, és ezáltal megmentésére: a monarchia népei nem érezték magukat elég erősnek, hogy önállóan helyt álljanak a Német és az Orosz Birodalom közé szorítva, illetve az osztrák-németek is tartottak attól, hogy nem bírnák a versenyt az egyesült Németországon belül. Ám ezek a tervek (jelentős részben a magyarok ellenállása miatt) nem valósulhattak meg, sőt, Lendvai szerint nem is volt erre reális lehetőség, mert már két értelemben is ásták a Monarchia sírját a Balkánon. Egyrészt a Török Birodalom felbomlásával keletkezett kis balkáni nemzetállamok heves nacionalizmusa a határ túloldalán élő néptársaik csatlakozási vágya által fölerősítette az Osztrák-Magyar Monarchiára ható centrifugális erőket. Másrészt a fenti folyamat következtében nem csupán az eredeti összetartó erő (az oszmán veszély) szűnt meg a Habsburgok alattvalói számára, hanem a Monarchia a Balkánon összeütközött az ott szintén érdekelt Oroszországgal, amellyel szemben egyre inkább a Német Birodalom védelmére szorult. Amikor aztán 1917-ben a cárizmus összeomlott, és ezzel párhuzamosan Ausztria szinte

már Németország vazallusává vált, megpecsételődött a birodalom sorsa: az Antant úgy látta, hogy a németek és oroszok közti pufferezóna szerepét jobban látnák el független nemzetállamok, mint egy a németeknek alárendelt csatlós. Ekkorra pedig már a délszlávok és románok mellett a monarchia magát alkotó csehek is elutasították a Habsburg Birodalom további fenntartását, ami pedig szintén fölért egy halálos ítélettel.

Az eddig összefoglalni szándékozott gondolatmeneten belül Lendvai több, az alaptémához szorosan nem kapcsolódó kitérőt tesz. Szól például a Kárpát-medence földrajzi régióiról, ezáltal pedig (Szekfű Gyula nyomán) a „dunai” és a „tiszai” magyarok közti különbségekről, az oszmán birodalom jellegéről, és arról, hogy elfogadhatta volna-e Magyarország a sokat vitatott „szulejmáni ajánlatot”. Elemzi ezen kívül a Habsburgok és a magyar rendek közti 16-18. századi küzdelmet, amelyben – a hagyományos, „kurucos” magyar felfogással szemben – inkább a császári ház központosító törekvéseit érzi jogosnak. Számunkra itt most inkább azok a következtetések fontosak, amelyeket az első rész végén Lendvai a Habsburgok birodalmának közép-európai jellegével kapcsolatban tesz. Véleménye szerint a dunai monarchia sohasem alkotott szerves egységet, hanem mindvégig megmaradt keleti és nyugati elemeknek a történelmi szükségszerűség által létrehozott konglomerátumának, amely elemek tehetetlenségüknél fogva, jobb híján egy ideig együtt maradtak, de ahol (az uralkodó eliteken kívül) senki nem érezte magát igazán jól. Ez az alkalom szülte kelet-nyugati keverékbirodalom, amely csak a modern nacionalizmusok színre lépte előtt lehetett működőképes, korántsem lehetett az az eszményi közép-európai egység, amely iránt a szerző szerint érdemes nosztalgiákat támasztani.

A könyv második részében Lendvai előbb áttekinti azt az utat, ahogy a másik keleti német határtartomány, Poroszország-Brandenburg eljutott a kisémet egység megeremtéséig, majd azokat az elméleteket veszi sorra, amelyek a németek kelet-európai vagy kontinentális hegemoniáját voltak hivatottak alátámasztani (Poroszország és „*Mittleuropa*”). A szerző ebben az esetben is a magterület történelmi terének behatárolásával kezdi: az Elba és a Memel, a Szudéták, a Kárpátok és a Balti-tenger határolják azt a területet, amelyen az újkor elején Poroszország és Lengyelország, a németek és szlávok osztoztak. A szóban forgó térségbe 800 és 1200 között hatoltak be a német telepések, de míg az Odera-Neise vonaltól nyugatra csaknem teljesen beolvasztották magukba az ott lakó szlávokat, addig az ettől keletre eső

részen csak ott tudtak előrehatolni, ahol viszonylag kedvezőbbek voltak a természeti, különösen a talajviszonyok: a tenger melléken (Pomeránia) és a hegységek előterében (Szilézia). Az Elba nem csupán természetföldrajzilag, hanem a társadalomfejlődés tekintetében is határt képez a német területeken belül: a határgrófságok területén számos kelet-európainak tekinthető fejlődési jellegzetesség bukkant föl a századok során (felvilágosult abszolutizmus, második jobbágyság, erős nemesség). Lendvai, miközben bemutatja, hogyan vált Poroszország-Brandenburg előbb balti-tengeri, majd észak-német hatalommá, hangsúlyozza a porosz protestantizmus ösztönző hatását a német szellemi életre, és igyekszik cáfolni az agresszív porosz militarizmusról szóló széles körben elterjedt állítások valóság alapját. Véleménye szerint a 19. századra jelentős méreteket elérő királyság – a Habsburg Birodalommal ellentétben – szerves, egységes államalakulatnak volt tekinthető, néhány, döntően szlávok lakta keleti területe kivételével, melyeket Lengyelország második és harmadik felosztása alkalmából szerzett meg. Kiemeli, hogy a napóleoni háborúk lezárása után egyedül Poroszország volt alkalmas a német egység megvalósítására, mert míg Ausztriának jelentős, a németiséghez nem kapcsolódó különérdekeltsége létezett, addig a Hohenzollernek dinasztikus érdekei lényegében egybeestek az egységes Németországot megteremteni kívánók törekvéseivel. A porosz, kisméretű utelfogadása a többi német állam, és a közvélemény részéről azonban több évtizedes folyamat volt, amely lényegében csak 1866-ban, illetve 1870-ben zárult le.

Az első Közép-Európa elképzelések éppen ebben az átmeneti időszakban – a 19. század negyvenes éveiben – fogalmazódtak meg (Friedrich List nevét kell itt mindenképp megemlíteni). Ezek a koncepciók már több olyan elemet tartalmaznak, amelyek állandóan vissza fognak térni a későbbi hasonló irányú német tervezetekben: az egységes gazdasági tér jelentősége, védekezés a keleti (orosz) és nyugati (ekkor francia) fenyegetés ellen, délkeleti irányú gazdasági és politikai expanzió. Lendvai ugyanakkor megemlíti Konstantin Frantz írásait is, aki Ausztria mellett Poroszországot is leválasztotta volna keleti érdekeltségeik okán az igazi Németországról, és e két monarchiát csupán szövetség útján kapcsolta volna a többi német terület föderációjához. E három föderáció (Ausztria és Poroszország – a lengyel és litván területekkel – is így szerveződött volna a tervezet szerint) alkothatná egy, a Csatornától a Finn-öböl és a Genfi-tótól a Fekete-tengerig tartó közép-európai államszövetség magját.

Az egységes Német Birodalom kialakulása, úgy, ahogy azt Bismarck megalkotta, Lendvai szerint számos problémát rejtett magában. Ezek közül a legfontosabbnak Ausztriának a német egységből való „kizárása” bizonyult, bár Bismarck nem zúzta szét a Habsburgok birodalmát, hanem szövetségessé tette, sőt „közép-európai” hivatást szánt neki: a német befolyás délkeleti irányú kibővítését. Ennek az előtörésnek az igazi alapjait azonban leginkább Németország rohamos gazdasági fejlődése vetette meg, mely fejlődéshez a német iparnak nyersanyagra és piacra volt szüksége. Ezek megszerzéséhez kézenfekvő lépés lett volna a vámunió megeremítése az Osztrák-Magyar Monarchiával (amelyet végtére is német jellegű államnak tekintettek), majd gazdasági behatolás a hagyományos osztrák érdekerületekre, a Balkánra és tovább Törökországba egészen Bagdadig. Ez a törekvés törvényszerűen összeütközést eredményezett a Balkánon Oroszországgal, keletebbre pedig Nagy Britanniával, de a közép-európai összefogás egyik ideológiai alapja úgyis az orosz és angolszász zsarnokság elleni védekezés volt, természetesen német vezérlettel. Ahogy Németország egyre jobban elszigetelődött a világpolitikában a 20. század elejére, úgy vált egyre szükségesebb programmá egy saját, kontinentális gazdasági hátország kialakítása: a német-osztrák-olasz „... Hármasszövetség átalakítása egy közép-európai gazdasági szövetséggé, kiegészítve Svájjal, Belgiummal, Hollandiával, lehetőleg Lengyelországgal és Litvániával [...], valamint Törökországgal mint fölvevő piaccal ...” (138-139. o.). Egyes szerzőknél (mint például Paul de Lagarde) a faji motívum is megjelent: a németek felsőbbrendűségük okán alkalmasak a környező népek fölötti uralomra, Közép-Európa pedig nem más, mint Németország keleten és délen terjeszkedő új „Ostmark”-ja. Ausztria létjogosultsága pedig, mint fentebb már említettük, a német hegemónia megingásával megszűnt, ezért a Német Birodalom gyámsága alá kell helyezni.

Ezen ismertetés keretei közt nincs módom még csak felsorolni sem mindazokat a német tudósokat, politikusokat, publicistákat (például Joseph Partsch, Friedrich Naumann, Albrecht Penck), akik ezirányú munkásságával Lendvai foglalkozik, csupán az elgondolásokból levont következtetéseit próbálom összegezni a továbbiakban. A szerző szerint az első világháború idejére Közép-Európa létezése olyan axióma lett a német közgondolkodásban, mely inkább szubjektív vágyakból, mint az objektív tényekből táplálkozott. Közép-Európára azért volt szükség (amint Lendvai Hugo Hassinger

munkái kapcsán kifejti), hogy a németek által lakott területek földrajzi értelemben is egy egységet alkossanak, mintegy tágabb Németországot. Nem véletlen, hogy az elgondolást leginkább azok a németek támogatták, akik a Reich határain kívül éltek. Ugyanakkor megkíséreltek magyarázatot adni a térség kettős jellegére is: így született meg Nyugat-Közép-Európa (a tulajdonképpeni német területek) és Kelet-Közép-Európa (a német befolyás alatt álló térség) fogalompárosa. Lendvai ugyanakkor a kifejezés üressége mellett érvel: „Vajon közelebb van-e egymáshoz bármilyen szempontból Varsó és Brüsszel, mint Brüsszel és Párizs, vagy mint Varsó és Riga?” (163. o.) A kérdéssel foglalkozó szerzők, véleménye szerint, az aktuálpolitikai helyzettől elvakítva ugyanis többnyire meg sem kísérelték egymásra vetíteni a természeti, kulturális és politikai-földrajzi tényezők szerinti fölosztásokat. A politikai helyzet pedig gyorsan változott. Az első világháború elején a német vezetés Közép-Európa szabadságharcaként állította be kétfrontos küzdelmét. Később a breszt-litovszki béke, Oroszország visszaszorulása után Közép-Európa egyesítése háborús célból eszközzé fokozódott le: a teljes Kelet-Európa feletti uralom megszerzése, a kontinentális uralom biztosítása következett volna, amely törekvést azonban az 1918 őszi összeomlás tett illuzórikussá.

A versailles-i békét követően a célok alapján véve nem, csupán az eszközök változtak: Lendvai alapvető folyamatosságot tételez föl a vilmosi és a hitleri külpolitika között. Ilyen új eszköz volt a már az első világháború idején népszerűvé vált geopolitika, amely iskola német képviselői a Közép-Európa megnevezés használata mellett bevezették Köztes-Európa fogalmát is az oroszoktól nyugatra fekvő (természetesen német befolyás alatt álló) kismérsékelt zóna megnevezésére. A *Mitteuropa* gondolat reneszánszát a szerző a húszas évek végére teszi, amikor nyilvánvalóvá vált a térségre vonatkozó francia rendezési tervek kudarca. Ám ez a feltámadás nem volt hosszú életű, a Közép-Európa gondolat hamarosan átadta helyét a *Grossraumwirtschaft* (nagytergázdáság) eszméknek. Bár ezek a tervek (főként a nácihoz közelálló változataik) módszereiket tekintve jóval agresszívabbak voltak és nagyobb területeket vettek célba, mint a Naumann féle korábbi koncepciók (inkább az 1917-1918 körüli „grösseres Mitteleuropa” elképzelésekre emlékeztettek), Lendvai kiemeli azt az alapvető jegyet, mely szerinte egyértelművé teszi az eszmei folyamatosságot. Mindegyikük mögött ott állt a Német-Római Birodalom, és főként a két régi „Ostmark” dél- és észak-

kelet felé irányuló terjeszkedési hagyománya. A második világháború első éveinek történései aztán a szerző összegzésében világosan megmutatták (az első világháborúhoz hasonlóan) a német Közép-Európa tervek átmeneti, eszköz jellegét. „Ily módon a náci Németország külpolitikája mondhatni minden tekintetben új kiadása volt [...] a császári Németország külpolitikájának. A végeredmény is ugyanoda futott ki: előbb a Közép-Európa terv, azután a „Südostraum”, végül az egész kontinentális Európa fölötti uralomért vívott háború.” (214. o.)

Egy kisebb kitérő után (*Exkurzus: nemzetiszocializmus és porosz szocializmus*), a mű zárófejezete a Közép-Európa gondolat 1945 utáni történetével foglalkozik, és megpróbál választ adni a könyv bevezetőjében feltett kérdésekre (Közép-Európa versus Pán-Európa). Ahogy fentebb már idéztem, Lendvai megállapította, hogy a 20. század és a két világháború folyamán Németország az eredeti Közép-Európa felfogást oly mértékben kitágította, hogy az átalakult, Nagy Britanniát és Oroszországot leszámítva egy egész Európát átfogni kívánó kontinentális blokk tervévé. Ennek kiterjedése, véleménye szerint, lényegében egybe esik a Coudenhove-Kalergi gróf által a húszas években kidolgozott Pán-Európa terv földrajzi határaival. Természetesen ez az egybeesés csupán formai (a terv fő támogatói annak idején a franciák voltak), de hogy az eszme alternatívája volt a *Mitteleuropa* koncepcióknak jelezte az is, hogy a korabeli német Közép-Európa irodalom jelentős része határozottan „Pán-Európa”-ellenes volt. A nemzetiszocializmus és ezzel együtt a különböző német indíttatású régiókoncepciók bukásával ellentétben, a 20. század második felére úgy látszik – legalábbis Nyugat-Európában – a Pán-Európa eszme győzedelmeskedett. Közép-Európáról sokáig valóban szó sem eshetett. A Német Szövetségi Köztársaság eszmeileg is egyértelműen a Nyugathoz csatlakozott (súlypontja is a Rajna völgyébe helyeződött át), nem meglepő módon a nyugati történések is most már a német és francia területek közti összekötő szálakat hangsúlyozták. A vasfüggöny túlsó oldala pedig egyértelműen Kelet-Európává vált. Lendvai hangsúlyozza, hogy a Németországot kettévágó jaltai vonal nem tekinthető esetlegesnek: ott húzódik, ahol az Észak-német síkság földrajzi jellege megváltozik, másrészt ahol a korai német törzsterületek és a határórgrofságok közti határ létezett (ezek szerint Ausztria önállónak maradása sem pusztán a nagyhatalmi döntések következménye). A második világháborút követő évtizedekben természetesen a szovjet hatalmi zónában sem eshetett szó

Közép-Európáról. Ennek ellenére Lendvai alapjában egyetért az elmúlt évtizedek azon magyar történeti megállapításaival, amelyek Magyarországot és a környező régiót egyértelműen Kelet-Európába, illetve Kelet-Közép-Európába sorolták. Véleménye szerint a vallási különbségek és a nyugati hatás másodlagos a kelethez kötő gazdaság- és társadalomtörténeti hasonlóságokhoz képest. Ha Angliát tekintjük a nyugati és Oroszországot a keleti fejlődés modelljének, ez a kisépítési övezet inkább az utóbbihoz hasonló fejlődési utat járt be, állítja a szerző.

Ezek után a Közép-Európa gondolat 1945 utáni történetével kapcsolatban Lendvai határozott szkepticizmust mutat. Meglátása szerint az eszmé újabb német interpretációit csupán a nosztalgia hatja át: Németország (az egyesült is) egyértelműen a nyugat része, nincs német különút. A fogalom kelet-európai reneszánsza esetén pedig csupán az orosz uralom alól szabadulni vágyó, és országukat „európaizálni” akaró értelmiségiek „regionális mezbe öltöztetett történelmi-társadalmi utópiájáról van szó”. (263. o.) Ebben az esetben persze az ún. „bennszülött”, „németmentes” Közép-Európa felfogásról van szó, amely fogalom történetének ismertetésével egyébként meglehetősen mostohán bánik e kötetben a szerző.

A bevezetőben fölített három kérdésre tehát a következőképp alakul Lendvai válasza. Németország ugyan a múltban jelentősen lemaradt fejlődésében Svájctól és Németalföldről, és ugyancsak lényeges különbségek voltak nyugati és keleti részeinek állapota között, de ezen a különbségek a 19-20. században jelentősen csökkentek, sőt számos vonatkozásban el is tűntek. Tehát a német területek egységes régióknak tekinthetők és inkább a nyugati szomszédaihoz hasonlíthatnak. „Köztes-Európa” esetét a legvitathatóbbnak tartja ugyan, de, mint az eddigiekből is kiderült, Lendvai egyértelműen a kelethez való kötődés mellett teszi le a voksát. Bár attól függően, hogy Oroszországot Európához sorolják-e vagy sem, lehet a térséget Közép- illetve Kelet-Európának nevezni („bennszülött” értelemben), de a szerző szerint önálló régióról nem lehet beszélni, csupán egy átmeneti térségről (ebben a tekintetben jogos a Köztes-Európa megnevezés), amelynek keleti határai oly bizonytalanok, hogy semmi esetre sem lehet egyértelműen elválasztani az európai Oroszországtól, vagyis az értelmezése szerinti Kelet-Európa magterületétől. Ezen elmélet szerint Közép-Európáról csak időlegesen és feltételesen lehet beszélni, amikor a 18-19. században Ausztria és Poroszország uralma látszólag elfedte az elmaradottabb keleti német terüle-

tek és az alapvetően keleti jellegű történelmi Cseh-, Lengyel- és Magyarország közti különbségeket. De ettől még Magyarország – például az egyformára tervezett középületek miatt – nem került egy szintre Ausztriával. A Jalta által meghúzott vonal tehát nem volt új: csak ezúttal nem Nyugat keleti előretörésének kiindulópontjaként, hanem Kelet nyugati behatolását megakadályozni hivatott falként funkcionált; majd negyven évvel később újból erről a pontról kezdhetette meg hódító útját a nyugati (amerikai) tőke.

Lendvai végezetül felteszi a kérdést, szükség van-e a kilencvenes években Közép-Európára (mint említettem, a könyv alapjául szolgáló disszertáció 1990-1991-ben készült)? Ehhez, véleménye szerint, Németországnak újból kelet felé kéne orientálnia, a szomszédos keleti területeknek pedig gyorsan utol kellene érniük legalább az 1990-ben csatlakozott volt NDK tartományok és Ausztria gazdasági szintjét. Még ha ez az általa valószínűtlennek minősített állapot be is következne, akkor sem lehetne meghúzni ennek az új *Drang nach Osten*-nek az egyértelmű keleti határait: szerinte hamarosan már a hatalmas orosz piacok megszerzéséről lenne szó, vagyis Közép-Európa megint eltűnne Kelet-Európa mögött. Távlati megoldás tehát az Európai Unió kelet és délkelet felé történő kiterjesztésével, és ezáltal a föderalizmus és a helyi autonómiák rendszerének megteremtésével egy valódi európai egység („tágabb Pán-Európa”) megszületése lenne, ami azonban ma még (főként Oroszország bevonása esetében) utópisztikus távlatnak tűnik.

Lendvai L. Ferenc könyvében széleskörűen mutatja be a Közép-Európa kérdéssel kapcsolatos, főként német nyelvű irodalmat, és az ebből levont következtetései alátámasztására nagyívű történelmi-földrajzi elemzésben ismerteti a két valamikori német határtartomány, Ausztria és Poroszország sorsát. A monográfia végiglapozása során azonban számos kétség és kérdés merülhet föl az olvasóban, és így az ismertetés írójában is. A kétségek egy része a szerző Közép-Európa felfogására vonatkozik. Bár az nyilvánvaló, hogy a fogalmat németek találták ki, és eleinte főként a német nagyhatalmi törekvések alátámasztására szolgált, Lendvai azonban méltatlanul elhanyagolja azokat a főként nem német (például lengyel és magyar) nézeteket, melyek a Cseh, Lengyel és Magyar Királyság sajátos történelmi fejlődésére, „közép-európai” jellegére utalnak. Szintén vitatható az az állítása, hogy a régió keleti határai annyira megfoghatatlanok. Itt nem csupán a vallási-kulturális választóvonalokról, vagy a német telepések elterjedésének keleti hatáiról van szó, hanem számos olyan gazdasági és társadalmi sajátosság-

ról, ami elválasztja a térséget az orosz és balkáni területektől (elég itt csupán a szerző által is többször hivatkozott Szűcs Jenő „Vázlat Európa három történeti régiójáról” című művének megállapításaira utalni). A kétségek másik csoportja egyes részletkérdésekre vonatkozik, amelyekből, miután Lendvai műve széles földrajzi- és időhatárokat ölel át és több szakterület eredményeit használja föl, most csak két Magyarországgal kapcsolatos történeti problémát emelnék ki. Az első esetben a történelmi Magyarország nyugati és keleti fele közti geográfiai, néprajzi, társadalmi és mentalitásbeli különbségekre utal, és Szekfű Gyula nyomán megkülönbözteti egymástól a „dunai” és „tisza” magyarságot, részben így magyarázva a törökkori három részre szakadt ország nyugati (Királyi Magyarország) és keleti (Erdélyi Fejedelemség) részének sorsa közti eltéréseket. A másik ehhez szorosan kapcsolódó kérdéskör a Habsburgok és a magyar rendek között lezajlott küzdelem, melyben Lendvai szinte teljes mértékben a bécsi uralkodók politikáját tartja történelmileg helyesnek. Igaz, a magyar történelmi köztudat tán túlzottan „kurucos” szemléletű ebben a kérdésben, de a könyv említett részeit olvasva helyenként némi „labancos” elfogultságot érezhetünk. (Érdeemes megjegyezni, hogy e két problémával kapcsolatban a szerző főként Szekfű és Hóman munkáira és Salamon Ferenc egy 1886-ban keletkezett könyvére hivatkozik).

Létezik-e Közép-Európa? Lendvai L. Ferenc e kérdésre gyakorlatilag nemmel válaszol. Az utóbbi évtizedek Közép-Európa „reneszánza” azonban azt sejteti, hogy a vita még jó ideig nem zárható le.

Kié a tér?

Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000. szerk. Bodó Julianna¹

A „Helyzet könyvek” sorozatban megjelent *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban* című kötet a térhasználati szokások vizsgálatát tűzi ki célul antropológiai módszerekkel. A kötetben található minden egyes tanulmány a bevezető szerint a rendszerváltás által átalakult társadal-

mi teret vizsgálja, azon belül leginkább a politikai szférát és az etnikai identitás termelésének új formáit. (8. o.)² Míg a kutatás fizikai terét e vizsgálatnak a székelyföldi régió szimbolikus jelentéssel bíró, a társadalmi gyakorlat által ünnepinek tartott terei adják, addig a tanulmányok időkerete változó: hol egy-egy ünnepinek tartott esemény (pl. iskolanévasás)³ ideje határozza meg a tanulmány átfogta időt, hol egy hosszabb folyamatot (pl. egy emlékmű felállításának történetét)⁴ tekint át egy-egy szerző, így a szocialista időszak ünnepelési gyakorlatát többen kísérlék meg elemezni. (123-143. o., 161-184. o.) A médiavizsgálat időintervalluma 1990-1998. (184-198. o.)

A kötet a térhasználat antropológiai vizsgálatában rejlő lehetőségek közül sajnos csak nagyon keveset használt ki. Bodó Julianna és Biró A. Zoltán: „Szimbolikus térfoglalási eljárások” című tanulmányukban (9-43. o.) az antropológiai megközelítés feladatát úgy fogalmazták meg, hogy „fölfedezze és értelmezze a szóban forgó társadalom szerveződésének idevágó összetevőit”. (11. o.) Ehhez képest a kötet írásainak nagy része a szimbolikus térértelmezést jóformán leszűkíti arra a problémakörre, hogy a térnek hogyan adnak szimbolikus jelentést egyes ünnepi alkalmak és „tereptárgyak”, vagyis az emlékművek. A tér szimbolikussá tételére mind a zárt tér (emlékházak, iskolák), mind a szabad tér példáit felelevenítik, ez utóbbit úgy, hogy egy-egy ünnepi alkalmat, annak megszervezését és lebonyolítását taglalják, vagy egy-egy emlékmű keletkezéstörténetét és elsősorban ünnepi alkalmakkori használatát írják le, esetenként elemzik is. Tehát a számos térértelmezési lehetőség közül részletesen egy szűk területet vizsgálnak: a régió magyar etnikumú elitjének térértelmezési kísérleteit. Az, hogy hogyan viszonyulnak ezekhez a politikai-etnikai alapú térértelmezési koncepciókhoz a társadalom különböző rétegei, hogyan élük meg ezeket az ünnepi alkalmakat, rejtve marad az olvasó előtt. Így a tanulmányok nagy része egyszerűen az ünnepi alkalmak leírása, és nem elemzése. Jól mutatja, hogy ez az értelmezési keret leszűkíti a térhasználat témájában rejlő lehetőségeket, hogy a régióra vonatkozóan összegzőképpen azt tudták megállapítani, miszerint háromlépcsős a térhasználat: a szimbolikus térfoglalás kialakítása, fenntartása, működtetése. (21. o.) Pedig az antropológiai térhasználat-vizsgálat lehetővé tenné az egyidejűségben rejlő lehetőségek kihasználását is. Ha a térhasználat-vizsgálatokkal kapcsolatban elfogadjuk a kötet alapkoncepcióját, miszerint olyan teret vizsgálunk, amely ünnepi jellegű, szimbolikus fizikai tér, ahova etnikai alapon nemcsak román, hanem magyar térhasználati törekvés, ünnepivé

tételi igény irányul, még ebben a megközelítésmódban is többlet-értelmezési lehetőségek rejlenek. Az ünnepi alkalmak leírása, a térhasználati gyakorlat felvillantása csak egyetlen a sok közül. Lehetett volna elemezni az ünnepek eszköztárát, a keletkezett forrásokat narratív szempontból, az ezekben megjelenő eszköz- és fogalomkészletet, változatait, összevetni korábbi időszakok ünnepeivel, vagy hasonló jellegű román ünnepek eszköztárával.

Ha a vizsgálatok behatárolódnak az etnikai alapú megközelítéssel, akkor érdemes lenne vizsgálni, hogyan használják egymás szimbolikus tereit a magyarok és románok, használják-e egyáltalán, milyen funkciókat töltenek be az emlékművek a mindennapi életben, egyáltalán: mennyire találunk befogadókra a hivatalos ünnepek? De felesleges leszűkíteni a vizsgálatot csak a terek szimbolikus ünnepi használatára. Érdemes lett volna a több, hasonló problémakört körbejáró tanulmány helyett különböző térhasználati tematikákat kiválasztani. Például elemezni lehetett volna azt, ha marad a köztér, mint kiindulási pont, a köztér egyes részeiről az emberekben milyen képzetek alakultak ki. A kialakultak nyomán értelmezni lehetett volna a lakók és idegenek mentális térképeit, az emberek térhasználati gyakorlatát, a mentális térképek nyomán a város mikrotereiről kialakult előítéleteiket, sztereotípiáikat.⁵ És nemcsak az ünnepi teret lett volna érdemes vizsgálni politikai és/vagy etnikai szempontból, hanem a mindennapok olyan köztereit, ahol az emberek szabadidejük nagy részét eltöltik (kocsma, bevásárlás helyei).⁶ Hogyan jelennek meg ezek a terek mentális térképeiken, és hogyan használják őket?

Kár volt leszűkíteni a térhasználat vizsgálatát csak a köztérre. Hiszen a magántér, az otthon, annak berendezése és annak kulturális jelentéstartalmi ugyancsak jól vizsgálhatóak antropológiai módszerekkel (például résztvevő megfigyeléssel), vagy alkalmazni és továbbfejleszteni a még kibontakozóban levő vizuális antropológia eddigi módszertanát (lakásfényképezés, emberek lakástérhasználat stb.).⁷ A térhasználat vizsgálati módszereinek persze számos más lehetősége is van.⁸

A kötetben szereplő tanulmányok forrása leginkább sajtóanyag, ezt egészítik ki a résztvevő megfigyelés tapasztalatai, és az ünnepekre megjelentetett kiadványok, brosúrák elemzése. „A média és a társadalmi nyilvánosság szerkezetének átalakulása” kutatásban három megye három napilapjának kilenc évfolyamát elemezték térfoglalásról szóló cikkek

szempontjából. (190. o.) A kutatásban résztvevők tudatosan „tömbmagyar régiót” választottak ki kutatásuk tárgyául, magyar újságok térfoglalással kapcsolatos cikkeit elemezték.

Nem aknázták ki azt a lehetőséget sem, hogy össze lehetett volna vetni a román és magyar térfoglalási gyakorlatot, ha már mindenáron a tér politikai-etnikai meghatározottsága áll a vizsgálatok középpontjában, főként a szerzők által „kettős térfoglalásnak” nevezett eljárás szemszögéből. (13. o.) Az antropológiai megközelítés az írásos források túlsúlya miatt inkább „emberek vizsgálata a térben” marad. Más „Helyzet kötetekkel” szemben nem hasznosították az *oral history*ban rejlő lehetőségeket.⁹ Hiszen egy ünnep elemzésénél mi sem volna egyszerűbb, mint nemcsak a szervezőket kérdezni, hanem a résztvevőket is, akár utólagosan is. Lehetséges az is, hogy készültek interjúk, de erről csak egy-egy odavetett megjegyzésből értesülünk.¹⁰ Az ünnepekről szóló elbeszélések struktúráinak elemzése így teljesen figyelmen kívül marad.

A kötet elméleti igényű tanulmányai, úgy érzem, sokszor túl bőven idézik a nyugati szakirodalmat, ezt próbálják vonatkoztatni az adott régió jelenségeire, és emellett pont a tanulmány eredeti célkitűzése marad el: a regionális, helyi jelenségek elemzése mikroszinten. A két törekvés gyakran idegen testként marad egymás mellett a szövegben. E tanulmányok közül Bodó Julianna *A nyilvános és a privát. Az ünnep szerepe a szocialista nyilvánosság és a privát szféra működésében* (161-184. o.) című írása lényegileg arra a következtetésre jut, hogy a nyugati társadalmakban szokásos nyilvános/privát dichotóm felosztás nem alkalmazható a szocialista nyilvánosság időszakára. Hanem – Marc Garcelon nyomán – bevezeti a kvázi-nyilvános szféra fogalmát (178. o.), ahol a magánszférába menekített értékeket kiemelik a privátszférából és bizonyos alkalmakkor közösségi kontextusban mutatják meg, ezek pedig az elrejtett értékek sorozatos felmutatásának színhelyeivé váltak így. (178. o.) Ennek a hármas felosztásnak a segítségével nem tud meg többet az olvasó a szocialista időszak ünneplési gyakorlatairól. Pedig más tanulmányában a szerző, ha villanásszerűen is, de felmutatta a szocialista időszakbeli esküvők térhasználati szokásait, nemcsak ebben a kötetben¹¹, hanem a „Helyzet” könyvsorozat másik kötetében szereplő tanulmányában is.¹² A szocialista korszak ünnepeinek vizsgálata annál sokkal több figyelmet megér, minthogy egy elég bizonytalan megalapozottságú elméleti síkú trichotóm jellegű értelmezési keretet ráerőltessenek, ahelyett, hogy empirikus

megalapozottságú elemzésekbe mernének bocsátkozni. Úgy érzem, érdekesebb lenne azt az utat járnia, amelyet a szerző *Szemponatok az ünneplési gyakorlat vizsgálatához* című tanulmányában már elkezdett az esküvői párok viseleti szokásaival kapcsolatban (székelyruha visszatérése, vélemények a viseletről 56. o.) A szocialista időszak ünneplési gyakorlatában érdemes lenne nemcsak leíró jelleggel foglalkozni a hivatalos és magánünnepekkel, hanem elemezni a mögöttes tartamokat is. És nem feltétlenül érdemes leszűkítő elméleti keretekbe szorítani ezeket a kutatásokat (gondolva itt a „hétköznapi ellenállás” ma divatos áramlatára is), hanem a jelenségeket a maguk sokféleségében láttatni. Egyetlen példa saját kutatásomból: az általam mikrotörténeti szempontból elemzett női szocialista brigád (tagjai segédmunkások voltak) hivatalos ünnepeit vizsgálva azt tapasztaltam, hogy az április 4-i, november 7-i ünnepségek „műhelyszintű” változatai – amelyek a gyári központi ünnepséget követték – nemcsak a hivatalos ünnepről, hanem egészen másról is szóltak. A visszaemlékezések, újságcikkek, brigádnapló, fényképek tanúsága szerint a „hivatalos ünnepi részt”, amely plakátok kirakásából, az ebédlő feldíszítéséből, a brigádvezető által tartott ünnepi beszédből állt, követte egy felszabadultabb ünneplés, amelynek már jóformán semmi köze nem volt a politikai töltetű ünnepséghöz. Az asszonyok saját maguk készítette süteménnyel laktak jól, majd táncoltak, énekeltek egymással harmonikaszóra, a későbbi években tánczenei lemezekre, kazetákra, egymással, körben, és az ez alkalomra a szovjet laktanyából „kölcsonzótt” katonákkal is, akik szívesen bemutatták „guggolós” táncukat is. (Persze erre meg lehet jegyezni, ugye-ugye a politika itt is jelen volt.)

Ezen ünnepi alkalmak elemzése ennél sokkal bővebb terjedelmet érdemelne, de talán ebből a rövid összefoglalásból is látható volt, hogy az ilyen ünnepi alkalmakat többféle nézőpontból is érdemes értelmezni.

Ugyancsak egy dichotóm keret (fent/lent) alkalmazása szűkíti le egy másik tanulmány témájában rejlő értelmezési lehetőségeket. Bíró A. Zoltán és Oláh Sándor tanulmánya *Emlékmű-jelkép-identitás* címmel, amely a lövétei első világháborús emlékmű újjáépítésének történetét és az emlékmű használatát követi nyomon, összegzésében e folyamatot a „fent” és „lent” világnak szembeállítására egyszerűsíti le. És az e történetben rejlő társadalomtörténeti „tanulságokat” valamilyen „nagy nemzeti hagyományban” próbálja elhelyezni: „Amennyiben egyáltalán beszélünk közép-kelet-európai régióról, akkor ennek a régióknak a Nagy Történet végső soron nem

más, mint e kettősség feloldásának (a mindenkori elit részéről), illetve megőrzésének (a mindenkori szélesebb társadalom részéről) társadalmi játéka. Az emlékműállítások és emlékműhasználatok helyi léptékű mikrotörténetei ennek a játéknak egy-egy változatát hordozzák”. (78-79. o.) E megközelítésmód tudomást sem vesz arról, hogy egy „Nagy Történet” nincsen, csak annak időbeli és térbeli változatainak sokasága, amelyek persze külön elemzést ugyancsak megérdemelnének. Bár a mikrotörténeti megközelítés sem egységes áramlat, és sokféle iskolát foglal magában, úgy érzem, ez a „cseppben a tenger” felfogás szűkíti be leginkább a mikrotörténetnek azt a szerepét, amelyet a társadalomtörténet megújításában betölteni hivatott volna. Hiszen ez az elképzelés azt sugallja, mintha a sok kis világból össze lehetne állítani egy egységes nagyot. A mikrotörténetnek pont ez az értelmezése kérdőjelezi meg a saját jogosultságát, hiszen nem ismeri el azt, hogy a „kis történetek” önmagukban megállnak, és nincs szükségük olyan fogódzóra, hogy valamilyen nagy történetnek lennének a részei.

Összegzőképpen: bár sok kritikai megjegyzéssel illetem az eddigiekben a tanulmánykötetet, megjelenésének több előnye van. Hiszen azzal, hogy egyáltalán a térhasználatot állítja a kutatás középpontjába, és kísérletet is tesz ennek specifikus elemzésére, mindenképpen úttörő jellegű munka. A kötetben szereplő egy-két tanulmány egyes részletei jó úton indultak el afelé, hogy a térhasználatok társadalmi gyakorlatait vizsgálva sokrétű képet kaphassunk e régióról. Különösen Bodó Julianna: *Szemponatok az ünneplési gyakorlat vizsgálatához*, Gagy József: *Emlékmű Márafalván* és Oláh Sándor: *Változatok rituális térteremtésre* című tanulmányainak egyes részei. Oláh Sándor maga fogalmazta meg, hogy a kutatás eddigi módszereivel: „rejtve marad és csak módszeres esettanulmányokkal lehetne feltárni, hogy a lokális társadalmi csoportok szélesebb rétegei mennyire azonosulnak a helyi elit nyújtotta identitáskategóriákkal, önreprezentációs formákkal”. (157. o.) Pedig talán éppen ilyen „módszeres esettanulmányokkal” lehetne kibővíteni nemcsak a térhasználat értelmezési lehetőségeit, hiszen az itt megfogalmazott cél is több volt ennél. De a térhasználat vizsgálatának, mint a fentiekben mutattam rá példákat, nemcsak az ünnepek szimbolikus térszervező ereje lehetne tárgya, és talán érdemesebb lenne a kutatásokat ilyen irányban bővíteni, mint más témákba is bele-belekapni.

Tóth Eszter Zsófia

JEGYZETEK

- ¹ A kötetben szereplő tanulmányok: Bodó Julianna-Bíró A. Zoltán: Szimbolikus térfoglalási eljárások, Bodó Julianna.: Szempontok az ünneplési gyakorlat vizsgálatához, Bíró A. Zoltán-Oláh Sándor: Emlékmű-jelkép-identitás, Gagy József: Bernádi-szobor bajlatta városban, Oláh Sándor: Változatok rituális térteremtésre, Gagy József: Emlékmű Méréfalván, Oláh Sándor: Iskolanévadó ünnepek, Bodó Julianna: A nyilvános és a privát. Az ünnep szerepe a szocialista nyilvánosság és a privát szféra működésében, Bodó Julianna: Ünnepi események és a média nyilvánossága.
- ² A zárójelben található oldalszámok mind e könyvre vonatkoznak.
- ³ Oláh Sándor: Iskolanévadó ünnepek In.: *Miénk a tér?* 143-161. o.
- ⁴ Gagy József: Emlékmű Méréfalván. In.: *Miénk a tér?* 123-143. o.
- ⁵ Horváth Sándor: Mentális térképek Sztálinvárosban. In.: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára.* Osiris, Bp., 2000. 450-479. o. A mentális térképekről ld. Cséfalvay Zoltán: *Térképek a fejünkben.* Bp., 1990.
- ⁶ Kocsmahasználata pl. Modla Réka: Györgyi presszó Kistűjszállás. In.: *Paraszi múlt és jelen az ezredfordulón.* A Magyar Néprajzi Társaság 2000. október 10-12. között megrendezett néprajzi vándorgyűlésének előadásai. szerk.: Cseri Miklós-Kósa László-T. Bereczki Ibolya. Szentendre, 2000. 437-440. o. Bevásárlóközpontokra pl. Udvarhelyi Éva Tessza: A bevásárlóközpont, mint kulturális közösség. In.: *Kultúra és közösség.* 2000/2-3. 101-109. o.
- ⁷ Kunt Ernő: *Fotóantropológia.* Miskolc-Budapest, 1995.
- ⁸ A lehetőségek széleskörű kihasználására ld. Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870-1940.* Új Mandátum, Bp., 1998.
- ⁹ *Elmentünk? Székelyföldi életutak.* KAM – Regionális Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1996.
- ¹⁰ Pl. A pozitív értelmezések az ünnepszervezőktől származnak, feltételezhetjük, hogy a résztvevők is így vélekednek. 158. o.
- ¹¹ Bodó Julianna.: Szempontok az ünneplési gyakorlat vizsgálatához 43-62. o., különösen 56. o.
- ¹² *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról.* KAM – Regionális Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1997.

SZÁMUNK SZERZŐI

- BALÁZS BÁLINT,
szociológus, PhD-hallgató, Budapest
- BEREZNAVY ANDRÁS,
kartográfus, London
- BIANCA PETKOVA,
szociálpszichológus, University College, Worcester
- BOJTÁR ENDRE,
irodalomtörténész, szerkesztő, 2000, Budapest
Budapest
- CHRIS GRIFFIN,
szociálpszichológus, University of Birmingham
- ERDŐSI PÉTER,
történész, Teleki László Intézet –
Közép-Európai Kutatások Központja, Budapest
- GELLÉRI GÁBOR,
történelem és francia irodalom szakos PhD-hallgató, ELTE,
- KATHERINE VERDERY,
antropológus, John Hopkins University
- LILIANA POPESCU,
igazgató, Civic Education Project, Bukarest
- MIHAELA MIROIU,
PhD, filozófus, előadó tanár, Politikatudományi Tanszék,
Bukaresti Egyetem
- SZERGEJ ZSEREBKIN,
előadó tanár, Ukrán Tudományos Akadémia, Filozófia Kar
- TÓTH ESZTER ZSÓFIA,
történész, Politikatörténeti Intézet, PhD-hallgató
(ELTE Társadalomtörténeti Doktori Iskola), Budapest.
- VARANNAI ZOLTÁN,
történész, Teleki László Intézet –
Közép-Európai Kutatások Központja, Budapest
- VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ,
tudományos főmunkatárs, Kriminológiai és Szociológiai
Kutatások Intézete, Belgrád

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN
Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely
Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Magyarországon a szerkesztőségben fizethető elő a folyóirat. Magyarországról külföldre megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalatnál: 1389 Budapest, Pf. 49 Lapexport. Az Egyesült Államokban Püski-Corvin Könyvesbolt fogad el megrendeléseket (251 E 82th Street, New York, NY 10028).

ÁRA
280 Ft, 8 USD, 12 DM

Előfizetési díj egy évre: 1120 Ft, 32 USD, 48 DM
(Az árak a postaköltséggel együtt értendők)

Megjelenik: évente négyszer

ISSN 1219-1701

Kedves Barátunk!

A Regio szerkesztősége a Teleki László Alapítvány támogatásával levelezési listát indít, mely reményeink szerint információs és vitafórumként fog működni.

A „Regio list” működtetésének célja a Közép-Európa- és nacionalizmus tanulmányokkal, kisebbségkutatással foglalkozó szakemberek, műhelyek információs kapcsolatának biztosítása.

A körlevélben a lista minden tagja egyenrangú partnerként elhelyezheti az általa fontosnak tartott üzeneteket, dokumentumokat. Számítunk kutatási programok, tudományos események, pályázati lehetőségek, tudománypolitikai információk, megjelent kiadványok ismertetésére, vagy legalább a figyelemfelhívásra. De ugyanígy fontosnak tartjuk, hogy bizonyos aktuális kérdésekben viták folyhassanak, illetve kooperációs felületek jöjjenek létre.

A körlevél létrehozását azért tartjuk fontosnak, mert évek óta folyik egy ki nem mondott vita a magyar kisebbségkutatás integrálatlanságáról. Mi nem egy központi integrációban látjuk a probléma megoldását, hanem a megfelelő kooperációs felületek létrehozásában, illetve a fiatalabb és Budapestről távol élő kutató nemzedék „helyzetbe hozásában”.

A legfontosabb ellentmondásokat kutatási területünket tekintve a következőkben látjuk:

1. Nézőpont: Míg Magyarországon kisebbségkutatásról beszélünk, addig a (Budapestről nézve) határon túli kutatóhelyek saját társadalmuk kutatják, ők pedig nem mint kisebbségkutatók, hanem mint egy-egy tudomány szakemberei kívánnak integrálódni a(z) magyar, illetve a nemzetközi tudományos életbe.
2. Az egymás melletti elbeszélés egyik forrása, hogy módszertanilag a különböző megközelítések más-más fogalomkészlettel és megközelítésben vizsgálják a problémákat, és ezek között alig van átjárás, párbeszéd: 1. interetnikus kutatások; 2. közép-európai összehasonlító tanulmányok; 3. nacionalizmus tanulmányok; 4. kisebbségtörténet; 5. tranzitológia; 6. elitkutatások; 7. identitásvizsgálatok; 8. nyelvhasználati kutatások; 9. társadalom- és településstatistikai megközelítések; 9. kisebbségjogi elemzések.
3. A kutatások és az intézmények finanszírozása szempontjából a magyarországi és az azon kívüli intézmények között hosszú ideje párhuzamosságok működnek. Pontosabban tíz év alatt még nem alakult ki, hogy ki mit tudna a leghatékonyabban csinálni. Csak a saját intézeti tapaszatatainkról beszélhetünk:
a) A szomszédos országok empirikus vizsgálatait, az alapkutatásokat nem lehet hatékonyan és hitelesen Budapestről elvégezni. b) Az infrastruktúrából adódó

szolgáltató szerep az összehasonlító vizsgálatok szervezésének, kiadványok szerkesztésének, illetve a térség problémáinak a nemzetközi tudományosságba való meghonosításának szükségességét hozza magával. c) Mivel az utóbbi tíz évben, a nem Magyarországon létrejött kutatóhelyek fenntartási/működési problémákkal küszködnek, a hazai hasonló intézmények az infrastrukturális háttérükön túl egyfajta kijáró szerepet is betöltenek, s ez újabb aszinkron helyzetekhez vezet.

Természetesen még egy sor hasonló megvitatatlan problémát fel lehetne sorolni. A kérdés az, hogy a – tágan értelmezett – kutatási területen milyen együttműködési lehetőségeket, tapasztalatcserét lehet kialakítani. Reméljük, nem lesz egyirányú az információközlés, mindenki kihasználja, s nem csak információ-szerzésre, hanem tájékoztatásra is. A „Regio-list” egy lehetőség, próbáljuk ki!

*A szerkesztőség nevében
Bárdi Nándor*

Hogyan működik a „Regio list”?

A listára a <http://www.tla.hu/mailman/listinfo/regio-list/> címen lehet feliratkozni.

A szerver néhány percen belül visszaküld egy üzenetet, amit küldjön vissza a „reply” („vissza”) funkcióval. Hamarosan megérkezik a listára való felvétel igazolása, a honlapon pedig megváltoztathatja beállításait.

A nagyobb szövegfájlokat (konferenciaprogramok, folyóiratok tartalomjegyzéke stb.) kérjük csatolt fájlban, rtf formátumban küldeni.

Amennyiben számítógépe nem ismeri fel az ékezeteket, kérjük jelezze.

Alternatív módon a z.kantor@tla.hu címre küldött mailllel is fel lehet iratkozni.

Egy-két napon belül felírjuk a listára, ahonnan majd egy e-mailt kap, amelyet egyszerű „reply”-al küldjön vissza. Attól kezdve automatikusan minden levelet megkap, amely a listára érkezik.

A jelszava (password) az e-mail cím @ előtti tagja lesz, amelyet a <http://www.tla.hu/mailman/listinfo/regio-list> címen majd megváltoztathat.

Amennyiben további kérdései vannak, írjon a z.kantor@tla.hu -ra

Kántor Zoltán

Megrendelem a

REGIO

– Kisebbség, Politika, Társadalom

című negyedévenként megjelenő folyóirat

..... számait példányban

Előfizetési díj:

280 Ft/db vagy 1120 Ft/egy évre

8/USD/db vagy 32 USD/egy évre

14 DM/db vagy 56 DM/egy évre

postaköltséggel együtt.

Valamint kérem a prémiumkínálat keretében a számokat hozzácsatolni.

Az előfizetési díjat átutalással, csekken, utánvétellel egyenlítem ki. (A választott mód aláhúzendő).

Név

Pontos cím

DátumAláírás

Információ: Teleki László Intézet, tel.: 391-5764, fax: 391-5759, e-mail: regio@tla.hu

REGIO

A review of studies on minorities, politics and society

Volume 12, 2001, No. 2

KATHERINE VERDERY From Parent-State to Family Patriarchs: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe	3
INTERVIEW A Discussion with <i>Ferenc Dobos</i> , Head of the Ferenc Balázs Institute	41
BIANCA PETKOVA – CHRIS GRIFFIN Bulgarian Women and Discourses about Work	64
MIHAELA MIROIU – LILIANA POPESCU The Situation of Women in Romania: Between Tradition and Modernization	83
VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ Sexual Violence	110
SZERGEJ ZSEREBKIN The Contemporary Women's Movement in Ukraine: Between Nationalism and Feminism	144
ENDRE BOJTÁR The Contemporary Prospects of Comparative Literature in Central and Eastern European	160
ANDRÁS BEREZNYAY Central Europe – a Western Landscape	166
REVIEWS	187

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom

A szülő államtól a családi patriarcháig

Beszélgetés Dobos Ferencsel

**Társadalmi átalakulás és a nők helyzete
Bulgária – Románia – Volt Jugoszlávia – Ukrajna**

Közép-Európa értelmezések

2001/2

SZERKESZTŐSÉG

Bárdi Nándor
Erdősi Péter
Kántor Zoltán
Kovács Éva
Papp Z. Attila

LAPUNK TÁMOGATÓI
Illyés Alapítvány, Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma –
Nemzeti Kulturális Alaprogram

**NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA**

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ
1125 Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor 22/c
Tel.: 391-5726 E-mail: regio@tla.hu

Szerkesztőségi titkár: Dömők Zsuzsa – Kiadja a TLA –
Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok
Központja – Felelős Kiadó: a Teleki László Intézet főigaz-
gatója – Tördelés és a sokszorosítás: PrinterArt Kkt.

ISSN 1219-1701

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom 12. évfolyam, 2001. 2. szám

MINERVA

KATHERINE VERDERY

A szülő-államtól a családi patriarcháig: társadalmi nem
és nemzet napjaink Kelet-Európájában 3

INTERJÚ

KOVÁCS ÉVA – PAPP Z. ATTILA

„Mi nagyon vékony jégen táncolunk”
Beszélgetés Dobos Ferencsel, a Balázs Ferenc Intézet vezetőjével 41

TÁRSADALMI ÁTALAKULÁS ÉS A NŐK HELYZETE KELET-EURÓPÁBAN

BIANCA PETKOVA – CHRIS GRIFFIN

A bolgár nők és a munka diskurzusa 64

MIHAELA MIROIU – LILIANA POPESCU

A nők helyzete Romániában:
Hagyomány és modernizáció választóvonalán 83

VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ

Szexuális erőszak 110

SZERGEJ ZSEREBKIN

A mai ukrán nőmozgalmak: nacionalizmus és feminizmus között 144

KÖZÉP-EURÓPA ÉRTELMEZÉSEK

BOJTÁR ENDRE	
A közép- és kelet-európai összehasonlító (irodalom)történet mai lehetőségeiről	160
BEREZNAY ANDRÁS	
Közép-Európa – nyugati táj	166

SZEMLE

ERDŐSI PÉTER	
Az idő múzeumában	187

KÖNYVISMERTETÉSEK

Találjunk ki egy Kelet-Európát! (<i>Gelléri Gábor</i>)	196
H mint határeset (<i>Balázs Bálint</i>)	204
Létezik-e Közép-Európa? (<i>Váranai Zoltán</i>)	209
Kié a tér? (<i>Tóth Eszter Zsófia</i>)	220

KATHERINE VERDERY

A szülő-államtól a családi patriarcháig: társadalmi nem és nemzet napjaink Kelet-Európájában¹

Kelet-Európa az elmúlt fél évszázad folyamán fontos gyakorlóterep volt mind a nemek társadalmi szerepének kialakítására, mind a nemzeti identitás újradefiniálására irányuló kísérletek számára. A szocialista rendszerek korai, a társadalmi nemek közti egyenlőséget támogató nyilatkozatai, illetve az azt célzó politikai törekvései miatt, hogy növekedjék a női munkaerő szerepe, azt az optimista várakozást táplálták magukban, hogy mindez fontos nyereséget fog jelenteni a nők számára. Azzal, hogy idejét múlttá teszi a nemzeti konfliktusokat a szovjet szocializmus internacionalista irányultsága a „nemzeti kérdés” megoldásával kecsegtetett; a párt átfogó, homogenizáló céljai azt ígérték, hogy csaknem mindenfajta egyenlőtlenség eltűnik a társadalom térképéről.² Ha meghozták volna gyümölcseiket ezek az ígéretek, a szocializmus egészen új módon artikulálhatta volna a „társadalmi nem” és a „nacionalizmus” fogalmát.

Bár a szocializmus nyilvánvalóan nem szabadította föl a nőket, s nem szüntette meg a nemzeti érzést sem, ám igenis átformálta őket, és (ennél-fogva) a nacionalizmussal szembeni kölcsönös viszonyokat is. Előadásomban arról szeretnék megfogalmazni bizonyos gondolatokat, hogyan met-szette egymást a szocializmus alatt a „különbség” e két aspektusa, és milyen változásokra számíthatunk a poszt-szocialista korszakban. Inkább vitatémát szeretnék fölvetni, nem pedig lezárt gondolatmenetet nyújtani. Annak

meghatározásával kezdem, hogy mit is értek a „társadalmi nem” és a „nemzet” fogalmán, majd fölvezolom a szocializmus társadalmi nemet illető politikáját, adok néhány példát a nem terminusaiban megfogalmazott nemzeti diskurzusra a szocialista Romániában, végül rövid pillantást vetek arra, mi ment végbe egyes kelet-európai országokban 1989 óta a nacionalizmus és a társadalmi nem problémájával kapcsolatban.

Fogalmak

A „nemzet” és a „társadalmi nem” fogalmát kulturális fikciónak tekintem mind a szaktudományos írásokban, mind a hétköznapi életben (alkalmasint még bizonyos mértékű átfedés is van a két terület között). Mint fikciók, kitálatk – önkényesek – ezek a fogalmak; a társadalomban való használatuknak köszönhetően azonban társadalmilag valóságossá, és látszólag természetessé váltak. Mindkét fikció a társadalmi osztályozás alapvető eszköze. Mindkettő a társadalmi különbség rendszerezésének egy sajátos módját nevezi meg, mindkettő olyan dimenziót jelöl ki, amelynek mentén elrendezhetőek a különbségekre utaló kategóriák (férfi – nő, katalán – francia – lengyel). Mindkettő egyszerre von tehát magával egyneműséget és különbözőséget is: olyan vélelmezett belső egyneműségeket hoznak létre, amelyek *mint* különbségek állíthatók szembe egymással. Így egy adott „nemzetnek” csakis olyan világban van jelentése, amelyben más, különböző nemzetek is vannak; történelmileg mégis nagy erőfeszítést fordítottak a társadalmak arra, hogy rendre úgy határozzák meg a nemzeteket, mint amelyeket bizonyos tulajdonságok megkülönböztetnek a többitől, s e tulajdonságokban állítólag az adott nemzet *minden* tagja osztozik. Ugyanez mondható el a társadalmi nemekről és a nemi szerepekről. A társadalmi nem és a nemzet részben a szubjektív tapasztalat valamely aspektusaként (például nemzeti vagy társadalmi nemi „identitásként”) létezik: szubjektív adottságként, mely – a nekik tulajdonított vagy általuk elfogadott nemzet- vagy társadalmi nem-felfogásnak megfelelően – sajátos és jellegzetes módokon segíti a személyeket a tájékozódásban. Maga ez a szubjektív adottság azonban az uralkodó társadalmi értelmezések és az adott személy társadalmi helyzetének közös terméke. Azt vizsgálni, hogyan metszi egymást a társadalmi nem és a nemzet, annyit jelent, mint megkérdezni, hogyan rejti magában az egyik a másikat, annak során, ahogyan társadalmilag kiformalódnak vagy megélik őket.

A fikcióként felfogott társadalmi nem közvetít a testek mint adott anatómiai vagy biológiai tények és a velük kapcsolatos társadalmi jelentések között. Szimbolikus rendszer, melynek segítségével a test társadalmi jelleget ölt.³ A társadalmi nemet ebben az értelemben olyan tényezőnek tekinthetjük, amelyik alapvető szerepet játszik a természet és a kultúra közti összefüggés kialakításában. A legtöbb olyan rendszer, amelyik a társadalmi nem fogalma köré épül, nagyon csekély számú, általában két kategóriát konstruál: a „női” és a „férfi” kategóriáját (illetve olyan alternatív formákat, melyeket általánosan e két kategória elfogadhatónak vagy deviánsnak számító permutációinak tekint). Azzal, hogy társadalmivá változtatja a testeket, a társadalmi nem a hatalom és az egyenlőtlenség szervezőelemei közé kerül, hogy létrehozza – Connell elnevezésével élve – azokat a *társadalmi nemi rendszereket* [gender regimes], melyeket a társadalmi nemen alapuló munkamegosztás, a társadalmi nemen alapuló hatalomszerkezet és a kathexis valamely struktúrája alkot⁴. A „patriarchátus” terminus azokat a társadalmi nemi rendszereket jelöli, amelyek beépített egyenlőtlenségei a férfi társadalmi nemi szerepek betöltőit részesítik előnyben.

A nemzet mint fikció állampolgárok és államok (szintűgy társadalmi fikciók) között közvetít. Olyan kulturális viszony, mely össze kívánja kapcsolni az államot a polgáraival, s meg kívánja őket különböztetni más államok polgáraitól. A „nacionalizmus” terminust annak a tevékenységnek (beleértve a beszélgetést is) vagy érzésnek a megjelölésére használom, amely fontosként tételezi az ilyen kulturális viszonyt, irányuljon bár az valamely létező állam és rendszere, vagy más, a nemzet érdekei szempontjából megfelelőbbnek tekintett állam/rendszer felé. A „nemzethez” szervesen hozzátartozó szubjektív vonások a modern kor elsődleges politikai formái, a nemzetállam alapvető elemeit alkotják. Amennyiben a modern nemzetállamot valamilyen földrajzi területhez kötve határozzuk meg, annyiban a „nemzet” a „társadalmi nemmel” állítható párhuzamba: abban a tekintetben tudniillik, hogy az állam fizikai „testét” jelentések vagy érzelmek valamely készletével kapcsolják össze, így változtatván a fizikai teret társadalmi-politikai térré.⁵ S mivel az olyan események, mint a háború vagy a katonáskodás miatt az állam közvetlen viszonyba kerül (férfi) polgárainak testével, a nemzetállamok bevett retorikája valóban össze is kapcsolja a polgárai teste fölötti uralmát a területe fölött gyakorolt hatalommal.

Potenciálisan végtelen a tényleges nemzetek száma; a definiálásra fölhozható indokok száma azonban már sokkal korlátozottabb.

Eric Hobsbawm megemlíti bizonyos jelentéseket, amelyekkel a „nemzet” az antikvitás óta rendelkezett, a modern világra azonban a szó alábbi két fő jelentését állapítja meg: 1. az *állampolgárságként* ismert viszony – itt a nemzet mindazokat magában foglalja, akiknek a politikai életében való közös részvétele láthatólag kollektív főhatalomra utal –, illetve 2. az *etnicitásként* ismert viszony: itt a nemzet mindazokat foglalja magába, akiknek állítólag közös a nyelvük, történelmük, vagy a szélesebb értelemben vett „kulturális identitásuk”.⁶ A „nacionalizmus” kifejezéssel (élesebben fogalmazva időnként „etnonacionalizmusról” beszélek, hogy az etnikai jelentését kihangsúlyozzam) leggyakrabban az utóbbi jelentésre utalunk. E két viszonyt szeretném harmadikkal kiegészíteni, és pedig az állam és az egyes ember között fennálló kulturális viszonytal. Ennek a formának a kialakítására a szocializmus tett kísérletet – Romániában gyakran a „szocialista nemzet” kifejezést használták erre. Kvázi-családi jellegű függést hangsúlyozott: ezt „szocialista paternalizmusnak” fogom nevezni. A politikai jogok vagy az etnokulturális hasonlóság helyett morális köteleket tételezett, amely az egyes embereket annak segítségével köti az államhoz, hogy jogukban áll részesedni a társadalmi termék újraelosztásából. Ez a függés azt feltételezte, hogy az egyes emberek (ellentétben a polgársággal) politikailag nem aktívak, és etnikai hasonlóság sincs közöttük: azt feltételezte tehát, hogy – mint a családban a kisgyerekek – hálás szívű élvezői mindazon jótéteményeknek, amelyekben vezetőik döntéseinek köszönhetően részük van.⁷ Ez alattvalói beállítódást alakított ki az egyes emberben, ellentétben a saját sorsát alakító polgár magatartásával, illetve az etnonacionalizmusra jellemző szolidaritással. Mivel azonban egyaránt rokonsági-családi metafora jelöli ki gondolkodásuk horizontját, az állam és alattvalója viszonyának szempontjából van bizonyos hasonlóság a szocialista paternalizmus és az etnonacionalizmus között. Sőt, a Ceaușescu-féle Románia hivatalos megnyilatkozásaiban az 1970-es és az 1980-as évek folyamán jóformán lehetetlen volt különválasztani a két jelentést.

A nemzet e három (vagy több) jelentését alapul véve, különböző módokon vetődhet föl a nem problémája. 1) Érthetjük például úgy, hogy a polgári státus és a politikai jogok különböző módon érvényesek a nőkre és a férfiakra, vagy másképp fogalmazva: a „női” és a „férfi” fogalmaiból kibontható, hogy a polgári státussal való metszetük nem egyenlő.⁸ A nők sok társadalomban csak az őket a férjükhöz vagy apjukhoz fűző köteleknek köszönhetően élveznek polgári státust; az idegen nővel összeházasodó férfi

nemzetének polgárává teszi a nőt, de az idegen férfival összeházasodó nő elveszti jogait; a férfiak utódai automatikusan polgárokká válnak, míg a nők utódai nem, és így tovább. 2) Hasonlóan elgondolhatók a társadalmi nemek terminusaiban az etnonacionális szimbólumok.⁹ Más (gyengébb) nemzetről szokás mondani, hogy „nőiessé lettek” (és hogy „megerőszkolták őket”), a nemzeti identitás egyesek szerint pedig úgy írható körül és úgy óvható meg, ha megvédjük asszonyainkat más nemzethez tartozó férfiak állítólagosan kielégíthetetlen szexuális étvágyától, ha távol tartjuk őket tőlük.¹⁰ 3) Végezetül pedig a szocialista paternalizmus azzal lett érintetté a társadalmi nemekkel kapcsolatos problémákban, hogy megpróbálta eddig nem látott mértékben eltüntetni a férfi-női különbségeket, bizonyos olyan föladatokat róva az államra, amelyek a háztartásban betöltött, társadalmi nemhez kötött szerepekhez kapcsolódtak. Nyilvánvaló e példából, hogy a társadalmi nem és a nemzet is a modern állam kifermálódásával együtt járó legfontosabb programok lényegi aspektusát alkotja, és hogy érintkezési felületük szimbolikus kifejeződésének és kifermálódásának egyik legfontosabb terepe a család.

A szocializmus társadalmi nemi rendszere

Jóllehet fontos szempontokból különböztek a kelet-európai államok a Szovjetuniótól, most mégis úgy tekintem, hogy mindannyian olyan társadalmak széles osztályát alkotják, amelyek bizonyos szerveződési szempontokat tekintve sokkal jobban hasonlítanak egymáshoz, mint más államokhoz. Másutt adtam már elemzést arról, hogyan „működik” a szocializmus mint rendszer, ott azonban nem vettem figyelembe a társadalmi nemek szerepét.¹¹ Az alábbi rövid áttekintésben Joanna Goven, Gail Kligman, Maxine Molyneux és mások munkásságára támaszkodom: műveik ugyanis segítenek megmagyarázni, milyen sajátosságai is vannak a szocialista rendszernek a társadalmi nemek problémája szempontjából.¹²

A szocialista rendszerek azzal az állítással legitimálták magukat, hogy az általános jólét érdekében hajtják végre a társadalmi termék újraelosztását.¹³ A társadalomról mint családról alkotott implicit elképzelésre támaszkodva a szocialista paternalizmus az előbbi premissza fölhasználásával konstruálta meg nemzet-felfogását; e család feje a „bölcs” párt, aki atyai jelmezt öltve a család összes, az elosztást érintő döntését meghozza: ki és mit termeljen,

ki és milyen ellenszolgáltatást kapjon – más megfogalmazásban ezt a társadalmat az állam-szülő irányítja. Miként Preobrazsenszkij mondotta: „A családot a kommunista párttal kell helyettesíteni.”¹⁴ Sok más politikai rendszerhez hasonlított a szocializmus abban, hogy hangsúlyozta, a család a politikai közösség alapvető eleme, ám úgy vélem, annyiban továbbbment a legtöbbjükénél, hogy nemcsak egyszerűen családnak tekintette a társadalmat, hanem olyan családnak gondolta azt, amelyben a szülő szerepe a családra hárul. A szocialista társadalom tehát a klasszikus *zadrugára* hasonlított: a szocialista társadalmat, a kiterjedt családot, egyéni mag-családok alkották, ezek azonban betagozódtak a patriarchális tekintélyen alapuló nagyobb családi szervezetbe, ennek feje pedig a párt-apa volt.¹⁵ Az így létrejött társadalmat „zadruga-társadalomnak” nevezhetnénk.

Mint Goven és Dölling kimutatják, e zadruga-állam sajátos vonása volt, hogy mélyrehatóan átalakította a társadalmi nemi szerepeket a mag-családokban, növelvén bennük a társadalmi nemek közti egyenlőség fokát.¹⁶ Ennek az volt az oka, hogy a szocialista rendszerek olyan iparosítási programmal léptek föl, mely a tőkeshégyesség miatt (szükségképpen) a munkaező intenzív növelésén alapult: e program így szükségképpen mindenki munkaezőjét igényelte, a társadalmi nemétől függetlenül. Minden ideológiai elköteleződésnél inkább köszönhető ennek a ténynek az, hogy a szocializmus a társadalmi nemek közti egyenlőséget hangsúlyozta, illetve ennek köszönhetőek az egyenlőséget előmozdító politikai intézkedések is. Ezek közé tartoztak az anyasággal járó, illetve a gyermeknevelést szolgáló nagyvonalú kedvezmények, továbbá (kivéve Romániát 1966 után) az abortusz szabadsága, ami lehetővé tette a nők számára, hogy a korábbinál jobban ellenőrzésük alatt tartsák életüknek ezt az aspektusát.¹⁷ A női munkaező szerepe megnövekedésének az volt az egyik következménye, hogy a család-egységekben megnövekedett a nők viszonylagos hatalma, párhuzamosan azzal, hogy az állam egyes politikai intézkedései, továbbá az, hogy az állam magának sajátította ki bizonyos elosztással kapcsolatos döntéseket, aláásták a férfiak családon belül élvezett tekintélyét.

Sok szakértő külön kiemelte, hogy a nőkre immár „kétszeres”, sőt akár „háromszoros teher” nehezedik – a háztartás, az anyai tennivalók és a munkavállalás – azaz, hogy a férfiak nem vállalnak a korábbinál nagyobb szerepet az első kettőben; ennek ellenére igaz, hogy a szocializmus bizonyos mértékben a háztartási feladatokat is újraszervezte. Először is a viszonylag

alacsony nyugdíj-korhatár miatt egyre inkább a *nyugdíjasok* (s nem a háziasszonyok) feladata lett elvégezni a meg nem fizetett háztartási munkát: sorban állni élelmiszerért, foglalkozni az unokával, főzni a dolgozó gyermekeire stb.¹⁸ Azaz bizonyos fokig „geriatrízálódott” a társadalmi reprodukció. Mindazonáltal nagyrészt továbbra is a nőkre terhelődött ennek a súlya, részben mert a kérdéses föladatokat női munkának számították, de azért is, mert a nyugdíjasok között – a nemi megoszlásnak az idősebb korcsoportra jellemző aránytalansága miatt – a nők voltak túlsúlyban. (Ezért volt az, hogy elsősorban nőket lehetett látni a sorban állók között.) Másodsor: érdekelt lévén a női munkaerő kihasználásban, a zadruga-állam a nők „hagyományos” gondoskodó és gondozó szerepei közül néhányat magára vállalt. Politikai irányelvek húzták ezt alá: Románia Kommunista Pártjának Központi Bizottsága például időről-időre állásfoglalást tett közzé, elrendelvé, hogy a helyi párt-alapszervezetek segítsék elő a családok védelmét és megszilárdítását azzal, hogy jó munkafeltételeket biztosítsanak a nőknek, több közétkeztetési lehetőséget biztosítsanak, és növelik a félkész ételt, illetve a háztartási munkát megkönnyítő gépeket előállító ipar kapacitását.¹⁹ Ezek a politikai intézkedések, valamint az egészségügyi rendszer jól mutatja, hogyan igyekeztek a szocialista rendszerek magukra vállalni a gyermeknevelés, háztartás, egészségügyi ellátás és az idősgondozás olyan aspektusait, melyek más társadalmakban főleg a nők feladatai voltak.

A zadruga-állam azonban még ennél is tovább mehetett: megpróbálhatta esetleg magát a születéshez vezető utat is „államosítani”. E törekvés legszélsőségesebb formái az 1970-es és 1980-as évek Romániájának születéspárti politikai törekvéseiben nyilvánultak meg: ezekről Kligman ad részletes áttekintést, azt fejtegetve, hogy ezek a törekvések immár csupán az állam újratermelési követelményeinek teljesítésére szolgáló eszköznek tekintik a női testet. Kötelező nőgyógyászati vizsgálatok voltak hivatottak biztosítani, hogy a nők ne vessenek véget terhességüknek, és az orvosokat terhelte a felelősség a születési rátáért a körzetükben: az állam csökkentette a fizetést, ha a születési ráta a vártnál alacsonyabbnak bizonyult. Így nemcsak a nők, hanem a nőgyógyászok is a biológiai reprodukció tényezőivé váltak a szocialista Romániában.²⁰ A gyermektelenek, férfiak és nők egyaránt, „nőtlenségi”, ill. „hajadonadót” fizettek, ami további bizonyíték arra, hogy a születés nemcsak a nők ügye volt. Ceaușescu szavaival: „A magzat az egész társadalom szocialista tulajdona”.²¹ E premisszák alátámasztása végett

ő és mások is ismételten rámutattak beszédeikben arra, hogy növekszik az óvodák, napközi-otthonok száma, gyarapodnak az anyasággal járó kedvezmények, nő a családtámogatás összege.

Összegezve: a szocializmus láthatóan átalakította a háztartásban a férfi és a női szerepeket. Azt mondhatnánk, hogy felbontotta a mag-családot, a reprodukció lényeges elemeit társadalmiasította, még ha a többit illetően változatlanul hagyta is a női felelősséget, és kisajátított bizonyos atyai funkciókat és feladatokat, megváltoztatva ezzel a társadalmi nemek problémájának szemszögéből a „háztartási” és a „nyilvános” szféra közti, a XIX. századi kapitalizmusból ismert viszonyt.²² A biológiai újratermelés immár behatolt a nyilvános szférába, nem maradt meg többé a családi szféra határain belül. Ugyanakkor azonban a nyilvánosság helyett egyre inkább a családi szféra biztosította a teret büszkeségük és önérzetük kibontakoztatásához, mind a férfiak, mind a nők számára, mivel olyan jövedelemnövelő tevékenységekkel (az úgynevezett második gazdasággal) fejezték ki ellenállásukat a szocializmussal szemben, amelyekhez a család szolgált alapul.²³ A zadruga-államban élő családok struktúrája tehát alapvető szempontokból különbözött attól, ahogyan az elmúlt században a nyugati országokban általában szerveződött a háztartás és család élete.

Nemcsak újraformálódtak a nemi szerepek, hanem azt is megfigyelhetjük sok szocialista politikai törekvésben, hogy a hosszútávú cél az egész „zadruga család” fokozatos egyneműsítése volt a párt bölcs, patriarchális vezetésével.²⁴ Az volt a szándék, hogy a társadalom tagjai homogén testvériséggé forrjanak össze, mely a fölöttük álló párt-„apához” kötődik: a megkülönböztetések új készlete (jó és rossz párttagok, párttagok és nem párttagok) volt hivatva eltörölni a férfi és női megkülönböztetéshez hasonló különbségeket, miközben az az elvárás fogalmazódott meg a nőkkal szemben, hogy a férfiakhoz hasonlóan, „harcoljanak” a szocialista társadalom felépítéséért, és legyenek a szocialista munka „hősnői”.²⁵ Még ha a nők elsődleges küldetéseként is írták le az anyaságot, Ceaușescu és mások olyan hivatásként (*meserie*) mutatták azt be beszédeikben, amely „kvalifikációt” (*calificare*) kíván: ez az ipari termelés szemléletét tükröző beszédmód hozzájárult a munka „férfi” és „női” formáinak egyenlővé tételéhez.²⁶ A nők ráadásul, a társadalom minden tagjához hasonlóan, függővé váltak a paternalista államtól, védelmezőivé lettek a paternalista államnak, amely a legtöbb döntést meghozza „az egész család érdekében”. A párt által e homogénizált

népességtől elvárt függő beállítódás élénken megmutatkozik a romániai médiában az 1980-as évek folyamán: gyakran hallhattunk bennük a „határtalan háláról”, „mély nagyrabecsülésről”, amit a romániai lakosok éreznek a párt és vezetői iránt a „szülői gondoskodás” és a „kivételesen értékes kormányzás” miatt.²⁷ Horváth és Szokolczi izgalmas munkája a magyar párt aktivistáiról további bizonyítékkal szolgál arról, hogy a pártvezetők felfogása szerint a lakosság, akiért dolgoznak, gyámoltalan, gyermeki és függő – és igyekeztek még inkább ilyené tenni.²⁸

A családi szerepek szerkezetének átalakítása és e homogenizálási törekvések ellenére továbbra is határozottan társadalmi nemi szempontok érvényesültek a szocialista család hatalmi struktúrájában és a tágabb értelemben vett munkamegosztásban. Mint a szocialista család bölcs atyjáról alkotott kép alapján sejthető, az államapparátus erőteljesen férfias jellegű volt. A szocializmus kulcsfontosságú szektorait – magát a bürokráciát, a nehézipart, a hadsereget és az elnyomóapparátust –, különösen a csúcson, csaknem teljesen férfiak uralták, és ilyenként is jelentek meg a társadalom előtt. Az állami bürokráciában a nők túlnyomóan irodai dolgozók és titkárnők voltak (mint gyakorlatilag mindenütt). Csakugyan kerültek nők politikai tisztségekbe, ám általában alsóbb szinteken, kifejezetten nőinek tekintett területeken: az oktatásban, az egészségügyben és a kultúrában.²⁹ Noha ezeket a „női” szerepeket kivette az állam a nők kezéből a mag-családok szintjén, a zadruga-államban érvényesülő szélesebb munkamegosztáson belül azonban továbbra is nők látták el az ezekhez a szerepekhez kapcsolódó feladatokat.

A munkaerő összetételében is a társadalmi nemi szempontok hasonló érvényesülését figyelhetjük meg. Románia iparában például 42% volt a női munkaerő aránya, de a textilmunkások között ez az arány 80% volt, míg az elektronikai iparban dolgozóknak 50%, a gépgyártásban dolgozókénak pedig 30%-a volt nő; a fehérgalléros foglalkozást űzők között a női alkalmazottak a tudományban foglalkoztatottak 43%-át tették ki, de a kultúra, a nevelés és a művészetek „nőiesebbnek” tartott területein 65%, az egészségügyi dolgozók között pedig 75% volt az arányuk.³⁰ Általában a szocialista rendszerekhez hasonlóan, a romániai rendszer is a nehézipari termelés kultuszát élte, s hős munkásait túlnyomóan férfiaként jelenítette meg, míg a mezőgazdasági termelést és a fogyasztáshoz kötődő tevékenységeket, beleértve a szolgáltatásokat is, általában nők végezték, és jelképes megjelenítésük is ezt sugallta. (Annaira az előbbi kultuszának bűvkörében éltek ezek a terme-

lés-orientált rendszerek, hogy minden lehetőséget biztosítottak a nehézipari tevékenységek ábrázolására.)³¹

Túl azon, hogy továbbra is masszívan érvényesülnek társadalmi nemi szempontok a hatalmi struktúrában és a társadalmi munkamegosztásban, mintha a '80-as évektől kezdve (ha nem korábban) megindult volna egyfajta refeminizálódás a gondozásban. Ez az egyes kelet-európai országokban más és más indokból következett be. Magyarországon például, mint Gal tudósít róla, a párt politikai célja volt egyre inkább kiszorítani a női munkaerőt, és visszaterelni a háztartásba, a gyermek- és idősgondozás hatalmas költségeinek csökkentése végett.³² A „második gazdaság” térhódítása tovább erősítette a „hagyományos” társadalmi nemi normákat: a férfiak számítottak az elsődleges jövedelemtermelőknek, míg a nők kiegészítő munkát végeztek.³³ Romániában részben ezek a költségekkel kapcsolatos megfontolások voltak e folyamat mozgatói, de a közvetlenebb lökést az állam születéspárti törekvései jelentették, melyeknek nagyon vegyes volt az üzenetük a nők szerepét illetően.³⁴ A pártirodalom egyfelől olyannak ábrázolta a nőt, mint aki mindent megcsinál, amit a férfi: tervet teljesít, problémát old meg, politikai vezető lesz belőle, dinamikus eleme a romániai szocializmusnak. Másfelől viszont, és a „magzatra mint társadalmi tulajdonra” vonatkozó kijelentések ellenére, a sajtó azt hangsúlyozta, hogy az anyaság a nők sajátos feladata és kiváltsága. Számtalan újságcikk dicsőítette a nők nemes küldetését a gyermeknevelésben, külön kiemelvén, hogy ők örködnék a nemzet jövőjén. Egyesek abból a tényből eredeztették az anya-gyermek kötelék erejét, hogy az anyák otthon maradnak háztartást vezetni és gyermeket nevelni, míg az apák dolgoznak és katonáskodnak (ez a leírás rendkívül kevés családra volt érvényes, tekintettel arra, hogy a munkaerő 40%-át a női munkaerő tette ki).³⁵

Mint sejthetjük, e megnyilatkozásoknak a szélesebb munkamegosztásban is megvoltak a következményei. 1973-ban például a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága elrendelte, hogy a vállalatok teremtsenek jó munkakörülményeket a nők számára azért, hogy azok több időt szentelheszenek a gyermeknevelésnek, s a következő intézkedéseket javasolta meghozni: az otthoni munkavégzés biztosítását, négyórás műszakok és négyórás rész munkaidős státuszok kialakítását a női foglalkoztatottak számára, továbbá a többgyermekes anyák korai nyugdíjazását. A határozat hangsúlyozta továbbá, hogy mivel a nők meghatározott fajta munkákra jobban alkalma-

sak – azokra tudniillik, amelyekhez csekély fizikai erő szükséges, vagyis az elektronikai, optikai, vegyipari, élelmiszeripari, kereskedelmi stb. tevékenységekre –, ezért a Párt ki fogja alakítani azoknak a munkáknak a *nómenklatúráját* (speciális listáját), amelyek tekintetében a nők elsődleges prioritást élveznek.³⁶ Így az anyaság nevében tovább intézményesült bizonyos munkák elnöiesedése.

Mivel – bár nem lehetett fogamzásgátlási eszközökhöz hozzájutni, és szigorú büntetés járt az abortuszért – továbbra is stagnált a születési ráta, a '80-as évek folyamán az addigiaknál sürgetőbben fogalmazódtak meg Romániában üzenetek a nőket, illetve a gyermekvállalást illetően. A pártdokumentumok arról beszéltek immár, hogy a Párt támogatja „a román nép legszebb hagyományait: az anyaságot, azt, hogy sok gyermek születessen, és sok gyermeket neveljenek a családok”.³⁷ A nagycsaládok ezen új „román hagyományának” igazolására olyan újságcikkek jelentek meg, mint a Párt napilapjában közölt hosszú interjú két közismert történésszel a következő címmel: „Sokgyermekes otthon: a jó állampolgár felelőssége a nemzet jövőjéért”.³⁸ Az interjúban két szak tudós azt a történeti kutatási eredményt fejtegette, amely szerint Romániának a kezdetek, vagyis évezredek óta a család mint egység az elsődleges sejtje, hagyományainak letéteményese és haladásának záloga. Egyikük megállapította, elképesztő módon igazolva a patriarchátust, hogy „a férfi csak családalapítással nyeri el igazi identitását”.³⁹ A történészek szerint a nagycsaládoknak köszönhető, hogy a románság évszázados harcai és a hódítások ellenére fennmaradt: a nagy népességszám miatt jöhettek létre a védekezésre berendezkedő középkori román államok. Egyszóval: a sokgyermekes család a román történeti kontinuitás egyik alapvető aspektusa a dákok kora, vagyis több mint két ezredév óta.⁴⁰ Itt láthatjuk, miképp fonódott össze, pontosan a nők „tápláló” természete kapcsán, Ceaușescu szocialista nemzetről vallott felfogása az etnonemzet elképzelésével.

Bár a romániai születéspártiság szélsőséges volt, a benne megnyilvánuló tendenciák mindazonáltal másutt is nyilvánvalóak voltak Kelet-Európában: a reprodukció társadalmiasítása és a patriarchális családi normákat újra megerősítő különböző tényezők közötti feszültség, illetve a továbbra is erőteljesen érvényesülő társadalmi nemi szempontok a hatalom és a munkaerő területén. A szocializmus e vonásainak vannak bizonyos következményei a társadalmi nem és a nemzet tekintetében a poszt szocialista korszakban is. Ezek közül a legfontosabb az, hogy mivel a zadruga-állam erőteljesen érez-

tette befolyását a nők táplálói szerepkörében, ezért a szocializmus és a nők egyaránt vádolhatók lettek azzal, hogy egyszerre lerombolták az etnonemzetet, a nemzeti karaktert, és a „hagyományos” nemzeti értékeket. A posztoszocialista korszak nacionalista politikája így arra irányítja a figyelmet, hogy a nőket újra visszavezesse „tulajdonképpen” tápláló szerepkörükhöz, visszafoglalva azt a rosszul anyáskodó államtól, hogy így orvosolja a nemzeten esett sérülést. Ha végigtekintjük az abortuszvitát Lengyelországban, Magyarországon és Horvátországban (ezt az utolsó szakaszban tárgyaljuk), látjuk, hogy valójában ez a nők szocializmusban megszerzett pozíciói ellen intézett támadások iránya.

A nacionalizmus és a nemi szempont a szocializmusban: romániai példák

Az, hogy a rendszer a „szocialista nemzet” építését hangsúlyozta, nem jelentette az etnikai értelemben vett nemzet-fogalom teljes eltörlését. Ez különösen igaz volt Romániában, ahol a pártvezetők másutt nem látott mértékben maguk is az (etno)nacionalista felfogást képviselték.⁴¹ Ennek formáit tanulmányozva még világosabban látjuk, mennyire mélyreható volt a zadruga-állam patriarchátusa, még úgyis, hogy meggyengítette a férfiak hatalmát a mag-háztartásokban, és hatalmat adott a nőknek.

A nemzet mint hagyomány

Két évszázada vagy még régebb óta a nemzeti eszme áll a román politika középpontjában. Ez Románia területi határaival, vagyis azzal kapcsolatos rögeszme, hogy területi értelemben véve hol ér véget a „nemzet”. Románia osztozik ebben a rögeszmében más kelet-európai (illetve a világ más tájain is honos) etnonacionalizmusokkal. Romániának csaknem minden határa problematikus, de különösen ilyen a nyugati, a Magyarország felőli, mivel sok magyar vitatja Románia fennhatóságát a soknemzetiségű Erdély fölött: mindkét oldal „bizonyítékok” arzenálját vonultatja föl jogosultságának igazolására.⁴² A román „bizonyítékok” döntő részét az etnográfiai és a folk-lórból, illetve a történettudományból és a régészetből merített érvek jelentik. Az előbbieket a román paraszti hagyomány töretlenségére mutatnak rá, az utóbbiak pedig azt mutatják ki, hogy időtlen idők óta folyamatos a román jelenlét a területen.⁴³ Mindkét fajta érvek az szolgál alátámasztásául, hogy

vannak régiók, melyekben „még mindig él” a tradíció, ahol például a parasz-
tok még olyan öltözékben járnak-kelnek, amelyet Traianus oszlopán látha-
tunk, s olyan karácsonyi énekeket énekelnek, melyekben az antikvitásban
főljegyzett eseményekről esik szó.⁴⁴ Ennek az „élő hagyománynak” par
excellence régiója az Észak-erdélyi Máramaros (Maramureș). „Tradíciója”
és szélesebb értelemben vett nemzeti retorikája összefonódik a társadalmi
nem szempontjaival.

Hivatalos nézőpontból – a Ceaușescu-rendszer hagyományával kap-
csolatos beszédmódjában, és abban, ahogyan az általa feltalált tradíciókat
kezelte – a hagyományban nem mutatkoztak társadalmi nemi szempont-
ok: egyaránt volt férfi és női. De miként Kligman máramarosi kutatásai
kimutatták, ténylegesen a tradíció elnőiesedése következett be.⁴⁵ Részben
annak a következménye ez, hogy a rendszer beruházási törekvései miatt
az addig a mezőgazdaságban dolgozó máramarosi férfiak egyre inkább az
iparban találtak munkát, vagy mint szezonális munkásokra egyre inkább
jellemzőjük lett a migráció, s így nagyrészt a nőkre maradt a paraszti-
mezőgazdasági munka.⁴⁶ Ezért szükségképpen a nők voltak azok, akik
a „hagyományos” kenyérkeresetet képviselték, hiszen ők maradtak ott-
hon, azok között a körülmények között, ahonnan az állam politikai
törekvései kizárták a gazdasági „modernséget”. Másfelől pedig éppen
amiatt, hogy az állam marginalizálta Máramarost, a terület egyre inkább
ellenállási góccá is vált a politikai központtal szemben. A helyi hagy-
omány makacs továbbélése a régió ellenállásának jelévé vált, és olyan iden-
titást hozott létre, amely különbözött a rendszer Romániáról mint „sok-
oldalúan fejlett” iparosodó társadalomról alkotott képétől. Azzal, hogy
életük középpontjában az életciklusokhoz tartozó szertartások álltak,
illetve fogyasztási stílusukkal (a „hagyományos” ruházkodással, ételkészíté-
ssel, házdíszítéssel stb.) inkább a nők termelték újra az ellenállásnak ezt
a helyi jellegzetességét, mint a férfiak. Kligman megfogalmazása szerint:
„Ma a nők a tradíció, a családjuk, falvaik és az állam tradíciójának gyakor-
lati őrizői.”⁴⁷ Az általa közölt adatok megmutatják, hogy Ceaușescu Ro-
mániájában az ipari bérmunka értelmében vett modernséget a férfiak
teremtették és alakították, a „hagyományt” pedig a nők.⁴⁸ Ez az elnőiese-
dett tradíció természetesen döntő Romániának az e terület fölötti hata-
lomra formált igényei szempontjából.

A nemzet és az apai ági leszármazás

A Ceaușescu-időkből származó nacionalista szövegeken is kimutatható a társadalmi nemű szempont érvényesülése a „nemzet” és a „hagyomány” felfogásában, de az imént tárgyalttól eléggé eltérő módokon. A máramarosi parasztság a román nemzeti identitásnak csak egy részét öntötte szilárd formába (természetesen igen fontos részét, hiszen ez tette Erdélyt „románná” azzal, hogy a terület népi szokásai rendkívül hosszú időkre nyúlnak vissza) – ennek az identitásnak más részei a nemzeti történetírás eredményein alapulnak.⁴⁹ Nemcsak Ceaușescu beszédei, hanem például mindenfajta újságcikk is tartalmazott hosszú utalásokat a román történelemre. Ezek csaknem mindig férfi hősök végtelen soraként ábrázolták a történelmet; úgy bukkantak föl sorban egymás után, mintha rendre egyik nemzetet volna a másikat, s ez olyan képet alakított ki a nemzetről, mintha annak az időben mélyen visszanyúló apaági leszármazás adná alapját. Az alábbiakban egy ilyen szöveg részleteit közöljük; angolul jelent meg, *Great Figures in the History of Romanian Genius* [A román szellem történetének nagy alakjai] címmel⁵⁰:

Ha egy román, de különösen ha egy külföldi, ahhoz a képhez igazodva fogna hozzá a román szellem története nagy alakjainak tanulmányozásához, amelyet Carlyle alakított ki a „hősről”, a „génuszokról” és a „történelem nagy formálóiról”, akkor lehet, hogy nem értené pontosan, milyen módon is formálódott ki a román szellem történelme ... Az jellemző ezekre az alakokra, hogy a nyugatiaknál sokkal inkább általános, kollektív vonásokat öltenek, és rendre a „történelem”, a „hagyomány” és a „folklor” elemeivé válnak. Ezért, hogy válaszra találjanak a nép lelkében, ezért, hogy a román nép egyre nagyobb és nagyobb szelete érzi magáénak őket. A románokból hiányzik a nagy személyiségek énközpontú fölfogása. A hősök csak azután válnak „nagyokká”, hogy a közösség megváltotta, visszaszerezte őket a maga számára. ...

A dél-kelet-európai térség egyik legkorábbi alakja Neagoe Basarab fejedelem, a bizánci és a római szellemiség szintézisét testesíti meg, kettős jellegzetességet mutató kulturális és építészeti műve miatt: az ő nevéhez fűződik egyrészt a *Neagoe Basarab fejedelem tanításai fia, Teodosie számára*, másfelől a Curtea de Argeș-ben épített templom, a XVI. századi nagyszabású építészeti emlék. A *Tanítások*, mely egyidős Machiavelli művével, közelebbről a politikai és gyakorlati bölcsesség kézikönyve, etikai gondolkodással, harcművészettel és pedagógiával foglalkozik. A román politikai szellem eljutott arra a szintre, hogy elméleti módon, kikristályosodott formában és világos szerkezettel mutatkoz-

zék meg. Döntő előrelépést jelentett a mű, mégpedig a „machiavellizmussal” ellentétes póluson, a kormányzás művészete, a fejedelem és alattvalói és az erkölcsi alapelvek problémakörében. A kereszténységtől áthatva ... a román szellem mindig elvetette a cinizmust és a politikai erkölcstelenséget.

Két, XV., illetve XVI. századi, mindenkifelett politikai alak testesítette meg és fejezte ki emlékezetre méltó módon – ez mára a hagyomány részévé vált – a függetlenség szellemét és az ellenállást az idegen agresszióval, a hódítókkal szemben. Sohasem szabad elfelejtenünk, ez az erős patriotizmus az a jellegzetesség, amely mély nyomot hagyott a román nemzeti szellem egész történetében, s töretlen jelenlétét megfigyelhetjük benne.

A győztes csaták és az elszenvedett katonai vereségek, a fellegrák és templomok alapítása, feudális, de mégis szüntelen kulturális aktivitása miatt Nagy István [Ștefan cel Mare], Moldávia fejedelme, a legendákban, a folklórban, a román nép nagy tradíciójában mindig jelenlevő nagy személyiséget jelképezi. Uralkodásának vége Moldávia független politikai életének végét jelentette. ... Tevékenysége az európai ellenállás történetének is része a török hódítással szemben. Sok igazság van abban a tételben, hogy a Kelet- és Dél-Kelet-Európában élő népek által vállalt háború a hódítás sok hullámától védte meg a Nyugatot. A történelem fényében nézve, a román szellem büszkesége joggal táplálkozhat az elhivatottságból, illetve a bátorság és az áldozat szükségességének érzéséből, mivel a nép a hódítások és vándorlások Közép-Európától Konsztinápolyig terjedő területén élt.

Vitéz Mihály [Mihai Viteazul] olyan eposzba illő alak ..., aki jóval messzebbre látott, mint korának történelmi feltételei között elvárható volt. Ellenállása a törökökkel szemben – ezt emlékezetes dátum jelzi, a Călugereniben megívott csatái (1595), melyben eposzi körülmények között győzött – merész kísérlet a három román tartomány (Walachia, Moldávia és Erdély) egyetlen uralom alatt történő egyesítésére. Az egyesítést sikeresen – bár időlegesen – végbevitte egy villámhadjáratral, valamint politikai helyzetfelismerő képességének köszönhetően, és noha a siker rövid életű volt, kisugárzott a románok egész nemzeti történelmére. A román nép egységének, közös eredetének és nyelvének tudata így ... először lett valósággá. Történelmi ténnyé vált a szellemi hagyomány. Vitéz Mihály halálával – alkalmi szövetségesei gyilkolták meg gyalázatosan – a román szellem még egy állandó történelmi vonását példázza és erősíti meg: az áldozat értékét és jelentőségét, a magasztos vagy közös ügy győzelméért vállalt végső áldozatát. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tény,

hogy a román népköltészet páratlan darabjai ... a vállalt és teremtő halálnak ugyanazt az *ethos*át fejezik ki: azét a halálét, mely az egyén sorsának és az elleneségek erők természetes összjátékának eredménye.

A román nép egész történelme során ugyanilyen szimbolikus értékű tetteket hívott életre a társadalmi és a nemzeti tudat. Amikor az erdélyi társadalmi és nemzeti elnyomás körülményei miatt a XVIII. század végén, 1784-ben kitört a Horea, Cloșca és Crișan vezette nagy parasztfelkelés, a három nemzeti hős kivégzése még egy alapkövet jelentett, melyen a román szellem épülete emelkedhetett. Ezt az alapkövet a spontán, „névtelen” hősök fektették le, az elnyomott nép tömegeinek valódi képviselői. A román szellem ilyen népi, feudalizmus elleni kitörésekkel időről-időre, rendkívül kedvezőtlen körülmények között, kifejezte méltóságát, az igazságosabb és jobb, virágzóbb élet vágyát. A szolgaság ellen vívott nemzeti és társadalmi harcainak köszönhetően a nép tudatára ébredt szabadságának, nemzeti és emberi jogainak, és követelte az elnyomás és a társadalmi megkülönböztetés megszüntetését. ...

Az 1821-ben kitört, Tudor Vladimirescu vezette nyíltan nemzeti [és] anti-feudális felkelés ... újraélesztette a társadalmi és nemzeti igényeket, etikai tudatot ébresztett, melyre újra a lázadás vezetőjének végső áldozata ütötte pecsétjét. Tudor Vladimirescunak is meg kellett halnia, gyilkosságnak kellett áldozatul esnie, elődeihez és sorstársaihoz hasonlóan, akik mind kollektív áldozatot hoztak.

Az 1848-ban, minden Román Fejedelemségben lejátszódott, nagy nemzeti és társadalmi lelkesedéssel kísért forradalom a burzsoá demokratikus szellem első kifejeződése. Ezt Nicolae Bălcescu világos elképzelése határozta meg elsődlegesen, a rendkívül széles, európai tájékozódású, kiemelkedő ideológusé és történészé. ... Nicolae Bălcescu lelkesedésével, radikális demokrata tudatával és teljes odaadásával szolgálta az ügyet. A modern demokratikus román politikai szellem benne találta meg az első eszményi, példaszzerű alakját. ...

Mihai Eminescu, a nemzeti költő alakja ugyanolyan formáló erővel rendelkezik, szellemileg ugyanolyan jelentős, mint bárki másé, aki akár társadalmi, akár politikai tekintetben előbbre vitte a román történelmi tudat ügyét. Eminescu rendkívül erőteljesen kifejezte a románok nemzeti tudatát, igazi távlatot adott a román költészetnek is, románok millióinak szívébe és elméjébe véste bele a „költő” és a „lángelme” képmását, így szembesítvén őket a nagy Művészettel, a Költészettel. E kiemelkedő alaknak köszönhetően nem csupán gazdagodott a román szellem, hanem egyetemessé vált, finomodott és letisztult. ...

A román kultúra és szellem eddig megemlíttett kiemelkedő alakjaival csak rövid válogatást adtunk a rendkívül sok személyiségből, akik nevét dicsőségesen visszhangozza a román nép régebbi vagy újabb történelme.

A román nép nagy humanista tradíciójába, a Romániában végbement történelmi forradalmi átalakulások szövetébe illeszkedve, Nicolae Ceaușescu kiemelkedő személyisége – a modern, független, teljesen szuverén szocialista ország rendkívüli küzdelmekre képes lényegibb valóságában – a román szellem legmagasabb törekvéseit fejezi ki.⁵¹

A szöveg, mint fentebb utaltam rá, olyan hősök, az időben messze visszanyúló, az apaági leszármazással jellemezhető sorának tekintette Romániát, ahová azok kerültek be, akik „példaértékű” életet éltek. Életrajzaik rendre a hősiességet és a győzelmet hangsúlyozzák, továbbá az áldozattá válást és az áldozatvállalást: mindebben mint egyének osztoznak az őket egyesítő nemzettel, „Romániával”. Ez a váltás olyan nemzeti ént konstruál, melynek inkább vannak kollektív, mint egyéni érdekei: „kollektív individuumként”⁵² konstruálja meg a nemzetet. Ez a kollektív individuum entitásként cselekszik: megcsinál dolgokat, harcol szabadságáért, kinyilvánítja méltóságát, kiveszi részét a világ kultúrájából, jogosan büszkélkedik, elveti a cinizmust stb. Az ilyen kollektív individuum általában birtokol is: van kultúrája, körülhatárolt területe, és jelleme vagy szelleme.⁵³ Az itt bemutatott kollektív individuumot mintha javarészt „fiak” alkotnák (olykor apjukkal), kiteljesedését pedig Ceaușescu személye jelenti, akit általában „a nemzet legszeretettebb fiaként” volt szokás emlegetni. Azzal, hogy a szemelvény tökéletesen hallgat a női „*génuszokról*”, ékesszólóan a férfiaknak tulajdonítja a dinamikus, aktív, hősi princípiumot. (A szocialista korszak iskolai tankönyveiben alkalmasint megmutatkozott bizonyos erőfeszítés a példászerű nő megtalálására, de ők ritkán bukkannak föl Ceaușescu beszédeiben vagy cikkeiben, a nagy példányszámú sajtótermékekben, kivéve a női publikációkat.)⁵⁴

Ebben nincs semmi különösebben szokatlan. Mint George Mosse megmutatta, a nacionalizmusnak túlnyomóan valamifajta társadalmi szerepet sugalló férfiúi jelleg a kötőanyaga.⁵⁵ Különös fajta leszármazást sugall azonban, olyat, amelyik anélkül reprodukálódik, hogy folytonosságához szükség volna nőkre, vagy akár csak a szexre is. Ebben a szemelvényben elsődlegesen a nemzeti szellemre esik a hangsúly, illetve arra, hogy a (férfiak alkotta) kultúra segítségével vagy férfiak teremtő halálával reprodukálódik;

vagyis lehetséges, hogy az evilágban az asszonyok teremtik az életet, ám a nemzeti folytonossághoz alapvetőbb a nemzet örök élete, ezt pedig a kultúra, a hősi tettek és a szellemi minőségek alkotják, vagyis a férfiak birodalma.⁵⁶ Az áldozatvállalás és a teremtő halál témája, mellyel az első szemelvényben találkozhatunk, áthatja (hogy más nacionalizmusokról ne beszéljünk) mind a román történetírást, mind a fontos román népmeséket.

Fontos párhuzamok mutathatók ki a kollektív román nemzet e felfogása, amely szerint az női közreműködés nélkül reprodukálódik, és a bibliai teremtéstörténet között, amelyben Carole Pateman a patriarchális polgári társadalom modelljeinek eredetmítoszát látja (vagyis azt a mítoszt, amelyik a polgárság értelmében vett „nemzet” gyökerét alkotja). Ádám – a zadrugaállamhoz és a románok névadó őseihez hasonlóan – anya és apa is: a magában véve teljes férfi teremtőképességét reprezentálja; Éva végső soron belőle származik. A női teremtőképességet így „férfiak ragadták magukhoz és sajátították ki abban az értelemben, hogy ők képesek *politikai teremtésre*, arra, hogy a politikai rend új formáját kezdeményezzék.”⁵⁷ Ezek a párhuzamok patriarchális szemléletre utalnak, ami az etnonacionális és a polgári nemzetfölfogás mögött egyaránt meghúzódik; olyan kollektív entitásokat sejtetnek, melyeket férfiak hősi tettei és áldozataik táplálnak, melyek megszületésénél ezek bábáskodnak.

A nemzet mint szerető/kedves

Az effajta történetíráásra jellemző ábrázolás, amelyik az apai ági leszármazást tartja szem előtt, valami többet tesz annál, mint hogy egyszerűen megalkotja a nemzetet. Biztosítja tudniillik a megalkotásához szükséges érzelmeket is, és ebben a tekintetben kapcsolódik össze a nemzeti kultúra olyan más elemeivel, mint a költészet és a művészet. E kérdéskör kifejtésében Connell fölvetését követem, amely szerint minden, a társadalmi nemi rendszereket szabályozó rendszernek lényegi eleme a kathexis-struktúra, vagyis az, hogy a társadalmi nemi szerepek mintáit követve rajzolódnak ki az érzelmi kötődések.⁵⁸ Úgy tekintem, hogy ez kulcsot kínál egy olyan problémához, amelyet szerintem eddig nem tárgyalt meggyőzően a nacionalizmus-irodalom; jelesül ahhoz, hogyan válik érzelmetlítetté a nemzeti érzés? Hogyan kezdi magát valamilyen nemzethez tartozónak tekinteni a szubjektum?⁵⁹

Hadd világítsam meg mondandómat egy következő szemelvénnel (mostantól erre mint „2. szemelvényre” fogok utalni, míg a főtebbi legyen az „1. szemelvény”). A szemelvény a román költő és író Ion Lăncrăjan *Szónoklat Erdélyről* c. könyvből származik.⁶⁰ A főtebbivel ellentétben, ez a szöveg nem a nemzetközi közönségnek készült, hanem a hazainak. Románia és a románság önmeghatározását nyújtja, implicit módon Magyarországgal, illetve a magyarokkal szemben. Kontextusát a növekvő feszültség adta Románia és Magyarország között: a feszültség nyilvánvalóan jelen volt végig a '80-as évek folyamán a történészek műveiben, s ez valószínűleg összefüggött a Ceaușescu-, illetve a Kádár-rendszer egyre nagyobb stratégiai különbségével: az egyik ugyanis a mind nagyobb elnyomás, míg a másik a piaci erők egyre meghatározóbb szerepe felé haladt.⁶¹ E feszültség kísérő jelensége (román oldalról) a „Románia” eszméjéhez és Erdély vitatott földjéhez való nagyobb kötődés kinyilvánítása volt.⁶² Mindkét téma fölbukkan a 2. szemelvényben:

*A hazafiság: létszükséglet
Egyetlen szeretet*

Gyerekként úgy gondolod, hogy a világ a szülőház küszöbén kezdődik és végződik, a város vagy falu végével, ahol megláttad a világot, a láthatárral, amely először korlátozta pillantásod. Serdülőként úgy gondolod, hogy az első szerelmed az egyetlen igaz és nagy, amellyel összehasonlítva elsápadnak az égen a csillagok és vízeken a tavirózsák, és minden, ami élő és halandó, mert, véled akkor, csak ez a szerelmed, amely körül minden, a föld és a víz is forog, és nem halandó. A dolgok utóbb megváltoznak, kiegészülnek és összefonódnak, a világ nagyobbak és átfogóbbnak bizonyul, és a szerelmek végtelen sora jön. A semmiből, észrevétlenül mégis mindenek fölé emelkedik az egyetlen és ki nem hunyó szeretet⁶³ – a hazaszeretet, szeretet az országod {*patria*}, a szülőfölded és a néped {*neam*}⁶⁴ iránt, melyből származol. Ez az átfogó és lenyűgöző szeretet egyszerre nő fejlődésszel és tisztánlátással, egyszerre bontakozik ki a fényben, a világban a világ felé, összefonódva és társulva első szerelmeddel – és mind a többivel –, mert csak azok tudják szeretni hazájukat és népüket, akik képesek a szerelemre. Csupán a jók és nagylelkűek, akik ismerik a szó súlyát és az odaadás megrendülését, képesek felemelkedni e mély és erős érzelem magasába.

A múltba tekintve azt látni, hogy a román nép legjelentősebb fiai, a legfelvilágosultabbak és a legtehetségesebbek, a legjobbak és a legigazabbak, a legbe-

csületesebbek, a legőszintébbek és a legbátrabbak átélték ezen érzés tüzét. Fenntartások nélkül átadták magukat ezen érzelmenek, valójában az országnak és népnek szentelték magukat, melyből származnak. Eminescu⁶⁵ élete és munkássága például nem fogható fel e szent szeretet és odaadás nélkül. E szeretet, melyet géniusza tisztított meg egyszer s mindenkorra, felemelte őt az örökkévalóság halhatatlan fényébe, és a maga fényében porladt szét; tette ezt bármiféle bizonytalankodás nélkül, anélkül, hogy ezért valahonnan gondoskodásra vagy fizetésre számíthatott volna, mindent úgy cselekedvén meg, mintha megtörténte eleve elrendelés lett volna avégett, hogy országunk, Románia, ősi nyelvünk és kultúránk teljességében új és mélyebb öntudatra leljen. A pátosz, amely a nagy költő életét végigkísérte – ő maga járta be a románok lakta tájakat, hogy hallja beszédüket, megismerje vágyaikat és legendáikat – nagy és felbecsülhetetlen munkája, minden, amit e kiváló férfi írt és tett, e nagy és megrendítő szeretet jegyében történt, mert oly mély volt lángolása, oly tiszta, biztos és teljes, hogy az ő példamutató és egyedi esetében a dolgok drámai, ha nem egyenesen tragikus fordulatot vettek, és e lángoló szeretet végül halhatatlan lánggá változott.

Ugyanezek mondhatóak el Bălcescu, Iorga és Sadoveanu esetében is.⁶⁶ Közülük Bălcescu az, aki nem hasonlítható össze senki mással, csak Eminescuval, mert őt is ugyanez a lobogás emésztette, és mert ő mindenek fölé, az elégedettség és hírnév fölé helyezte a hazája és népe szeretetét: e hazában szeretett volna meghalni, ám oda sohasem tért vissza, hanem az idegenség magányában pusztult el, ily módon válva halhatatlanná. A másik két férfiú, Iorga és Sadoveanu, kevésbé tűnnek legendásnak, mivel időben közelebb vannak hozzáink. De az életüket végigkísérő pátosz ihletője ugyancsak a haza és nép szeretete; mindketten a hazát és népet szolgálták, a maguk természete szerint ...

E jelentős férfiak és még oly sokak példáján kívül nem szabad megfedkezünk a nép férfianak örökké élő és mindig csorbítatlan példájáról, magának a népnek a példájáról, hisz a nép volt mindennek az atya és tanítója, ő mászta meg, vérezve és fogait csikorgatva, a századok „golgotáit”, annyira bízván a saját csillagában, akkora lélekjelenléttel, erővel, szépséggel, érzékenységgel, intelligenciával, akarattal, szeretettel és vággyal rendelkezvén, hogy a végén mindent ő uralt — győzedelmeskedett az ellenségesség, a függőség és a leigázottság századain, hiszen ő maga is az volt, ami a legjelentősebb férfiai: a megrendítő, mély és tiszta szeretet népe, melynek segítségével kilépett a világba, szeretet, melynek „láncával” volt és van összekötve a világgal. Ez is nagy jelentőségű adott-

ság, a legértékesebb jellegzetességek közül való, mert ez a mi szeretetünk össze-
szövedött más népek iránti tisztelettel és értékeléssel, az élet és szabadság tisz-
teletével és megbecsülésével, ily módon tett szert maradandó visszhangra és
értékre.

Minden szeretet felemel és megtisztít, de az országod, szülőfölded és né-
ped szeretete egyszerre más értelmet is ad a dolgoknak, hiszen a beteljesülés
szintjére emeli föl őket, a tegnapi gyerekből vakmerő és józan férfit teremtve,
a serdülőt hőssé változtatva, ahogyan mindig történt, ahogyan ezentúl mindig
történni fog, ahogyan történnie kell.

Románia – a világ szeme

Románia az én szülőhazám, az álmaim országa, vágyaim országa, melyet
a nem túl távoli jövőben „Dacia Felix”-ként szeretnék szólítani – egy olyan jö-
vőben, mely után a mieink ősidők óta mind sóvárogtak, mert az álmod nem ve-
heti el senki. Megcsalva vagy megbélyegezve, de gondolataidtól és álmaidtól
nem tud senki megfosztani, Románia az én ősi hazám, régi furulyanóta és
a viruló szántóföld szelíd suttogása ... este a pásztor tilinkójának csaknem elfe-
lejtett és távoli csilingelése vidítja föl a hegyoldalt – az az ország ez, melynek
lányneve van, melybe heves férfi heves lelke szorult.

Románia az az ország, amely izzadsággal és könnyekkel – s gyakran, túlságo-
san is gyakran vérrel – fizetett hányattatott történelme egész napjaiért és éveiért; az
az ország, amelyen keresztül rendre tűz- és füst hullámok csaptak át, az, mely min-
dig saját talajában talált rá önmagára, a hegyek forrásaiban, a tisztások csendjében,
szebbnél szebb tájainak körülutazásában, az egyenes és becsületes ítéletében,
melynek köszönhetően senki sem tud félrelökni vagy megsemmisíteni téged, ha
harcod és munkád eggyé forrasztott a talajjal, melyen jársz!...

Románia az az ország, melynek határai a nap alakját rajzolják ki: „*dodoleață*”
(gömbölyded), ahogyan költőnk, a felejthetetlen Blaga mondaná; oly sok szép-
séggel rendelkező ország, oly gazdag és jó, oly bőkezű és bizakodó, oly tehetsé-
ges, oly bőséggel megáldott – nem is tudod szavakba önteni, nem tudod lefes-
teni az ő igazi és sugárzó ragyogásában, mert valami mindig kicsúszik a kezed-
ből: egy haldokló falevél, egy virág, amely épp most nyitja tölcserét az ég felé,
a hegyi vihar dörgése vagy a tenger végtelen nyugalma, az alkonyati mező mély,
alig észrevehető és alig érezhető lélegzete, a Kárpátok békés fennsíkjainak éne-
ke, a pacsirta ezüst trillája, vagy a föld tudatlan dobogása, mellyel a szántóföl-
dekről megfélemlített fűj emelkedik fel!

Románia felejthetetlen férfiak hazája, Bălcescu, Horea és Iancu hazája, Mihai cel Viteaz és Ștefan cel Mare hazája, a Basarabok hazája, Gelu és a Mușatinok⁶⁷ hazája, az ország, mely soha nem hagyta magát meghódítani még, mely nehéz helyzetben – és hányszor nem adódott ilyen! – hallgatott és tűrt, fájdalmit dojnákba, elégedetlenségét pedig zord szólásokba öntötte. Balladái és legendái segítségével építette fel saját mítoszait, várt és kitartott, csorbítatlanul őrizve egy régi és csaknem ismeretlen, megfogalmazatlan gondolatot – egy szent szabadság és boldogság álmot!...

Románia szorgos és nagy, rendkívül nagy képességekkel, a legváratlanabb és legkülönfélébb hajlamokkal megáldott ország, és még ha gyakran szomorú volt is a rég-, vagy a közelmúltban, ennek az az oka, hogy szorgalma gyümölcseit a szokásos, aljas ravaszkodással, közvetlenül vagy kerülő utakon elvették tőle, és neki sokszor nem maradt más csak a könnyek, a sírás – ezért rakott fészket valahol lényeglegmelyén a melankólia egy alig megfeyjthető hulláma.

[Románia a fény és a boldogság hazája, azé a Kárpátok alóli fényné, amely behatolt és mindenkorra ottmaradt Grigorescu festményein, Luchian és Andreescu vásznain. A fényé, amelyet Brăncuși emelt a végtelenségéig, a régi zománcoké, az énekek keletkezéséé, egy komplex és mély optimizmusé, amelyben feloldódtak és szakadatlanul oldódnak fel a legforróbb törekvések.

Románia a legigazabb hajlíthatatlanság országa, olyan ország, mely egy mélyreható megújulási folyamatba kapcsolódott bele, olyan ország, melyet a gépek férfias, erőteljes és erősödő zúgása tölt be egyik sarkától a másikig; olyan ország, mely új, értékesebb ékszereket tesz hozzá a régiekhez, amely a vizek erejét árammá és fényé alakítja, olyan ország, ahol örök tüzek égnek az acélművekben Vajdahunyadon, Galacon, Resicabányán, és más helyeken!...

Románia a barátság országa, olyan emberséges ország, amelyik megértést és tiszteletet tanúsít az egész világ iránt, arra vágyik, hogy mindent, ami szép és jó, elsajátítson, semmi mást nem kíván, mint hogy kemény munkájáért tiszteletben, megértésben és méltó megbecsülésben legyen része.

Románia a világ szeme, tiszta és éber, a fény legfinomabb árnyalataira érzékeny, mély és rezgő szem, susogó szempillákkal, melankolikus szemhéjjakkal; e szem, mely zord bátorság kemény rejtekhelye, nagy, nyugodt vizek tisztaságát idézi föl, a jövő, nem is sejtett mértékben nyitott a jövőre!...

Románia az én szülőhazám, a haza, melyből származom, melyet oly nagyon és forrón szeretek, ha a véletlen úgy hozná, hogy ki tudja hol, messzi és idegen helyen halnék meg, még egyszer fölállnék és egész idáig gyalogosan jön-

nék, a hazámba, az ismert és szeretett helyekre! De most ne a halálról, hanem az életről beszéljünk, arról, ami elmúlhatatlan volt és marad e lánynevű és zord férfiúi erőjű kemény ország lelkében!...⁶⁸

Az előbbihez hasonlóan e két esszé is kollektív individuumot konstruál, aki fiakat és feledhetetlen férfiakat foglal magában, illetve a hősiességet és önfeláldozást, a győzelmet és az áldozat-létet hangsúlyozza. De valami többet is tesz: explicit módon érzelmekre játszik. Ez a szemelvény bemutatja, milyen fontos a társadalmi nem a nemzet erotikus vonásokkal való fölruházásához: a férfi hősök lángolnak a nőnek tekintett „Romániáért”, akinek van szemhéja és szempillája, aki „gömbölyded”, akinek „lányneve” van, és aki nyilvánvalóan összekapcsolódik az érett férfi első lángoló *amour*-jával. Míg a nemzeti szolidaritásnak az 1. szemelvényben kimondatlanul a hősök egyszerű csodálata vagy legfőljebb egy leszármazási ághoz való lojalitás szolgál támasztékkul, addig a 2. szemelvényben az apa és a fiú közt helyénvaló szeretet a „Románia” és „fiai” közt kialakuló (csaknem vérfertőző) erotikus kötődéssé válik.

Ezen erotikus kötődés alapjának megteremtéséhez két különálló, de összekapcsolható elem azonosítására van szükség. „Románia” ebben a szövegben két összetevőre osztozik: a tartályra vagy gyűjtő edényre (valamiféle házra) és a benne lévő dolgokra, a bennlakókra. Mindegyiknek vannak nemi konnotációi, s mindegyikhez egyéb ellentétek is kapcsolódnak. A tartály nőnemű, a benne lakók férfiak, „Románia” tere nőnemű, lakóinak az időbe mélyen visszanyúló leszármazási sora (azok a „feledhetetlen férfiak”) hímneműek, a test nőnemű, a lélek hímnemű. Azaz a tér nő-, az idő pedig hímneműnek számít, „Románia” pedig női testet és férfi lelket kap (a tüzes férfi izzó lelkét). A haza az érzelem inaktív női objektumává válik, míg a férfi szubjektum történelmileg aktív – mindez igen szokásos téma a modern identitás-felfogásokban.⁶⁹ Ennélfogva nem mondhatjuk, hogy „a román nemzet” mint kollektív individuum szigorúan hímnemű, mint amilyenként az 1. szemelvényben láttuk: ebben az esetben olyan aktív (hímnemű) princípiummal találkozunk, amely szorosán összekapcsolódik a (passzív) nőnemű térrel – területtel –, mely teret a hímnemű princípium védelmezi meg.⁷⁰

A tér nőiesítése további megjegyzést is megérdemel. A román történetírásban, ahol központi téma a nemzet áldozattá válása, ennek gyakran térbeli dimenziója van: a barbárok megsértik Románia határait, megerőszakolják,

megcsonkítják testét.⁷¹ Besszarábia Szovjeunióhoz való csatolását az ország megerőszkolásaként szokás emlegetni, Erdély ideiglenes Magyarországhoz csatolása 1940–44 folyamán pedig testcsonkításnak számít. (Amikor 1918-at követően Magyarország elvesztette Erdélyt, ennek képi megjelenítése a szeretett anya-országot ábrázolta, akinek „teste hófehér, szűzies teste megcsonkított és vérző”, a politikusok pedig „imádott testről” beszéltek, melyet a „barbárok széttéptek és elpusztítottak”).⁷² Annak, hogy ezt a megsértett teret nőneműnek szokás látni, a legnyilvánvalóbb alapjául az szolgál, hogy (a nyugati kultúrában) a nő képzeete összekapcsolódik a test és a természet képzetével, tudniillik a földművelés metaforájában. Elegendő a földet föl-szántó férfiak metaforájára gondolnunk, vagy – s ezzel oly sok híres műalkotásban találkozhatunk mindenütt – a leterített, meztelen nőkről alkotott képekre: ezek mind azt sugallják, hogy a nő olyan, mint az anyagi természet, a férfiak aktív bámulásának és tevékenységnek passzív tárgya.

Ez az asszociáció, mely nem korlátozódik a jelen esetre, két dolgot eredményez. Először is természeti jegyekkel látja el, azaz a nemek terminusaiban fogalmazza meg a területi határok kérdését, mely annyi nyugtalanság okozója volt Kelet-Európa XIX–XX. századi történetében. A női testet fedő bőrhöz teszi hasonlatossá ezeket a határokat: pontosan meg vannak szabva, de mégis megsérthetők határai; fegyveres védelemre szorulnak, s ezt elkerülhetetlenül férfiak biztosítják („fiai” megvédik „az anya-hazájukat”, „anyjukat” és „kedvesüket” – tetszés szerint szaporíthatnák az ilyen megfogalmazások számát). Másodszer pedig e fegyveres védelem alátámasztása végett megadja a kathexis nemi terminusokban megfogalmazott struktúráját, az érzések egy készletét.

Így a 2. szemelvényben a nyugati gondolkodásból, különösen pedig a romantikából ismerős antinómiák egy készletének körvonalait látjuk kirajzolódni: nő/férfi; kedves/szerető; test/lélek; természet/kultúra; föld/nép; tér/idő; születés/(teremtő)halál.

Vagyis olyasmint látunk itt körvonalazódni, ami párhuzamba állítható a társadalmi nemek „hagyományos burzsoá” rendszerével: ez a nemzeti érzés kathexisének mint valami olyat tartja fenn, ami hasonlít az első szerelemhez, de jobb annál. Az ellenállás egy formája tárul elénk a szövegből? Vagy talán a tudattalan ellenállásé azzal szemben, ahogyan a szocializmus újrastrukturálta a háztartásban érvényesülő nemi szerepeket azzal, hogy csökkentette a férfiak hatalmát, és (relatív értelemben fogalmazva) mint az állam

szövetségeseinek, hatalmat adott a nőknek? Vagy pedig egy magasabb rendű patriarchátus „mélystruktúrája” olvasható ki belőle, olyan patriarchátusé, mely lényegileg jellemzi a zadruga-államot? Az, hogy a fönti antinómiákkal átitatott szöveg jelen lehet, mégpedig e zadruga-állam középpontjában, s hogy azt Ceaușescu egyik kedvenc költője írhatta, arra utal, hogy bármilyen radikális lehetett is a szocializmus a család szerkezetének és a családi szerepeknek az átszervezésében egy bizonyos szinten, másik szinten tökéletesen egybevágott azokkal a patriarchális formákkal, melyek Nyugaton mindenütt a nemzeti eszmék középpontjában állnak. Mi történik hát a társadalmi nemi szerepek szervezésének e két szintjével a szocializmus bukása után, s milyen alakot ölt végső soron a nemzeti eszme?

Posztszocialista nacionalizmus és antifeminizmus: magyar, lengyel és horvát példák

A szocializmus végetértével a különbségekre esik a hangsúly a kelet-európai országok között, ám csaknem mindenütt jelen van egy nyugtalanító közös vonás: az egyre láthatóbbá váló etnonacionalizmus, antifeminista és születéspárti politizálással párosulva. Ennek középpontjában jórészt az abortusz problémája áll.⁷³ Csak Romániában nincs (még) aktív abortusz-ellenes mozgalom, mivel a korábbi abortusztilalom miatt az emberek túlságosan is tudják, mi ennek az ára; de még Romániában is, mint Kligman kitalapintja, megfigyelhető ugyanez a „retradicionálzás”, vagyis a visszatérés a családi élet és vallás „hagyományos értékeihez”, melyek a nők helyét újra a háztartásban jelölik ki.⁷⁴ Az abortusz másutt többé-kevésbé könnyen végrehajtható volt, s a legújabb kutatásokból világossá vált, hogy a nacionalizmus és az abortusz-ellenesség kéz a kézben jár a nőknek a munkában és a nyilvánosságban megszerzett pozíciói ellen intézett támadásokkal.⁷⁵ Miként egy magyar férfi munkás fogalmazott az antropológus Eva Huseby-Darvasnak: „Az volna az ideális helyzet, ha mostantól minden asszony otthon maradhatna, ahogyan a magyar anyákhoz illenék, és a férfiak újra eleget kereshetnének családjuk eltartásához.”⁷⁶

Rendkívül élesen látható az összefüggés az olyan jelmondatokban, mint „A meg nem születettek is mind horvátok”, illetve „az abortusz: genocídium”.⁷⁷ Ez fölbukkan a „tizenhétmillió, magzatként meggyilkolt lengyel polgár” és az „ötmillió magyarra” vonatkozó politikai érvekben, akik a „mi magyar

holokausztunkban” haltak meg: a harmincöt évnyi kommunista liberális abortuszpolitikának, illetve azoknak az önző nőknek az áldozatai, akiknek előnyük származott meggyilkolásukból, és akik még mindig előnyt kívánnak ebből kovácsolni maguknak.⁷⁸ Horvátországban, magánalapítványok, a katolikus egyház és nemzetközi életpárti szervezetek támogatását élvező konzervatív csoportok a családra mint a nemzet alapvető egységére vonatkozó érvekkel kívánják bíróság elé vinni a liberális abortusz-törvényt, feminista ellenfeleiket pedig felforgatókként kezelik.⁷⁹ Magyarországon egészen odáig elmentek a nacionalisták, hogy az elhajtott magzatok számát azoknak a (jóval kisebb) számmal vesse egybe, akik Magyarország történetének legnagyobb katonai vereségei (az 1526-ban a törököktől, illetve a II. világháború folyamán Sztálingrádnál elszenvedett vereség⁸⁰) során estek áldozatul, illetve, hogy Abasár városában az áldozatul esett magyarokra emlékezve fölállítsák a „magzatok emlékművét”.⁸¹ Az abortusz-párti feministákat „anyagilkosokként” emlegetik, és a nőket tartják felelősnek a „nemzethalálért”.⁸²

E trendeket legrészletesebben Joanna Goven elemzi, magyarországi adatokra támaszkodva.⁸³ Érvelésében – mely összetettebb annál, semhogy itt összefoglalóját adhatnám – abban állapítja meg ennek gyökerét, ahogyan a szocializmus 1989 előtti ellenzéke újra megerősítette a „hagyományos” családi szerepeket, s ez jelentkezik most túlzott formában, miután átvette az ellenzék a társadalom irányítását. Az új politikai mozgalmak most vissza kívánják vonni mindazt, amit a nők a szocializmus idején elértek, illetve (Románia kivételével) meghatározó szerepüket a reprodukciót érintő döntésekben. Másképpen fogalmazva: a zadruga-állam törekvéseit, melyek a családi-patriarchális hatalom kisajátítására irányultak, egyre inkább olyan politikai törekvések és beállítódások váltják föl, amelyek helyre kívánják állítani a mag-családokban a férfiak elvesztett tekintélyét. Ez a politika a kommunisták szövetségeiként kezeli a „másságot képviselő” nőket.⁸⁴ Mivel a kommunisták mind a természet, mind a nemzet ellenségének bizonyultak – az előbbinek azzal, hogy olyanná akarták változtatni az embert, ami „ellentét” nyereségvágyó és a társadalmi nemi szempontokat messzemenően figyelembe vevő „természetével”, az utóbbinak pedig azért, mert megengedve a születési ráta csökkenését csaknem kihalásra ítélte azt –, ezért a szövetségeisvé váló (vagy legalábbis a karrierista, feminista) nőknek szintén a nemzet ellenségeinek kell lenniük. Így a nacionalista politika most a nemzet újrafelművelését javasolja a szocializmus legyőgítő „anyáskodásá-

val” szemben. Ez újfent a család újraszervezésével jár: visszakényszeríti a nőket tápláló szerepükhöz, ami „természetes” módon együtt jár biológiai nemükkel, illetve visszaállítja a férfiak „természetes” tekintélyét a családban.

Goven megdöbbentő forrásokkal szolgál számunkra ennek illusztrálásául. Olyan politikai szövegeket idéz, amelyek annak szükségességéről beszélnek, hogy a magyar férfiak legyenek újra férfiak, s ne gyöngé bábok, akikké a szocializmus tette őket, s ha ez megtörténik, a nők automatikusan újra alárendeltjeik akarnak majd lenni.⁸⁵ Rengeteg írás fejez ki aggodalmat vagy rosszallást a Magyarországon túlságosan is bevetté vált „matriarchátus” miatt.⁸⁶ Érvelésük szerint gyengévé és tekintély nélkülivé változtatta a férfiakat a „szocialista anyáskodás”; ennek megváltoztatása végett pedig helyre kell állítani a család autonómiáját és az apai tekintélyt: az anyáknak nem a társadalomtól, hanem a férjüktől kell függniük.⁸⁷ Esszencializmus süt át ezeken az írásokon, melyek a „természetes különbségeket” hangsúlyozzák, ezek pedig az otthonteremtés funkcióit ruházzák a nőkre. Még fontosabbak azok a szövegek, melyek általában az agresszivitás miatt (különösen szexuális ügyekben) fejezik ki rosszallásukat, amire a szocializmus bátorította a nőket, de mindenekelőtt a családon belül megmutatkozó romboló agresszivitás miatt: a nők, hangzik a panasz az effajta szövegekből, már nem érzelmeseek és megértők.⁸⁸ Ebben újfent annak megerősítését látom, hogy a nőknek pontosan arról a gondoskodó és érzelmi háttérrel biztosító szerepéről van szó, amely vesztített fontosságából amiatt, hogy a szocializmus a női munkavállalás lehetővé tétele végett magára vállalta azt.

Goven adatai így azt sugallják, hogy a politikai pluralizmus és a kapitalizmus helyreállítása Magyarországon összekapcsolódik bizonyos „burzsoá” családi normák újra megszabásával. Ez annál is szükségszerűbb, mivel a szocializmus jóléti állama sok funkcióját feladni kényszerül: immár nincs elég pénz mindazokra a napközi-otthonokra és óvodákra, hosszú időre szóló anyasági kedvezményekre és családi juttatásokra, egyszóval: a társadalmiasított reprodukcióra. A gondozói feladatoknak vissza kell hát szállniuk a nőkre; a politikának pedig abban kell ehhez segítségül lennie, hogy megfékezze ezeket az agresszív magyar feleségeket és anyákat, akik ennyire elmulasztják teljesíteni kötelességüket a nemzet iránt.⁸⁹ Vegyük példaként Beke Katát, aki az MDF-kormányzat idején, 1990-ben, az első oktatásügyi államtitkár volt:

„A történelmi példák gazdag tárházában ... a házasság európai modellje bizonyult a legsikeresebbnek és a legrugalmasabbnak. Éspedig azért, mert

összhangban van az emberiség természetes adottságával, hogy tudniillik két nem alkotja, megfelel a génjeinkben rejlő egymást kölcsönösen kiegészítő különbségek készletének. S mert csak itt [Európában] növekedhet föl az új generáció normális – azaz a két nemen alapuló – világban....⁹⁰

Magyarország csak akkor lesz újra egészséges társadalom, hangzik a mindenféle színárnyalatú politikai csoportok érvelése, ha helyreáll a nemek polaritása.

Tekintélyes mennyiségű bizonyíték van arra nézvést, hogy sok nő nagyon is kívánja ezt, és nem veszi rossz néven, hogy elveszti a munka világában és a nyilvánosságban elért pozícióját. Sokuk számára a munka kényszer volt, s nem olyasmi, amire törekedtek; a párttevékenység gyötrelem volt, amit egyes nőknek azért kellett elviselniük, mert a Párt ragaszkodott ahhoz, hogy „kvótákkal” bizonyítsa egalitarizmusát. Sokuk számára az otthon mindig menedéket jelentett a zsarnoki állam elől, most pedig örömmel térnek vissza oda, ha férjük biztosítani tudja a családi költségvetés közmondásos egyensúlyát. Sőt, sok nő azért tekintette természettel ellentétesnek a szocializmust, mert egyenlően kezeli a két biológiai nemet, márpedig azok szerintük a „természettől fogva” tökéletesen különbözőek.⁹¹ Sokan látják úgy, hogy a szocializmus vége szükségszerűen a dolgok természetes rendjének a helyreállításával jár együtt, s hogy ebben a rendben döntő fontosságú a társadalmi nemeket illető esszencializmus és az anyaság természetes szerepe.⁹² Csak az abortusz kérdése mozgósított néhány nőt arra, hogy megvédjék azt, amit immár joguknak tartanak.

Ha Magyarország példájából vonhatunk le következtetést, akkor láthatjuk, hogy milyen szorosan összefonódik a posztszocialista Kelet-Európában a „szocializmus” és a „kapitalizmus” a társadalmi nemek közti viszonyok megszerveződésének specifikus – és különböző – módjaival; ezek pedig összekapcsolódnak a nemzeti eszmével. A szocializmus vége annak az államnak a végét jelenti, amelyik a biológiai és a társadalmi reprodukció jelentős költségeit magára vállalta, s mindezzel, ellentétben a kapitalista rendszerekkel, nem az egyéni háztartásokat terhelte meg. Ha – hangzik egyes szakemberek érvelése – a kapitalista háztartás társadalmi nemek szerint történő megszerveződése csökkenti a tőke munkaköltségét azzal, hogy nem-munkának nyilvánít bizonyos szükségszerű teendőket (ennél fogva nem fizet értük), akkor a posztszocialista kelet-európai országok csak ehhez hasonló olcsóbbodással lesznek életképesek.⁹³ Így a szocializmus vége szükségképp

pen újfent azoknak a (nőinek számító és a háztartásba visszaillesztett) feladatoknak a láthatatlanná tételét jelenti, amelyek ha láthatóvá válnak, és ha az állam vállalná őket magára, túl költségesnek bizonyulnának. A fő alternatíva, mellyel előre számolhatnak a nők az, ami a fejlettebb gazdaságokban lejátszódott: nevezetesen, hogy a háztartási feladatok szolgáltatásokként árucikké válnak (napközi otthon, mosoda, ebédszállítás stb.) – ezekért a szolgáltatásokért a valódi költségekhez közelebbi árat fizet a dolgozó házaspár, mint amennyivel akkor számolunk, ha mindez háztartási munka. Mindaddig azonban, amíg a mai fejlett országokban megszokotthoz hasonló mértékben át nem hatja az árugazdaság Kelet-Európát, a posztoszocialista Kelet-Európa vissza fog térni ahhoz a háziasszonyon alapuló háztartásgazdasághoz, amelyet mind a szocializmus, mind pedig a fejlett kapitalizmus legalább részben már meghaladott.

E visszatérés egyik döntő eszköze az új demokratikus politika lesz, mely – mindenütt egészen más okból – „mizogünnek”⁹⁴ bizonyul. Az új demokratikus politikának pedig, mint Goven magyarországi adatai mutatják, az etnonacionalizmus áll a középpontjában. Könnyű belátni, miért. A jelenlegi politikai formációkat még mindig „antikommunizmusuk” legitimálja, vagyis az, hogy elleneztek azt, amit a kommunisták csináltak. Mivel a nyilvánosság előtt egész Kelet-Európában a kommunista pártok többnyire csatlakoztak a Szovjetunió internacionalista vonalához, a nemzeti érzés egyfajta antikommunizmussá vált. Mivel a nacionalizmust az ellenállásnak ez az aurája lengi körül, nyilvánvalóan úgy esik rá a választás, mint olyan eszközre, amellyel gyógyíthatók az elnyomott nemzeten a kommunisták által hagyott sebek. Amennyiben úgy tekinthető, hogy a nők hasznot húztak a szocializmusból, vagy pedig hogy szövetségesük volt a szocialista állam, a feminizmus szocialista jelenségként bukkan a felszínre, ennyiben nemzetietlenként támadható. A különböző szálak, mint megmutattuk, az abortusz problémájában futnak össze. Az abortusz részben a szocializmus kimúlása egyik életbevágó szimbólumának köszönheti jelentőségét: a nemzeti újjászületés eszméjének. Nem születhet újjá a nemzet, ha magzatai halálra vannak ítélve.⁹⁵ Nem válhat újra egészségessé a nemzet, ha a nők nem hajlandók kihordani és táplálni „magzatpolgárait”. Ahhoz tehát, hogy a nemzet felgyógyuljon a szocializmusból, új patriarchátusra van szükség, s ezt a nemzeti eszmét szolgáló új, demokratikus politika valósítja meg.

A helyzet egyik ironiája az, hogy a nyugati politikacsinálók gondolatvilágában úgy él a nacionalizmus, mint ami a maga irracionális, „törzsi” szenvedélyeivel nem fér össze a modern nyugati politikai gazdaságtannal, s most hirtelen azt kell tapasztalniuk, hogy reménytelen pártfogoltjaik, a nyugatosító, antikommunista értékek leglelkesebb támogatói: helyi nacionalisták. A nyugati liberalizmus mindig is gyanúsnak találta az etnonacionalizmust, mivel az egy választott nép tagjaira korlátozza a „démós”-t, a demokratikus részvétel alanyát, míg az azoktól, akik etnikailag „mások” megtagadja a teljes polgárjogot. A világpolgárság elképzelését, vagyis azt az elképzelést éri kihívás, melyet a liberális politikaelmélet a demokratikus politika középpontjába szokott állítani, a kihívás a kelet-európai „demokrácia” középpontjából indul ki. Ahogy továbbhalad a szocializmusból való átmenet folyamata, különösen figyelniük kellene arra a szakértőknek, hogyan integrálja a társadalmi nemeket a nacionalista politika, a nemzet-képzetek milyen új formáit ki javasolja, és hogyan hozza majd létre a politika az olyan kérdések körül, mint az abortusz, a demokrácia és a kapitalizmus más és más formáit, melyekben új és új módokon fonódik össze a nemzet és a társadalmi nem.

Fordította: Ábrahám Zoltán

JEGYZETEK

- ¹ Ezt az előadást a Catherine Hall és Judith Walkowicz által szervezett, s 1992. júliusában Bellagioban megtartott „Gender, Nationalism, and National Identities” témakört körüljáró konferenciára írtam. Köszönettel tartozom a szervezőknek és a résztvevőknek, csakúgy, mint a Johns Hopkins Women's Studies Seminar résztvevőinek inspiráló megjegyzéseikért, melyek segítségemre voltak előadásom újrágondolásában. Tanulmányom nem születhetett volna meg Gail Kligman segítség nélkül, aki a benne feldolgozott források nagy részét rendelkezésemre bocsátotta. Mary Poovey, Emily Martin, Kristie McLure és Lauren Sobel is hasznos tanácsokkal voltak segítségemre. [Az írás eredetileg megjelent *From Parent-State to Family Patriarchs: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe*. In: *East European Politics and Societies*, Volume 8, No. 2, Spring 1994, 225-255.]
- ² A „szocialista” szót a szocializmus azon formáinak megelőlésére használok, amelyekkel eddig, jelestül Kelet-Európában és a Szovjetunióban találkozhattunk, s nem olyan *lehetséges* szerveződésekre utalok vele, amelyeket esetleg szocializmusnak neveznénk. A „szocializmus” ebben az írásban végig úgy értendő, hogy annak „ténylegesen létező (vagy egykori)” változata. Szívesebben használok a „kommunizmus” terminusnál, hiszen egyik ország sem lépett föl azzal az igénnyel, hogy eljutott volna már odáig.

- ³ Mary Poovey-nak tartozom köszönettel ezért a megfogalmazásért.
- ⁴ Connell, R. W.: *The State, Gender, and Sexual Politics*, Theory and Society 19 (1990), 523-526.
- ⁵ Ezért az észrevételért Mary Pooveynak tartozom köszönettel. Ld. még: Sedgwick, Eve Kosowsky: *Nationalisms and the Sexualities in the Age of the Wilde*, In: Parker, Andrew – Russo, Mary – Sommer, Doris –Yaeger, Patricia (eds.): *Nationalisms and Sexualities*, New York, 1992, 229.
- ⁶ Hobsbawm, Eric R.: *Nations and Nationalism since 1780* Cambridge 1990, 18-20.
- ⁷ Ezt az alábbi idézettel érzékeltethetjük: „A román, magyar, német és más nemzetiségű munkások együtt alkotják a szocialista Románia nagy családját.” (Jellemző módon *A szocialista nemzet [Națiunea socialistă]* címet viseli a cikk, melyből ez a mondat származik. Ld.: *Documente ale Partidului Comunist Român: Culegere sintetică* Bucharest, 1972, 106. Gail Kligmannak kell köszönetet mondanom ezért az idézetért.
- ⁸ Ld. például Yuval, Davis – Anthias, Floya: *Women – Nation – State* (New York, 1989) c. művének bevezetőjét.
- ⁹ Remekül megvilágítja ezt Goerge Mosse könyve: *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and sexual Norms in Modern Europe*, Madison, 1985. Ld. még: Higham, John: *Indian Princess and Roman Goddess. The First Female Symbols of America*, Proceedings of American Antiquarian Society 100 (1990).
- ¹⁰ Ld. pl. Stoler, Ann L.: *Making Empire Respectable: the Politics of Race and Sexual Morality in 20 th-Century Colonial Cultures*, American Ethnologist 16, 1989.
- ¹¹ Ld. Verdery, Katherine: *Theorizing Socialism: A Prologue to the Transition*, American Ethnologist 18, 1991; *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*, Berkeley/Los Angeles, 1991.
- ¹² Lásd többek közt az alábbi műveket: Dölling, Irene: *'We Now Live from Day to Day, Becasue Nothing Is Certain Anymore': On Changes in the Daily Lives of the Women in the New Länder* (kézirat, 1991); Goven, Joanna: *Gender Politics in Hungary: Autonomy and Anti-feminism*, In: Funk, Nanette – Mueller, Magda (eds.): *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, New York, 1993, illetve *The Gendered Foundations of Hungarian Socialism: State, Society, and the Anti-politics of Anti-feminism, 1949-1990* (politikatudományi PhD-értekezés, Univ. of California, Berkeley, 1993); Heitlinger, A.: *Women and State in Socialism: Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*, London, 1979; Kligman, Gail: *The Wedding of the Dead: Ritual, Poetics, and Popular Culture in Transylvania*, Berkeley/Los Angeles, 1988, illetve *Women and the State: Ceaușescu's Pro-natalist Policies* (az 1991-ben Braziliában megrendezett, a reprodukció politikáját tárgyaló Wenner-Gren konferencián megtartott előadás szövege); továbbá *The Politics of Reproduction in Ceaușescu's Romania: A Case Study in Political Culture*, East European Politics and Societies, 6/1992; Maxine Molineux: *The 'Women Question' in the Age of Perestroika*, In: Blackburn, Robin (ed.): *After the Fall.*, London, 1991; Rosenberg, Dorothy: *Shock Therapy: GDR Women in Transition from a Socialist Welfare State to a Social Market Economy*, Signs, 17 /1991.

- ¹³ Konrád, György – Szelényi, Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, Budapest: Gondolat, 1989 (első magyar megjelenés: Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1978), 73-78.
- ¹⁴ Az idézet forrása: Heller, Mihail – Nyekrics: *A Szovjetunió története*, Budapest: Osiris, 1996, 141. [Heller és Nyekrics az idézett kijelentést nem Preobrazsenszkijnek tulajdonítják, hanem a jogász A. Gohjbergnek (a bibliográfiai adatokhoz ld. i.m., 167.o., 181. lj.); de természetesen akár Preobrazsenszkij szájából is elhangozhatott ez a mondat – a ford.]
- ¹⁵ Lauren Sobel volt segítségemre e megfogalmazás kialakításában: ő mutatott rá ugyanis a vele folytatott beszélgetés során, hogy mintha különös módon „megketőződnék” a család az előadásomban.
- ¹⁶ Jelen írás nagy hiányossága, hogy nem áll rendelkezésre jó történelmi áttekintés arról, milyen volt a család/társadalmi nem struktúra egyik-másik kelet-európai társadalomban 1945. előtt (kivéve Lampland e témába vágó írása). Ezért nem tudom megmondani, hogy a szocialista korszakra jellemző minták mennyiben voltak a korábbiaknak, vagy mennyiben térnek el tőlük, s ezért újra és újra a „burzsoá” család formáiról alkotott általánosságokhoz kell folyamodnom.
- ¹⁷ Ezek a rendelkezések azonban a fogamzásgátlás más lehetőségeit nemigen kínálták föl. Romániában egészen 1966-ig, a születéspárti kampány kezdetéig széles körben könnyen elérhetőnek számított az abortusz. A műtét 30 lejbe került abban az időben, amikor egy szakmunkás havi keresete 2500 lej körül lehetett. A részleteket illetően ld.: Kligman: *Politics of Reproduction*. Ez a mű adja a legjobb eligazítást a születéspártiságról és szélesebb értelemben a társadalmi nemekkel kapcsolatos problémákról Romániában.
- ¹⁸ Ld. Kligman: *Politics of Reproduction*, 374., 24. lj. Kligman egy tréfáról is beszámol, nevezetesen, hogy az idősebbeket a „piac solymainak” (*șoimii pieții*) kezdték nevezni, remek szójátékot űzve a kommunista ifjúsági szervezet nevével (a haza solymai – *șoimii patriei*).
- ¹⁹ A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának 1973. VI. 18-19-i plenáris ülésén született határozat – broszúra.
- ²⁰ Kligman részletesen tárgyalja, hogyan szegődtek orvosok a születés megrendszabályozásának szolgálatába. (*Politics of Reproduction*, 386-395.)
- ²¹ Az idézet forrása: Hord, Charlotte – David, Henry P. – Donnay, France – Wolf, Merrill: *Reproductive Health in Romania: Reversing the Ceaușescu Legacy*, IPAS Reports 22 (July/August 1991), 232. Az idézet a következőképpen folytatódik: „A szülés hazafias kötelesség ... Aki nem hajlandó gyermeket vállalni, az hazatérülő.”
- ²² Rosenberg: *Shock Therapy...*, 147.
- ²³ Szalai, Júlia: *Some Aspects of Changing Situation of Women in Hungary*, Signs 17/1991, 161.
- ²⁴ A társadalmi nem „homogenizálásának” ragyogó leírását nyújtja Joanna Goven a *Gendered Foundations* 2. fejezetében. Ld. még Kligman: *Politics of Reproduction*,

- 366-369. A homogenizálás etnikai csoportok tekintetében való tárgyalását lásd: Stewart, Michel: *Gypsies, the Work Ethic, and Hungarian Socialism*, In: Mann, C. M. (ed.): *Socialism: Ideals, Ideologies, and Local Practice*, London, 1993.
- ²⁵ Kligman részletesen tárgyalja ezt a jellegzetességet, egészen pontosan a terhesség kihordásának társadalmiasíthatatlan lényegét; részletesen beszámol a sok gyermeket szülő és fölnevelő nőknek adományozott különböző kítettetésekről (A Szocialista Munka Hősnője stb.) is (*Politics of Reproduction*, 377.)
- ²⁶ Ld. *Scinteia* 55 (13543), 1986, III. 8., 3. oldalán olvasható cikkeket.
- ²⁷ Ld. pl. a *Scinteia* 55 (13543), 1986, III. 8., 2. oldalán olvasható cikkeket.
- ²⁸ Horváth, Ágnes – Szokolczai, Árpád: *Senkiföldjén. A politikai instruktorok tevékenységéről az állampártban*, Budapest: Akadémiai, 1989, 82-84. és 201-203.
- ²⁹ Kligman: *Women...*, 5.
- ³⁰ Nicolae Ceaușescunak az országos nőkonferencián 1985. III. 7-8-án elhangzott beszéde, *Femeia*, 38/1985, 5-7.
- ³¹ Különösen jó példa erre Andrej Wajda filmje, *A márványember*.
- ³² Gal, Susan: *Questions about Women and Gender after Socialism: The Abortion Debate in Hungary* (az American Anthropological Association éves összejövetelén megtartott előadás, Chicago, 1991), 2. További részletek Goven *Gendered Foundations*-jének 5. fejezetében találhatók.
- ³³ Szalai: *Aspects*, 155.
- ³⁴ E politikai törekvések indoka között megemlíthetjük Ceaușescu vágyát, nagy ország fölött kívánt uralkodni, illetve, hogy a tőkeszegény gazdaságot a kényszer az intenzív munkaerő-felhasználás felé terelte. 1966-tól 1989-ig Románia volt az egyetlen kelet-európai ország, amelyben nem volt minden további nélkül végrehajtható abortusz.
- ³⁵ Crăuciun, Victor: *Chipul luminos al mamei, un mare model al literaturii române*, *Scinteia*, 1986. II.20 (Ezt hangoztatja állandóan a párt központi napilapja.)
- ³⁶ *Románi Kommunista Párt Központi Bizottságának 1973. VII. 18-19-i plenáris ülése*, brosúra, 27-30.
- ³⁷ Ld. például az 1985. III. 7-8-án tartott országos nőkonferencia résztvevőinek Ceaușescuhoz írott táviratát, *Femeia* 38/1985, 8-9.
- ³⁸ A cikket Silviu Achim jegyzi; *Scinteia*, 1986. IX. 18, 4.
- ³⁹ A patriarchátusra vonatkozó észrevétel Gail Kligmantól származik. Megjegyzem azonban, hogy jó társaságban van a nevezett történész: Hegel állítólag ezt mondta: „Aki nem apa, nem férfi”. (idézi Grazia, Victoria da: *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922-1945* Berkeley/Los Angeles, 1992, 43.)
- ⁴⁰ Románia gyakran arra rámutatva támasztja alá Erdélyre tartott területi igényeinek jogosságát, hogy a dákok (az i. sz. II. évszázadban Traianus római császár által meghódított őslakosság) kora óta folyamatosan éltek ott letelepült románok.
- ⁴¹ Ennek néhány okát fejtegettem a *National Ideology* 3. fejezetében.
- ⁴² Erdélyt a mai magyarok elődei hódították meg, ők telepedtek meg ott a XI-XII. század folyamán. Speciális, kvázi-autonóm státust élvezett a Magyar Királyságon

belül, s csak még nagyobb autonómiára tett szert, miután török csapatok 1526-ot követően elfoglalták a magyar Alföld döntő részét. Ám amióta csak létezik népesedéssziszta, a régió népei között a románok vannak többségben. Az I. világháborút követően Magyarország elvesztette Erdélyt, s Románia kebelezte be a területet. Népeségének körülbelül háromnegyedét románok, egynegyedét pedig magyarok teszik ki.

⁴³ Tréfából időnként elhangzott, hogy a román az egyetlen nép, amelyik büszkén vallja, hogy a neandervölgyi ember (melynek maradványait román „talajban” találták meg) leszármazottja.

⁴⁴ Traianus császár hatalmas, 40 méter magas oszlopot körbefutó reliefen örökítette meg a dákok fölött aratott győzelmét; az ezen az oszlopon ábrázolt dák viselet emlékeztet az Erdély egyes részein a legutóbbi időkg hordott viseletre.

⁴⁵ Kligman: *Wedding of the Dead*.

⁴⁶ Lehet, hogy részben az az óhaj motiválta a máramarosi beruházások alacsony szintjét, hogy „maradjon fenn” történeti érv gyanánt a paraszti tradíciónak ez az erődje.

⁴⁷ Uo., 257.

⁴⁸ Az eredmény hasonló ahhoz, amit Jane Collier a mai Andalúziára nézvést megállapított elemzésében, kissé különbözők azonban az ezt kiváltó mechanizmusok. Ld.: *Bullfights and Sevillanas: Gendered 'Traditions' Engendering Nationalism* (Az American Ethnological Society ülésén tartott előadás, Charlston, S.C., 1991.)

⁴⁹ A nemzeti történetírás legfontosabb része a dák időktől fennálló kontinuitás bizonyítékaival foglalkozik (ld. a 44. jegyzetet). Itt nem veszem át ezeket az érveket.

⁵⁰ Ez a szöveg (mely eredetileg is angol nyelvű) egy nyolcoldalas, speciális reklámmellékletnek volt a része, melyet a román kormány jelentetett meg a *Times*-ban (mennyiért? ki finanszírozta a költséget?). Hatalmas Ceauşescu-fénykép, és egy tőle vett idézet volt az elején. A többi cikk a romániai társadalmi és gazdasági változással, a román humanizmussal, a román kulturális értékekkel és eredményekkel, neveléssel és népköltéssel foglalkozott, illetve Románia részvételével a „kulturális kincsek világméretű cseréjében”. Az itt bemutatott részlet ennél fogva összehangolt törekvést fejezett ki arra, hogy Románia kívülálló számára meghatározza magát. Hangsúlyában azonban nagyon hasonló Ceauşescu bármely, belső fogyasztásra szánt beszédéhez (ld. pl. Nicolae Ceauşescu: *Istoria poporului român: culegere de texte*, Bucharest, 1983.), még akkor is, ha a szerző irodalomelmélettel foglalkozó tudós, és a rendszer ellenzékének tekintette magát. (Nagy adagokat kihagytam belőle, amit ...-tal jelöltem.)

⁵¹ Marino, Adrian: *Great Figures in the History of Romanian Genius*, The Times (London), special supplement, 1972. XII. 29.

⁵² Richard Handlertől vettem át a kifejezést, vö.: *Nationalism and the Politics of Culture in Quebec* (Madison, 1988).

⁵³ Vö.: Handler: *Nationalism*. Közbevetőlegesen szeretnék fölvetni egy kérdést, melyet itt hely hiányában nem fejthetek ki megfelelően, és amelyhez anyagom sincs:

nevezetesen, hogy a nyugati nemzeti ideológiák „kollektív individuum-felfogása” mutat-e lényeges eltéréseket más kontextusokban, amelyekben kevésbé fejlődött ki az individualizmus. Az 1. szemelvény első bekezdése azt sugallja, hogy a szerző véleménye szerint a románok példaszerű életrajzait összevetve a Nyugat „nagy embereinek” életrajzaival, valami fontos különbségre bukkanunk.

⁵⁴ Az 1985-ben rendezett Országos Nőkonferencián például a „haza legjobb fiaira és lányaira” utalt Ceaușescu, míg általában csak a „fiaira” szokott. A születéspártiság fölerősödésével az 1980-as évek folyamán (egy évtizeddel a Marino-féle cikk megjelenése után) alkalmasint égetővé vált nőket is fölvonultatni a történelemben – ilyenkor általában sokgyermekes asszonyok szerepeltek példaként. Ld. pl. *Scînteia*, 1986. IX. 18. 4.

⁵⁵ Mosse: *Nationalism and Sexuality*.

⁵⁶ Köszönettel tartozom Emily Martinnak azért, hogy kimutatta e hősi román férfiak alkotásaként értett halál és örök élet jelentőségét.

⁵⁷ Ld. Pateman, Carole: *The Fraternal Social Contract*. In: Keane, John (ed.): *Civil Society and the State*, London, 1988, 114. – kiemelés az eredetiben.

⁵⁸ Connell: *The State*, 526.

⁵⁹ A nacionalizmus-szakértők (a szociálpszichológusok esetleges kivételével) nem szenteltek olyan figyelmet a kérdésnek, hogyan teremődik meg a szubjektum identitása mint „nemzeti” identitás, mint amelyet a feministák (Chodrow és mások) szenteltek annak, hogyan konstituálódik az „valamilyen társadalmi nemi szerep hordozójaként”. Különösen érdekes próbálkozással találkozhatunk John Bornemann-nál, aki a két Németország nemzet-fogalmát tárgyalja, itt azonban hely hiányában nem áll módomban teljes részletességgel tárgyalnom ezt a témát. Elképzelése szerint az a párhuzamosság az alapvető a „nemzeti hovatartozás gyakorlatában”, amely az egyének által élt életről adható elbeszélések szerkezete és az azt alakító külső paraméterek, illetve a „nemzet” élete között fennáll (ahogyan arról tudniillik a nemzet történelmét tárgyaló tankönyvekben olvashatunk). A nemzeti történetírás olyan elbeszélést nyújt tehát, amellyel – többé-kevésbé, attól függően, milyen életet adatott meg élniük – azonosulnak az emberek. Ld. Bornemann, John: *Belonging in the Two Berlins: Kin, State, Nation*, Cambridge, 1992.

⁶⁰ A fordítást magam készítettem. Megtartottam az eredeti rendkívül hosszú mondatait, de a könnyebb olvashatóság kedvéért néhány vesszőt közbeiktattam. Meg kell említenem, hogy a román nyelv használ nyelvteni nemeket, s a főnév neme csaknem mindig leolvasható a formájáról (a legtöbb nőnemű szó *a*-ra vagy *e*-re végződik, míg a hímnemű, illetve a semlegesneműek valami másra) – főnevet és a melléknevet pedig grammatikailag egyeztetni kell. „Románia”, az ország neve, tehát nőnemű, miként az azt közelebről meghatározó melléknevek is. Ez még „nőiesebb” ízűvé teszi az eredetit, mint amennyire a fordításban visszaadhattam.

A Romániára vagy a nemzetre utaló más szavaik között van két nőnemű szó, a *terra* (a latin *terra*, vagyis „föld” szóból) és a *patria* (ld. a francia *patrie*-szót, melyet

gyakran *fatherland*-nek fordítanak, de úgy vélem, jobb a *homeland* fordítás. [A *patria* természetesen szintén latin szó, mint a *terra*, és az atya, a *pater familias* által a fiúutódra hagyott földet jelenti; ha tehát a szó etimológiájához fordulunk vissza, akkor természetesen kétség nem fér hozzá, hogy a *fatherland* a helyes fordítás. A *patrie* természetesen ugyanezt jelenti: aki fölülti pl. a Petit Robert-t, ezt találhatja a *patrie* szó magyarázatának elején: „(1511; lat. *patria* „pays du père”)” – a ford.] Gyakran használják a románok a „*patria-mumá*” kifejezést is, ami szó szerint ennyit tesz: „mama-*patrie*”. Az etnikai értelemben vett „nép” jelentésben a *poporul* (a latin *populus*-ből [helyesebben: a *populus*,-i, m.-ből, mert a *populus*,-us, f. a.m. nyárfa – a ford.] és a *neam* szó használatos – az utóbbi szó töve finnugor vagy török eredetű, jelentése pedig „család/törzs/klán”, azaz alapvető rokonsági terminus. A *nație* vagy *națiune* szó is használatos (mindkettő nőnemű), de sokkal ritkábban, mint a *neam*.

Az angolhoz hasonlóan a románban is hímneműek a gyűjtő- vagy általános főnevek. Így a minden románhoz intézett fölhívás címzettje a *românii* (masc. pl.), ha valaki „a románok” nemzeti jellegét tárgyalja, akkor a *românul*-ról (masc. sing.) fog beszélni – pl.: „A román (masc. sing.) alkalmazkodó, társaságkedvelő, derűs és bátor [szemben a magyarral, aki merev, harcias stb.]” Megjegyeztem egyszer két történéshöz – az egyikük férfi, a másikuk pedig nő volt –, hogy az általam olvasott irodalom, mely a „nemzeti jellemet” definiálja, nyelvtanilag hímnemű románról beszélt; férfi beszélgetőtársam semmi megjegyzésre érdemeset sem talált ebben, míg a női beszélgetőtársam számára ez zavarba ejtő volt.

⁶¹ Ld. pl. Simmonds-Duke, E. M. [Verdery, Katherine]: *Was Peasant Uprising a Revolution? The Meanings of a Struggle over the Past*, Eastern European Politics and Societies, 1 (1987): 187-224.

⁶² Hogy a magyar oldal nem volt immunis az ilyen témákkal szemben, nyilvánvaló abból az erőteljes válaszból, melyet Száraz György, Aczél György magyar művelődési miniszter egyik „udvari költője” adott Lăncrănjan könyvére. [Válasz *egy furcsa könyvre*, Budapest: Magvető, 1983.]

⁶³ Az itt használt szónak (*dragoste*) testi és szellemi konnotációja is van.

⁶⁴ A szó rokonsági csoportot és etnikai értelemben vett népet vagy nemzetet is jelent.
⁶⁵ XIX. sz-i román romantikus költő, akinek halála ragyogó pályafutásnak vetett véget.

⁶⁶ Románia történelmének három fontos alakja, az egyik forradalmár, a másik politikus és történész, a harmadik író.

⁶⁷ Mindegyikük híres alak, legtöbbször fejedelem és uralkodó volt.

⁶⁸ Az idézet forrása: Ion Lăncrănjan: *Cuvînt despre Transilvania*, Bukarest, 1982, 69-71. és 81-84. [Ezeket a részleteket románból Nagy Réka fordította – szerk. megj.]

⁶⁹ Ld. Mosse: *Nationalism ad Sexuality*, 6. fejezet. A XIX. században gyakran ábrázolták vizuálisan Romániát alvó nőalakként, amint éppen fölébred (ez a románok erőfeszítéseit jelképezi, hogy megszabaduljon magyar és török hűbéruraitól).

⁷⁰ Ld. fejtegetésemet a nemzetről és a nemről fent, az első szakaszban.

- ⁷¹ Ezek a megjegyzések talán jobban megvilágítják, mit jelent a nők megerősokolása az egykori Jugoszlávia vitatott hovatarozású területein.
- ⁷² Huseby-Darvas, Eva: *'Feminism, the Murder of Mothers': Neo-natalist Reconstruction of gender in Hungary*. (Az American Anthropological Association éves találkozásán elhangzott előadás, Chicago, 1991) 3. sk.
- ⁷³ Nincs elegendő ismeretem arról, mi a helyzet ebben a tekintetben Csehországban és Szlovákiában, így nem tudom megítélni, vajon ezekre az országokra is érvényes-e a megállapításom.
- ⁷⁴ Kligman: *Politics of Reproduction*, 400. Jelen írás születésének idején (1993. május) a román parlament olyan törvény bevezetését fontolgatta, amely újra bevezetné a gyermektelenek adóját és csökkentené az anyáknak járó kedvezményeket.
- ⁷⁵ Magyarország vonatkozásában ld. Gal: *Questions*, Goven: *Gender Politics* és Huseby-Darvas: *'Feminism'*; a lengyelországi helyzethez: Hauser, Ewa: *Politics of Feminism in Poland* (az American Anthropological Association éves találkozásán elhangzott előadás, Chicago, 1991); Horvátországot illetően pedig: Supek, Olga: *'The Unborn Are Also Croats* (az American Anthropological Association éves találkozásán elhangzott előadás, Chicago, 1991).
- ⁷⁶ Huseby-Darvas: *'Feminism'*, 1.
- ⁷⁷ Supek: *'The Unborn'*, és Hauser: *Politics'* (az utóbbi írás beszámol a lengyel feministák ellen-szlogenjéről: „Az onánia: genocídium”).
- ⁷⁸ Hauser: *Politics*, 4.; Husbey-Darvas: *Feminism*, 4. sk.
- ⁷⁹ Supek: *'The Unborn'*, 2. skk.
- ⁸⁰ A szerző föltehetőleg a II. magyar hadsereg doni katasztrófájára kíván utalni. A sztálingrádi csatának egyébként a téma szempontjából volt következménye a német hadvezetésnél (tudniillik a németek viszont harcoltak Sztálingrádnál): a veszteségeket pótlandó fölgyorsult az eugenikai program végrehajtása – a ford.
- ⁸¹ Gal: *Questions*, 7., Husbey-Darvas: *Feminism*, 5.
- ⁸² Husbey-Darvas, *Feminism*, 6.
- ⁸³ Goven, *Gender Politics*.
- ⁸⁴ Goven (*Gender Politics*, 232.) a következő kijelentést idézi egy folyóiratból: „A társadalom [értsd: a szocializmus] kiszabadítja a nőket a család béklyójából, gazdasági függetlenséget ad nekik, a gyermeknevelés jelentős terhét leveszi a vállukról, viszonzásképp szövetséget kér tőlük a férfiak nyakasságának megtöréséhez. A nők pedig, szokásukhoz híven, erőszakos és agresszív módon vállalják a szövetség alapján rájuk háruló szerepet.”
- ⁸⁵ Uo., 230.
- ⁸⁶ Gal: *Questions*, 6.
- ⁸⁷ Goven: *Gender Politics*, 234.
- ⁸⁸ Uo., 227. sk., 230. sk. és 236. sk.
- ⁸⁹ Goven a magyar válási törvények sajátosságaival hozza összefüggésbe a fellépést az agresszív nőkkal szemben. Miközben nincs okom megkérdőjelezni elemzését, én úgy tekinteném, hogy az adott országban történetesen a válási törvényben nyilván-

nultak meg ezek a problematikus reakciók az átalakított társadalmi nemi szerepek ellen, de akkor más területeket is keresnék, más országokban, ahol ugyanez a folyamat zajlik le. Romániában foglalkoztam a nők „agresszivitásával” kapcsolatos beszédre, de nem volnék meglepve, ha találkozónék a jelenséggel, pontosan az ellenállás egyik módjaként, tudniillik azzal szemben, hogy a szocializmus „természetellenesen” beavatkozott a helyénvaló családi szerepekbe.

⁹⁰ Az idézet forrása Goven: *Gender Politics*, 229.

⁹¹ Ld. pl. Fran Markowitz: *Striving for Femininity: Soviet Unfeminism* (az American Anthropological Association éves találkozóján elhangzott előadás, Chicago, 1991) 7.

⁹² Rosenborg megfigyelése szerint az 1990 márciusában tartott választásokon a keletnémet nők 46%-a olyan pártra szavazott, amelyik ellenzi az abortuszt, a napközi otthont és a pozitív diszkrimináció megfelelőjét (*Shock Therapy*, 146.)

⁹³ Ld. pl. Wallerstein, Immanuel: *Household Structures and Labour-Force Formation in the Capitalist World-Economy*. In: Balibar, Etienne – Wallerstein, Immanuel: *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*, New York, 1991, 107-112. Mint Folbre kimutatja, a háztartásban végzett munka nem-termesztív jellege XIX. századi fejlemény. Ld. Folbre, Nancy: *The Unproductive Housewife: Her Evolution in Nineteenth-Century Economic Thought*, *Signs* 16/1991, 463-484.

⁹⁴ Az egykori NDK-ban a lökést közvetlenül a Nyugat-Németországgal való egyesülés adta: ott ugyanis alacsonyabb szintű volt a szociális jólét, az abortuszra vonatkozó törvények pedig szigorúbbak. Lengyelországban és Horvátországban jó részt az újjászülető katolikus egyház részéről érkezett a készítés, illetve abból a kényszerből fakadt (Lengyelországban), hogy meg kellett jutalmazni az egyházat a Szolidaritásnak nyújtott korábbi támogatásáért. Magyarországon nehezebben megállapítható, hogy kik állnak e törekvések élén, ám az tagadhatatlan, hogy Magyarország mindenki másnál előbbre jutott a kapitalizmus felé vezető úton.

⁹⁵ E megjegyzésért Brackette Williams-nek tartozom köszönettel.

INTERJÚ

Mi nagyon vékony jégen táncolunk

– Interjú Dobos Ferencel, a Balázs Ferenc Intézet

kutatásvezetőjével –

– *A Balázs Ferenc Intézet reflektorfénybe került. Ennek okairól, valamint a Pro Minoritate folyóirat 2000-es őszi-téli számában közölt, a tervezett státustörvénnyel kapcsolatos felmérésükről szeretnénk Önnel beszélgetni.*

– Kezdjük talán az elején. 1993-ban eszméltünk rá néhányan arra az – egyébként minden potenciális érdeklődő számára nyilvánvaló – trivialisra, hogy 1990 óta nem készültek szisztematikusan felépített összehasonlító szociológiai adatfelvételek, empirikus kutatások a határon túli magyarok körében. Figyeltünk, tudtuk milyen felmérések készültek. Ezek között megemlíthetem Gereben Ferenc korai kutatásait, melyek nagyon tisztességes kezdeményezések voltak, ám az is kiderült, hogy feltáró tevékenységüket mintaválasztás nélkül végezték. Széleskörű kapcsolatrendszeren keresztül kiosztottak száz, vagy ezer kérdőívet hozzávetőleges módon, és ebből lett valami. Noha mindezt elismerésre méltó kezdeményezésnek tartottuk, úgy éreztük, hogy minta nélkül se nem ildomos, se nem szabad adatokat közölni. Végül eldöntöttük, hogy megpróbálunk korrekt mintavételi eljárásokkal négy országra kiterjedő vizsgálatokat kezdeményezni. Azért négy országot mondog (Románia, Szlovákia, Ukrajna, Jugoszlávia), mert tudtuk, hogy Horvátországban, Szlovéniában és Burgenlandban nem lehet ezzel az adatfelvételi módszerrel mit kezdeni. Mobilizáltuk az általunk vizsgált országokban élő magyar szakembereket, akik között volt demográfus, szociológus, egész alrégiók társadalmi életét kutató helytörténész stb. Természetesen szerettünk volna szisztematikus és véletlenszerű mintavétellel dolgozni, ám nagyon hamar kiderült – és ezt magyarországi módszertannal foglalkozó szakemberek is megerősítették –, hogy végyesen lakott területeken nem lehet ezt a mód-

szert alkalmazni. Például Kassán a kérdezőnk a lépéseket számolva előbb eljuttott volna az egyik, majd a másik Kosice tábláiig anélkül, hogy talált volna magát magyarnak valló válaszadót. Ekkor elővettük a népszámlálási adatokat és ezekből állítottuk össze az úgynevezett kvótás mintákat. Közben mind a négy országban kialakítottuk a kérdezőbiztosi hálózatunkat. Ez nem ment könnyen. Vegyük például Ukrajnát, ahol a törvények úgy *en bloc* valójában még a mai napig meglehetősen pasztikusak és ott kellett volna bejegyeztetnünk egy társszervezetet. Akkoriban Szlovákiában volt a legegyszerűbb, ahol egy alapítványt hoztunk létre, Erdélyben is, Kárpátalján azonban már nem, Vajdaságban pedig pláne nem. Ezzel csak azt akarom jelezni, hogy ez a szervezés már önmagában embert próbáló dolog volt, be kellett menni valahová, legalizálni kellett ezt a dolgot az esetleges bonyodalmak elkerülése érdekében. Tehát így jött létre aztán az, hogy alapítványaink, illetve társadalomkutató műhelyeink lettek. Aztán Szlovákiában az alapítványt Mečiarék törvényt módosítása miatt szüneteltetni kell. Ugyanis ez a mostani – relatíve eurokompatibilisebbnek tartott – szlovák vezető garnitúra sem változtatta meg a rendeletet, miszerint az alapítványoknak megadott sokszámjegyű összegeket kell letétbe helyezniük. A törvényt módosítást egyébként éppen az ilyen típusú alapítványok lehetetlenné tétele miatt csinálták. Szóval a határon túl, Szlovákiában létrejött a *Spectator Alapítvány*, Erdélyben, Gyergyószentmiklóson a *STÚDIUM*, de ez már nem alapítvány, hanem társadalomkutató műhely, Beregszászon pedig szintén van egy ilyen műhely. Ezeknek a mostani státusa inkább egy laza rendszert képez, mivel egyrészt a helyi viszonyok nem tették lehetővé az intézményesülést, másrészt pedig – az igazat megvallva – pénzünk sem lett volna rá, hogy legyen egy félszobányi irodánk, azzal együtt, hogy senkit sem tudtunk volna fizetni főállásban. Szóval jó lett volna egy fokkal jobban intézményesülni, de ezt elsősorban az ottani törvények nem tették lehetővé. Mindezek ellenére, immáron kilencedik éve létezik egy ténylegesen működő kiterjedt struktúra.

– Ezek szerint e társszervezetek elsősorban a Balázs Ferenc Intézettel dolgoznak, tehát végül is létezik egy szakmai szinten szoros szövetségi rendszer, vagy ők is csinálják a maguk szociológiai kutatásait, amelyekbe beépítik a BFI igényeit?

– Némi malíciával azt mondhatom, hogy nekünk már „történelmünk van”, amelyben nyilván voltak más és más periódusok. Ami állandó, az az, hogy ebben a négy országban kutatási körzetekre osztottuk a területet, és létrehoztunk egy kérdezőbiztosi hálózatot, valamint bevontunk szakembereket,

akkal meg tudtuk beszélni a mintára vonatkozó részleteket. Szlovákiában a lelegején *Gyurgyík Lászlóval* dolgoztunk. Vele készítettük az első felmérést '93-94-ben, igaz, ez még nagyon magán viselte a kezdet jegyeit. Vajdaságban *Mirnic Károly* felügyeli a munkánkat, folyamatosan konzultálunk vele, hiszen Szerbia utolsó évtizedének eseményei megkövetelték ezt. Erdélyben a munkát *Sorbán Angellával* kezdtük. Az egyedüli hely Kárpátalja volt, ahol nagyobb nehézségekbe ütköztünk, hiszen az ottani magyarságnak nincs szociológusa (vagy nincs róla tudomásunk). Tudjuk azonban, hogy ebben a régióban nemcsak magyar szociológus nincs, hanem hovatovább magyar nemzetiségű orvos és gyermekgyógyász is alig található. Az alulszervezettség végül is nem olyan nagy gond, ugyanis az adatokat mi dolgozzuk fel, és összehasonlító elemzéseket is mi végzünk.

– *Említette, hogy Erdélyben Sorbán Angelláékkal kezdték. Hogy áll jelenleg a helyzet?*

– Sorbán Angellának időközben más elképzelései lettek, ezért a legutóbbi három erdélyi kutatásban már egy fiatal, dinamikus csapat vett részt, akiknek egy része jelenleg itt van Magyarországon. A többiek Kolozsváron vannak pillanatnyilag, mint például *Kiss Dénes* vagy *Csata Zsombor*. Kereshattünk volna persze egyéb intézményes kapcsolatot is – például a kolozsvári egyetem tanszékével, ám végső soron a több éves kutatómunka során bevált plasztikus és autonóm felépítmény működésének radikális megváltoztatását számottevő diszfunkcióra utaló jelek nem indokolták. Egyébként tudjuk, hogy Csíkszeredában ott van a KAM, de ők más szintű kutatásokat és elemzéseket folytatnak. Mi nyitottak vagyunk arra, hogy a két fajta kutatási módot közelítsük, de eddig erre még nem került sor. Annak lenne értelme ugyanis, hogy a kutatási eredményeinket összevessük majd valamikor.

– *Milyen nagyobb kutatást folytatott a Balázs Ferenc Intézet 1993 óta?*

– Nekem az volt az elképzelésem, hogy a kutatásokat három szinten kell folytatni. Az egyik egy évente – áltaimban félévente – megismétlendő értékrend kutatás, amelyben van általános, nemzeti és közéleti politikai értékrend is. Ennek vannak különböző leágazásai, a pártpreferenciáktól az autonómia formákhoz való viszonyon keresztül a többségi nemzetekkel való együttélési stratégiáig, a média fogyasztási szokásokig, és még sok minden. Ez az, amit mi értékrend kutatásnak nevezünk. Ám eddig még mindig úgy történt, hogy évente volt valami olyan fontos momentum, amit eléggé hangsúlyosan bele kellett ebbe a keretbe illeszteni. Ilyen volt például Vajdaságban az autonómia

kérdése, az utóbbi két évben pedig a státustörvény, amelyet a legkülönbözőbb vonatkozásban szükséges vizsgálni. De azelőtt is mindig volt az értékrend kutatásoknak egy-egy súlypontja, miközben vittük, vonszoltuk magunkkal azokat a témákat, amiket már '94-től csinálunk, és most már olyan hosszabb periódust átfogó adatsoraink vannak, mint például az asszimilációhoz való viszony és annak változásai, aszerint, hogy az érintettek mennyiben tartják kis mértékűnek, mennyiben visszafordíthatónak, mennyiben visszafordíthatatlannak. A másik szint pedig maga az asszimiláció, illetve ennek legkülönbözőbb vetületei, amit egy-egy kutatási fázisban szerettünk volna megcsinálni. Melyek ezek? A vegyes házasság, az iskoláztatáshoz, iskolaválasztáshoz való viszony, a nyelvhasználat. A felsoroltak közül eddig sajnos csupán Egyet sikerült elkészíteni 1996-ban, erre vagyunk a legbüszkébbek, ez volt a legnagyobb „Rambo-szerű” akció. Ha azonban tudtuk volna, milyen bonyolult is lesz, aligha vágtunk volna bele. Mielőbb azonban ennek részleteiről szó esnék, beszélnem kell magukról az adatfelvételi mintákról. Ezek a minták, miután kvótások, nem a klasszikus értelemben reprezentatívak, hanem a független változók szerint. Ezekkel tényleg sokat „vacakoltunk”, – módszertanosok segítségével –, mert amellet, hogy pontos minta nélkül a regisztrált adatok nem értelmezhetőek, szeretjük volna – ez ideig sikerrel – elkerülni azokat a szakmai kritikákat, amelyek a tisztázatlan minták alapján történő kutatások esetén jogos „fanyalgásokat” válthatnak ki. Mintáink tehát végső soron a fenti értelemben nemek, iskolai végzettség, korcsoportok, a települések nagyságrendje, tömb-szórvány, alrégiók és közigazgatási egységek (megyék, járások) szerint minősülnek reprezentatívnak. A legutóbbi népszámlálási adatok sajnos mára meglehetősen elavultak, ám mivel a környező országokban mikro-cenzus sem volt sehol, és egyelőre még az is kérdés, hogy egyáltalán lesz-e Szlovákián kívül újabb népszámlálás, – nekünk ezekkel kell dolgoznunk. (A vázolt nehézségek időszakos áthidalása érdekében azonban legújabb – a TÁRKI-val közösen készülő – kutatásunkban adatfelvételi mintáinkat statisztikai becslések alapján már sikerült frissítenünk, aktualizálnunk.) Van tehát egy mintasokaságunk, – amely a kérdőívek, illetve a kutatási körzetenként kiosztott kvótalapok alapján követi a valós arányokat – amit azonban bizonyos, a valóságban meglévő arányeltolódások miatt súlyoznunk kell. Ebben a négy közösségben például, amit vizsgálunk a felsőfokú végzettségűek aránya mindenütt mindössze 5% alatti, tehát nem jön ki egy olyan esetszám, amelyet az elemzések során részleteiben vizsgálhatunk. Ahhoz, hogy ezzel a fontos

társadalmi csoporttal kapcsolatban használható információkhoz jussunk, a diplomások arányát a mintákban fölemeljük, majd az adatbázisban visszaszűryozzuk. Én úgy hiszem, ami ezen a terepen, ezen az aláaknázott terepen ezzel a módszerrel elvégezhető, azt mi meg tesszük. Én fogok örülni a legjobbban annak, hogyha valaki pontosabb lesz. Már gondolkodunk abban, hogy esetleg Erdélyben vegyes mintát kellene összeállítani, amelyet Székelyföldön szisztematikus mintavétellel lehetne kombinálni. Az optimális megoldás persze az lenne, ha lennének újabb népszámlálási adatok, és abból talán össze tudnánk állítani egy újabb mintát.

– *Melyik volt a kutatások harmadik szintje?*

– Egyelőre még maradunk a második, az asszimilációs folyamatokat – ezen belül az iskolaválasztás háttérokait – vizsgáló szintnél. '96-ban azt találtuk ki, hogy a 2000 megkérdezett fele legyen olyan szülő, aki magyar iskolába járattja a gyermekét, és fele olyan, aki nem magyar iskolába. Utólag elmondható, hogy ez volt a legmerészebb adatfelvételi kísérletünk. Nem nagyon gondoltuk végig ugyanis, hogy az így kialakított mintába vegyes házasságban élők is szép számmal bekerülnek majd (ami persze utólag rendkívül értékesé teszi az adatbázisunkat), s mondjuk a szerb, román stb. férjtől magyar felesége nem sok dicséretre számíthat, hogyha este kiderül, hogy nap közben bement hozzájuk valaki, és ilyesmikről érdeklődött. Hála azonban „hétpróbás” kérdezőinknek, mégis megcsináltuk. A szépséghibája a dolognak az, hogy – az elkészült regionális kutatási dokumentációk szintjén túl – ez az adatfelvételünk különböző objektív okok miatt egyelőre nincs kellőképpen feldolgozva, nem került publikálásra. Van tehát adatbázisunk, ami úgy néz ki, hogy az iskolaválasztásra, az identitásra, az értékrendre stb. mindenre rákérdeztünk. Emellett ez az adatbázisunk nem olyan jellegű, mint az összes többi. Itt családi mintán mentünk, oly módon, hogy a családi genealógiát megnéztük egészen a nagyszülőkig. Megnéztük a nagyszülők iskoláztatását, a nagyszülők iskoláztatási nyelvét, tehát ez egy mély adatbázis, felvettük a családi nyelvhasználatot, azt, hogy az unokák hogyan beszélnek a nagyszülőkkel stb. Föl fogjuk dolgozni, ez az egyetlen olyan adatbázisunk, ami remélhetően még 10 év múlva sem avul el. Mi ugyan első szándékkal az iskoláztatással kapcsolatos „bugyrokot” nézegettük, de közben kiderült, hogy 6-700 vegyes házasságban élő megkérdezett is bekerült a mintába. Tehát létezik most egy olyan adatbázis, amelyben 700 ember ilyen mélységű családi köteléke megvan, amit igyekszünk mielőbb feldolgozni.

Ugyanezen a szinten szerettük volna nemcsak a vegyes házasságot és párválasztást, hanem a tömegkultúra, a fogyasztói társadalom és az asszimiláció, illetve az eredeti identitás hatását is megvizsgálni. Tehát ezt tekinteném még egy olyan kutatási fázisnak, ami ebbe az asszimilációs síkba tartozna. A harmadik szintet a rétegződés vizsgálatok jelentik, illetve az ifjúságkutatás. Most készül egy ilyen vizsgálat, korábban úgy volt, hogy mi is részt veszünk benne, de végül is nem veszünk részt. Ennek örülök is, meg nem is, olyan sok a munkánk, hogy most inkább örülök, de még mindig nem tettem le róla, hogy egy ilyen ifjúságkutatást mi is elvégezzünk majd a közeljövőben.

– *Jelenleg min dolgoznak?*

– Mindenekelőtt a státustörvény által felvetett kérdéseken. E téren elsősorban olyan triviális vonatkozások érdekelnek minket, mint például az, hogy a törvénynek milyen hatása van és lesz a határon túli magyarság életviszonyainak alakulására. Mi megnéztünk már '99-ben is valamit, körbejártunk egy-két dolgot az akkori felmérésben, de 2000 telén vagy tavaszán már erre volt kihegyezve a kutatásunk, és a most áprilisban készült pedig különösképpen. Nagyon alapos kutatást csináltunk, s ebből a kettőből készül jelenleg egy tanulmánykötet. Ezt, a határon túli magyarok életét radikálisan megváltoztató problematikát sajnos eddig senki nem közelítette a tudomány vagy a szakma felől. Ideje lenne tudomásul vennünk, hogy akár akarjuk, akár nem, természetesen léteznek politikai szempontok, melyek mérlegelésénél a legszerencsésebb, ha objektív mércével mért adatok szolgáltatják az érveléshez szükséges muníciót. Az, hogy a *BFI* megpróbálja betölteni ezt a hiánypótló szerepet, nem jelenti egyben azt is, hogy bármilyen politikai nyomás nehezedne ránk. Ezt legszemléletesebben az a tény bizonyítja, hogy a *BFI* a jelenleginél alighanem „sokkal jobban állna”, hogyha bármilyen politikai nyomásnak engedelmessé vált volna. A problematika (a határon túli magyar státus) viszont bonyolult, hiszen ami még tavaly tavasszal kérdés volt, az most már nem az. Az előbbieken nem említettem, ám azt tervezzük, hogy úgynevezett „*BFI Kisebbségi Riportokat*” fogunk publikálni. Mostanáig erre nem volt lehetőségünk, ám az első ilyen kiadványunk éppen néhány héttel ezelőtt jelent meg, amelyben '97-es és '99-es összehasonlító tanulmányok vannak. Kissé ugyan viccesnek hat, hogy most jelenik meg 2001-ben, ám úgy hiszem, hogy a korábbi állapotok éppúgy dokumentálásra szorulnak....

– *Mi a címe ennek a kötetnek?*

– *Az autonóm lét kihívásai kisebbségben.* A most készülő következő pedig a *Státus-dimenziók* címet viseli.

– *Milyen kutatásaik vannak a felsoroltakon kívül?*

– Tavaly sikerült végre azt megvalósítani, amit már régebben szerettünk volna. Csináltunk Magyarországon egy olyan klasszikusnak nevezhető felmérést, amelyet itt szokás, azaz ezres reprezentatív mintán alapuló kutatást a magyar állampolgároknak a határon túli magyarsággal kapcsolatos viszonyáról. Ez nemcsak politikai jellegű kutatás volt, – olyan jellegű firtatásokkal, hogy például „szívesen agyoncsapná-e, hogyha egy határon túli magyar miatt veszítené el munkahelyét...”, hanem egy nagyon hosszú és nagyon alapos kutatás volt. Ez is ebben a „Státus-dimenziók” kötetben jelenik majd meg, de csak akkor, ha – amire szerencsére jó esélyt látok – még az idén meg tudjuk ismételni a szóban forgó magyarországi kutatást. Ez egy alapvetően fontos dolog, hiszen ugyanazokkal a kérdéssorokkal szembesíteni tudjuk a két minta, a határon túliak és az anyaországiak értékrendjét a státustörvény előtt és után. Nagyon érdekes, ahogyan egymást jellemzik a megkérdezettek, kiderül, hogyan látják a kisebbségiek többségi nemzetüket, önmagukat és magyarországi nemzetársaikat.

– *Hogyan készül egy kérdőív?*

– Gyakran merítünk nemzetközi kérdőív-mintákból, főképp a rétegződésre vagy a személyi változókra vonatkozó kérdések esetében. Ezeket általában lehet alkalmazni, de többnyire ezen is egyszerűsítünk, nem kérdezzük 18 vagy 21 fokozatú skálán. Mindent azonban nem lehet átvenni, mert elakadunk, annyira különbözőek az általunk vizsgált határon túli magyar közösségek életviszonyai, a gazdasági-szociális környezet stb.

– *Az értékvizsgálatoknak viszont van egy óriási nemzetközi szakirodalma, amit például megpróbálnak a régiókhöz bizonyos szempontból hasonló térségekben alkalmazni, például volt gyarmati területeken, kevésbé fejlett, kelet-európai országokban. Ezeket nem lehetne adaptálni?*

–Jövőre tervezzük ezt. Eddig a nagy rohanás, meg más okok miatt minden úgy maradt, ahogy eredetileg kidolgoztuk, azok a skálák maradtak bent, amelyeket négy-öt éve kitaláltunk. Az értékrendet három kérdéscsoporttal vizsgáljuk, ez két oldalt tesz ki a 20 oldalas kérdőívben. Szűk keretek között kell tehát mozognunk, hiszen túl sok az olyan fehér folt, aminek a feltárása pillanatnyilag fontosabb. Nincs más hátra, mint megkérdezni például, hogy milyen a vizsgált népesség egészségi állapota, hogy meg lehessen becsléni,

hogy megközelítően mennyien fogják igénybe venni majd a státustörvény nyújtotta kedvezményeket. És ezt nem csak a megkérdézettre, hanem annak családtagjaira, gyerekeire, az eltartott inaktív családtagokra is kiterjesztjük. Sajnos adnunk kell valamit valamiért. Egyébként ezeket az információkat lehet, hogy ugyanannyira fontosnak tartom, mintha elművészkednék a bizonyos „nagy lila ködökben”.

– *Tehát, ha jól értjük, kezdetben volt a nagy lila köd, vagy művészkedés, és omnibuszként rá kellett akasztani azokat a kérdéscsoportokat, melyeket a megrendelők akartak...*

– Igen, van ebben igazság, de azért nem teljesen ...

– *És most az omnibusz lett a kérdőív alapja, és az értékvizsgálatok, egyéb tudományos kutatói kíváncsiságok háttérbe szorultak...*

– Ebben a két esetben egyszerűen nem sikerült megfelelő támogatást szerezni arra, hogy a differenciáltabb értékrend-orientációkat, illetve az asszimilációs folyamatokat meg tudjuk vizsgálni. Hogy úgy mondjam, nem futotta a BFI anyagi helyzetéből, de azért szakmailag megpróbálunk átcsúszni a tűfokán, és igyekszünk mindig megtartani egy olyan tekintélyes részt a kérdőívől, amely szakmai szempontból fontos és vélhetően időtállóbb a mindennapi kisebbségi viszonyok feltárásánál.

– *Ha jól értjük, akkor a Balázs Ferenc Intézet léteéhez szükséges az, hogy ezeket a politikai megrendeléseket vállalja, mert különben nem lenne képes empirikus kutatásokat végezni.*

– Ez sem titok. Mi nagyon vékony jégen táncolunk, akkor élünk, ha van kutatás. Ha nem lenne – amire már sajnos volt példa –, sajátos „öninfúzióra” szorulnánk... Emiatt – noha szívesen részt veszünk ebben a hiánypótló munkában – kénytelenek vagyunk ezeket a megrendeléseket is elvállalni. Ezeknek a teljes feldolgozására azonban nincs kapacitásunk, nincs időnk, mert ha nem vállaljuk el, hogy most megint csinálunk egy kört, akkor – költségvetési támogatás hiányában – egyszerűen nincs további működési keretünk.

– *És a szokásos pályázási lehetőségek, az OTKA, az OKTK, ...*

– Nem, ez nincs. Lehet, hogy meg kellett volna próbálni, de azért ezek a dolgok sajnos nem a számunkra alkalmazható formában működnek. Nem szeretném, ha félre értenének, ám – éppen az egész Kárpát-medencét lefedő hálózatunk fenntartása, illetve a rigorózus mintavételi módszerekhez való ragaszkodás miatt – ezek a kutatások relatíve drágák. Én magam is, amikor még nem ezzel, hanem történeti-szociológiai dolgokkal foglalkoztam, – pél-

dául a világháború utáni csehszlovákiai jogsértésekkel, elhurcolásokkal stb. – akkor voltam az OTKÁ-nál, és láttam, hogyan mennek a dolgok. Hogy rendelkezésre áll mondjuk 100 ezer forint, ám mindezt általában apránként utalják át, és ami méginkább probléma – utólag. Nekünk a kutatások természetéből adódóan akkor van szükségünk a pénzre, amikor elkezdjük a kutatást (a terepmunkát), amikor ez az egész dolog beindul, és nem lehet olyan, hogy majd fél év után kapja meg a pénzt a kérdezőnk. Mert a mi embereink árvízben is mennek, hófúvásban is, és bombázásban is. Nem néztem utána, lehet, hogy az OTKA azóta már másképp működik, nekem csupán a kilencvenes évek elejéről van tapasztalatom. Ezek a kutatások azonban lényegesen többbe kerülnek. Ráadásul a BFI-nek már a kezdetektől az volt a filozófiája, hogy Magyarországon pénzt nem akarunk költeni. Amit kapunk, az oda megy ki, ahol a dolgok történnek. Ez elméletileg rendben is van, de egy kicsit túlhajszoltuk ezt a gyönyörű elméletet, mert azért esetleg lehetne irodánk Kolozsváron meg Beregszászon stb., úgyhogy majd alighanem ezt is egy kicsit másképpen kell csinálni, de pillanatnyilag ez van. Úgy tudom, hogy Nyugaton is nagyon népszerűek az ilyesfajta konstrukciók, ha kevés is arrafelé az olyan ország, amely önmagával határos. De ezek az NGO-s konstrukciók tényleg arra vannak kitalálva, hogy ne folyjon el egy merev struktúrában belül a pénz, és mégis legyen effektív hozadéka. Tehát mi ezt találtuk ki, és így is csináljuk a mai napig.

– És akkor ez hogy néz ki, hogy Ön odamegy a koncepcióval a pénzadóhoz, tehát például a HTMH-hoz, a Küliügyhöz, meg ahova „kell”...

– Meg az Illyés Alapítványhoz.

– És akkor ők vagy adnak, vagy nem adnak?

– Pontosan.

– Tehát az a kapcsolat még nem alakult ki, hogy maguk a potenciális felhasználók, a minisztériumok és a kormány jelennek meg, teszem föl a státustörvény kapcsán ...

– Persze-, van olyan is, hogy ekkorra meg ekkorra jó lenne, ha lennének bizonyos adatok, de általában fordítva történik. Fölveszem a szép ruhámat és megpróbálok az illetékeseket meggyőzni arról, hogy ezek az információk belátható időn belül számukra fontosak lesznek. Ez elég keserves dolog, azt is mondhatnám, hogy a kutatásnak egyik legmacerásabb része. Egyébként általában az van, hogy még a már meglévő információ sem kell nagyon... Arra is volt példa, hogy az egyik határon túli magyar képviselő úr fölállt – nem mondom meg, melyik országban, melyik prominens ember – és azt mondta, hogy

ezek az adatok nem hitelesek, mert éppen annak az országnak, éppen annak a politikai szervezetnek a vezérkara nem adta rá az áldását. „Ezt nem mi csináltuk(-tattuk)”, mondta, tehát ez nem hiteles. Az ilyen kijelentések fényében nem meglepő, hogy az egyik kezemen meg tudnám számolni, hogy kik azok, akik tényleg komolyan veszik ezeket az adatokat. Kell, kellene egy szemléletváltás...

– *Ez utóbbi két-három évben sem változott meg?*

– Nem mondhatnám, hogy alapjaiban megváltozott volna, noha bizonyos jelek arra utalnak, hogy lassan jó irányban változik a döntéshozók szemlélete. Ami ezzel kapcsolatban a BFI részéről fontos, az az, hogy szakmai szempontjainkat közel 100%-ban érvényesíteni tudjuk. Ez azt jelenti, hogy még az sem jellemző, hogy a kezdeti konzultációk után az elkészült kérdőívünket be kellett volna mutatni, egyeztetni kellett volna.

– *A politikusok nem vették ahhoz a fáradságot, hogy összeírják a kérdéseiket?*

– Általában leülünk, és a megfelelő szintű illetékesekkel körvonalazzuk a lehetséges témaköröket. A közös álláspont kialakítása a legtrikább esetben tart fél óránál tovább. Összességében tehát számunkra öröndetes, hogy kutatásainkba említésre érdemes szakmai akadályok nem importálódnak a politikai szféra felől.

– *Az akkor mégis hogy van, hogy pénzt sem akarnak adni, és hogyha adnak, amikor kész van egy anyag, akkor, ahogy előbb Ön állította, nem is kíváncsiak az eredményekre?*

– Azért azt nem mondtam, hogy nem kíváncsiak. Valamennyire mindannyian kíváncsiak, arra többnyire adnak, hogy ott legyenek a megfelelő íróasztalokon a legfrissebb adatok. Sőt, a visszajelzésekből többnyire az is kiderül, hogy – őszinte örömünkre – kutatási dokumentációink fénymásolatai számottevő mértékben forognak a megfelelő körökben. Tehát azt már tudják, hogy az jól veszi ki magát, ha vannak adatok. De azokat az adatokat alkalmazni – tisztelet a gyarapodni látszó kivételnek –, nos az még egyelőre bizonyos korlátokba ütközik. Ugyanígy viselkedik egyébként a média is. Eljönnek a sajtótájékoztatóra, odahozzák ezeket a bonyolult, nehéz kamerákat, méregdrága cuccokat, de – újfent tisztelet a kivételnek – többségüknek nagyon nehezére esik a bemutatásra kerülő hangsúlyoknak megfelelően tudósítani, hogy legalább az a három-négy mondat, ami tényleg fontos, az megjelenhessen, eljuttasson az érintettekig.

– *Ez a legutóbbi kutatás tapasztalata? Mert mi úgy érzékeljük, hogy a státustörvényről szóló első felvétel eredményeit végül is sokan használták, gyakran szerepelt az intézet neve a médiában és a politikusi nyilatkozatokban is...*

– Így van. Az, hogy 60 százalékos a törvényjavaslat támogatottsága Magyarországon, sokszor elhangzott. A néhány egyéb fontos összefüggés azonban már csaknem mindenütt „csont nélkül” kimaradt... Egyébként ezek tényleg eléggé pontos adatok. Mostanában, az elmúlt hónapokban bukkant fel egy *Socio Balance* nevű intézet, nem is tudtam eddig róluk. Önök tudnak róluk valamit?

– *Nem, mi is szeretnénk megtudni, kicsodák. Ezek szerint Önök nem állnak kapcsolatban velük?*

– Nem, én is csak úgy kinyitottam az újságot, és náluk is azok az arányok jöttek elő, amelyek tavaly nekünk. Nekünk 60,9% volt, nekik 61%. Nekünk 28,9%, nekik meg 28%. Ilyenkor mindig egy picit megijed az ember, hogy nem is volt kutatás, és csak úgy beleírták az adatokat? De persze volt, tudom, hogy volt, meg hát ők is dolgoztak. Utólag örültem is nekik, mert visszaigazolták a mi eredményeinket. Most az lesz a nagy kérdés, hogyha az idén mégis megvalósul magyarországi kutatásunk, akkor mennyiben fognak ezek az adatok módosulni. Engem az érdekel, ha megnézzük ezeket a távolságokat, tudniillik hogy mennyire konvergál, divergál a határon túliaknak, illetve az ittenieknek az értékrendje, vagy a kapcsolattartásukkal összefüggő dimenziók. Tehát itt van körülbelül 150 vonatkozás, amiben valami változás elképzelhető. Számomra például meglepetés volt, hogy a magyar állampolgárok a várakozásainkhoz képest nagyságrendekkel nyitottabbak a határon túliak felé, a határon túliak pedig nagyságrendekkel kritikusabbak a magyarországiak felé. Tehát szó sincs arról, hogy itt ezt a paradicsomi anyaországot látnák, hanem kőkeményen bírálják, a vajdaságiak különösen, de lényegében mind-egyik...

– *Még egy viszonylag általános kérdést fel szeretnénk tenni. Az Önök által kiépített hálózaton kívüül vannak-e más partnerintézetek, akikkel kapcsolatot tartanak?*

– A Teleki László Intézetben néhányszor jártunk, beszélgettünk az elképzelhető együttműködési lehetőségekről. A TÁRKI-val éppen most az ősz folyamán végzünk egy közös kutatást a határon túliak körében a munkaerővándorlási potenciálról.

– *Összességében milyen szakmai visszhangja van ezeknek a kutatásoknak?*

– Néha (vissza)hallom, hogy „majd csinálunk magunk is ilyen kutatást, de nem ám úgy, mint a BFI...”. Fanyalgást is tapasztalunk tehát, ám én ezt egyrészt a dolgok természetes rendjébe illőnek érzem, emellett pedig a használható ötleteket igyekszünk hasznosítani. A részünkről történő esetleges

„visszafanyalgásnak” pedig nem csupán az az akadály, hogy a BFI égisze alatt munkálkodó szakemberek értékrendjétől ilyesmi idegen, hanem – egyelőre – a hasonló volumenű alternatív kezdeményezések, kutatások hiánya is. Összességében számunkra az általunk vizsgált közösségek viszonyainak minél pontosabb és hatékonyabb feltárása a legfőbb cél, melynek érdekében mind a segítő szándékú együttműködésre, mind az „építő jellegű” kritika elfogadására készen állunk.

– *A beszélgetés második részében a státustörvényre vonatkozó kutatásokról beszélgetnénk. Ezekben az esetekben volt egy egyértelmű megbízó, vagy, mint más kutatások esetében, volt egy kutatás, amelyre hozzákapcsolták a státustörvényrel kapcsolatos kérdéseket?*

– Igen, ez is omnibusz-formában ment. Mivel ennyire szűkösek a keretek, és évente csupán egy kutatást csinálhatunk, törvényszerű, hogy kérdőívünk sajnálatosan végtelen hosszúságúak. Kis túlzással: kérdezőbiztosaink utána rögtön mentálhigiéniai rehabilitációra szorulnak. Amennyiben ugyanis évente két kutatást végezhetnénk, a tematikai blokkok megoszthatóak lennének.

– *Hány perces egy ilyen kérdőív?*

– Hozzávetőleg másfél órás. Az iskolában persze mi is tanultuk, hogy egy ilyen típusú kérdés 40-50 percesnél hosszabb nem lehet, de ezt az alapvetel kényszerűségből megszegjük keményen... De ennek ellenére az adataink tényleg hitelesek, amit több minden bizonyít. Például, hogy évenként, amikor ismétlődnek a felvételek, akkor az arányok összevethetőek, és hasonló tartományon belül vannak, soha nem fordul elő az, hogy ugyanarra a kérdésre, vagy kérdéscsoportra előbb 40%, egy évvel később pedig mondjuk 93%-os megoszlásokat kapnánk.

Mellesleg az a véleményem, hogy Magyarországon egy ilyen hosszú kérdőívet nem lehetne lekérdezni, ám a határon túl – szerencsénkre – lelkesebbek az emberek – mind a válaszadók, mind a kérdezők – és jól megcsinálják. Ezért külön köszönettel tartozunk nekik. Minderre egy magyarországi kérdező nagy valószínűséggel azt válaszolná, hogy felejtjük el egymást – tehát itt van egy kis különbség. A fentieket bizonyítja még az is, hogy a választ megtagadók részaránya kutatásaink kezdete óta többnyire kiértékelhetetlenül alacsony.

– *Őnök, akik már a határon túl is – illetve főként ott – végeznek felméréseket, a státustörvény magyarországi fogadtatásának kutatásakor milyen hipotézisek alapján vizsgáltatok, s ezek közül melyek igazolódtak?*

– Magyarországi kutatásunkban rákérdeztünk a politikai beállítottságra, valamint arra, hogy mennyire léteznek illúziók a határon túli magyarokkal

kapcsolatban az anyaországi polgárok körében. A baloldal azzal érvelt, hogy a tervezetet készítőik illúziókat keltenek. Emiatt a határon túli vizsgálatban megkérdeztünk két aspektust. Elsőként hogy „megítélése szerint, milyen szintűnek gondolja a magyar állam anyagi támogatását: többet adott a magyar állam, mint amennyit a lehetőségei megengednek, vagy épp annyit adott, vagy kevesebbet adott”. A másik szinten azt vizsgáltuk, hogy az érintettek elvárásaihoz képest a státustörvénnyel a magyar állam mennyit adott, többet-e vagy kevesebbet? Ilyen szempontból különösebb preconcepcióink nem voltak. Ami a státustörvénnyel kapcsolatban nehézség volt, az a munkavállalásra vonatkozott. Célunk az volt, hogy ezt lehetőleg körbejárjuk, és különböző szinteken megnézzük. Mert hogyha azt kérdezzük, hogy „kívánja-e Ön, hogy kapjon valamit”, akkor természetes reakcióként értékelhető, ha azt mondja, hogy kívánom, persze. Ennek ellenére például tavaly a Felvidéken mindössze 63 százalék mondta, hogy kérné az igazolványt, az idén pedig csupán 70% körül. De ugyanez érvényes az egészségügyi szolgáltatások terén biztosított kedvezményekre is. „Támogatja-e az egészségügyi ellátás biztosítását?” Hát hogyne támogatná. És akkor itt jött egy nagyon földhözragadt – közel sem „ínyenc” szociológusoknak való – probléma, jelesül megnézni azt, hogy jó, jó, hogy eljönne dolgozni, de amennyiben ennek feltételei vannak/lesznek, ezek a feltételek mennyiben redukálnák az általános szinten megfogalmazott, kiinduló a szándékot. És akkor tértünk a következő fázisra: azt kérdeztük, hogy akkor is jönne-e, amennyiben a járulékokat a magyar állampolgárokhoz hasonlóan ugyanúgy be kellene fizetnie Magyarországon. A következő fázisban azt kérdeztük továbbá, hogy mekkora magyarországi jövedelem kellene ahhoz, hogy (időszakosan) elhagyja szülőföldjét. A pillanatnyi jövedelmének kétszerese, esetleg sokszorosa? Amennyiben járulékot kellene fizetnie, az milyen mértékben redukálná elvándorlási szándékát? Amennyiben három vagy hat hónapra kaphatna csupán munkavállalási engedélyt, az mennyire befolyásolná szándékát? A módszertan ilyen szempontból volt bonyolultnak mondható, hogy ezeket a szinteket meg tudjuk találni, és be tudjuk lőni. Sikerült feltérképeznünk például azt is, hogy milyen az egészségügyi állapota a határon túli magyarságnak. Megkérdeztük, hogy az elmúlt években a válaszadó milyen szinten került kapcsolatba az egészségüggyel. Volt-e kórházban, megműtötték-e, vagy csak gyógyszereket íratott fel? De nem csupán a megkérdezett, hanem a gyermekei, az eltartottjai is. Így kb. meg lehet mondani, hogy mi az az egészségügyi ellátás területén prognosztizálható reális igény, amely jelent-

kezhet a határon túli magyar igazolvánnyal rendelkezők körében. A végén még azt is megkérdeztük, hogy tudomása szerint van-e olyan betegsége, amit eddig nem tudott otthon ilyen-olyan okok miatt kezelteni. A különböző megközelítési szintek vizsgálatának eredményeképpen végül is azt találtuk, hogy mindössze néhány százalék azok részaránya, akik a törvény által felkínált kategóriába beleférnek. Végeredményben elmondható, hogy ez egy szórózás, ez aztán végképp nem egy „magasröptű” szociológiai munka, mindazonáltal ahhoz, hogy ezeket a szinteket pontosan be tudjuk mérni, nos ezeket nagyon „meg kellett csinálni”. Arról nem is beszélve, hogy a közeljövőben meg is kellene ismételni ...

– *Az Önök kutatási eredményei csak a törvény megszavazása előtt tíz nappal kerültek nyilvánosságra. Ebből arra következtethetünk, hogy a törvényjavaslat úgy született meg, hogy a törvény alkotóinak ezek a becslések még nem voltak a birtokukban.*

– Így van.

– *Ráadásul abban a kutatásban, melyet a Pro Minoritateban közöltek, még egy sokkal egyszerűbb kérdés volt csak, ha jól emlékszünk. Tehát amiről a politikusok tudhattak, az...*

– Ott is jóval több kérdés volt. Ez ugyanis, ami a folyóiratba bekerült nem maga a jelentés, csupán a kutatási dokumentáció része. Összességében a státustörvényben foglalt kedvezmények iránti igényekről már a 2000 eleji kutatásunk is szerteágázó információhalmazt tartalmazott, amit a legfrissebb kutatási körünkben tovább pontosítottunk, mélyítettünk.

– *A 2000 év eleji kutatási adatok között az olvasható, hogy a megkérdezetteknek legalább a fele mindegyik régióban igényt tartott volna az egészségügyi szolgáltatásra.*

– Most ez több, ilyen általános szinten még több lett.

– *Több lett, viszont a jogosultság szintjén úgy tűnik, hogy amit Ön mondott az adatok alapján, aszerint a törvény ezt az igényt nem képes kielégíteni.*

– Elképzelhető, ám itt átmeneti szintek vannak. Én többek között elmentem a *Segítő Jobb Alapítványhoz*, akik már ilyesmivel foglalkoznak pár éve. Az egészségügy eléggé bonyolult dolog, a gyógyászati segédeszközöket, a gyógyszerellátást, egyebeket, azt nem maga a kedvezményezett kapja meg, hanem például a szatmárnémeti kórház. Magam sem tudom pontosan, hogy ez az egész hogyan bonyolódik, de úgy tudom, hogy a törvényben azért benne van a határon túli, a szülőföldön való ellátásnak a támogatása is. Ez is benne van, és ezért is érthető, hogy ne csupán azt tudjuk, hány embernek van olyan betegsége, amit otthon nem tud kezelteni, hanem azt is, hogy mekkora százalékban fordult elő, hogy kórházi kezelésem vett részt. Ugyanis azt is

megkérdeztük, milyen hiányosságokat tapasztalt a gyógyszerellátás, kórházi kezelés területén, egészen odáig, hogy a helyi orvosoknak milyen a szakmai színvonala, illetve, hogy tudnak-e velük beszélni magyarul, vagy nem érte-e őket (a betegeket) valami hátrány a származásuk miatt? És majd ezután meg lehet nézni, hogy melyek azok a régiók, ahol ilyen problémák adódtak. Mind- ezt le lehet bontani például nemcsak Székelyföldre, hanem a Székelyföldön belül kialakított tíz kutatási körzetre is. Ha ebből kiderül, hogy van ott valami gubanc, akkor esetleg erre föl lehet hívni a figyelmet.

– *Mikor készült az új felmérés? Tavasszal?*

– Igen, április 10-től 25-ig, és mostanra sikerült az összehasonlító elem- zéseket elkészíteni.

– *Hol is állt akkor éppen ez a vita áprilisban?*

– Melyik?

– *Hát a státustörvényé?*

– Már a végső szakaszban volt.

– *Az egy csendes fázis volt, úgy emlékszem. Az utóbbi hónapokban azonban úgy érzékeljük, mintha előjött volna a Balázs Ferenc Intézet ...*

– Többéves gyakorlat, hogy a BFI a kutatás gyorselemzési fázisának befe- jezése után sajtótájékoztatón számol be a főbb tendenciákról.

– *A szomszédos országokban készült felmérésekben kérdeztek arról, hogy milyen ot- tani fogadtatásra számíthatnak a magyarok?*

– Igen, megkérdeztük, hogy véleményük szerint hogyan viszonyulnak majd a románok, a szerbek stb. illetve hogyan fogadnák ezt a vitát: támogat- nák, semlegesek maradnának, vagy elleneznék. Ugyanezt a kérdést tettük fel a magyar állampolgárokra és az Európai Unióra vonatkozóan is. A legnagyobb illúziót az EU-val kapcsolatban tapasztaltuk, miután a megkérdezettek többsége azon a véleményen volt, hogy ők nem szólnának bele, vagy ha igen, tá- mogatnák a státustörvényben foglalt kedvezmények megvalósítását. A magyar állampolgárok támogatottságában való hit 50 százalék alatti minden régióban. A szlovákok, ukránok stb. viszonyulásával kapcsolatos adatok pedig, 80–85 százalékban mindegyik területen azt mutatják, hogy a határon túli magyarok különleges státusuk elutasítását várják a többségi nemzetek tagjaitól...

– *2000-ben és 2001-ben is ugyanazokat a kérdéseket tették fel a státustörvényre vonatkozóan?*

– Nem, az idei kérdőív felépítése az egyes kedvezmények vonatkozásá- ban sokkal részletesebb volt. 2000-ben még nem néztünk utána például

annak, hogy milyen az érintettek valós egészségügyi állapota. Azt mindig mértük, hogy milyen az aktuális vendégmunka-helyzet és a várható elvándorlási potenciál. Végül úgy döntöttünk, hogy az alapkoncepció az lesz, hogy amikor a státustörvény blokkot kezdjük, akkor lesz egy szonda-kérdés, hogy „mit szólna Ön ahhoz, hogyha lenne egy ilyen kedvezmény, akkor igényelné-e a határon túli magyar igazolványt”? Volt több alternatíva, hogy „igen, de még meggondolnám”, „megtartanám a szlovák állampolgárságomat” stb., és utána jött az, hogy miután ez ingyenes, ám különböző ügyintézővel jár együtt, hogy akkor mennyire venné igénybe. A kérdés végén pedig, amikor már mindent tudtak, hiszen végigmentünk az egyes pontokon (kedvezményeken), akkor volt egy „ügydöntő” jellegű zárókérdés: hogy „mindennek tudatában Ön kérvényezné-e a magyar igazolványt”.

– Volt a kérdőívben olyan kérdés, hogy mit tudnak a kérdezettek egyáltalán a státustörvényről?

– Az ilyen típusú felvételeknél ezeket a vizsgáztató kérdéseket szigorúan tilos használni. Már próbálkoztunk többször ilyesmivel, és az volt a tapasztalat, hogy a kérdőív maradék részét is tönkreteszi, ha azt kérdezzük, hogy „tudja Ön-e ezt-vagy azt”? A válaszadó elbizonytalanodik, és nem kapunk értékelhető információt. De azt hiszem, ezt a módszertan is pontosan leírja, ennek ellenére mi itt persze most megkérdeztük, ám nem azt, hogy a tartalmát ismerik-e. Hanem azt kérdeztük meg, hogy hallott-e róla, és amennyiben igen, honnan hallott, médiából, ismeretségi körében, vagy máshonnan. Ez a két kérdés volt, amit még úgy gondoltam, hogy belevehetünk anélkül, hogy szabályokat sértenénk. A törvény ismertsége így 85-95 százalékos, kivéve Felvidéket, ahol ennél némiképpen kevesebben tudtak a törvényelőkészítés fejleményeiről...

– Miután már elkészültek a kutatási jelentések, a sajtóban is megjelentek adatok, elképzelhetőnek tartja-e, hogy az adatbázisuk is nyilvános legyen? Ez bevett szokás, például az Ön által említett Ifjúság 2000 kutatás adatbázisa is nyilvános lesz ősztől, és bárki megnézheti...

– Az említett kutatásban részt vevő intézmények ezt megtehetik, ám amíg a BFI-nek a helyzete ennyire cseppfolyós, azon a véleményen vagyok, hogy ezeket még nem fogjuk nyilvánosságra bocsátani.

– Még „diákköri” szinten sem? Azaz nem lehetne bevonni a diákokat, hogy bizonyos mélyebb elemzéseket végezzenek például az elvándorlásról, vagy bármilyen más résztémáról?

– Részadatbázist talán kiadhatunk, ha például hozzánk jön egy kutató, aki mondjuk össze szeretné hasonlítani Székelyföldet a Csallóközzel.

–Ez mindenképp jó lenne, hiszen akkor az adatbázist is gyorsabban föl lehetne dolgozni, és az mindenkinek jó lenne. Kaphatnának anyagot, és abból többen szakdolgozatot tudnának írni.

– Ezekből a felhalmozott adatbázisokból akár nagydoktorikat is lehetne írni. Határon túli fiatal munkatársaink szerencsére kellően dinamikusak és meglehetősen merész terveket dédelgetnek...az adatbázisok közzétételén tehát gondolkodni fogunk, ám egyelőre nekünk a – „vékony jég” ellenére felhalmozott – adatbázisok – kis túlzással – a létünket jelentik. Amennyiben esetleg bármely intézet, kutatócsoport előjön, és százszor jobban fogja csinálni, mint mi, akár százszor több pénzből, akkor mi még mindig azt mondhatjuk, hogy nekünk viszont itt vannak az elmúlt közel tíz évre vonatkozó „helyzet rögzítő” és összehasonlítható adatbázisaink, következésképpen akár kooperálhatunk is. Nekünk – sokéves úttörő munkánk „adatbázis-gyümölcsein”, valamint az egész Kárpát-medencét lefedő, bármikor mobilizálható hálózatunkon kívül, ami persze nem kevés... – nincsen stabil bázisunk. Egyelőre emiatt kényszerülünk kellő mértéktartást tanúsítani adatbázisaink hozzáférhetőségét illetően.

– Most fanyalogni fogunk a végén. Ezt a szót használta ön is. Pontosabban nem is fanyalgás ez, hanem egyszerűen arról van szó, hogy elolvastuk a Pro Minoritateban megjelent tanulmányt, és bizonyos értetlenségeink támadtak, amelyeket most igyekszünk rövidre fogni. Az egyik, hogy az adatfelvétel december 27-e és január 10-e között, vagyis karácsony és szilveszter között történt. Véletlenül választották ezt az időpontot, vagy volt benne valami megfontolás, például az, hogy ebben az időszakban inkább otthon vannak az emberek?

– Így van. Amikor semmiféleképpen nem szabadna kérdezni, az a nyári időszak. A legjobb a szeptember-október meg a tavasz, persze csupán akkor, ha éppen nincs árvíz. Az idén nagyon jó volt, amióta készítjük ezeket a felméréseket most volt a legsimább.

– Ezeken az ünnepnapokon az emberek azonban megbocsátóbbak, nagyvonalúbbak, optimistábbak, mint a szürke hétköznapiakon. Az adatokat mindenképpen befolyásolhatta a felvétel különös időpontja. A másik, ami feltűnt, hogy a tanulmányból hiányoznak a reprezentativitásra vonatkozó ellenőrzések. Nem találunk például sehol adatot a nemi megoszlásra.

– Csupán a megjelent rövidített változatban nincsen ...

– *Dehát mi, az olvasók csak ezt az írást láttuk.*

– Az az igazság, hogy a nemek szerinti megoszlások ebben az általunk vizsgált keretben csupán elhanyagolható mértékben relevánsak. Én nem tudok azzal mit kezdeni például, hogy mondjuk a Kárpát-medencében kisebbségben élő magyar nők 5 százalékkal kisebb mértékben támogatják az autonómia törekvéseket, mint a férfiak. Nyilván az adatbázist ilyen alapon is lehet elemezni, de amikor ilyen szempontok szerint is nézzük, akkor általában olyan jellegű megoszlások jöttek ki, ami továbbértelmezésre a legritkább esetben bizonyult csupán alkalmasnak.

– *Tehát ezekben a térségben nincs szignifikáns különbség a férfiak és a nők választai között?*

– A legtöbb vonatkozásban nincs. Nyilván vannak azonban olyan alternatívák, amelyek biztosan másként jelennek meg az egyik nemnél. Hogy egy másik, személyi változók szerint megoszló példát hozzak: eredetileg úgy véltük, hogy az egészségügyi ellátás iránt leginkább az öregek, az idősek foglalkoznak érdeklődni, kiderült azonban, hogy szó sincs róla, hanem elsősorban a középkorúak...

– *Tehát életkor szempontjából sincsen eltérés?*

– De van, csak éppen közel sem olyan, amelyet vártunk. Azt gondoltuk, hogy az egészségügyi állapotuk szempontjából leginkább érintett idősök 100%-ban fogják kérni a tárgyalat kedvezményt, és kiderült, hogy nem, csupán kb. 50%-ban, és leginkább a középkorúak azok, akik számára ez – az egészségügyi ellátás – fontos, illetve fontosabb más korcsoportokhoz képest. Persze ennek is megvan a magyarázata, ugyanis a középkorúaknak vannak olyan gyermekeik, akik számára még fontos, hogy legyen valami védőernyő fölöttük. Csakhogy ennek bizonyításához előbb el kellett végeznünk az adatfelvételt, majd alaposan figyelni az egyes rétegek szerinti megoszlásokat... A férfi-nő dolgot azonban többnyire tényleg nem vizsgáltuk. A pártpreferenciáknál például észre lehetett venni, hogy ha snájdigabb volt a (politikus) férfi, akkor néhány százalékponttal inkább a nők támogatták. Na most ilyeneket végig lehetne bogarászni, ez egy végtelen dolog, de még érdekesebbek az értékrend-típusok. Ott tényleg látszódik némi különbség, mert amikor faktor-elemzést végzünk, akkor ilyenek jönnek ki, hogy toleráns, pragmatikus stb.. És itt a nők mindig a „puhább” irányba tolódnak el, ezeket bétákkal meg is néztük. Minderről megint lehetne írni száz nagydolgozatot: a férfi-női szerep a kisebbségi létben... De hát egyfelől erre sincsen időnk, másrészt pedig

egyéb töréspontok szerint elemzett adatok sora bizonyítja, hogy az érdemi tendenciák nem ezen a szinten jelentkeznek.

– *A harmadik dolog, amit furszálltunk, hogy a magyarországi politikai pártok között – tehát most a magyarországi kutatásukról beszélünk – mindössze két párt szerepel: a Fidesz-MPP és az MSZP. Ha ezt a mintát reprezentatívnak tekintjük, akkor be kellett volna kerülnie a többi parlamenti pártnak is.*

– Természetesen ez is megvan. Nem került ugyan bele a tanulmányba, ám a dokumentációban megtalálható. Egy 1,2 vagy egy 3,2 százalékos pártot nem tudunk relevánsan bemutatni, nincs relevanciája annak, hogy azon belül mennyi a státustörvényt elfogadók, vagy nem támogatók aránya. Statisztikailag nem értelmezhető az ilyen adatok, és ezért emeltük ki a két nagy pártot. Örülnék, ha ilyen szemmel olvasná mindenki a szöveget, de nem ez a helyzet, még ez a pár lecsupaszított adat is sokakat zavar.

– *Jó, de hát ez mégis csak egy tudományos igényű tanulmány, és nem fektette volna meg az olvasók gyomrát a részletesebb ismertetés. Így a szöveg egy olyan kétosztatú politikai struktúrát sugall, amely túlzottan általánosító. Miközben a státustörvény megítélése kapcsán nyugodtan feltételezhető lett volna, hogy nem e két párt között van a valóságos törésvonal, s mellesleg a parlamenti szavazás is ezt a feltételezést bizonyította. Ha statisztikailag nem is mutatók a kisebb pártokkal szembeni preferenciák és a státustörvény megítélése közötti kapcsolat, de az, hogy mondjuk a MIÉP, a Kisgazdák és az SZDSZ mint három kimaradt, ám potenciális szereplője ennek a tanulmánynak, hova szavaz ezekben a kérdésekben, lehet, hogy egy másik politikai térképet is mutathatott volna.*

– Ezek a pártok eléggé súlytalannak bizonyultak, elsősorban az összmagyarországi preferenciák terén. A vizsgált kérdés tekintetében azonban van egy nagyon érdekes dolog, ami akár be is kerülhetett volna a publikált tanulmányba. Eszerint a státustörvényt leginkább támogató pártszimpatizánsok az SZDSZ-re szavazók köréből kerülnek ki. Magasan. S nemcsak, hogy támogatták leginkább a státustörvény meghozatalát, de a határon túli magyarokhoz való viszonyuk, a határon túli magyarság pozitív megítélése mind-mind magasban a regionális, illetve az országos átlag fölött volt. Szinte kivétel nélkül, ezért is mosolyogtam, amikor láttam a vezérszónokaikat – majd a végszavazás során ellenszavazatukat –, hogy mennyire nem érzik ezt...

– *Talán nem ezt a státustörvényt képzelték el az SZDSZ-es válaszadók.*

– *AZ SZDSZ szimpatizánsai viszont erről a státustörvényről nyilatkoztak.*

– *Válahogy kimaradt az értelmezésekből egy – látszólagos vagy nem látszólagos, ám érzékelhető – ellentmondás. Az ismertető elején ugyanis az van, hogy általában a fiatalok azok, akik közömbösek a határon túli magyarság kérdéseivel szemben, de magát a törvényt elsősorban ők támogatják.*

– A két dolog nem zárja ki egymást...

– *Szerintünk sem, de hogyan értelmezné?*

– Egészen más síkok. A fiatalok mozgékonyabbak, többet utaznak, következőképpen előbbek a kapcsolataik a határon túliakkal is.

– *És ezért támogatják a törvényt, és máskülönböben közömbösek?*

– Már évekkel ezelőtt regisztráltunk olyan adatokat, amelyek az mutatják, hogy a fiataloknak ez a reakciója – hogy inkább semlegesek a határon túliakkal szemben – apolitikusságukból ered.

– *De ugyanakkor ők a leghatározottabb támogatói a törvénynek?*

– Igen, mert ugyanakkor ők a Fidesznek a támogatói is.

– *Értjük. Tehát a fiatalok egyszerűen azt mondják, amit a pártjuk mond?*

– Ebben a vonatkozásban valószínűleg erről lehet szó. A pártpreferencia egy nagyon furcsa dolog, mert más a politikai aktivitás és más a pártpreferencia. A pártpreferencia úgy működik, hogy ha ezt mondja a Fidesz, akkor ezt mondom én is (esetleg fordítva). Ám ha azt kellene az érintett fiataloknak megmondaniuk, hogyan kellene kezelni a határon túli magyarokat, ez már nehéz nekik, mert ennyire nincsenek benne a dolgokban (belép az apolitikusságuk).

– *Megmagyarázhatatlannak találtuk, hogy míg a magyarországi mintában kérdeztek pártpreferenciát, a határon túliban nem.*

– Az is megvan, kutatássorozatunk első pillanatától fogva regisztráljuk a vizsgált közösségek pártpreferenciáit, választási aktivitását stb.

– *Bocsásson meg, de akkor ez egyszerű orientalizmus, melyben a határon túli magyarok úgy vannak ábrázolva, mint egy premodern, törzsi világ, melyben nincs politikai dimenzió. A Pro Minoritate olvasója a szöveg alapján két kulturálisan eltérő világ képét szűrheti le: a magyarországi világ modern, politikailag tagolt, ha csak két párt erejéig is, míg a határon túli kisebbségi világ politikailag tagolatlan, zárvány, illetve a magyarországi politikai tér része csak.*

– Hát a pártpreferenciákat egy külön tanulmányban kellene megírni, sőt azzal együtt, hogy itt a mozgások nagyon plasztikusak és nagyon szemléletesek a választási részvétel ingadozásai szempontjából. Régebben, amíg még sok magyar párt volt Szlovákiában, eléggé terjedelmes elemzéseket készítettünk az értékrend és a különböző pártszimpatizánsok reakciói közti viszonyokról.

Most Erdélyben és Szlovákiában egy monolit pártstruktúra létezik, míg Ukrajnában egy köztes állapot tapasztalható, egy se nem plurális, sem nem monolit állapotot találunk, Vajdaságban pedig egy folyamatosan osztódó rendszer van jelen. Bőségesen vannak tehát a pártpreferenciákra vonatkozó adataink, például 2000-hez képest a felvidéki MKP-nak egy nagyon jelentős, 12 százalékos visszaesése mutatható ki. A kormányzati szerepkörben a szlovákiai magyar párthoz hasonló belpolitikai sikertelenséget felmutató RMDSZ ezzel szemben megtartotta az egy évvel azelőtti 93%-os támogatását.

– Erdélyben ez azért nagyon fontos információ.

– Persze, – hiszen szemben a felvidékiek körében tapasztalttal – az össztagmogatás ugyanannyi maradt, ez látható. Mindez önmagában azonban csupán a legszimplább információként értékelhető. A háttérokok elemzéséhez szükséges adatok természetesen rendelkezésünkre állnak, s kellő érdeklődés esetén elemezhetőek...

– Az nyilvánvaló, hogy a kutatásból több információ leszűrhető, de mi olvasók, csak a végterméket, a megjelent szöveget láthatjuk. A tanulmány elolvasása után egy másik hiányérzetünk is támadt: a szövegben többször szerepel az a formula, hogy a „közéletben jelenlévő sztereotípiák” vagy „sztereotíp félelmek” vagy „primér félelmek”. Ezeket a kifejezéseket a tanulmány nem magyarázza meg, nem találunk hivatkozásokat sem. Nem világos, hogy e bizonyos félelmek az Önök korábbi kutatásaiból, vagy Sík Endréék, Csepeliék kutatásaiból derültek ki. Röviden: mik ezek a sztereotípiák, amelyeket az Ön kutatásai megcáfolnak?

– Ennek a hiányérzetnek újfent az az oka, hogy ez a megjelent néhány oldal egy 350-400 oldalas anyagból lett összeollózva. Most konkrétan kellene tudni, hogy hol szerepelnek ilyen megfogalmazások...

– Majdnem minden oldalon van, s ezzel azt sejteti, hogy értelmezési keretül szolgál. Például: „főként az egzakt információk hiányára vezethető vissza, hogy a határon túli magyarság kisebbségvédelmével kapcsolatos kérdések igen gyakran megalapozatlan becslések és a valós tényekkel alá nem támasztott sztereotípiák mentén kerültek napirendre”. Vagy egy másik: „visszaigazolják a magyarországi közéletben jelenlévő sztereotípiák meglétét”. E megfogalmazások egyfajta köztudást sugallnak, azonban ezt bárki azzal tölti meg, amivel akarja.

– Igen, talán pontosabb lett volna azt mondani, hogy a médiában, a közbeszédben, vagy például a pártpolitikai dialógusok szintjén van így. Ezek a fórumok gyakorta azzal ijesztetik az anyaországban élőket, hogy a határon túli magyarok érdekeinek felvállalása jelentős, esetleg elviselhetetlen terhet jelent,

hogy számottevő veszélyeket rejt Magyarország számára stb. Tényleg, tele van a sajtó azzal, hogy milyen kevesen támogatják Magyarországon ezt a dolgot, sőt, inkább ellenzik. Elképzelhető, hogy a megjelent szövegben ide ki kellett volna tenni egy lábjegyzetet, hogy ezek a vélemények itt és itt, és ekkor és akkor jelentek meg. Mindazonáltal véleményem szerint az átlagérdeklődő számára aligha lehet kérdéses, hogy amennyiben a határon túli magyarokkal kapcsolatos sztereotípiák meglétére történik hivatkozás, azok töltete az esetek túlnyomó többségében inkább negatív semmint pozitív vonatkozású. Az ilyen esetekben derül ki az, hogy mekkora távolság van a közéleti szintű megközelítések és a valóság között. Benne maradt egyébként ebben a publikált változatban is, hogy a törvény tényleges támogatottsága 60%, és amikor megkérdeztük, hogy de Ön szerint országosan mennyien támogatják, akkor a pozitív válaszok részaránya mindössze 11% lett.

– *Az utolsó kérdéssünk éppen erre vonatkozott volna. Mit jelent Ön szerint az, hogy nagyon sokan támogatják a státustörvényt, de ugyanazok – szintén nagyon sokan – egyúttal úgy vélik, hogy e törvényt csak nagyon kevesen támogatják? Szerintünk ennek több, teljesen kézenfekvő társadalomlélektani magyarázata lehet. Az egyik, ha a kormánypárt azt sugallja, hogy „mi, fideszesek kevesen vagyunk”. Na, most ha az mondja, hogy „kevesen vagyunk”, aki közben „sokan van”, és mindezek a válaszadók a Fidesz szimpatizánsai közül kerülnek ki, akkor logikusan le tudjuk vezetni azt, hogy ez a kormánynak a fenyegetettségi diskurzusa, hogy bizony-bizony, mindenkinek meg kell szavaznia, és támogatnia kell a státustörvényt, mert nagyon kevesen vagyunk, és ha te nem, akkor ...*

– Nem, az adatokból nagyon világosan kiderül, hogy itt nem pártpreferenciák szerinti strukturálódásról van szó (leszámítva talán a már említett fiatal korosztály esetét), hanem arról, hogy kik fogadják el és kik utasítják el a törvényt. Az is látszik itt, hogy mekkora nagy a homály ebben a kérdésben, tehát ebben a térben önmagukat el tudják helyezni, de a környezetüket nem.

– *Így van.*

– A pártpreferenciák szerint pedig belejátszik az, hogy azért nyomjuk inkább, mert hátha a többiek nem támogatják ...

– *De ezt kommunikálják más ügyekben is, tehát azt, hogy ezt vagy amazt a problémát csak ők oldják meg, és ha ők nem, akkor irtózatosan nagy baj lesz. A státustörvény kapcsán is nagyon hosszasan ment a médiában az a diskurzus, hogy „nincs mögöttünk senki, vagy nem lehet tudni, ki van mögöttünk, egyedül vagyunk” stb.*

– Hát ha az MSZP-ek látták volna az adatokat (egyébként látták, hiszen a parlamenti bizottságokban szétosztásra került), akkor elgondolkodhattak volna...

– *Azt mondjuk tehát, hogy mi ezt a társadalomlélektani magyarázatot is hozzá tudnánk gondolni, lehetne ezt statisztikailag is ellenőrizni, ugyanis megvannak a párt-preferencia adatok, azokkal össze lehetne vetni.*

– Amint említettem itt kiugróan az SZDSZ lenne az első...

– *És az alulinformáltságot, mint magyarázatot is felvethetnék, vagyis hogy a fenti ellentmondás egyik oka az lehetett, hogy az emberekhez csak igen kevés információ jutott el a törvénytervezetről.*

– Igen, nagyon valószínű ez a motívum közrejátszik a problematika össz-társadalmi értékelésében.

– *Hozzájárulhat az említett óriási különbséghez. Ezt nem lehet hibának tekinteni, ez statisztikai hibával nem magyarázható.*

– Így van. Mindezek ellenére ez nem a megkérdoztetek szegénységi bizonyítványa, hanem azoknak a szinteknek, fórumoknak, akiknek az lenne a dolguk, hogy tiszta vizet öntözgessenek a pohárba, és azokat a viszonyokat, tendenciákat, ami után még bátran lehet választani valamilyen módon, ahogy lehet, nyilvánvalóvá tegyék. Ha ez az eredmény a köztudatig eljutott volna, akkor lehet, hogy a következő kérdésnél már kevesebben mondták volna azt, hogy milyen kevesen vagyunk. Ám ez valójában nem szociológiai kérdés, hanem sokkal inkább a mi sajátos demokráciánkról szól. Ezért is fogunk még benne dagonyázni egy darabig...

– *Köszönjük szépen.*

A REGIO nevében kérdezett: Kovács Éva és Papp Z. Attila

TÁRSADALMI ÁTALAKULÁS

BIANCA PETKOVA – CHRIS GRIFFIN

A bolgár nők és a munka diskurzusa*

*Bolgár nők: a munka, a család, a kommunizmus
és ami utána következett*

Bulgáriában a kommunizmus időszakában a „női [zsenszka rabota] és a férfi [muzska rabota] munka” közötti különbségtétel mind a nyilvános mind a magánszférában jellemző volt. A nemek egyenlőségét hirdető hivatalos retorika ellenére ezt a megkülönböztetést igazából sohasem kérdőjelezték meg (Petrova, 1997). A patriarchális hagyományok továbbélése a bolgár családok jellemző vonása (Merdjanska és Panova, 1995). A nők készítik és szolgálják fel az ételeket a gyakran több generációt is magukban foglaló családokban. Egy, a bolgár kultúrában gyökerező nézet szerint a nőknek csendben kell maradniuk, amikor a férfiak beszélnek. (A helyzetet érzékelteti a következő „vicc” is: „A Moszkvics ajtaját és a nő száját egy jól irányzott rúgással lehet becsukni.”) A nők ellen irányuló erőszak komoly problémát jelent a családokban. A Minnesota Advocates of Human Rights (1996: 3) nemrég közzétett jelentése szerint „A bolgár törvények kifejezetten diszkriminatív módon bánnak a családon belül megnyilvánuló erőszak áldozataival.”

A kommunista korszakban ezzel szemben a család rendszerint a társadalom harmonikus mikroegységeként jelent meg, melyben a házastársak viszonya a szerelemre és egymás kölcsönös támogatására épült. A család megjelenítése igen távol esett a valóban megélt tömeges tapasztalatoktól. A nők ellen irányuló erőszak és a szexuális visszaélések csak „más” (nyugati) társadalmak problémáiként kerültek elő. Ehhez hasonlóan

* A tanulmány eredetileg megjelent: *Bulgarian Women and Discourses about Work*. In: The European Journal of Women's Studies. Volume 5. Issues 3–4, November 1998. 437-452.

a „háziasszony”-kép is negatív konstrukció eredménye volt. A nyugaton élő háziasszonyokat a kapitalizmus áldozatainak, életüket pedig, a kommunista asszonyokéval szemben, értelmetlennek tekintették. A Mai Nő (*Zsenata Dnesz*) „Nő és társadalom” című cikkében (1978. szeptember: 30-31) például azt olvashatjuk, hogy az ideális kommunista nőt a „társadalmi aktivitás” jellemzi, ami lehetőséget nyújt képességei és személyisége kiteljesítésére. A közösséghez való aktív kötődés a munkahelyen ahhoz is hozzájárul, hogy a nők jobb anyák legyenek. Azok, akiknek nem volt gyermekük, elváltak, vagy akiket „önző” érdekeik kizárólag a családhoz kötöttek (egy kicsit a nyugaton élő „háziasszonyokhoz” hasonlóan?), saját társadalmi aktivitásukra mértek „érzékeny csapást”.

A nők életét a nyilvános és a magánszférában egyaránt szemmel tartó hatósági tekintet „árulók” után kutatott. A nők úgy jelentek meg, mint akik „férfi munkát” végeznek, de „női vonásaikat” is megőrizték. E „vonások” a kommunista állampolgár-konstrukcióval is összhangban voltak (gondoskodás, nevelés, a közösség tagjaiért érzett felelősség), így ha egy nőnek nem sikerült jó kommunistának lennie, akkor női mivoltában is kudarcot vallott, s ez fordítva is igaz volt (Petkova, 1996).

Petrova (1997) véleménye szerint a kommunista időszak vége felé a női munka újfajta meghatározása bukkant fel, ami a „titkárnő” személyében testesült meg. E női (alkalmazotti) munkamodell elterjedését egyrészt a nők azon felismeréséhez köti, hogy korábban túl sokat követeltek tőlük, másrészt a változó, „egyre konzervatívabbá váló, alapvetően antifeminista, esszencialista természetű ideológia” hatásának tulajdonítja (Petrova, 1997: 186). A mindennapi életben általánosan elterjedt a „női állás” (*rabota za zsena*) kifejezés. Ez az alkalmazotti, tehát a háztartáson kívül végzett munkára vonatkozik, ezért nem szabad összekeverni a „női munkával” (*zsenszka rabota*), ami a családon belül végzett, „igazi” női munkát jelenti, illetve jelentette. A „női állást” kereső nők általában könnyű, íróasztal mögött végezhető és valamiféleképpen a család számára is hasznos munkát szerettek volna. A nőkhöz hasonlóan a férfiak is érdekelték voltak állásuk „hasznossá” tételében. Az alkalmazotti munkához fűződő, egykor általános viszonyt örökíti meg a következő mondás: „Mi azt hazudjuk nekik, hogy dolgozunk, ők meg azt, hogy fizetnek”. Kialakultak a túlélés „nem hivatalos” változatai, amelyeket néha a barátok hálózatára és a kapcsolatokra (*nasi hora* – a mi embereink) épülő „második gazdaságként” írnak le.

Az 1989-es változások után elsőként a nők lettek munkanélküliek (Merdjanska és Panova, 1995). A kibontakozó új gazdaság és politika elférfiasodása azt eredményezte, hogy a nők számára beszűkültek a családon kívüli munkalehetőségek (ld. Watson, 1993). A magánkézben lévő kocsmák, kávéházak és éttermek szaporodásával a pincérnői állás vált az egyik leggyakoribb női munkalehetőséggé. A külső és az életkor viszont minden állás esetén szakmai követelmény lett. A „Kisminkelt forgalomirányítók” című cikk például (Zsenata Dnesz, 1991. február: 8-9) egy rendőrt idéz, aki szerint a női jelentkezőknek „harminc év alattiaknak” és „csinosoknak” kell lenniük.

A strukturális változásokat tehát új ideológiák kísérték. Számos új női magazin és újság jelent meg, és ahogy a címekből is látható – „Otthon”, „Otthon Magazin”, „A gyakorló háziasszony”, „A nő”, „Fecsegő” – elsősorban a háztartással, a szépséggel és a pletykával foglalkoztak. Az egykori kommunista női magazin, a Mai Nő (Zsenata Dnesz) kétszer annyi helyet szentelt a háztartásnak és a „női dolgoknak”, például a főzésnek, takarításnak, szépségápolásnak, mint a változások előtt (Petkova, 1996). A „háziasszony”-kép kezdett vonzóvá válni a nők számára. A meglehetősen kommunista ízű „Áldozat” címmel megjelent cikkben (1991. január: 20–21) egy író szavait idézi a szerző: „Ha sofőr, sportoló vagy professzor lettem volna, a feleségem, Maria élete akkor is ugyanaz marad: a háztartást vezeti”. A feleség alátámasztja a férje által mondottakat: „Nem hiszem, hogy mérnöki hivatásom feladásával olyan sok mindentől fosztottam volna meg a bolgár gazdaságot, viszont ha Goshó könyvei a nemzeti örökség részévé válnak, akkor rajtuk keresztül bizonyára az én személyem is tükröződik majd valahogy”. A nők részéről a családért hozott áldozat effajta megítélése nem jelent újdonságot, de az már igen, hogy a férj és az otthon ellátása révén szolgálják az országot.

A nőiség hagyományos formáinak széleskörű elfogadása felé mutató változások ellenére az efféle írásokból hiányzott az érdemi vita a nők szerepéről a posztkommunista Bulgáriában. 1991-ben a *Zsenata Dnesz* hasábjain például egyaránt találkozhatunk a nő régi és újfajta megjelenítésével. Habár az új, nyugati típusú szépségideál vált uralkodóvá, azért a bevált kommunista mintát követő cikkek is megjelentek. Ez utóbbiakban a családon kívüli is sikeres nőket mutattak be, akik anyaként és feleségként szintén megállják helyüket (Petkova, 1996).

Tanulmányunk a kommunista korszak történetének és a jelenlegi változásoknak a figyelembe vételével azt vizsgálja, hogy a bolgár nők miként értelmezik a munkát, illetve hogyan beszélnek róla. Ez a kérdés már csak a téma megvitatásához szükséges nyilvános fórum hiánya miatt is fontos. Először azonban hadd érintsünk néhány tágabb értelemben vett feminista témát.

Keleti és nyugati feminizmus

Úgy tűnik, valóban számolhatunk azzal a lehetőséggel, hogy a kelet- és nyugat-európai nők egyre inkább egy „közös civilizáció részeseivé válnak”, ahogy ezt Havelkova (1997: 57) megfogalmazta, ezáltal a közös feminista elmélet és módszertan eszközeinek használata is mind inkább érvényre jut. A nyugati világ feministái például úgy vélik, hogy a patriarchális ideológia a női tapasztalatok bizonyos aspektusainak láthatatlanná tételén keresztül fejt ki hatását. A nyugati típusú patriarchizmus fenntartása szempontjából oly fontos nyilvános/magán dichotómiát szintén problematizálták, mégpedig annak bemutatásával, hogy a női magánszférának a láthatatlan, ellenérték nélkül végzett munka is része (pl. Oakley, 1974). Hasonló megfontolások alapján úgy véljük, hogy Bulgáriában a női munkával kapcsolatos uralkodó ideológiák ugyanilyen célokat szolgáltak a változások előtt és után.

Az érvek közös mivolta azonban nem jelenti azt, hogy alábecsülnénk a feminizmus „exportálásában” rejlő veszélyeket és nehézségeket (ld. Snitow, 1997). Ezekkel különösen akkor kell számolni, amikor a gyengébb kölcsönöz az erősebbtől, a kelet a nyugattól. A kelet-európai feministák mintegy védekezésképp már több ízben kijelentették, hogy náluk „a nők helyzete egészen más” mint nyugaton. Témáik között megtaláljuk a sminkeletést (Drakulic, 1992); a prostitúciót (Havelkova, 1997); a válást szabályozó törvényeket (Lupas, idézi Snitow, 1997: 178); a nemi erőszakot (Slapsak, 1997) – amelyek kivétel nélkül a nyugati feminizmus központi témáihoz kapcsolódnak.

A Kelet- és Nyugat-Európa között fennálló hatalmi egyensúlyhiány kontextusa világosan megjelenik. A kelet-európaiak „másodrendű állampolgárok”, akik, ahogy ezt Merdjanska és Panova megfogalmazza (1995: 29), „Európa hátsó udvarában laknak” és „bár Európában élnek, mégsem tartoznak oda”. A diskurzus hagyományai szintén hozzájárulnak a kelet-nyugati

megosztottság fenntartásához és újratermeléséhez. Petkova (1996) például kimutatta „a nyugat a legjobb”, mint uralkodó diskurzus jelenlétét Bulgáriában. Magyarázat, igazolás vagy hibáztatás céljára, e diskurzust a mindennapi beszélgetésektől a nyilvános vitákon keresztül az írott szövegekig mindennütt használják. A diskurzus a bolgár embert a nyugati normától eltérőnek mutatja. Ez összhangban van azzal a jelenséggel, amit Edward Said (1978) „orientalizmusként” – a világ gyarmatosításának modern, nyugati változataként ír le. A feminizmus visszautasításában (Vitanova, 1992) a bolgár kultúra főárama a nyugatét követi. Azok a kelet-európai nők, akik a nyugati feminizmussal azonosulnak, szintén „a nyugat a legjobb” diskurzus hatása alatt állnak. Petrova (1997: 191) például úgy tekint a nyugati feministákra, mint ha egyfajta példaértékű „nőtestvériség” tagjai volnának, míg „a bolgár nők egymás iránt táplált pozitív attitűdjeit [a kommunizmus] módszeresen leépítette”. A *Zsenata Dnesz* cikke (1991. március: 11, „A kérdést megelőző válasz”) hasonló szellemben ír a háziasszonyokról. A nyugati női magazinnok, így a cikkíró, arra szolgálnak példaként, ahogy a nyugati nők (a bolgároktól eltérően) a kényelmesnek tűnő „női világban” egymást támogatják. A diskurzus működése rendszeres módon alapozza meg a kelet- és nyugat-európai nők közötti egyenlőtlenségeket. Az érveléstől függően teremt „jobb” (nyugati) és „rosszabb” (keleti) feministákat vagy nőket. Daskalova (1997: 171) leírja, milyen könnyű a „feminizmus fejlődésének” nyugati modelljeit alkalmazni, s ennek során levonni a következtetést, hogy a bolgár feminizmus még csak „gyerekcipőben jár”.

Hogyan hidalhatnánk át „mi” (Európa keleti és nyugati felén élő nők) munkánk során e „szakadékot”, hogyan értethetnénk meg magunkat a túloldalon élőkkel? Carby (1997:51) olyan fogalmak kidolgozására tesz javaslatot, melyek „a sajátosságok megragadása” mellett a „különböző kultúrákat összekötő referenciapontok” megállapítását is lehetővé teszik. Ebben a tekintetben hasznosnak ítéltük, hogy a diskurzus-elemzésnek olyan változatát vegyük igénybe, amely szorosan kapcsolódik a feminista elméleti megfontolásokhoz (részletesebb kifejtését lásd: Henwood és Pidgeon, 1995). Tanulmányunkban először az uralkodó diskurzusokat mutatjuk be, és úgy vizsgáljuk őket, hogy ahhoz is közelebb kerüljünk, amit hagyományosan ideológiaként szokás értelmezni. Az uralkodó diskurzusok a józan ész által diktált és „eleve adottnak vett” feltételezésekre épülnek. „Igazságokként” fogadják el őket, hatásuk pedig „az anyagi körülményekben gyökerező el-

lentmondások tudatának kiküszöbölése” felé mutat (Wetherell, 1997: 161). A következő lépésben e diskurzusok variálhatóságát vizsgáljuk konkrét beszámolók alapján (Potter és Wetherell, 1987: 168-9). Reményeink szerint ezáltal némiképp közelebb jutunk ahhoz, hogy értelmezéseink a női tapasztalatokra épüljenek, és a Bulgáriában nőkre és munkára vonatkozó (re)definíciókkal összefüggésben értékeljük a nők tevékenységét. Azt a nézetet sem hagyjuk figyelmen kívül, mely szerint az uralkodó diskurzusok jellemző ideológiai vonása, hogy „az alávetett diskurzusok használóit kizárják a történelem alakításából” (Parker, 1992: 20).

A kutató helyzetének tisztázása minden vizsgálatnál fontos. Esetünkben az egyik szerző, Bianca Petkova Bulgáriában született, élete első húsz évében ott is élt. Ennek köszönhetően bizonyos mértékben „a bennfentes” tudatosságával járul hozzá az elemzéshez. Helyzetünkből adódóan óhatatlanul mégis „inkább” a nyugati álláspontot képviseljük. Ez magában hordozza a bolgár nők által elmondottak „kisajátításának” veszélyét (lásd Wilkinson és Kitzinger, 1996). Ezt elkerülendő, tanulmányunkat lezáratlannak tekintjük, s a Bulgáriában élő nők részvételével folyó vitába kívánunk bekapcsolódni általa.

A következő részben azt mutatjuk be, ahogy a bolgár nők munkájukról beszélnek. Az adatokat a dekonstrukció módszerével, a szünetek, kihagyások, a józan észen alapuló, ellenőrizetlen feltételezések és az ellentmondások figyelembe vételével elemeztük (lásd Hare-Mustin és Marecek, 1990). Az elemzésben a Bianca Petkova irányításával 1994 augusztusában, Vracsa környéki városokban készített interjúkat használtuk fel. A beszélgetések során húsz, különböző társadalmi helyzetű nőt kértünk meg arra, hogy mesélje el életét. Az interjúk közül itt négyet választunk ki a kulturális diskurzusok hatékony felhasználásának szemléltetésére – az elemzés tehát a „minta alapján történő diskurzusvizsgálatra” összpontosít (Hollway, 1989).¹

A több munka egyenlő a kevesebb munkával (a „női állás” esetén)

Rumjana 38 éves férjezett, kétgyermekes családanya. Családjával egy újonnan épült lakásban él. Olyan háziasszonyként jellemezte magát, aki nem kíván visszatérni a fizetett munkához.

Rumjana azzal kezdte a beszámolóját, hogy szakközépiskolai és hasonlóképp műszaki irányú egyetemi végzettsége „nem bizonyult megfelelőnek

a modern élet szempontjából”, az akkori bolgár gazdasági helyzetet tekintve különösen „a nők számára nem”. A nő számára megfelelő munka meghatározásában Rumjana, úgy tűnik, a háztartásban hasznosíthatónak vélt alkalmazás fogalmát is figyelembe vette. Úgy vélte, hogy választott szakmája, minden haszontalansága ellenére, mivel a bútor- és belső tervezéssel kapcsolatos munkát is magában foglalta, bizonyos mértékben otthon is alkalmazható tudást és készségeket jelentett. A „női állás” egy másik kívánatos vonása az volt, hogy ne támasszon „túl nagy követelményeket” vagy ne járjon „túl sok stresszel”. Ezek a „női állásra” vonatkozó elképzelések a múltban is szerepet játszottak az energiák befektetésére alkalmas terület megválasztásában. Elmagyarázta például, hogy azért „kerülte” a matematikát a középiskolában és az egyetemen, mert az „egy kicsit nehéz volt” és nem akarta „megterhelni magát”. Rumjana úgy érezte, mint nőnek „rengeteg tennivalója volt”. A „női szakma” akkor kevesebb felelősséget jelentett, „egyszerűbb és nyugodtabb” volt (mint a férfiszakmák). „Kevesebb stresszel járó életet akartam és hivatást is szerettem volna... valamint jövőendő feleségként és egyszerűen mint nő, könnyebb, nyugodtabb munkát” – mondta Rumjana.

Az alkalmazotti munkával kapcsolatos első tapasztalatairól szólva azonban elégedetlenségének adott hangot. Beszámolójában többször is utalt arra, hogy mindig olyan pozícióban szeretne lenni, ami lehetővé teszi a folyamatos fejlődést. Úgy érezte, hogy az első munkahelye nem ilyen volt. Ez ellentmond a „női állást” „könnyű” munkaként bemutató diskurzusnak. A szövegben az ellentmondást részben két diskurzív stratégia oldja fel. Az első akkor bukkan elő, amikor arról beszélt, hogy első munkahelyén „többet” szeretett volna tenni, ugyanakkor gondosan kerülte a sikerre irányuló ambíciót sejtető kifejezéseket. Inkább a „kicsiséggel” kapcsolatos kifejezéseket használt, azt mondta, hogy bárcsak egy „kicsit” jobban megtanult volna gépelni, „még ha csak két ujjal is”. Az ehhez hasonló kifejezések kiválasztása adott formát vágyának, hogy több mindent tegyen és meglehetősen szerény keretek között, tehát a „női állás” diskurzusán belül maradván tovább fejlődjön.

A másik diskurzív stratégia szintén összhangban volt a „női állás” diskurzussal. Rumjana egyéni jelentéssel ruházta fel a „stresszel járó” kifejezést. Azt mondta, hogy azért hagyta ott az első munkáját, mert „túl sok stresszel járt”. A kifejezés használata megfelel a „női munkáról” kialakított

képnek, de az interjúban több helyen is előforduló említéseitől eltérően, ahol a stressz a külső nyomást jelenti (egyébként szokás szerint a leginkább és a legtöbb ember számára ezt jelenti) a munkával járó stressz mibenlétét firtató kérdésre Rumjana azt felelte, hogy amiatt érezte ezt, mert „nem volt elég tennivalója”. A „stresszes” kifejezéssel anélkül tudta igazolni az első munkahely otthagytását, hogy külön okokat nevezett volna meg, például hogy a munka túl könnyű volt vagy túl kevés ösztönzést adott. Rumjana nyilvánvaló kívánsága, hogy fejlődjön, stimuláló és örömteli tevékenységet végezzen, láthatatlan, illetve kimondatlan maradt a „női állás” diskurzusában, amelyben ő is elhelyezte magát.

Rumjana beszámolójában feltűnt egy másik, konkurens téma is, amely a termelésben való részvétel feladásáról és a háziasszonnyá válásról hozott döntéshez kapcsolódik. Olyan érveléssel állt elő, amely azt bizonyította, hogy nem felel meg az alkalmazotti munka követelményeinek. Egy helyen például úgy értelmezi egykori főnöke vonakodását felmondásának elfogadásával kapcsolatban, amivel kizárja, hogy saját munkája értékesnek tűnjék. Szerinte az igazgató egyszerűen azért nem helyeselte döntését, mert „nem akarta, hogy kevesebb beosztottja legyen... semmi másért”. Később Rumjana valóságos listát állított össze hasonló érvekből (pl. szülősi szabadság, képzetesebb fiatal szakemberek megjelenése), amelyek mind arra szolgáltak, hogy kivonja magát a fizetett munka világából, ő, aki nem volt eléggé képzett, és nőként, ahogy mondta, „kevésbé kedvelték”. Végül erre a következtetésre jutott: „Boldog vagyok, hogy háziasszony lehetek és a családom is hasznomat látja”.

Az alkalmazotti munka során szerzett tapasztalatok leértékelése ellenére Rumjana nem „csak” háziasszony volt. Tudtam, hogy félállásban szabászati munkát vállalt, ami furcsának tűnt korábbi érveléséhez képest, amely szerint a nő számára háziasszonynak lenni a legjobb. Erre vonatkozó kérdésemre adott válasza olyan diskurzív kontextust teremtett, amelyben a kiegészítő munka vállalása nem jelentett nehézséget. Abban az időben – mondta – amikor ez az új munkalehetőség felbukkant, olyan helyzetben volt, hogy egy „kicsit könnyedén vehette a dolgokat” és „nem kellett túl sok mindent csinálnia”. Azt is hozzátette, hogy az elmúlt két évben a gyerekevelés mellett már más tevékenységekre is tudott időt szakítani, így pl. a kötésre, amit a hobbijaként említett. A rész-munkaidős foglalkozás vállalása így a „hobby, szabadidő” fogalmához és új készségek elsajátításához társult, amelyek korábban a „stresszel” szembeállítható tevékenységekként jelentek meg. Megemlítette, hogy „szinte véletlenül

bukkant rá” erre az új munkára, amivel továbbra is azt sugallta, hogy ez nem különleges erőfeszítést kívánó tudatos keresés eredménye volt. A munka jelentőségét tovább csökkentette azzal a kijelentéssel, hogy nagyon keveset fizet. Rumjana végül azt mondta, ha ez a munka véget érne, akkor:

... visszatérnék a hobbimhoz – a kötéshez és a varráshoz. Sok anyagom van... remélem tudok majd ruhákat varrni a gyerekeimnek. Nem arról van szó, hogy ne lennének ruháik, sőt, még azt is megengedhetjük magunknak, hogy vásároljunk nekik – de mivel egy magazinban érdekes szabásmintákat találtam – én magam szeretném megvarrni a ruhákat.

A fenti részletben a „háziasszony” élete örömteli, kreatív tevékenységekkel jár, amelyek történetesen egybeesnek a feleség és az anya kötelességeivel is. Ez az élet ugyanakkor egy jövőbeni időpont felé tolódott. Tudtam, hogy Rumjana éppen ügynöki tanfolyamra jár, ami egy más típusú munkára készíti fel. Mivel nem lehetett tudni, mikor jön el az az idő, amikor „kizárólag háziasszony” lesz, a tanfolyamra tereltem a szót. Feltűnt, hogy a „háziasszony” életének leírása a kiegészítő munka vállalásáról szóló beszámoló hiányosságát eredményezte. Amikor erről kérdeztem, akkor az általa már korábban is felidézett diskurzív környezethez hasonlóan igyekezett csökkenteni az ügynöki munka jelentőségét, mondván, hogy csak „véletlenül” talált rá erre a lehetőségre, s az előzőekhez hasonlóan most is éppen akkor, amikor „egy kicsit pihenni” készült. A „szabadidő”, valami „könnyű” tevékenység, az új készségek elsajátításának öröme, s az alkalmazotti munka családi haszonra váltása közötti kapcsolatokat az alábbi részlet közvetlen módon tárja elénk:

Úgy döntöttem, aláírok egy három hónapra szóló szerződést... azt hiszem, ha lejár, nem folytatom tovább – talán sikerül elérnem valamit, akármilyen kevés is legyen az, meg aztán ez olyan terület, amit máskülönben ki sem próbáltam volna... lehet, hogy vehetek egy új edénykészletet, ami jól jönne a konyhában. Szóval így, egy pár hónap múlva már nem csinálnék semmit – se ügynökösködés, se varrás, csak a hobbimmal foglalkoznék.

A „kettős teher” cipelésétől a „háziasszonyokig”

Mások is használták a „női állásról” és a háziasszonyokról szóló diskurzusokat. Emilia 37 éves volt, az 1989-es változásokig folyamatosan dolgozott, de ezt követően már nem tartotta igényt a munkájára. Rumjanához

hasonlóan egyetemi végzettséggel rendelkezett és olyan szakmát választott, amelytől valamiképp a család is hasznot remélhetett – a húsiparban dolgozott, ami „a kommunista korszakban jó helynek számított”. Ez a választás jó példa az úgynevezett „második gazdaság” működésére, amit az élelmiszerhiány jelensége magyaráz. Ezen felül Emilia és Rumjana esetében az alkalmazotti munka családi „hasznosítására” a nemek közötti megkülönböztetés is rányomja bélyegét, amennyiben tipikusan a „női munkához” és az otthoni felelősségvállaláshoz kötődik. Emilia életében ez a főzést és a család élelmezését jelentette, Rumjanánál pedig az otthon és a család szempontjából hasznosnak ítélt készségeket.

Noha Emilia az interjú idején tervezte, hogy „valamilyen könnyű [alkalmazotti] munkát végezzen”, mégis „háziasszonyként” jellemezte magát és a következőképpen nyilatkozott a kommunizmusban szerzett munkatapasztalatokról:

Belefáradtam a munkába. Pokoli volt... különösen a baromfütüzemben töltött öt év. Minden nap reggel hatkor kellett kelnem... hogy elkészüljek és elérjem a buszt, aztán egy óra utazás. Este hat körül értem haza és akkor még itthon is minden a nyakamba szakadt. Hibát követtem el, nem szoktattam őket [a fiát és a férjét] hozzá, hogy segítsenek a házimunkában. Ehelyett azon izgultam, hogy mindig legyen tiszta és vasalt ruhájuk, jókat egyenek, mert főzni tényleg szeretek. Nekem öröm a főzés, olyan mint egy hobbi... Szóval nyaggathattam őket a takarítással... nehéz volt... Pillanatnyilag könnyebb dolgom van.

Sok tekintetben tükrözi e fenti beszámoló a nők által a kommunista időszakban cipelt „kettős terhet” – Emilia akkor teljes munkaidőben dolgozott, s emellett az összes házimunka is az ő feladata volt. Úgy tűnt, azért is magát hibáztatta, hogy nem nevelte fiát és férjét a házimunkában való részvételre. Ez a felfogás más interjúkban is előfordul. Bár a nyugat-európai feministák elemzései szerint ezt az önmagukat hibáztató „áldozatok” példájának is tekinthetnénk, néhány kelet-európai feminista inkább úgy értékeli a jelenséget, hogy a nők a házimunkával kapcsán a férfiak elszámoltatásának lehetőségét keresik így (pl. Havelkova, 1997). Akárhogy is, a fenti beszámolóban Emilia a jelenről pozitív, a múlttól pedig negatív képet rajzolt. A kommunizmus kritikus értékelése azt sugallja, hogy „akkor” (a kommunizmus időszakában) rossz volt a nőknek, „most” viszont „jobb”. Hasonlóképpen koherensnek tűnik a következtetés, hogy „akkor”, a kommunizmusban, „hibázott” (nem tanította meg őket főzni és takarítani), valamint ellentét-

párja, a „most”, amikor mintha sikerülne „rendbe hozni” a dolgokat. Az alábbi részlet a fenti szöveg folytatása:

Több szomszédnőm is van, nem csak G., az utca túloldalán lakik I. – ő orvos, eléggé elfoglalt, de mindig, amikor megjön... két szabad napja is van... úgy-hogy mindig találkozunk... kávézunk, csevegünk... mondjuk gombokról... varrásról, vagy hajfestésről meg ilyenekről... és ott van A. is, aki egy kicsit lejjebb lakik.

Itt a kommunista korszakkal szemben a nők élete egy nyugodtabb, kényelmesebb, örömteli „női” világban zajlik. „Csevegnek”, kávéznak és női hobbiokról beszélgetnek. Emilia beszámolója a múltról, amely a nők kommunizmus alatti kizsákmányolását hangsúlyozta (tehát negatív értékelés), illetve a jelenről, melyben az örömteli dolgok kerülnek előtérbe (tehát pozitív értékelés) összhangban van azzal a kultúrát átható uralkodó diskurzussal, amit „Most/Akkor” diskurzusnak neveznek (Petkova, 1996, e diskurzusra vonatkozóan lásd majd a „Más történetek” című részt).

Rumjanához hasonlóan Emilia sem említette magától azokat a házimunkán kívüli tevékenységeket, amelyekkel akkoriban foglalkozott. Ám amikor erről kérdeztem, válaszában egy tekintélyes tevékenységlistát állított össze. Ő intézte a férje üzleti ügyeihez kötődő összes papírmunkát, a szakmai kapcsolattartásban is segítségére volt, fagylaltot készített és árult, valamint felügyelte a játéktermüket. A korábban bemutatott háziasszony-kép szertefoszlott. Az interjúban később egy helyen azt mondta, hogy az emberek „most” elfoglaltak igazán, nem úgy, mint „akkor” (a kommunista korszakban):

Már nem jövünk össze olyan gyakran másokkal, mint korábban, egyszerűen nincs rá idő. Nem úgy van, mint régen, amikor mindenki tudta, hogy péntek után jön két nap lazítás, amikor nem kell dolgozni... ez azért van, mert még nem igazán értünk révbe – mármint az üzleti ügyek tekintetében.

A fentiek azt sugallják, hogy az emberek most azért „túl elfoglaltak”, mert „átmeneti időket” élünk. A beszámoló általában az „emberekről” szól, nincs szó a „kettős teherről” vagy a rendszerváltás óta a nőket terhelő külön munkáról. Az „átmeneti idők” diskurzusa olyan képet tár elénk, amely szerint ezek az idők a nemi megkülönböztetéstől függetlenül mindenki számára nehezek. Másrészt viszont a nemi különbségeket tartalmazó diskurzusok valóban léteznek, mint például a háziasszonyokról szólók, és olyan asszociációkat teremtenek, amelyekben az öröm és a szabadidő kizárólag a nők ki-

váltsága, illetve azt eredményezik, hogy a női tevékenységek nem kerülnek említésre a diskurzusból, vagy ha igen, akkor is csak a férfiakénál könnyebbként vagy kevésbé fontosként. Ha összevetjük a két diskurzust, arra a paradox következtetésre juthatunk, hogy jelenleg az élet mindenkinek nehéz, de a nőknek könnyebb!

A „női munkától” a „választásig, a szabadságig és az egyéniségig”

Azzal a felfogással, hogy a nők élete 1989 után kedvező fordulatot vett, az interjúban máshol is találkozhatunk. Emilia így beszélt erről:

Korábban sohasem láttam szépen csomagolt húst... ez a háziasszony dolga volt... most tíz perc alatt megvagyok az ebéddel... Ez régebben nem így volt... Nem szólva a háztartási gépekről, amelyek korábban szintén hiányoztak,... most meg... egy kicsit spórolsz aztán veszel valamit... nekem úgy tűnik, különösen a nőknek lesz jobb dolguk.

A kapitalizmus tehát jobbá varázsolja a nők életét, miután elérhetővé teszi, amit a kommunizmus megígért ugyan, de sohasem biztosított, a háztartási cikkeket és a modern technikát. A magas árak nem jelentenek problémát Emilia beszámolójában. Ha valaki spórol, akkor vásárolhat. Rumjana szintén említette, hogy a család életét és a háztartás vezetését megkönnyítik a piacon beszerezhető javak, a magas árakkal kapcsolatban pedig így vélekedett: „ha nem tudod kifizetni, akkor úgy is dönthetsz, hogy nem tartasz lakodalmat, vagy ha nem engedheted meg magadnak, nem muszáj születésnapot ünnepelni”.

A „választás” fogalma központi eleme a nyugati ideológiának és manapság már Kelet-Európában is széles körben használatos. Számos kritikai szemléletű tudományos munkában (pl. a Frankfurti Iskolához tartozó szerzőknél, lásd: Arato és Gebhardt, 1982), viszont azt olvashatjuk, hogy a szegénységben és a gazdagságban rejlő gazdasági erőket elfedi az egyéni választás mítosza. Ha Emilia nem engedhet meg magának bizonyos javakat, akkor azok most is ugyanolyan elérhetetlenek számára mint régen, mások viszont már megengedhetik maguknak, hogy megvegyék ezeket az árukat.

Más nők a „szabadság” fogalmához kötötték a piacon található javak elérhetőségét. Ujlia, a harmincas éveiben járó férjes asszony a következőket mondta:

Régen az összes bolt, még ha volt is bennük áru, egyforma volt, most, ha csak ezt az ostoba piacot veszem itt... bár én szeretek odajárni meg nézelődni... több minden van, az biztos... és ha nem is veszel semmit – akkor is odamehetsz nézelődni. Ez egy kicsivel több szabadságot jelent, vagyis...

Ujlia itt nem foglalkozik az „amit nem engedhetek meg magamnak” témájával. Úgy látszik, ezt tényként könyvelte el. Annak ellenére azonban, hogy a helyi piacot „ostobának” nevezte és kijelentette, hogy nem szeret odajárni, azt is megállapította, hogy mindez „egy kicsivel több szabadságot jelent, vagyis...”, (Figyeljünk csak a mondat tétovázó befejezésére, a „vagyis” kifejezésre, mintha nem találná a megfelelő szót.) Meg kell jegyeznünk, hogy szerintünk itt nem arról van szó, Ujlia (vagy a többi interjúalany) „elég értelmes-e” ahhoz, hogy negatívan értékelje a jelenséget – hanem sokkal inkább arról, hogy az uralkodó diskurzusok ereje elhomályosítja Ujlia negatív élményét (például a piacot „ostobának” tartja és nem szeret odajárni), és mint „szabadságot”, pozitívként tünteti fel. Később Ujlia egy másik kérdésre adott válaszában a következőket mondta a bűnözés erősödése kapcsán a rendszerváltás utáni Bulgáriáról:

Régen, lánykoromban... nyugodtan sétálhattam az utcán, persze sötétben féltém egy kicsit, most viszont állandóan aggódom – már reggel is, amikor dolgozni megyek, mert télen reggel hétkor még sötét van, úgyhogy menet közben folyton oldalra- meg hátranézek... Attól félek, hogy valaki kitépi a táskát a kezemből, vagy valami más történik ... Télen már este hat körül sem nagyon merek kimenni. Régen ilyenkor még nyugodtan mászkálhattam a tömbház körül, ha mondjuk levittem a szemetet, most meg sötétedés után már ki sem teszem a lábam, mert több embert is megtámadtak, néhányat itt a közelben.

Érdemes kiemelni, hogy Ujlia az „Ön szerint a változások befolyásolták a nők életét?” kérdésre a „szabadság” és a piac említésével válaszolt, s nem azt mondta, amit a nők, és a változások nyomán megerősödő bűnözés miatt, a szabadság korlátozásáról elmondott. A választási lehetőségről és az egyéni szabadságról szóló diskurzusok tehát kész válaszokkal szolgálnak, amelyek, mint Ujlia esetében is, háttérbe szorítják a nők valódi, megélt tapasztalatait.

Maja, a harmincas éveiben járó pszichológus, szintén összekapcsolta a piaci javakat a „szabadsággal”. Úgy látta, hogy a változások óta a piaci javakra vonatkozó választási lehetőség és nők számára adódó nagyobb szabadság között további összefüggés is van. Maja összeköti az egyéniséggel

kialakítását, mint pozitívumot, azzal, hogy az ember megengedheti magának a különböző javak megvásárlását. Ez ellentétben áll a kommunizmusban hangsúlyozott egyformasággal és kollektívizmussal. Maja az emberek kapcsán a „gazdag” és a „szegény” közötti különbségekről beszélt:

... most már a sajtón keresztül és külföldön járva is láthatjuk, hogyan élnek máshol az emberek – korábban csak szovjet irodalom volt – most arról is olvashatunk, hogyan élnek a dúsgazdag emberek, a színészek, a királyok és a királynők... ez az életstílus különbözik a miénktől, de miért csak egyféle stílus volna lehetséges? Ha valaki nem úgy szervezi az életét, mint a többiek, az még nem jelenti, hogy az illető nem normális és ezért szükségképpen el kell ítélni.

A gazdagságot tehát normális jelenségként kell felfogni. A „különbség” s ezzel együtt az „egyéniség”, a vagyonos és a vagyontalan közötti ellentét alapján fogalmazódik meg. Úgy tűnik, ezek a különbségek kialakulhatnak egy „szabad” társadalomban. Maja később viszszatért erre:

... az, hogy néhányan nem képesek megbirkózni a szabadsággal, szintén természetes, hiszen annak idején az állam mindenkiről gondoskodott, úgyhogy nem hibáztatom az embereket, egészen egyszerűen az a helyzet, hogy néhányan boldogulnak majd, mások meg nem... nekik nagyon nehéz dolguk lesz (nevet) – de nincs más megoldás.

Mint sok más esetben, itt is a kommunizmus felelős egy mai problémáért – „néhányan nem képesek megbirkózni a szabadsággal”. Másrészt viszont attól függetlenül, hogy kommunizmusban élt-e az ember vagy sem, a „szabadság természetéből” adódóan „egészen egyszerűen ... néhányan boldogulnak majd, mások meg nem”. Más szóval, a kialakuló osztálykülönbségek abban a világban, ahol néhányan „gazdagok” (mint Maja), mások viszont „szegények”, kétszeresen is igazolhatóak – egyfelől a „közös” kommunista múlt hibájával, másfelől pedig a „szabad” (így a nyugati) társadalom „természetével”.

Más történetek a nőkről és a munkáról

Sok nehézséggel szembesülünk, amikor másfajta, alternatív történeteket konstruálunk a nőkről és a munkáról. Először is figyelembe kell vennünk a nem szövegszerű jelentéseket. Ezeket a diskurzuselemzés módszerével nem lehet megragadni. Hogy tovább finomítsuk ezt a megközelítést, figyelmünket arra a helyzetre fordítjuk, amelyben Rumjanát megszólaltattuk. Rumjana meghívta magához Bianca Petkovát, hogy „megcsinálják az

interjú”. Ezen kívül más nőket is odahívott, hogy „üzletljenek” – különböző árucikkeket kínáltak egymásnak, miközben élénk párbeszédet folytattak és gyakorlati tanácsokkal látták el egymást kapcsolatokról, erőforrásokról, megosztották elképzeléseiket az otthonon kívüli munkáról. Az interjúk olyan kontextusban készültek, amelyeket igazi női tevékenység jellemez, noha ez a diskurzusban nem jelenik meg. A kommunista korszak bolgár nőiről, asszonyairól szólva Petrova (1997: 188) kifejti, hogy „aktív hálózat-építők, akik a nem hivatalos második gazdaság és ezzel együtt egy nem hivatalos kultúra létrehozásán fáradoznak”. Ebben a kontextusban, ahol a nem hivatalos nyilvánvalóvá válik, tudta meg Bianca Petkova, hogy Rumjana másodállást vállal, amit a cikkben korábban már említettünk. Az ottlévők közül senki sem „csak” háziasszony, ahogy interjúalanyaink egyike sem. A célzott kérdések nélkül, önként egyikük sem számolt be a családon kívül vállalt munkáról. Nem feltételezzük, hogy az interjúalanyok szándékosan hazudtak volna – inkább arról van itt szó, hogy az uralgó diskurzusok (például azok, amelyek manapság a háziasszonyokról folynak) biztosítják az élet értelmezésének kereteit. Az ide nem illő tapasztalatok kimaradnak a történetekből.

A korábbiakban már utaltunk az úgynevezett „Most/Akkor” diskurzusra. Ez „hajlamos” arra, hogy ideologikusan működjön. Hogy a jelent igazolja, a múltat általában negatív kifejezések segítségével idézi fel (Petkova, 1996). Utaltunk rá, hogy a „kettős teher” fogalmát (amely egykor, a kommunizmus idején, politikai kihívás volt) Emilia beszámolójában arra használta, hogy a jelent úgy mutassa be, amikor „jobb” a nőknek, mint „akkor”, a kommunizmusban. Ma, ha valaki a női jogok, vagy az otthonon kívüli munka mellett érvel, akkor azzal vádolható, (1) hogy vissza akar térni a kommunizmushoz és (2) nem „igazi” nő. Nem meglepő tehát, hogy ritkán találkozunk a kommunizmus időszakában szerzett munkahelyi tapasztalatokról szóló pozitív beszámolókkal.

Annak is vannak jelei, hogy a nők élvezték életük munkában eltöltött részének bizonyos időszakait vagy aspektusait. Az alábbiakat egy ötvenes éveiben járó asszony mondta, aki hosszú időn keresztül tanárként dolgozott. Itt a fiatalkorában tanárként Veliko Turnovóban töltött napjairól beszél (noha nem szól közvetlenül a „női alkalmazottak munkájáról”):

Az ország különböző részeiről érkezünk, de jól kijöttünk egymással. Heten vagy nyolcan voltunk fiatal nők és együtt laktunk... egészen hosszú ideig

bírtuk – vénlányok lettünk, ahogy mondani szokás, és mindvégig együtt maradtunk! Nem éreztük úgy, hogy valami kimaradt volna az életünkéből, pl. a házasság... Szóval boldogan éltünk... a diákok érdeke volt a legfontosabb... és elégedettek voltunk... tanultunk egymástól... milyen jó is volt ez az élet... Az iskolában a közösség motorjai voltunk... vagy az is lehet, hogy a közösség vigyázott ránk. Ha valami gondod volt vagy éppen kiborultál, mindig akadt valaki, hogy meghallgasson.

Ez a részlet sok tekintetben „zene” lehetne nyugati feministák „fülelnek”. A nők itt tevékeny társadalmi életet élnek, segítik egymást, önállóak és boldogok. Ám könnyen lehet, hogy a bolgár olvasót ugyanettől a szövegtől „kirázza a hideg” (különösen a közösségre való utalások miatt), s az elbeszélőt „kommunistaként”, az elmondottakat pedig „hazugságként” bélyegzi meg. Számunkra elsősorban nem az az érdekes, hogy a történet „igaz”-e vagy sem, hanem sokkal inkább, hogy miért, illetve miért épp így mondta el. Az elbeszélő (Nadia) az interjú idején éppen válófélben volt. Amikor „a bajok okain” töprengett, a nőiség alkotóelemeire vonatkozó, mostanában egyre elfogadottabbá váló esszencialista elképzeléseket kezdte hangoztatni. A férjével folytatott viták leírásából kitűnt, hogy önmagát is vádolja, amiért nem tudott „igazi” nő lenni és „túl sikeres” volt a munkahelyén (részletebben lásd Petkova, 1996: 184-92). Férje egyik tanítványáért hagyja el Nadiát. Életének ebben a szakaszában azon kezdett gondolkozni, vajon nem kellett volna-e kevesebbet dolgoznia és több időt szentelnie a férjének:

... ha korábban, amikor fiatalabb voltam, otthagynom a szakmát és otthon maradok, nem tudom, hogy olyan elégedett lennék-e az életemmel, mint most. Nagyon jó érzésekkel gondolok vissza a munkámra – hát legalább fiatalokkal foglalkoztunk, akik még most is eljárnak hozzám... az embernek szüksége van az ilyen dolgokra... nem is tudok olyan állást elképzelni magamnak, ahol ez nincs meg.

A Nadia által megtapasztalt dilemmák nem egyediek, a makro-, vagyis kulturális szinten ugyancsak jelen vannak. Tanulmányunkat azzal a megfigyeléssel kezdtük, hogy bár a dolgozó nő régi, kommunista modelljei visszaszorulóban vannak, és a nemekre vonatkozó új, esszencialista elképzelések bukkannak fel az uralkodó kultúrában, a nők társadalmi szerepeiről mégsem folyt nyilvános vita. Mennyit kellett volna dolgoznia és mennyivel kellett volna inkább arra törekednie, hogy „igazi nő” legyen: Nadia töprengései a megélt tapasztalatok szintjén tükrözik a diskurzus ellentmondásait.

Konklúzió

Cikkünkben a következő témákat érintettük: a nők aktív részvételének lehetősége a nők és a munka kulturális meghatározásának (re)konstrukcióiban; az uralkodó diskurzus szerepe a „nők elhallgattatásában”; a nőkről szóló uralkodó diskurzusok különböző aspektusainak beilleszkedése a szélesebb (helyi, európai) ideológiai keretekbe; a múltban és a jelenben szerzett női munkatapasztalatokról szóló, eddig el nem mondott történet létre utaló bizonyítékok feltárása. Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a bolgár nők számára is haszonnal járhat a feminista szempontok alkalmazása. Rumjanát például a vele készült interjú elemzése alapján ügyes „jelentésszövevénynek”, egy külön életforma megteremtőjének is tekinthetjük. A női munkáról vallott felfogását bizonyos tekintetben ellenállásként, az otthonon kívüli és a nőkkel szemben egyre ellenségesebb munkaviszonyok tudatos elutasításaként értékelhetjük. Az általa is felhasznált „női állás” diskurzus gyökerei a kommunista korszakba nyúlnak vissza. Ezt az alávett diskurzust Petrova (1997: 186) „a nők történetének egyik legcsendesebb, de egyben legsikeresebb fordulatának” tartja. Véleményünk szerint e diskurzus a posztkommunista kontextusban nemcsak a kevésbé megbecsült, rosszul fizetett munka vállalásának igazolására szolgál, hanem más, manapság követésre érdemesnek tartott női modellekkel együtt azt is eredményezheti, hogy a nők által vállalt többletmunkáról úgy beszélnek, mintha valójában kevesebb volna. Emiatt a családon belül és kívül végzett női munka észrevétlen marad a diskurzusban. A többi, széles körben használt diskurzus, mint az „átmeneti idők”, a „Most/Akkor” vagy „a nyugat a legjobb”, szintén hozzájárul a nők elhallgattatásához, saját szempontjaik elhomályosításához.

Fordította: Keszely András

JEGYZETEK

A szerzők szeretnék külön is megköszönni *Maria Clarke*-nek a tanulmány elkészítése során nyújtott támogatást.

¹ A tanulmányban az idézeteken kívül előfordul, egyes szám első személyben tett kijelentések az interjú készítőjére, Bianca Petkovára vonatkoznak.

HIVATKOZOTT IRODALOM:

- Arato, A. és E. Gerbhardt (szerk.) (1982) *The Frankfurt School: A Reader*. New York: Continuum.
- Carby, H. V. (1997) 'White Woman Listen: Black Feminism and the Boundaries of Sisterhood', pp. 45-54 in: H. S. Mirtza (szerk.) *Black British Feminism*. London: Routledge.
- Daskalova, K. (1997) 'The Women's Movement in Bulgaria after Communism', pp. 162-176 in: J. W. Scott, C. Kaplan és D. Keates (szerk.) *Transitions, Environments, Translations. Feminism in International Politics*. London: Routledge.
- Drakulic, S. (1992) *How We Survived Communism and Even Laughed*. London: Hutchinson.
- Hare-Mustin, R. és J. Marecek (1990) 'On Making a Difference', pp. 1-22 in: R. Hare-Mustin és J. Marecek (szerk.) *Making a Difference. Psychology and the Construction of Gender*. New Haven, CT and London: Yale University Press.
- Havelkova, H. (1997) 'Transitory and Persistent Differences: Feminism East and West', pp. 56-65 in: J. W. Scott, C. Kaplan és D. Keates (szerk.) *Transitions, Environments, Translations. Feminism in International Politics*. London: Routledge.
- Henwood, K. és N. Pidgeon (1995) 'Remaking the Link: Qualitative Research and Feminist Standpoint Theory', *Feminism & Psychology* 5 (1): 7-30.
- Hollway, W. (1989) *Subjectivity and Method in Psychology*. London: Sage.
- Merdjanska, K. és R. Panova (1995) 'The Family Enclosure in Bulgarian Context: From Herodotus to the End of the Twentieth Century', *European Journal of Women's Studies* 2 (1): 21-33.
- Minnesota Advocates of Human Rights (1996) *Domestic Violence in Bulgaria*.
- Oakley, A. (1974) *The Sociology of Housework*. Oxford: Basil Blackwell.
- Parker, I. (1992) *Discourse Dynamics*. London: Routledge.
- Petkova, B. (1996) 'Cultural Discourses and „Womanhood” in Bulgaria Before and After Perestroika', kiadatlan PhD értekezés, University of Birmingham, UK.
- Petrova D. (1997) 'The Farewell Dance. Women in the Bulgarian Transition', pp. 180-93 in: E. J. Yeo (szerk.) *Mary Wollstonecraft and 200 Years of Feminism*. London: Rivers Oram Press.
- Potter, J. és M. Wetherell (1987) *Discourse and Social Psychology. Beyond Attitudes and Behaviour*. London: Sage.
- Said, E. (1978) *Orientalism*. New York: Pantheon.
- Slapsak, S. (1997) 'Nationalist and Women's Discourse in Post-Yugoslavia', pp. 72-79 in: J. W. Scott, C. Kaplan és D. Keates (szerk.) *Transitions, Environments, Translations. Feminism in International Politics*. London: Routledge.
- Snitow, A. (1997) 'A Response', pp. 176-189 in: J. W. Scott, C. Kaplan és D. Keates (szerk.) *Transitions, Environments, Translations. Feminism in International Politics*. London: Routledge.

- Vitanova, I. (1992) 'The Establishing of Gender Studies in Bulgaria: How Far Can We Go?', *European Network of Women's Studies*, November: 5-8.
- Watson, P. (1993) 'Eastern Europe's Silent Revolution: Gender', *Sociology*:27 (2): 471-487.
- Wetherell, M. (1997) 'Linguistic Repertoires and Literary Criticism: New Directions for Social Psychology of Gender', pp. 149-71 in: M. Gergen és S. N. Davis (szerk.) *Toward a New Psychology of Gender*. London: Routledge.
- Wilkinson, S. és C. Kitzinger (1996) 'Theorising Representing the Other', pp. 1-33 in: S. Wilkinson és C. Kitzinger (szerk.) *Researching the Other. Feminism & Psychology – A Reader*. London: Sage.

MIHAELA MIROIU – LILIANA POPESCU

A nők helyzete Romániában:

*Hagyomány és modernizáció választóvonalán**

A román társadalom a konzervativizmus és a nemek közötti megkülönböztetés bizonyos jegyeit viseli. Ezek szívós fennmaradása és erőteljes jelenléte a totalitárius és az 1989 után újraéledt pretotalitárius patriarchális örökséggel magyarázható.

A mai román társadalom egyik jelentékeny sajátossága (mely különben több volt szocialista országban is fellelhető), hogy a feminista mozgalmak által szorgalmazott követelések közül néhány fontosabb, mindennemű nőmozgalmi szervezkedés és mozgalmi harc híján teljesült: a nők szavazati jogának biztosítása, a munkához való jog elismerése (a kommunizmus időszakában a romániai nők az összmunkaerő 47%-át, ma pedig megközelítően 45%-át alkotják), a terhesség megszakításának joga (1949-től 1966-ig, majd 1990-től napjainkig), valamint 1997-től a gyermekgondozási szabadsághoz való jog törvényesítése. A kommunista korszakban a nőket megillető, diktatórikus módon született jogokról (a munkához való jogról és kötelességről, a férfiakéval egyenlő munkáért járó azonos bérhez való jogról, a politikai képviselő jogáról) alig csak most bizonyosodik be, hogy mennyire külsődlegesek, és hogy a polgárok mennyire nem tekintik ezeket sajátjuknak. Amíg a kommunista rendszer éveiben senki sem mert megmukkanni, ha nőket neveztek ki politikai tisztségekbe, 1989 után a helyzet drámai fordulatot vett. A nők politikai megnyilatkozásait gyakran kigúnyolják, a terhesség megszakításához való jog visszaállítását pedig nem annyira a nők választási szabadságát, mint inkább a férfiak ama szabadságát jelenti, hogy ezután akadálytalanul nemi kapcsolatokat létesíthetnek. Ugyanakkor a gyermekgondozásra igénybe vehető szabadság jogának törvényesítését alig jelezte a sajtó, a tévéadók viszont csak mint „nevet-

* A tanulmány eredetileg megjelent: *Condiția femeilor din România între tradiție și modernizare*. In: Liliana Popescu (szerk.) *Gen și politică. Femeile din România în viața publică*. Ed. Centrul AnA, 1999.

séges törvényt” mutatták be, és olyan konzervatív reakciókat adtak közre, miszerint „természetes dolog, hogy a nők szabadságot vehetnek maguknak”. Ennek magyarázatát ama pretotalitárius örökségben találjuk meg, amely a kommunizmus korából, a hivatalos ideológiával nyilvánvalóan párhuzamos, a vallás és a kultúra által folyamatosan táplált ideológiaként hagyományozódott át. Az állítólagosan egyenlőségelvű közösség felbomlásának és a különbségeken nyugvó társadalom létrejöttének folyamatából nem a különbségek arányos egyenlőségként való értékelése, hanem az alá- és fölérendeltségi viszonyok fontosságának bensővé tétele kísérte.

Noha a volt szocialista országok polgárai már saját kezükbe kezdték venni sorsukat, legalábbis megvan bennük az erre irányuló akarat, a magánéletet felügyelő egykori pártállamot mégis egyéb, gyakran azonosíthatatlan instanciákkal helyettesítik be. A polgárok önmeghatározására és önrendelkezésére való eme képtelenségének alapját a totalitárius állam és a tervszerűsített gazdaság elemi erejű dezintegrációját követő gazdasági bizonytalanság jelenti. Ebben az összefüggésben a romániai nők a személyes önrendelkezéstől való kétszeres megfosztottság szenvedő alanyai. Ehhez adódik még a Nyugatról származó nő-modellek inváziója, mely szelektíven, az ott már nem kívánatos, de itt még felhasználható hulladékokhoz hasonlatos módon tör előre.

Anélkül, hogy a szokásos fejlődés fogalmát túlértékelnénk, ki kell mondanunk: Romániában ezidáig nem alakult ki valódi nőmozgalom. Semmiképpen sem jutottunk el a nemek közötti paritás vagy egyenlőség fogalmának olyan társadalmi méretű elfogadottságáig, amilyen a feminista mozgalom második hulláma nyomán a fejlett nyugati országokban már végbe ment. Liberális feminista mozgalom Romániában csak embrionális alakban létezett az első világháborút követően. Jelen pillanatban viszont nincs még olyan konzisztens liberális mozgalom Romániában, amely a feminista mozgalmat sajátjának tekintené. A szocialista nőmozgalomnak rossz a híre, mivel a kommunista hatalom által felülről vezérelt emancipáció parancsuralmi gyakorlatával asszociálják. A szociáldemokrata nőmozgalom sporadikus, a környezetvédő feminizmus pedig kivétel, mivel a fejlettség olyan stádiumát előfeltételezi, amelyben a társadalom, miután már megoldotta az emberi lények vitális gondjait, nemes nagylelkűséggel fordulhat a többi élőlény felé. A radikális feminizmus érvényesülésének még csak előfeltételei sem adóttak. Ezek megeremtése a kultúra, a hagyományok és a társadalom egészének szerkezeti ártértékelését követelné meg.

Az egykori, hivatalosan egyenlőségelvű társadalom, melyben a magán-szféra ugyan a nők doménuma maradt, azonban a két műszakot kitevő munkaidővel és a szélsőségesen népszaporulatpárti politika okozta rémülettel együtt, 1989 után mind nyilvánvalóbban patriarchálissá alakult. Ez a változás eltörölte az „új, kommunista típusú ember”, a nemek közötti különbségektől eltekintő (*genderless*) ideológiáját. Ez utóbbi helyét – megfelelő támpontok hiányában – a két világháború közötti korszakot idéző emlékezetben fellelhető értékek foglalták el. A kommunizmus korát megelőző időszak nosztalgiai, a kommunizmus életvalóságának, valamint a fogyasztói társadalom média által közvetített „new women” modelljének ötvözete egyfajta „apák nélküli patriarchátus” fennmaradását eredményezte.

Romániában a jövedelmek közötti különbségeknek alig találhatjuk nyomát, ugyanakkor a munkavállalás kötelezettsége (amelyet 1989 előtt politikai, később pedig egzisztenciális kényszer diktált) majdnem mindenre kiterjed. Ezt a gazdasági szempontból apák nélküli patriarchátust (az egykori szocialista társadalom ránk hagyott örökségét) rejtetten, a prekommunista időkből áthagyományozott, a vallás és a társadalmi, családi stb. szokások által közvetített, nemek közötti megkülönböztetés mentalitása hatja át. A kommunista korszakra jellemző patriarchátus nem az anyagi forrásokkal rendelkező, azokat elosztó férfi családfenntartók szerepköréből adódott. A „családfő” kifejezés ezért nálunk pusztán ideologikus fogalmat jelöl, amely a kommunista típusú statisztikák és az egyetlen újraélesztett és széles körben elfogadott vallási hagyomány közvetítésével öröklődött át.

Romániában a nők kettős paternalizmust fogadnak el. A lakosság intézményekbe vetett bizalmát felmérő kutatások szerint ennek mértéke igen magas a tekintélyelvű intézményekkel szemben (ezek közül az első helyen álló egyházat a megkérdezettek 89%-a, míg a második helyet elfoglaló hadsereget 81%-a illette bizalmával),¹ 1988-ban pedig az egyház és a hadsereg mellett az elnöki hivatal és az értelmiség bírta a népesség jelentékeny részének bizalmát. A demokratikus intézmények iránti bizalom foka igencsak kicsi (a parlamentnek előlegezett bizalom folyamatosan alacsony, 21% körül mozgó értéket mutat). A nemkormányzati szervezetek imidzsének befolyása szinte elhanyagolható. Ezekből az eredményekből sokkal inkább a tekintélyelvű modellek, az átlátható hierarchiák, a szabatos utasítások, kötelezettségek és kényszerek, semmint a szabadság

és a jogok felé való fordulás tendenciája következtethető ki.² A nők egyszerre hajlanak arra, hogy a központi politikai intézményekhez való viszonyulásukban a tekintélyelvűség eme modelljét kövessék, ám ugyanakkor arra is, hogy a civil társadalmi viszonyokat átható patriarchális modellnek is alá vessék magukat.

A román nők egyébként nemigen találhatnak olyan elődöket, akik modellértékűen nyilvánították volna ki jogaikat és szabadságukat. Ám nem azért, mert nem voltak ilyen nők, hanem mert az ilyen példákat senki sem jegyezte fel. A történészek és írástudók hajlamosak eltekinteni a nők hangsúlyosan követelő emancipatorikus magatartásának számbavételétől. Ha mégiscsak (többnyire esetlegesen és felszínesen) számot vetnek, ez akkor is csak nagyon szűk körben válik ismertté. Az iskolában tanított történelem semmit sem mond a nők önfelzabádító harcáról. Csak nehezen hozzáférhető források tanulmányozása után derül ki, hogy igenis, a nők emancipációs harcának is megvan a maga története. Ama kevés nőalak, akiről a kommunizmus éveiben tanultunk, a feledés homályába veszett. Az önnön akaratát és személyét kinyilvánító, nyíltan önmegvalósításra törő nő példaértékű modellje eléggé ritka nálunk, ha mégis előfordul, akkor negatív jelentésekkel társítják: vágyait és akaratát prostitúció révén megvalósító, tehát erkölcstelen nő képével. A szükségleteit és személyiségét nyíltan megvalló nő alakjával szemben a román irodalom és történetírás a női önfeláldozás mítoszát részesíti előnyben. Ez utóbbit túlnyomórészt azok a gyűjtögetés – újrafelhasználás olcsó eszközeivel biztosított túlélés „mikro-politikai” praktikái táplálták, amely praktikákat megfelelő anyagi források hiányában sok kelet-európai nő volt kénytelen gyakorolni. Mindezt egyébként Slavenka Drakulić nagyon jól leírta *How we Survived Communism and Even Laughed*³ című munkájában. Szerinte míg Nyugatot a nők mind keményebb követeléselei látszanak elárasztani, addig nálunk a kétségbeesés ezzel ellentétes okokból ered. Úgy tűnik, hogy itt a nők semmit sem követelnek maguknak, sőt mi több, erkölcstelennek éreznék magukat, ha helyett, hogy adnának, követelésekkel állnának elő. Ezt a fajta magatartást kultúránk felerősíti. A romániai nők két őshonos modell közül választhatnak: az engedelmes, aláztos és folyamatosan áldozatot vállaló nő példaképe, szemben a céljai eléréseért nagy – nagy kompromisszumokra (szexuálisokra is) hajlandó nő képével. Harmadik modell nincs, ilyet csak a nyugati kultúrában találhatunk.

1. Az átmeneti korszak hamupipőkéi

A posztkommunista román társadalmat többdimenziós elmaradottságát újratermelő, egyszerűen csak a kilétére berendezkedett társadalomként írták le.⁴ Jelen pillanatban a népesség mintegy 52%-a él vidéken. A lakosság eme részének a virágtermesztéstől az állattartásig terjedő sokféle termelőtevékenysége kizárólagosan az önfenntartást szolgálja. A román falvak mai lakói parasztok, nem pedig farmerek⁵, mivel gazdaságaikban csak annyit tudnak termelni, amennyi pusztán életük egyszerű újratermelését teszi lehetővé, olyan stratégiákat támogatnak, amelyek a túlélést és nem a modernizációt célozzák meg. Az ilyen parasztgazdaságokban dolgozók többségét a „fizetés nélküli családi munkavállaló” kifejezéssel jelöli a statisztika. Ezek 78,4%-a nő. A premodern mezőgazdasági eszközök használatának és az éppannyira premodern családi viszonyoknak a hátterében látnivalóan a patriarchális vidék újraéledésének jelenségével van dolgunk.⁶ Sok faluban a lakók többségét idős özvegyasszonyok alkotják. Az ilyen szerkezetű közösségek természetes módon a marginalizált polgári öntudat hátországaként jelennek meg. Számukra az emberi jogok problémája amolyan „városi mesének” tűnik, amelyről esetleg a tévé adásaiból szereznek tudomást.

A túlélésre berendezkedett társadalom másik szindrómáját a szolgáltatások költségeinek a családi költségvetésben elfoglalt nagyságrendje jelzi. Városi környezetben a szolgáltatásokra fordított költség a családi költségvetés mintegy 15%-át jelenti. Ennek túlnyomórészét a közlekedésre, nevelésre és egészségügyi ellátásra fordítják. Vidéken csak ennek felét költik szolgáltatásokra. A háztartási szolgáltatások költségei teljességgel elhanyagolható mértéket mutatnak. Az ilyen jellegű szolgáltatásokat ama „fizetés nélküli családi munkavállalók”, túlnyomó arányban nők végzik el. A háztartási munkavégzés eszközhiányos volta pótlólagos idő- és fizikai erőráfordítást követel meg. 1989 után a háztartási szolgáltatások kínálata jelentéktelen mértékben növekedett. Ugyanez érvényes az e területen végbement privatizáció mértékének tekintetében is. Hiányzik továbbá egy olyan adópolitika, amely a háztartási gépek gyártására és importjaira, valamint az ezekkel kapcsolatos szolgáltatásokra vonatkozó adószabályozással gazdaságilag felélénkíthetné ezt a szektort.

Ama képlet, miszerint „a nők eltartásuk és védelmük ellenében háztartási és szexuális szolgáltatásokat nyújtanak” már 50 évvel ezelőtt érvényét vesztet-

te Romániában. A nőknek nyújtott védelemről csak egy demagóg diskurzus jegyében beszélhetünk. Egyetlen törvény védi meg sajátlagosan a nőt az otthoni, az utcai erőszaktól, a szexuális zaklatástól és a házasságon belüli nemi erőszaktól. Különbő okok folytán az ilyen jellegű panaszok ritkák, a rendőrség viszont első helyen áll ama intézmények sorában, amelyek csak a nagyon súlyos esetek kapcsán foglalkoznak komolyan a sértettek panaszaival.⁷ A rendőrség nem avatkozik be a család „intim jellegű” konfliktusaiba, sőt sajnálja a bepanaszolt férfiakat, és a nők könnyebb testi fenyítését – sok nővel egyetemben – tűrhetőnek, vagy éppen természetesnek ítéli meg. Itt kell jeleznünk a Szövetség az Emberi Jogok Védelméért nevű szervezet által, főleg az utóbbi években, azon törvénymódosítások bevezetése érdekében kifejtett erőfeszítését, amelyek súlyos családon belül elkövetett erőszak esetén lehetővé tennék a rendőrség beavatkozását. A nemi erőszak bizonyítása a nők számára teljességgel megalázó, hiszen tőlük kéri vétlenségük igazolását. Csak úgy védekezhetnek, ha igazolni tudják a nemi erőszak előtti szüzségüket, és/vagy jó magaviseletüket szomszédok, ismerősök stb. tanúvallomásaival támasztják alá. Egy baráttal való találkozás során megesett nemi erőszakot (ha a találka az áldozat egyetértésével jött létre, vagyis az ún. *date rape* esetén) nem is veszik figyelembe, sőt a nőt teszik felelőssé, mintha egy férfival való együttlét elfogadása már eleve a vele való nemi kapcsolatra lépés szándékát jelentené. Egyenjogúság mániája folytán törvénykezésünk nem veszi észre a valóságos diszkrimináció fennállását.

A nők gazdasági védettségének azonban nincs valós alapja, az aktív népességnek pedig 43%-a nő.⁸ Bár a nők többsége önálló jövedelemmel bír Romániában, mégis a legtöbb országhoz hasonlóan a szegénység nálunk is elsősorban a nőt sújtja. 1996-ban a nők jövedelme átlagosan 10,9%-al volt alacsonyabb a férfiakénál, a foglalkoztatás ama területén, ahol a nők többséget alkotnak, bérük az országos átlag alatt maradt.⁹ Az egyszülős családok száma az 1990-ben regisztráltak a másfélszerese, ezek a családok a legszegényebbek. Klasszikus esetnek számít az olyan család, amelyben elhagyott anya él egy vagy több gyermekével. Az újabb kormány* szociális intézkedései a nőkön semmit, a gyerekeken pedig alig segített valamit.¹⁰ A szociális védőháló a munkanélküliség esetében váltja be a hozzáfűzött reményeket. A nőt bocsátják el elsőként, a fiatal nők állásszerzési esélye pedig mindinkább csökken. Ez utóbbiak 23%-a állástalan.¹¹ Ugyanakkor, ha munkát vállalnak, eléggé védtelenek a szexuális zaklatással szemben. Az ilyen esetekre vonatkozó

törvényi szabályozás még nem hatályos, ugyanis az 1988 májusában még csak kormányzati szinten jóváhagyott, az Esélyek egyenlősége nevet viselő törvénytervezetben kapott helyet. Úgy is mondhatnánk, hogy a társadalmunkban valóságosan is működő egyetlen védőháló éppen azt, amit a legmostohább körülmények között alkalmazott különféle túlélési stratégiáik révén a nők a férfiak számára biztosítanak. A nőkre hárul a háztartás menedzselése, az általában szegényes források adminisztrációja, a többnyire kéziszerszámokkal felszerelt háztartás működésének fásasztó munkája.¹² Ebbéli minőségüket „a nők jobb ha kidolgozzák magukat” személytelen kifejezésével ismerik el, és a nyugdíjazás alacsonyabb korhatárával honorálják. A termelő, újratermelő és közösségi tevékenységekben való részvételük okán a nőknek nem marad szabad idejük. Bár nem kívánunk cinikusak lenni, mégis azt hisszük, hogy a nőkre az Arbeit macht frei rosszemlékű szlogenjének valósága nehezedik. A család védnökeként a nők öntudatlanul is a férfiaknak a köznapi élet vonatkozásában megnyilvánuló infantilizációját idézik elő. A férfiak ugyanis túlzottan függenek a nőktől, s még tetszelegnek is kiszolgáltatottságukkal, nem fejlesztik vállalkozó szellemüket, kevésbé kezdeményeznek, végül pedig saját autonómiájukba gabalyodnak, és frusztráltakká válnak.

A nőgyűlölködő rövidlátó metaforái („gyengébb nem”, „védtelen lény”) által sugalltakkal ellentétben a nők nagy ellenálló képességről, és hozzáértésről tesznek tanúbizonyságot, csakhogy a nők eme adottsági a túlélési stratégiákban, nem pedig önmegvalósításukban tárgyiasulnak. Gyakorlatilag sok igazság van abban az állításban miszerint a nők, életmódjukkal és az „az apák nélküli patriarchátus” tolerálásaival, maguk is akadályozzák a román társadalom modernizációját. A nők egyetlen, hangtalan, ám annál sokatmondóbb tiltakozása ma az anyaság megtagadásában, magzatelhajtások és a gyermekelhagyások számának nagymértékű törekedésében válik láthatóvá. A fiatal román nők, akik ma a legszámottevőbb nemzedéket alkotják, ugyanis ők a 60-as és 70-es évek szélsőségesen születéspárti politikájának gyümölcsei, fizikai, gazdasági szociális elbizonytalanodásuk és perspektívátlanságuk, valamint a partnerségen alapuló otthoni együttlétre felkészületlen férjeik okán nem mernek gyermeket vállalni. Nem akarnak már gyermeket nevelni a csekély jövedelmek és az apák által vállalt aránytalanul kisebb felelősség miatt sem. Úgy gondolják továbbá, hogy teherbeesésük esetén elvesztik majd munkahelyüket és egyáltalán, olyan társadalomban élnek, amelynek parlamentje még csak számon sem tartja problémájukat.¹³

2. *A román nők polgárjogi minimalizmusa*

Romániában a polgári státusz egyetemessé válása egy nagyon hosszadalmas és nehézségekkel teli folyamat eredménye. A román társadalom az 1829-es évvel kezdődően kezdett a modernizáció kihívásaira válaszolni. Jelentékeny visszalépésekkel tarkítva megnyílt a románok előtt is az állampolgárság lehetősége. Idomultunk az 1848-as forradalmi folyamathoz.¹⁴ 1858-ban bevezettük a cenzoros (vagyis az állampolgárok szavazati jogait vagyoniuk függvényében) történő szavazást, 1923-ban a hadsereg tisztjei és a főbírák kivételével, általánossá tettük a férfiak számára a választójogot a nők polgárjogának elismeréséről folytatott hosszú parlamenti viták után.¹⁵ Amikor a kommunizmus uralomra jutása következtében már senki sem vitakozhatott a parlamentben és a választások pusztá rituálévá züllöttek, hiszen csupán egyetlen politikai ajánlat állt rendelkezésre, az állam pedig a párttal azonosult, éppen akkor 1948-ban kapták meg a nők az általános választójogot. Valójában még az előtt, 1946-ban vettek részt először a választásokon – amelynek eredménye jól ismert ... A nők tehát formálisan 1948 óta rendelkeznek polgári státusszal. Polgári mivoltuk igazi története csak 1989-ben kezdődött el. A nők minimális részvétele a közügyekben többek között éppen a női polgárjogi gyakorlat újraértékelésének előbb jelzett megkérdésére vezethető vissza. A részvételük elé tornyosuló mai akadályok viszont ama pretotalitárius történeti kor megrögzült emlékezetéhez kötődnek, amely korban a közéletet szinte kizárólag a férfiak uralták. A nők távortartása a nagy politikától tökéletesen összecseng a helyi politikából való kizárásukkal. Az 1996-os választások nyomán a polgármesterek 2,75%-át, a helyi tanácsosok 6,11%-át, a megyei tanácsoknak pedig csak 5,47%-át tették ki a nők¹⁶ (jellemző, hogy a főváros polgármesteri tisztségéért versengő 22 jelölt mindegyike férfi volt). Furcsa módon a két világháború közötti időkben nőket is választottak a helyi tanácsokba, bár maguk a nők nem vehettek részt a választásokon. A mai román közéletben nem találunk egyetlen rektori, vagy prefektusi tisztséget betöltő nőt. Sőt még azokban az intézményekben is, ahol a női alkalmazottak többségben vannak, a vezető tisztségek betöltésének nemek közötti aránya 36 a 100-hoz, a férfiak javára.¹⁷ A kommunista ál-parlamentben a képviselők 34%-a, a kormánytagoknak pedig 11%-a volt nő. Ezzel szemben a későbbi „demokratikus” képviseleti rendszerben a parlamenti képviselőknek 1993-1996 között csak 3,4%-a volt

nő, az egyetlen miniszter asszonyt is közvetlenül az 1996-os választások előtt nevezték ki.¹⁸ Az 1996–2000 közötti parlamenti ciklus alatt a képviselők százalékaránya 5,5%-ot mutat (a szenátusnak 2, a képviselőháznak pedig 24 nő tagja van, a miniszterek mind férfiak). Az az *inkonzisztencia*, ami a nők érdekvédelmében (a több mint 60 nem kormányzati női szervezet megléte ellenére) megnyilvánul, hasonló módon jellemzi a romániai politikai pártok hozzáállását a nők problémáihoz. Ezek a kérdések a legtöbb politikai párt programjában az idősek, gyermekek, betegek, és fogyatékosok – egyszerűen a magatehetetlenek helyzetét és gondjait tagoló fejezetben kapnak helyet. Az ilyen megközelítés a közfelfogásban a hangsúlyt természetesen a nők gyengeségére, védtelenségére, áldozat voltára tereli és ezzel a „mindenkori kiskorú és fogyatékos” státuszával asszociálja. A politikai programok üzenete általában arra fut ki, hogy a nők szociális védelemre szorulnak, ám ezen túlmenően semmi egyebet nem tartanak szükségesnek. Így azután szó sem esik fejlesztést szolgáló segélyezésről, önmegvalósító akciók támogatásáról, vagy legalább az elektromos háztartási gépekre kivetett adók csökkentéséről. A liberális orientációjú pártok a nemek sajátos problémáitól elvonatkoztató „genderblind” stratégiákat követnek, a szociáldemokraták üres programszólásokat pufogatnak a „nők hangsúlyosabb közéleti szereplésének szükségéről”, a nacionalista és a keresztény-demokrata pártok viszont a hagyományos családról nosztalgiáznak, mely úgymond „felszabadítja a nőket a munkavállalás kényszere alól”, és a patriarchális család hagyományos keretébe tereli életüket. A kisszámú kivétel¹⁹ nyomán a közfelfogásban kialakult kép is csak a másodrendű, az „alig polgár” legrepresentatívabb kategóriájaként látta a nőket.

Társadalmunk nő tagjainak polgárjogi minimalizmusa²⁰ a következő jegyekkel határozható meg: a nők állampolgári státusza teljesen kimerül abban, hogy megválasztják és legitimálják a hatalmat gyakorlókat (akiknek elsősor többségét különben a férfiak alkotják – 94,5%-ot a Parlamentben és 100%-ot a rendelkezésre álló miniszteri bársonyszékek tekintetében); a nők fizikai kiszolgáltatottsága (a családon belüli erőszak tárgyai, munkahelyükön szexuális zaklatásnak lehetnek kitéve, a közszférában való megnyilvánulásuk korlátozottsága miatt félelemben élnek, a szociális marginalizáció forrásaként a szegénység súlyosabban érinti a nőket (különösen mert ők még a „szegények között is a legszegényebbek”); a törvényi szabályozással szembeni általános bizalmatlanság (a nők

jogait külön szabályozó törvények kidolgozása, valamint a „könnyebb”-nek minősülő szexuális zaklatások és erőszakoskodások tetteseinek megbüntetése ma még utópiaszámba menő követelmény); a hierarchikus alárendeltségből fakadó kisebbségi komplexus (a nők fölé tornyosuló felettesek száma exponenciálisan emelkedik); az adófizető polgár hiányzó tekintélye (a köztisztviselők továbbra is az államot, nem pedig az adófizetőket szolgálják), az ún. „partenogenetikus anya”-kép (amely túlzó módon és szinte kizárólag csak az anyákat teszi felelőssé a gyermekek felneveléséért és a család egybentartásáért). A nők polgárjogi minimalizmusa a társadalmi ügyekbe való benemavatkozás hűvös körét gerjeszti, és csak felerősíti a nők azon – több szociológiai kutatás által is kihangsúlyozott – magatartásjegyét, miszerint ők konzervatívabbak a férfiaknál.

3. Nők vezető pozíciókban? – távozz tőlünk Sátán!

Afeletti örömünk csitultával, hogy Nyugaton egyesek már a posztfeminista korba való átmenet előkészületeiről beszélnek,²¹ nem marad más hátra, mint hogy felmérjük ama távolságot, amely bennünket ettől az állapottól elválaszt, és felismerjük, hogy számunkra ez a „végítélet” nemcsak időszerűtlen, hanem egyszerűen veszélyes is. Annál is inkább, mivel ugyancsak ezt szajkózzák a hazai média által preferált, Nyugatról vissza-visszatérő román szakemberek is: csendesebben azzal a feminizmussal, hiszen már idejét múlt, mozgalmatok ezért korszerűtlen és nevetséges. Kevesen, ám vannak ellenben olyanok is, akiknek egészen más a véleményük. Példának, Sorin Alexandrescut idézzük: „A ma zajló általános demokratikus emancipáció elfeledi a tényt, miszerint bizonyos társadalmi kategóriák, közöttük a nők emancipációja, valójában még el sem kezdődött. Mi több, maga a probléma alig most kezd láthatóvá válni. Számos férfi és – horribile dictu – nő tudatában a nők emancipációjának eszméje mégcsak a követelmény szintjén sem fordul elő, hogy a mai demokratikus román politikai élet elképesztő fallokratizmusát (a nők hiányát a Parlamentben, a kormányban, sőt, még a „demokratikus” ellenzéki pártok vezetőségében is) már ne is részletezzem. Kik számára demokratikusak ezek az intézmények? Íme, miért tartom egyszerűen tiszteletlennek a feminizmus csapdájáról folytatott nagyon is elméleti vitát akkor, amikor a feminista mozgalomra oly fájdalmas és parancsoló módon szükség van”.²²

A poszkommunista világot „ördögök” népesítik be, mint ahogy a lapok képzeletvilágát az ördögfiókák. A rossz szellemek mindig ott jelennek meg, ahol azok a bizonyos „mások” találhatóak, akiknek semmi keresnivalójuk sincs ott, ahol a „jóknak” az nincs ínyükre.

A „szörnyekkel” vívott harcban, amikor éppen a jó győz, valóságos ördögűző rituálék folynak. Ilyenre került sor az 1996-os választások nyomán, mikor is a miniszteri irodákból „űzték ki a gonosz szellemeket”.²³ A tipikus szörnyet a „kommunizmus” jelentette. A feminizmus ennél kisebb szörny, ezért az ördögűző praktikákban kevesebb figyelmet fordítanak rá. A probléma csak akkor válik akuttá, mikor a nők az árnyékból a közélet, a politika nyilvánosságának fényébe lépnek, amikor vezetőként válnak láthatókká. Az így kialakult diskurzusok valóban reakciók.²⁴

A legfelsőbb politikai vezetésben való részvétel története olyan ismert neveket idéz, mint Zizi Lambrino, Elena Lupescu, Ana Pauker, Elena Ceaușescu, Aneta Spornic és Suzana Gâdea (az utóbbi kettő a Ceaușescu-kormányban a tanügyi, illetve a művelődésügyi tárcát vezette). Bár számarányuk tekintetében jóval kevesebben voltak, mint a férfiak, az időközben elkövetett politikai rossz jórészt mégis a nők számlájára írták (ama egymást kiegészítő elvek alapján, amelyek kimondják: „a férfiak által elkövetett bűnök mögött egy diabolikus nő bujkál”, illetve „a nők érdemeinek rejtőzködő erkölcsi szerzője bizonyosan egy férfi”). Az érvelés logikája a következő: „mit kerestek ama nők a politikában? Hiszen a nőknek amúgy sincs mit keresniük ott. Lám-lám mégis beleütötték az orrukat, ezért történt aztán mindaz, ami történt” (Elena Ceaușescu szerepének általános értékelése példázza ezt számunkra a legközvetlenebbül).

Annál az egyszerű ténynél fogva, hogy szerepvállalásukkal megszegték a nők közszereplését tiltó hagyományt, a nők bármifajta nyilvános megjelenését a hagyományos jó erkölcsök megsértéseként szankcionálják. E logika eredményeként a nők általában vett, vagy kvótaszerinti előmenetelének szorgalmazását többnyire kommunista szokásként aposztrofálják. E logikának másik, sokkal kevésbé nyilvánvaló előfeltevése szerint a nők igazából azért nem lehetnek vezetők, mert hiányzik az ehhez való képességük. Az ő „helyük” egészen máshol van: „Hogyan? A nők vezessenek bennünket?” E logika szerint ez nem lehetséges, ugyanis a vezetői beosztás a férfiak kiváltsága.

A poszttotalitárius román közélet egyetlen jelentős nő szereplője sem úszta meg, hogy legalább egyetlen olyan cikk ne jelent volna meg róla vala-

mely nagy példányszámú napilapban, amely ne viselhetne volna akár a „*Vade retro Satana!*” címet is. Romániában jelenleg csak három nő imidzsét mediatizálják az általuk betöltött köztisztviségek okán: Zoe Petre-ét (az ókori történetkutatás jelentős alakja, az államelnök tanácsadója), Ana Blandiana-ét (hírneves költő, a Polgári Szövetség elnöke) és Alina Mungiu-ét (társadalompszichológiai kérdésekre szakosodott orvos, 1998 novemberéig a román közszolgálati tévé Információs Osztályának igazgatója). Közéleti szereplőként természetesen mindhárman tárgyai a személyes tévedéseket és melléfogásokat követő klasszikus sajtóvadászatnak.

Emellett azonban, kimondottan női mivoltukban is támadják őket. Zoe Petre ismert történészt „fáramászott koca”-ként emlegetik és azt vetik szemére, hogy saját fiának lett főnöke, aki viszont mivel „elfogadta, hogy anyja alkalmazottja legyen ... nem is lehet férfi és annál kevésbé Románia külpolitikáját befolyásoló tényező”.²⁵ Ana Blandiana-t, aki igen befolyásos személyiségnek számít, mivel az általa vezetett Polgári Szövetség részt vesz a kormányzásban, azzal vádolták, hogy az (állam-)férfi elnököt „papír babává” változtatja és igen ártalmas szerepet játszik Románia történetében azzal, „hogy nem vállal nyilvánosan valamilyen felelős tisztséget, hanem inkább bizonyos férfi politikusok háta mögé bújva szövi hálóját”.²⁶ Blandiana-t különben II. Károly egykori román király „gonosz” szeretőjével asszociálják. Alina Mungiu-t, aki egyébként igen rámenős és erős személyiség, azért támadják, mert túlságosan is férfias lénye kasztrálólág hat férfi főnökeire és „balfácán férjakké” szelídülnek mellette. Azt írják róla, hogy „tetőtől talpig férfi egyetlen picit, talán egészen jelentéktelen kivételtől eltekintve”.²⁷ Őt nem a királyi szerető figurájával, hanem a kommunizmus „gonosz” nő alakjaival, jelesül Ana Pauker-ével hozzák összefüggésbe. Mindhármójuk bármilyen tévedését szexista minták szerint szankcionálják. Rendszeresen kettős minőségben talátnak vétkesnek: úgy is, mint közszereplők és úgy is, mint nők (akik nő létükre vállalni merték a közszereplést). Mindegyikük köré a közéleti szerepet vállaló nő egy-egy mítoszát fonták: Zoe Petre az anya alakját testesíti meg, aki éppen anyaságából fakadóan cselekszik irracionálisan, Ana Blandiana a kifinomult érzéki nőét, aki érzékisége folytán hajlamos a rejtőzködő, perverz cselekedetekre, míg Alina Mungiu a virilis amazont képviseli, aki „férfiassága” okán cselekszik diktatórikus és kasztráló módon. Mindhárom típus negatív és gonosz jelentéseket idéz. Az újságírók pedig, akik ezeket a képeket mediatizálják, kivétel nélkül a pillanat leg-

befolyásosabb vezércikk írói egy olyan társadalomban, amelyben a média tekintélye minden gond nélkül maga alá gyűri a szakmai megfontolásokat.

Azzal, hogy csak félnéken vagy egyáltalán nem reagáltak ilyen esetekben a nem kormányzati nőszervezetek, maguk is hozzájárultak a közszereplést vállaló nők jelzett imidzsének kialakulásához. A sajtóban tekintélynek örvendő nők sok éven át hallgattak a nemek közötti diszkriminációról és csak a nőgyűlöletre reagáltak (amely inkább csak előtételnek számít, és mint ilyen nem von maga után szankciókat). Tiltakozásuk természetesen, csak olyan esetekre reagáltak, amikor a politikai elithez tartozó nőket támadták, és esetleg a támadás éppen az azonos politikai szimpátiát képviselő oldaláról jött). Az utóbbi időben azonban mind több nyilvánosságnak örvendő pozíciót betöltő nő kezdi a szexizmust (a nemek közötti diszkriminációt) problémaként kezelni. Jelesen a Demokrata Párt politikai nőire (főleg Mariana Stoica képviselőnőre, több, a nők nyilvános szereplését szolgáló politikai projekt kidolgozójára) és a „22” nevű folyóirat vezetőire Gabriela Adameşteanu-ra és Rodica Palade-re gondolunk.

A politikailag aktív és párttevékenységekben résztvevő nők közül sokan tisztában vannak az egyenlő esélyek biztosításának nehézségeivel. Főleg azok, akik olyan pártok tagjai, melyek a két világháború közti időszak hagyományai felélesztésének nosztalgijában osztoznak.

Magánbeszélgetésekben ezek a nők arról panaszkodnak, hogy bár keményen kihasználják őket a választási kampányok során, a választási listákon mégis az utolsó, reménytelen helyeket kapják viszonzásul, és arra kényszerülnek, hogy a „tűzhelyet őrizzék”, miközben helyi érdekű jelentéseket és kávékat készítenek a szavazóköribe visszatérő megválasztott férfiak számára.

4. Új kivétel: „A feminizmus nem nekünk való”

„A nők – írja Kathy Ferguson – nem azért erőtleneek, mert nőiesek. Inkább azért nőiesek, mert nincs erejük.”²⁸ Ezt igazolandó, sok román kutató hívja fel a figyelmet a tényre, miszerint a poszttotalitárius társadalom túlságosan elnőiesedett. Amit a kommunista nevelésnek sikerült kialakítania az emberekben, az mind női és negatív „erény”: alávetettség, félelem, az önrendelkezés hiánya, bátortalanság, képtelenség saját maguk irányítására. Néhányan e kutatók közül éppenséggel a feminizmus ellen lépnek fel

(ők a feminizmust is megelőző antifeministák). Érvelésük a román társadalom túlzott elnőiesedését veszi alapul.²⁹

Az elnőiesedés a korábban említett „túlélésre beállított társadalom” jellegzetessége. Mindazok, akik egy ilyen társadalomban élnek „nemüktől függetlenül sajátítják el a megaláztatás, az alárendeltség és a másoktól való állandó függés keserű leckéjét. Az ilyenfajta társadalom túlzottan hierarchizált. Akik a hierarchia alján helyezkednek el, női szerepekkel azonosulnak: mások eltartói, kiszolgálói és tartozékai. Arra kényszerülnek, hogy a bürokrácia kegyeibe férkőzzenek, hogy „gazdáik” parancsait lessék, hogy ne törődjenek saját előmenetelükkel. Ugyanakkor, önbizalmuk gyenge, önbecsülésük foka alacsony, és a hatalmat birtoklókkal szemben szolgálai módon viselkednek.”³⁰

Negatív koordinátája mentén az elnőiesedés zajlik, a radikális változástól való félelemhez vezet, ami persze érthető, ha a mindennapi megélhetéért folytatott küzdelem nemigen hagy helyet az értelmes, önön akaratból megvalósuló életvezetésnek. Az átmeneti korszakkal foglalkozó román kutatók felfigyeltek arra, hogy statisztikai értelemben a nők konzervatívabbak a férfiaknál. A nők „a változásokkal szembeni ellenséges tradicionalizmus szindrómájának szenvedő alanyai”.³¹ Úgy tűnik, a román konzervativizmusnak van egy, a nemekkel összefüggő dimenziója is. Ezt a tényt még a civil társadalomban aktív nők is elismerik, és azzal magyarázzák, hogy a holnaptól való félelem hangsúlyozottabban jelentkezik azoknál a nőknél, akik a férfiakénál nagyobb felelősséget vállalnak a mindennapi túlélés biztosításában.

Amit a román antifeministák láthatóan nem vesznek figyelembe az az, hogy az elnőiesedés és a konzervativizmus alapvető oka éppen a feminista politikai stratégiák hiányában, a nők sajátos problémáinak ideológiai és politikai szintű artikulálatlanságában jelölhető meg. A valódi okok kutatásának megkerülésével és az esélyegyenlőtlenségek tudatosításán nyugvó stratégiák határozott mellőzésével a román „demokraták” aláaknázzák a társadalom modernizációját és a demokrácia megszilárdításának folyamatát, ugyanis mindezzel a polgárjogi minimalizmus és a túlélési stratégiák fennmaradását szorgalmazzák.

A politikusoknak, történészeknek, szociológusoknak, politológusoknak, filozófusoknak, de még a kevésbé teoretizáló személyeknek is a nemekről folytatott uralkodó diskurzusa vagy magasztaló, vagy történetietlen

és tradicionalista (mely a klasszikus retorikai fonalat követve a „nő természetéről”, az „anyaságról”, a „kifinomult érzékenységről” beszél) vagy pedig kimondottan antifeminista. Sajátosan feminista diskurzusok még igen csak esetlegések és ritkák. Ezek egy külön elemzés tárgyát képezik. A magasztaló ünnepi diskurzust mindkét nem műveli. De amíg a hagyományos retorikán alapuló diskurzus banálisan közismert (és olyannyira hasonlóképpen nyilvánul meg a különböző kulturális terekben, hogy épp annyira érvényes mindenütt, mint ahogy sehol sem), addig az antifeminista sokkal érdekesebb és sajátosabb. Ez utóbbinak három meghatározó vonását emeljük ki: 1. a feminizmus mindenkori megnyilvánulása veszélyes (ez a radikális antifeminizmus álláspontja); 2. a feminizmus sajátos veszélyt jelent a román társadalomra nézve (ez az ún. autochton vagy hazai antifeminizmusra jellemző); 3. a nők jogainak megelőlegezése a jelenlegi gazdasági helyzet feltételei között nem élvezhet semmiféle prioritást (ez a közvetett vagy implicit antifeminizmus alaptétele).

1. A feminizmus mindenkori megnyilvánulása azért veszélyes, mert a nőket egyfajta „vad és vak revizionista düh” vezérli, a nők szélsőségek és veszélybe sodorják a Platóntól Kantig terjedő kulturális vonulat kiemelkedő momentumait, a nők lerombolják a logikai racionalizmus építményeit, elűzik vagy intellektuálisan kasztrálják a férfiakat, újabb fajta eugeniát teremtenek, végső soron egy ésszerűtlen hisztérikus világ abszolút barbarizmusát kívánják bevezetni.³² A feminizmus „a modern szellemiség patológiás tünete”, mely ahhoz hasonlít, amely a franciákat támadta meg 1789-ben (sic!). A feminizmus olyan megnyilvánulásait emelik itt ki, amelyek sokkolják az egyébként mérsékelt, a független és a szokásostól eltérő megnyilvánulásoktól ódzkodó román közvéleményt. Az ilyen jellegű megnyilvánulásokat persze „elítélendőkként” állítják be, úgy hogy kimozdítják valódi kontextusukból és eltekintenek a különféle feminista irányzatok racionális állásfoglalásaitól. Ezt a radikális antifeminista diskurzust a feminizmust illetően tájékozatlan személyek művelik, és így egyfajta „többségi önkényuralmat”, más szóval a többségi gondolkodónak a nők szórványos emancipációs kísérleteivel szembeni ellenállását táplálják.

2. A feminizmus azért veszélyes mai társadalmunkra, mert barátságatlan, bosszúálló és negatív, márpedig elég ellenségünk és feljelentő leplezőnk van már amúgy is. A feminizmus azért is veszélyes, mert „szocialista”, s mint ilyet már kipróbáltuk. A feminizmus az emberi jogok klasszikus

alapjai elleni támadás, ezért mi, akik csak most kezdjük e jogokat bevezetni, nem fogadhatunk el egy ilyenfajta diskurzust. Komoly erkölcsi problémákkal küszködő társadalomban élünk, a feminizmus pedig éppen az erényeket támadja, és ezzel aláássa a még működő erkölcsöt. Az antifeminista diskurzus eme fajtája sajátosan reagál a többszázéves esélyegyenlőtlenség női kárvallottjainak új erőt adó emancipáció problémájára: a nők jogainak és társadalmi előmenetelének igenlését félezer éve a „pozitív diszkrimináció” kategóriájába sorolják.

3. A nők (értelemszerűen az állampolgárok egy meghatározott csoportját jellemző) sajátos problémáinak előtérbe helyezése helytelen lépés lenne a nemzeti mértékű reform bevezetésének jelenlegi szakaszában, hiszen előbb az államszadalmat érintő gondokat kell orvosolni és csak ezután gondolhatunk majd a különböző társadalmi csoportok problémáinak megoldására. Ez az álláspont annak az általánosan elfogadottnak hitt elképzelésnek a foglya, amely a megoldásra váró problémák időbeli egymásutániságát és fontossági sorrendjének hierarchikus tagoltságát tételezi. Mintha az ország polgárainak gondjait lehetetlen lenne az egyes társadalmi csoportok problémáinak felvetésével és kezelésével megoldani. Ez a fajta diskurzus nem kimondottan antifeminista, de közvetve és gyakorlatilag mégis feminizmus ellenes. Bár elvben és látszat szerint nem tagadja az olyan problémák meglétét, amelyek a romániai nők polgárjogi státuszát korlátozzák, ám azzal, hogy gyakorlatilag *sine die* elnapolja politikai megoldásuk időszerűségét, mégis csak a feminista mozgalmak ellen hat.

5. A nők polgárjogi öntudatának újrászületése

A nyugatiak, akiknél a történelmi fejlődés gördülékenyen és eléggé biztonságosan zajlott, nehezen tudják elképzelni, hogy (akár részleteiben is) mennyire intenzíven történt ez meg nálunk az elmúlt kilenc év alatt. A súlyos, gyakran megoldhatatlan gazdasági gondok és az elvetélt modernizáció, valamint a „kommunista hagyományok” kettős szorításának nyomása alatt Romániában egy demokratikus intézményekre, többpártrendszerre, civil társadalomra, piacorientált termelésre épülő társadalom megalapozása folyik. A nyilvánvaló akadályok a közösségek és a közélet újjászületésének nehézségei ellenére Romániában a történelmi újrakezdsnek és az egyéni ellenőrzés visszaszerzésének valóságos folyamata zajlik. Ezt az újjászületést

két pólus táplálja: egyrészt a társadalom igényei és szükségletei (az emberek felfedezik, hogy sajátos érdekeik vannak és azokat politikailag meg is fogalmazhatják), másrészt az intézményi és intellektuális kínálat. Tagadhatatlan fejlődést jelent ez egy olyan országban, ahol az emberi jogok hosszú ideig „importárunak” tűntek és minden új ideológia kognitív disszonanciákat váltott ki.

A polgári tudatnak ez az újjászületése a kormányzatnak és maguknak a polgároknak az állampolgárokkal szembeni meghatározott magatartásával függ alapvetően össze. Ennek nyomán a közrendű polgárok tapasztalatait „életünk politikai csomópontjaiként”³³ kezelik. „A grandiózus problémákkal” és az „idegen és absztrakt gondokkal” társított politika a kommunizmusban tetőzött, annak ellenére, hogy a feministák a politikának eme vonását az általában vett férfi központú (*androcentrikus*) társadalmak sajátosságának tekintik. A személyes érdekek és köznapi tapasztalatok újra felfedezése Romániában az önmagában vett politika újrafelfedezésének (újrafeltalálásának) folyamatával párhuzamosan halad. Igaz ugyanakkor az is, hogy a jól bevésott történelmi reflexek nyomán e folyamatban a nők és a marginalizálódott csoportok gondjai kiszorulni látszanak az éppen artikulálódó politika teréből.

Úgy tűnik, hogy a nők a totalitárius karámból különféle kijáratokon át szabadulnak ki: a vidéki háztartási elfoglaltságok újrafelvételével, a bizonytalanná vált munkahelyek révén, bizonyos nyugati nő-modellek utánzásával és a közéletben való közvetlen részvétel útján (bár a nők többségének kétszeres munkaidőt kitevő elfoglaltsága lényegesen csökkenti ennek a férfiakéhoz mért esélyét). Az utóbbi két lehetőség kapcsán fel kell hívnunk a figyelmet a nyugatról származó, keleten keresletnek örvendő maradékok importjára: az új ital- és cigarettamárkákra, amelyek érrendszeri megbetegedések, a cukorbetegség és rákbetegségek kialakulásának fokozott veszélyét hordozzák, a bűnözés új formáira és jelen esetben az ugyancsak importált „konzum nő”³⁴ modelljére. Ez a kínálat nem hogy elősegítené, hanem inkább hátráltatja a nők emancipációját.

E problémák semmilyen összefüggésben sem kapnak jelentőségükhöz mért nyilvánosságot.³⁵ A már kilenc éve deklarált pluralizmus ellenére az újságírók többsége továbbra is úgy gondolja, hogy a nők problémái egybeesnek az általános, mindenkit érintő gondokkal, következésképpen megkülönböztetett és sokoldalú megközelítésük és tárgyalásuk szükségtelen.

A befolyásolás világában a televízió mindenható. A különféle csatornák a nőket vagy a mosóport reklámozó színésznő alakjában, vagy a szórakoztató műsorok dekoratív figurájaként, esetleg topmodellként mutatja be, amivel persze a román férfiak (és nők) tudatában az amúgy is jól bevésődött sztereotípiákat erősíti fel. Bemutatnak olyan főleg amerikai filmeket is, amelyekben ezektől eltérő női alakokkal is találkozhatunk. Ugyanígy, elsősorban a közszolgálati televízió ritkán olyan speciális adásokat is sugároz, amelyek a romániai nők életének fontos vonatkozásait tematizálják. Ezek azonban kivételek.

A nagy példányszámú napilapok a nőket ért súlyos támadásokat és sértéseket minden kommentár nélkül, egyszerűen csak bulvárhíreként adják közre. Gyakran iróniával kezelik a nők jogkövetelő kezdeményezéseit, a feminizmust a homoszexualitással és a környezetvédelemmel társítják. Az utóbbiakat lenézően vagy éppen értetlenül kezelik, amivel azután nehezen leépíthető sztereotípiák kialakulását segítik elő. Egyetlen napilapban sem találunk a nemek problémáival foglalkozó oldalt vagy akár ennél kisebb helyet. A nőkről szóló hírek az összes közölt hír 0,7-1,3%-át teszik ki. A nők sajtóbeli szereplésének kontextusát tekintve elmondhatjuk, ahhoz, hogy a nőkre felfigyeljen a nyilvánosság, vagy az kell, hogy szörnyen megverjék, esetleg megerőszakolják, vagy hogy művészi módon tudjon levetkőzni vagy alig öltözötten megjelenni, vagy hogy bűneset, esetleg skandalum alanya legyen, vagy valamely híres férfi személyiség (politikus, üzletember, művész, sztár stb.) „tartozéka”-ként mutatkozzon, vagy pedig ő maga váljon közéleti személyiséggé (politikussá, jólmenő üzletasszonnyá stb.), mely esetben természetesen kiteszi magát annak, hogy a román történelem rosszhírű asszonyaival hasonlítsák össze, esetleg azzal gyanúsítsák meg, hogy valamelyik jólsituált személyiség szeretője (ha éppen jóképű) vagy pedig (ha már túllépett hamvas virágkorán) idősebb kora kigúnyolásával támadják.³⁶

A kulturális sajtó ebből a szempontból paradox helyzetben van, hiszen egyszerre nyújt lehetőséget a konzervatív és a feminista eszmék kifejtésére. Mivel Romániában a konzervativizmus messzemenőleg uralkodó helyzetben van a feminizmussal szemben a szóban forgó sajtókiadványok által játszott szerep kétértelmű: egyrészt a modernizációs törekvések élén állnak, és ezáltal a női emancipációt is szolgálják, másrészt viszont, az általánosan elismert kulturális tekintélyek a „román kultúra pátriárkái” szócsovéként a feminista törekvésekkel ellentétes üzenetet is továbbítanak. Íme néhány

példa: a feminista elméletek és a nemek közötti viszonyok elemzése szempontjából legfontosabb folyóiratok, a *Dilema*³⁷, *Revista 22*, *Contrapunct* és a *România Literară* helyet adtak a kulturális feminizmust taglaló cikkeknek és a feminista kiadványokat népszerűsítő recenzióknak. A *Sfera Politicii* és a *Revista de Cercetări Sociale* ugyancsak nyitott a feminizmust taglaló írásokra és a *fair-play* alapon folytatott vitákra. Érdekes eset áll elő a legnagyobb presztízsnak örvendő kiadvány, a *Secolul 20* kapcsán. Ez a lap egy egész számot szentelt a nők és a feminizmus problémáinak.³⁸ Ez a külön szám példászerűen tükrözi a mai román kultúra eklektizmusát. Posztmodernnek számító feminista írások mellett helyet adott a pre-wollstonecraft-i szellemben (ám a huszadik század végén) fogalmazódott cikkeknek is, mint ahogy megjelenhettek a feminizmus romániai aktualitásáról szóló cikkek olyanok mellett, melyek vészharangot kongatnak az egészséges román társadalom magjának feminizmus okozta romlása miatt. A lapszám maga egy olyan hibrid üzenetet közöl, mely jól jelzi a választott problematika tudatosításának jelenlegi állapotát éppen azoknak a szerzőknek az írásaiban, akik a román kultúra élvonalához tartozóknak hiszik magukat.

Kimondottan nőkhöz szóló folyóiratok is léteznek, csakhogy ezek a nők problémáihoz még prefeminista – némely esetben éppen hagyományos – konzervatív módon közelítenek. Néhány közülük (*Lumea Femeilor*, *Triumful femeilor în țara bărbatilor*, *Familia*, *Familia mea*, *Avantajele*) a „nyugati modellt” követik s gyarmatosító gyakorlatukkal két alapvető nyomvonalat szorítanak háttérbe: magát a feminizmust és a nemek szociális dimenzióját, úgy, ahogy az Romániában valóságosan megnyilvánul. Azok a lapok, amelyek az autochton nyomvonalat őrzik, a posztszocialista tradíciók „egészséges” útján haladnak (*Femeia modernă*, *Doina*).³⁹ A folyóiratok közös vonása, hogy megerősítik a nőknek a testiséghez, a családhoz, a privát térhez fűződő asszociációk sorát. Az *Unica* (Egyetlen) nevet viselő folyóirat (első száma 1997. december 17-én látott napvilágot) valóban egyetlen abban az értelemben, hogy olyan nők életének bemutatására törekszik, akik önerejükből valószínűsítik meg magukat a közéletben, és akik számára karrierjük legalább olyan fontos, mint magánéletük.

Azok a szervezetek, amelyek a nemek szociális dimenziójának kutatásával foglalkoznak, csak nagy nehézségek és erőfeszítések árán tudják a saját kiadványaik közzétételének anyagi fedezetét biztosítani (ilyen helyzetben van az AnA nevű szervezet, amely eddig az egyetlen feminista tanulmányo-

kat közlő folyóiratot adja ki *AnaLize* címen). A tanítás és a nevelés kettős értelemben segítheti a nőket a polgárjogi minimalizmusból való kilábalásukban: egyrészt a női nem, másrészt a nőnemű állampolgár sajátos problémáinak tudatosításával. Érdekes, hogy a második megközelítési mód artikuláltabb, mint az első.⁴⁰ A román társadalomnak még sok vonatkozását nem kutatták kellőképpen, de az eddigi kutatások annyit már kiderítettek, hogy egyetlen mutató (a várható átlagéletkor) kivételével a nők minden egyéb társadalmi vonatkozásban hátrányos helyzetben vannak. A kvalitatív meghatározottságok kutatása még nagyon szűk körű, a kvantitatív felmérések pedig semmit sem mondanak a szóban forgó jelenségek okairól. Az utóbbi években azonban elszaporodtak a nemek determinációit tematizáló szakdolgozatok, doktori disszertációk főleg a szociológia, filozófia, pszichológia, politikatudományok és kisebb mértékben a történelem és jogtudományok területein.⁴¹

Több oknál fogva Romániában elenyészően kevés még a nemekkel foglalkozó idegen nyelvű tanulmányok fordítása⁴² (egyebek közt a copyright megszerzésének nehézségei és a probléma komolyabb tárgyalása iránti még gyenge érdeklődés miatt). Ezzel szemben egyre több hazai szerző munkája jelenik meg: a teológiai feminizmus problémakörétől kezdve (Anca Manolache *Imaginea feminină în biserica lui Hristos – A nő képe Krisztus Egyházában*, 1994), a filozófiai feminizmus témakörén át (*Gândul umbrei. Abordări feministe în filosofia contemporană – Az árnyék gondolata. Feminista megközelítések a jelenkori filozófiában* 1995; Mihaela Miroiu *Convenio. Despre natură, femei și morală – Convenio. Természetről, nőkről és erkölcsről*, 1996) a nemekre vonatkozó interdiszciplináris kutatásokig (Mădălina Nicolaescu kiadásában *Cine suntem noi? – Kik vagyunk mi?*, 1996, valamint Laura Grünberg és Mihaela Miroiu kiadásában *Gen și educație – Nem és nevelés, illetve Gen și societate – Nem és társadalom*, 1997). A *gender* kategóriába tartozó kutatások a politikai tudományokkal és a szociális politikákkal foglalkozó kötetekben látnak napvilágot.

A feminizmust taglaló előadások, melyeket kezdetben az importált furcsaságoknak kijáró ironikus mosollyal fogadtak, mind több felsőoktatási intézményben kezdenek meghonosodni. Például *Feminista filozófia* című kurzus (amelyet 1994 óta adnak elő a Bukaresti Egyetem Filozófia Karán). *A nem a szociológiai kutatásban* (1994–1995 között a Szociológia Karon), *A nem és a média* (1995-től az Újságírói Karon), *Feminista nyelvészet és irodalomkritika*

(1995-től az Angol Nyelv Karon). 1996-tól kezdődően hasonló tematikájú kurzust a kolozsvári és Iași-i egyetemeken is bevezettek (Kolozsváron 1997-től kezdődően *A nők és a politika* című kurzust is előadják).

A feminista megközelítési módokkal szembeni ellenállás más diszciplínákban is oldódni kezd. A feminista elméletek és a nemek kutatása a politikatudományok, a történelemtudomány, a nemzetközi kapcsolatok és a jogtudományok körében folyó képzés részévé vált. 1998-ban indult be elsőként a nemek kutatására szakosodott önálló masterképzés a Bukaresti Egyetem Politikatudományok Karán, valamint a Politikai és Közigazgatási Tanulmányok Nemzeti Intézetében. A nemek kutatására való felkészítést szolgálják továbbá a rövid távú képzések is. Több ilyenfajta tanfolyamot szervezett a PNUD valamint az *AnA* nevű Feminista Társaság (a PHARE és a PNUD együttes közreműködésével).⁴³ Az utóbbi két évben más nemkormányzati szervezetek (a Iași-i SEP és a marosvásárhelyi PRO EUROPA) is átvették a képzésnek ezt a formáját.

A román feminizmus újraélesztésének első éveit (gyakorlatilag 1992-től kezdődően) kezdeményezői egyéni elszigeteltsége, majd később kicsoportos szigetszerű együttműködése jellemezte. A téma kutatói a nők problémáinak valódi mélységeitől és a mesterséges akadémiai környezetben kívüli védtelen nők világától eléggé távol álltak. Az egyetemi szférához kötötten kezdetben csak elméleteket kezdtek gyártani, és inkább feminizmusokkal, semmint valóságos nőkkel benépesített egyfajta „ideák világával” foglalkoztak. A nők nemkormányzati szervezetei felől jövő szemrehányások akkor is, és még ma is megalapozottaknak bizonyulnak. Az elméletekkel foglalkozó kutatónők bizonyos idő elteltével túljutottak a magányos-elszigetelt vizsgálódások stádiumán, és „visszatértek a földre”. A társadalmi elvárások nyomasztóak, nagyon nagyok, míg ezeket az elvárásokat tudatosító és politikai szférába emelő erők, bár növekvőben vannak, még nagyon gyengék. A legfontosabb jelzések e téren maguktól a nőktől érkeztek, akik egyre kevésbé tűrik el a nemek közötti megkülönböztetésekből fakadó igazságtalanságokat.⁴⁴ A legjelentősebb eredmény, amit e téren elértek az az, hogy a nemekről és az állampolgári jogokról szóló elméletek bekerültek az alsóbb osztályok polgári nevelését megcélzó tankönyvekbe.⁴⁵ A legnagyobb reményre az jogosít fel, hogy a fiatal nők (akik közül sokan még diákok) mindinkább vállalják női mivoltukat, aktívan közreműködnek a nemkormányzati nőszervezetek munkáiban, részt kívánnak venni a nemekkel kap-

csolatos kutatásokban, illetve a megfelelő politikai stratégiák kimunkálásában és megvalósításában. Sokan közülük osztják azt a véleményt, miszerint az antifeministák antiliberalisak, hogy a feminizmus a liberális demokráciák alkotóeleme, és hogy a feminista mozgalom csak a nők önmegvalósító és emancipatórikus érdekeinek felvállalásával indulhat be.

6. A feminista mozgalom hiányáról

A nemkormányzati szervezetekben a nők részvételi aránya 50%-os. Ezekben vezető pozíciókat is betöltenek.⁴⁶ A hivatalosan bejegyzett nemkormányzati szervezetek száma 12000, ezek közül 60-70 kimondottan a nők sajátos problémáinak megoldásán fáradozik.⁴⁷ Vajon e szervezetek valódi nőmozgalommá terebélyesednek? Úgy hisszük, hogy e pillanatban még csak tényezői lehetnek egy majdani mozgalomnak, egyfajta „primum movens” irányában, de semmiképpen sem a „movens” állandóan ható (fenntartó) értelmében. A nők részvételét az ilyen jellegű szervezetekben nem a román társadalomban elfoglalt státusuk motiválja. A nők elsősorban a karitatív és a családokat támogató tevékenységek felé fordulnak. Csak néhány szervezet foglalkozik a nők jogaival⁴⁸, a nők védelmével, szakmai társulások létrehozásával, a munkanélküli nők szakmai továbbképzését szolgáló egyesületek működtetésével, az üzletasszonyok összefogásának bátorításával. Kevés civil szervezet vállalt közvetve vagy közvetlenül feminista elkötelezettséget. Ezek közül is főleg az *AnA* (Feminista Elemző Társaság), a *GENDER* (a Női Identitást Kutató Központ), a *SEF* (Egyenlő Esélyeket a Nőknek), a *CRED* Alapítvány, az Idegenvezető Lányok Egyesülete, a *SIRDO*, a *SECS*, az *ARIADNA* (az Újságíróknők Egyesülete), a *Menedzsernők Egyesülete* említhető meg. Egyes pártok olyan alapítványokkal társulnak, amelyek tevékenysége feminista elemeket is tartalmaz: ilyenek például a Nők Szociál-Demokrata Fóruma és a Szövetség a Nők Méltóságáért.

A PNUD és PFD által 1994 novemberében rendezett „Hogyan szerveznek egy választási kampányt?” című szemináriumon (amelyen 40 olyan nő is jelen volt, akik aktívan részt vesznek a politikában, a közéletben és a nők civil szervezetében) született meg a romániai nők politikai érvényesülését szolgáló kezdeményezés. Létrehozták a „222-es Csoportot”, amely a paritásos demokráciáért száll síkra. A tervet a választási kampányban résztvevő nők felkészítését szolgáló képzésekkel támogatták. Ezeket a különbö-

ző politikai pártok nőszervezeteinek közreműködésével szervezték meg. E kezdeményezés eredményei azonban messze elmaradtak a hozzájuk fűzött várakozásoktól. A helyi és az országos választások eredményei csak felerősítették a nők politikai kirekesztettségét. A civil szervezetek is jócskán ludasok a kudarcban: nem készült közös cselekvési terv, amatőr módon jártak el, félték a rejtőzködő antifeministák által folyamatosan táplált „devianciák” vállalásától.⁴⁹ A civil szervezetek többsége inkább a nők megsegítésének perspektívája, semmint emancipációjuk előmozdításának távlata felé hajlik. A kialakult helyzet valódi okai azonban másutt keresendők. Az „apák nélküli” patriarchátuson túl a politikai élet Romániában még nem jutott el egy széles tömegek által támogatott liberális-demokrata mozgalom kiterjedéséhez (amely lényeges szociál-demokrata elemeket is magába olvaszthatna).

A hagyományos demokráciában a hosszabb idő alatt kimunkált és az emberek által interiorizált liberális értékek (mint amilyen az egyes személyekkel és a személyek közti különbségekkel szembeni tisztelet), minden további társadalmi követelés magától értetődő alapját képezik. Romániában ezek az értékek még csak szigetekként és töredezetten jelennek meg. Az is igaz, hogy az egyes személyek önálló magatartásának olyan anyagi előfeltételei vannak, amelyek nehezen teremthetők meg a jelenlegi átmeneti állapotban. Mindemellett, számot kell vetni a totalitarianizmus éveiből átöröklődött tehetetlenséggel is. Az individuum leértékelődött, és legitim módon feláldozhatták bizonyos, a pártvezetőség által deklarált „magasabb érdekek” oltárán. Ugyanakkor a polgárok, a „sokoldalúan fejlett szocialista társadalmat és kommunizmust” építő közösség tagjaiként a szocialista állam védelmében részesültek (biztosított volt számukra a munkahely, az egészségügyi ellátás, a képzés és a lakás).

Mára ez a fajta közösség már eltűnt, a polgárok többsége pedig az átmenet viharos szeleinek és hullámozásának van kitéve. Az emberek a korábbi közösségtípus elvesztéséből és egy újfajta közösségi identitás kialakulásának hiányából fakadó egyensúlyzavar állapotát élik meg. Ebben a helyzetben a totalitárius időszakban meggyökeresedett állam és polgár közötti alárendeltségi viszony, más terminusokban ugyan, de tovább él az emberek tudatában. Bizonyos kis számú polgár „felettesként” tételezi önmagát, míg a többiek nagy része az „alárendeltek” szféráját „töltik ki”. A hierarchikus viszonyulás így méginkább meggyökeresedik a románok tudatában.

A mássággal, a különbözőséggel szembeni tisztelet érvényesülése a román társadalom sok problémáját oldaná meg, közöttük az etnikai, a szexuális preferenciákkal kapcsolatos, és nem utolsósorban a nemek társadalmi megkülönböztetéséből fakadó diszkriminációkat.

Egy liberális-demokrata mozgalom minden úton-módon az egyéni önérték, az állampolgár autonómiájának, az egyének illetve csoportok közötti különbségekkel szembeni egyenlőségen alapuló tiszteletnek kijáró rangot szorgalmazná.

A valóságosan adott helyzetben viszont valamely hazai feminista mozgalom kevésbé hasonlíthatna a nyugaton honosra, hiszen nem kötődik olyan politikához, amely az egyenlő esélyek feltételei között a jogokra és az önmegvalósításra irányul. A román társadalom a szocializmusról egy hiánnyal küzdő kapitalizmusra való átmenet során vált felnőtté. Nagyon távol vagyunk az autentikusan liberális-demokrata fejlődés modelljétől. A liberális-demokrata áttörési kísérletek nem belső feszítő erők és nem is a belülről fakadó szükségletek és követelmények nyomására jöttek létre, hanem az európai integráció felől érkező külső hatások eredményeként értelmezendők. Az új törvények bevezetése inkább bizonyos törvények importjaként, semmint belső normatív szükségletek kielégítéseként valósult meg.⁵⁰ Reméljük, hogy a román férfiak és nők polgári illetve politikai felnőtté válása elvezet ama belső képesség kialakulásához, amely a nemek közötti esélyegyenlőséget is a hiteles demokratizálódás részeként célozza meg.

Fordította: Bálintfi Ida és Bálintfi Ottó

JEGYZETEK

¹ Ezeket a közvéleménykutatásokat az 1996-os év folyamán végezték. Az egyházba vetett bizalom inkább axiomatikusnak tekinthető, hiszen a románoknak csupán mintegy 11%-a gyakorló hívő.

² 1997 tavaszán a befektetett bizalom elmozdult az elnökség, a korrupció ellenes bizottságok és a Belügyminisztérium felé is.

³ Drakulić, Slavenka: *How we Survived Communism and Even Laughed*, W.W. Norton Company, New York, 1991.

- ⁴ Pasti, Vladimir; Miroiu, Mihaela; Codiță, Cornel: *România: Starea de fapt. Vol. I: Societatea* (Románia: A tényleges helyzet, I. kötet: A társadalom), București, Ed. Nemira, 1997
- ⁵ Uo.: 205-206
- ⁶ A Nemzeti Statisztikai Hivatal adatai szerint a jelenség terjedőben van.
- ⁷ E témát illetően napvilágot látott néhány jelentős tanulmány: az egyik tanulmányt a Minnesota Advocates for Human Rights csoportja készítette: *Lifting the Last Curtain: a Report on Domestic Violence in Romania*, Minneapolis, MN, MAHR, 1995. Egy másik tanulmány szerzője Monica Macovei: *Protecția egală și drepturile femeilor în legislația română* (az UNDP project keretén belül – Women in Development, 1995).
- ⁸ A Nemzeti Statisztikai Hivatal adatai szerint, 1996 májusában.
- ⁹ Ibid. Az oktatásról (a férfiakhoz képest 92,1%), a kereskedelemről (79,8%), egészségügyről és szociális védőhálóról (73%) van szó.
- * Az 1996 novemberében megválasztott kormányról van szó (szerk. megj.).
- ¹⁰ Egy gyermek neveléséhez előírányzott pótlék havi 7\$-nak megfelelő összeg. Ez 2 kg hús vagy egy fél pár cipő árának felel meg.
- ¹¹ Románia legnagyobb példányszámban megjelenő napilapjánál, az Adevărul-nál dolgozó egyik fiatal újságíró nő 1997 júliusában beszámolt álláskereső tapasztalatairól. Néhány nap alatt arra a következtetésre jutott, hogy Romániában egy fiatal nő számára az egyetlen „biztos” állás a prostitúció.
- ¹² Popescu, Liliana – „Cenușăreasa tranziției”, Dilema, 1997/220 szám.
- ¹³ A terhességmegszakítás árának növekedését illető szabályozást, például, nem előzte meg egy fogamzásgátlókra vonatkozó ingyenességi szabályozás (vagy legalább árcsökkentés). Ez utóbbit egy „későbbi alkalomra” halasztották.
- ¹⁴ Ebbe egy nő, Ana Ipătescu is belekeveredett. Neki sikerült megszerveznie az ideiglenes forradalmi kormány kiszabadítását. Bukarestben, az elmúlt évig, egy fontos sugárút viselte a nevét, de ezt kicserélték egy konzervatív miniszterelnök nevével, még jobban kitörölve ezzel a nők „nyomait” a modernizálódás történetéből.
- ¹⁵ A férfiak egyetemes szavazati joga 1919-től valóság lett. Az 1923-as Alkotmány csupán ratifikálta azt.
- ¹⁶ A Nemzeti Statisztikai Hivatal szerint, 1996.
- ¹⁷ Lásd: Pasti, Miroiu, Codiță, i. m., 189-190.
- ¹⁸ Daniela Bartoș csupán néhány hónapig volt egészségügyi miniszter, az 1996 novemberi általános választások előtt.
- ¹⁹ Például a Demokrata Párt esete, amelyben a nők feminista irányzatú szociáldemokrata politikát dolgoztak ki, és úgy tűnik, hogy egy kortárs stílusban érdekeltek a politikai élet műfajában.
- ²⁰ Lásd még: Pasti, Miroiu, Codiță, id. mű.
- ²¹ Ezt azonban sok feminista vitatja.
- ²² Alexandrescu, Sorin – „Alunecosul, necesarul feminism”, Secolul 20, 1996/7-9 szám.

- ²³ A tény észlelhető még a *Democracy in Romania* című írásban is. Assessment Mission Report, International IDEA, Stockholm, 1997, 25.
- ²⁴ Popescu, Liliana – „Șoapte fierbinți și fantezii romantice”, *Sfera Politicii*, 1997/47.
- ²⁵ Cristian Tudor Popescu, *Adevărul*, 1996. december 20., „În copacul de la Cotroceni nu mai cântă cucuveaua, dar se urcă scroafa”.
- ²⁶ Ion Cristoiu, „De la Elena Lupescu la Ana Blandiana”, *Evenimentul Zilei*, 1997. január 21.
- ²⁷ Ion Cristoiu, „Cum l-a cenzurat TVR pe Bill Clinton”, *Evenimentul Zilei*, 1997. január 13.
- ²⁸ Ferguson, Kathy – „Bureaucracy and Public Life: The feminisation of the policy” in *Feminism and Philosophy*, Nancy Tuana and Rosemarie Tond (szerk.), Westview Press, Boulder, 1995, 377.
- ²⁹ Lásd pl. Cristian Preda „Feminism și efeminare totalitară”, *Dilema*, 1995/150.
- ³⁰ Miroiu, Mihaela – „Hrana conservatorismului: antifeminizmul”, *Sfera Politicii*, 1997/47 sz.
- ³¹ Sandu, Dumitru *Sociologia tranziției*, Staff, București, 1996, 47. A gondolat fellelhető más kutatásokban is: *Politici sociale*, (E. Zamfir és C. Zamfir szerk.), Alternative, București, 1995, Cătălin Zamfir *Dimensiuni ale sărăciei*, Expert, București, 1995.
- ³² Irimia, Mihaela – „Amazoniada”, *Dilema*, 1995/150. sz.
- ³³ Philips, Ann – *Engendering Democracy*, The Pennsylvania State University Press, 1991, 111.
- ³⁴ Nicolaescu, Mădălina – „Cu cât mai artificială, cu atât mai feminină – impactul idealului de feminitate occidentală”, In *Cine suntem noi?*, Mădălina Nicolaescu szerk., Anima, București, 1996.
- ³⁵ Lásd Monica Lotreanu (Informarea sau manipulare: despre imaginea femeilor în presa posttotalitară”, In *Cine suntem noi?*, Mădălina Nicolaescu szerk., Anima, București, 1996) és Liliana Popescu (Șoapte fierbinți și fantezii romantice”, *Sfera Politicii*, 1997/47 sz.
- ³⁶ Miroiu, Mihaela – „Ziarștilor, cu mulțumiri”, *Curentul*, 1997. december 31.
- ³⁷ Köszönet nagyrészt Delia Verdeș szerkesztőnőnek, aki feminista lingvisztikából doktorál.
- ³⁸ Secolul 20, 1996/7-9 sz.
- ³⁹ Nicolaescu, Mădălina – a 34. jegyzetnél idézett cikk.
- ⁴⁰ Megjegyzendő, hogy 1977-1989 között szinte tiltott volt társadalomkutatást végezni, azt megelőzően pedig az eredményeket gyakran ideológiai érdekek szerint változtatták meg.
- ⁴¹ Úgy tűnik, hogy egyes fiatal jogászok hatására és Julie Mertus kurzusainak köszönhetően a jog terén is módosulnak a dolgok.
- ⁴² Gyakorlatilag csupán két szöveggyűjtemény létezik: *Jumătatea anonimă. Antologie de filosofie feministă*, Șansa, 1995 és *Sophia* Editura Universității București, 1995 – Mihaela Miroiu kiadásában.

- ⁴³ Lényeges támogatást biztosít a Soros Alapítvány, illetve nagyon szoros a kapcsolat a Budapesti Közép-Európai Egyetemmel (a Gender Studies Karral).
- ⁴⁴ A Liga pentru Apărarea Demnității Femeilor 1997-ben „március 8-át” egy hamis ünnepből átváltoztatta az ellen való tiltakozássá, hogy végső soron az átmeneti idő áldozatait csak nők viselik el.
- ⁴⁵ Az elemi iskola III. osztálya számára kiadott *Cultura civică* (Dorina Ștefănescu és Dakmara Georgescu, Humanitas, 1997) ilyen értelemben mintatankönyv. A nők jogai és a szexizmus problémái lényeges részévé vált a líceumi oktatás első éve számára kiadott *Cultura civică* tankönyvnek (1995, szerk. Mihaela Miroiu).
- ⁴⁶ A nők részvételével a nem-kormányzati szervezetekben legalapvetőbben foglalkozó tanulmány Laura Grünberg tollából ered „*Romanian Women's NGO-s or Alice in Transition-Land*”. A szerző a Societatea de Analize Feministe AnA elnöknője. A tanulmány része lesz egy Gail Kligman és Susan Gail szerkesztette kötetnek is.
- ⁴⁷ Az adatokat az FDSC (Foundation for the Development of the Civil Society) szolgáltatta és az 1996-os év végére érvényesek.
- ⁴⁸ Asociația Femeilor cu Carieră Juridică, Liga Democratică a Studentelor, Liga Pro-Europa (Departamentul pentru Femei), SIRDO, Asociația Română pentru Drepturile Femeilor. Nagyon jellemző és kockázatos, hogy a nőszervezetek alig 4%-a örvend hazai anyagi támogatásnak.
- ⁴⁹ A feminizmust még nagyon rossz szemmel tekintik és a feministák ki vannak téve annak, hogy társadalmi elítélés folytán elveszítsék „jó hírüket”. Lásd ezirányban Adrienne Rich rendkívül aktuális véleményét az *Of Women's Bom*, Virago, London, 1997, 58-59.
- ⁵⁰ Lásd például az 1997 júliusában közzétett, a gyermeknevelési szabadságról szóló törvényt. A Munka és Társadalmi Védőháló Minisztériuma terjesztette elő, olyan nők támogatták, akik ismerték a nemzetközi törvényhozást és a nemkormányzati szervezetek belső sugalmazásait. Ha nyilvános vitára bocsátották volna ezt a törvényt, sosem fogadták volna el, feleslegesnek vélték volna.

VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ

Szexuális erőszak*

A történelem során, akár háború volt éppen, akár béke, mindig voltak férfiak, akik megerőszakoltak nőket, vagy a szexuális abúzus egyéb formáit alkalmazták. Háborús időkben a férfiak azt folytatják, amit már békeidőben is tettek, csak irracionálisabb és kevésbé szelektív módon teszik, és viselkedésük több „megértésben” és „elnézésben” részesül (Vickers, 1993, 16.). A nemi erőszak végigkísérte az összes háborút, függetlenül a háború jellegétől: a vallásháborúkban éppúgy jelen volt, mint a forradalmi háborúkban, a polgárháborúkban éppúgy, mint a nemzetek közötti háborúkban, az „igazságos” háborúkban éppúgy, mint az „igazságtalan” háborúkban. (Brownmiller, 1975, 31-32). Sajnos jelen volt a hajdani Jugoszlávia háborúiban is. Mint McGeough megjegyzi (Vickers, 1993, 60.), a katonai források csak ritkán adnak megbízható információt arról, amit eufémisztikusan „egyéb károknak” neveznek. Ezért sem erre, sem más háborúkra nézve nem rendelkezünk a nemi erőszak és a szexuális abúzus egyéb eseteinek megbízható statisztikáival. A háború idején elkövetett nemi erőszak statisztikáinak megbízhatatlanságát fokozza az is, hogy a nők közismert és érthető módon nem szívesen beszélnek arról, amit átéltek. Megbízhatatlanná teszi a statisztikákat továbbá az is, hogy politikai manipulációkra és a harci kedv fokozására használják őket. Mint Brownmiller megjegyzi, a háborúban a nemi erőszakot olyan brutalitásként állítják be, ami kizárólag a konfliktusban résztvevő felek egyikére, ti. az ellenfélre, az ellenséges nemzet hadseregére jellemző; ez arra szolgál, hogy gyűlöletet keltsen és érzelmi ösztönzést adjon a harc folytatásához. Általában egyik fél sem ismeri el, hogy a saját katonái nemi erőszakot követtek volna el, ellenben mindkét fél nagyon készséges, amikor az ellenség által elkövetett nemi erőszak eseteire

* Eredetileg megjelent: Sexual Violence, In: Vesna Nikolić-Ristanović (szerk.) *Women, Violence and War*. Budapest: CEU Press 2000.

kell rámutatni. És ezt a problémát, „amikor a háborúnak vége van, tökéletesen megjósolható módon kezelik majd... A bűnt, amelyről közismert, hogy 'a legkönnyebb vádolni vele, de a legnehezebb bizonyítani', hagyományosan a legkönnyebb cáfolni is. A racionális szakértők nevésségesen könnyűnek találták a nemi erőszakra szóló beszámolók leleplezését és csakugyan nevetve is végezték a dolgukat.” (Brownmiller, 1975, 47.)

Csaknem teljesen azonos helyzet alakult ki a bosznia-hercegovinai háborúban. A megerőszakolt nők valódi szenvedéseit elhomályosították az államilag ellenőrzött média kampányai. A háborús felek mindegyikének az volt a célja, hogy bebizonyítsa a másik (vagy a többi) fél bűnösségét és hogy saját népét bosszúra sarkallva, fokozza a háborús erőfeszítéseket. (Bosznia-Hercegovina: *a fegyveres erők által elkövetett nemi erőszak és szexuális abúzus esetei*, az Amnesty International jelentése, 1993 január, Nemzetközi Titkárság, London, 3.) A következmény: még több nemi erőszak, még több női szenvedés. Sajnos a nemzetközi közösség és a média is világszerte alkalmazta ezt a propagandát. A szerb férfi vált az összes erőszaktevő, a muzulmán nő pedig az összes áldozat jelképévé. Mint arkov rámutatott „mindkettőnél, az elkövető és az áldozat esetében is ugyanazokat az etnicizáló eljárásokat alkalmazták, elhomályosítva ezzel a konkrét esetek sok fontos elemét.” (arkov, 1995, 115.)

[...]

A megerőszakolt nők bemutatása stigmatizálhatja a nőket, s ennek nyilvánvalóan traumatikus hatásai vannak. Hasonló hatása lehetett annak is, ahogy a külföldi újságírók kezelték ezeket a nőket a táborokban: „Van itt valaki, akit megerőszakoltak és beszél angolul?” (Zajović, 1994, 231.) Ugyanez mondható a médiáról, amely valósággal falta a szexuális erőszakra szóló, zokogó nők által elmesélt történeteket; ez újabb erőszak volt a nők ellen, ami újabb szenvedéseket okozott nekik. [...]

Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor csak egyetérthetünk McGough véleményével (Vickers, 1993, 60.), aki szerint a civil lakosság szenvedéseivel kapcsolatos részleteket a menekültektől lehet legjobban megtudni. A nők ellen a háború idején elkövetett szexuális erőszakra való tudásunk legjobb forrása az, amit a menekültek mondanak arról, amit átéltek, láttak, és amit másoktól hallottak.

Mint Seifert helyesen megjegyezte, a nemzetközi közösség sokáig nem vett tudomást a boszniai nemi erőszak eseteiről, jóllehet egy New

York-i napilap, a *Newsday*, már 1992 augusztusában riportot közölt a boszniai táborokban történt esetekről. „Mert a nemi erőszak okait és kontextusát csak akkor lehet feltárni, és csak akkor lehet fontolóra venni, hogy milyen stratégia lenne alkalmas a leküzdésére, ha már politikai eseményként észlelik, azaz ha nyilvánosságra hozzák és elemzik.” (Seifert, 1994, 68.) A „számháború” 1992 végén kezdődött és 1993-ban is folytatódott. A bosnyák kormány 50-60.000 nemi erőszak áldozatáról eszmél muzulmán nőről beszélt, és azt állította, hogy 13 000 esetről rendelkezik információval. A másik oldalon, a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban a háborús bűnök kivizsgálására létrehozott bizottság egy statisztikát lobogtatott, amely szerint a muzulmánok 800 fogva tartott szerb nőt erőszakoltak meg. Az Európai Közösség egy későbbi (1993. január 8-i) jelentése már 20.000 megerőszakolt muzulmán nőről vélt tudni, bár felhívta a figyelmet a „lehetséges túlzásokra” is. Jeri Laber, a Helsinki Megfigyelő Bizottság elnöke szerint a jelentés nem tárta fel az adatgyűjtés módjait. Egy ENSZ szakértőkből álló csoportnak, amelyet Tadeusz Mazowiecki, az ENSZ speciális emberjogi megbízottja vezetett, és amely tizenegy napot töltött Zágrábban, Szarajevóban, Zsenyicán és Belgrádban (1993. január 12. és 23. között), hogy adatokat gyűjtsön a nemi erőszak eseteiről, 119 esetről sikerült bizonyítékot szereznie. Jelentése végén Mazowiecki hangsúlyozta, hogy nem lehet megbízható becslést adni arról, összesen hány nő esett áldozatul. Az Amnesty International 1993. január 23-i jelentése ugyancsak nem tudott a nemi erőszak eseteinek teljes számáról becslést adni, de abban biztos volt, hogy széles körűen elterjedt jelenségről van szó.¹

1994 márciusában az ENSZ különleges Szakértői Bizottsága jogász-nőkből, valamint lelki egészséggel foglalkozó férfi és női szakértőkből álló teameket küldött Horvátországba, Szlovéniába és Ausztriába, hogy interjúkat készítsenek az áldozatokkal és a tanúkkal. Összesen 223 emberrel készült interjú. A zárójelentésben azonban megjegyzik, hogy az időbeli korlátok miatt a teamek nem tudtak minden jelentkezővel találkozni.² A bizottság egy katonákból álló munkacsoportot is küldött Szarajevóba, amely 1993 júniusában és júliusában előtanulmányt végzett a nemi erőszakról, de a kutatás „viszonylag általános” szinten maradt, és nem volt célja egyedi esetek feltárása. Sajnos, a Bizottságnak elégtelen idő állt rendelkezésére, hogy az adatokat értékelje, ami abból látható, hogy mindössze egy hónappal

az interjúzás befejezése után már le is adta a Zárójelentését. A nyilvánvaló sietség, amivel a Bizottság igyekezett adatokat produkálni annak bizonyosságul, hogy a nemi erőszak a tipikusan szerb stratégia része, fényt vet a megerőszakolt nők, különösen a megerőszakolt muzulmán nők statisztikájának politikai manipulálására. Érdekes azonban, hogy e körülmények ellenére, amelyeknek megbízhatatlan következtetésekhez kellett volna vezetniük, a Zárójelentés megállapította, hogy az interjúzással kapott eredmények egybeesengenek a korábbi következtetésekkel. Ugyanakkor elismerték, hogy nehéz a megerőszakolt nők reális számát megállapítani.³

A média és a politikusok a világ minden részén kételyek nélkül elfogadták a bosnyák kormány által adott adatokat. Ugyanakkor tökéletesen figyelmen kívül hagyták azt aényt, hogy szerb nőket is megerőszakoltak. A háború idején elkövetett nemi erőszak ilyen bemutatása növelte a gyűlöletet és az ellenséges érzést a muzulmánokban és a horvátokban, és arra ösztönözte őket, hogy bosszúból szerb nőkön kövessenek el erőszakot. Amikor a politikai és katonai célokot elérték, a szakértők végül elismerték, hogy nagyon nehéz az áldozatok valódi számát megítélni. 1993 végétől kezdve sem a volt Jugoszlávia tömegközlési eszközeiben, sem a külföldi médiában hadijelentések már nem szerepeltek az első helyeken. Ahogy a *Guardian* újságírója, Linda Grant írta: „az afölötti vita, hogy hány nőt erőszakoltak meg, és miért történt mindez, háttérbe szorított egy másik kérdést: azt, hogy mi történt a nőekkel azóta, hogy véget értek a szörnyűségek?”

A háború idején elkövetett nemi erőszak ellenőrizetlen számainak anyag használata az ideiglenesen elérhető propagandahatások szempontjából „hatékony”, de általában kontraproduktívna bizonyul akkor, amikor a közönségnek az adott problémához való viszonyát is számításba kell venni. A túlzások és az ellenőrizetlen számok hamarosan még a nagy számú megbízható beszámoló iránt is kétségeket és hitetlenséget ébresztenek. Ha a bejelentett nemierőszak- eseteket nézzük, logikailag nyilvánvaló az ellentmondás a háború előtti Jugoszlávia rendkívül alacsony esetszámai és a háború alatti (számos jelentés által is megerősítetten) rendkívül magas előfordulási ráta között. A bejelentési arányokban mutatkozó jelentős különbség nem annak a következménye, hogy megváltozott volna a nők attitűdje a nemi erőszak bejelentését illetően, hanem annak, hogy a közvetlen katonai és politikai célok mindennél fontosabb volta ideiglenes háborús stratégiaként megengedte a női szenvedés adatainak manipulálását.

Az a fekete-fehér kép, amit a média kreált a volt Jugoszláviában zajlott háborúról, azt eredményezte, hogy részrehajló módon kezelték a szexuális abúzus kérdését is, amint azt jól illusztrálja Stiglmayer:

A nemi erőszak muzulmán és horvát áldozatainak szenvedését látva gyakran elfelejtjük, hogy Bosznia-Hercegovinában szerb nőket is megerőszakolnak. Persze, ők nem olyan gyakran esnek erőszak áldozatául, mint a muzulmán nők. Ennek először is az az oka, hogy a szerb hadsereg a győztes hadsereg, és jobban meg tudja védeni a civil polgárait. A másik ok az, hogy a muzulmánok és a horvátok csak ritkán hajtottak végre „etnikai tisztogató akciókat” az ellenőrzésük alatt álló területeken, (ahol még mindig élnek szerbek) – bár a szerbekkel szembeni ellenségesség állandóan növekszik, és ennek ismétlődő jelei is vannak... De az igazi oka annak, hogy a szerb nők ritkán szerepelnek a boszniai nemi erőszak áldozatai között, inkább az, hogy ők *az agresszorok feleségei, nővérei és leányai*. Nemigen akad újságíró, aki törődne velük és ellenőrizné, hogy mi történt velük, és így propaganda anyagot kínálna a szerb oldalnak – azaz a orosz, a „háborúért felelős” oldalnak. (Stiglmayer, 1994, 138. o.)

Stiglmayer ezzel ragyogóan jellemezte az újságírók szerepét abban, hogy milyen kép alakult ki a volt Jugoszlávia területén történt háborús nemi erőszakra – és ezt képet a szakértők többsége (beleértve a feministákat is) kritikátlanul elfogadta. Ebbe a képbe elkerülhetetlenül beépült a férfi diskurzus, amely a nőket tárgynak tekinti, a férfi-tulajdon részének és nem egyéneknek. Azzal, hogy figyelmüket a nemi erőszak muzulmán (és részben horvát) áldozataira fordították, a feminista szerzők többsége akarva-akaratlanul hozzájárult ahhoz a férfias politikai és katonai játékhoz, amelyben a nőket megosztják, aszerint hogy a „jó fiúkhöz” vagy a „rossz fiúkhöz” tartoznak.⁴

Mivel nem akartak a megerőszakolt szerb áldozatokkal beszélni, sem pedig a szerb antinacionalista feministák és kutatók adatait használni, és mivel kizárólag a horvát nacionalista forrásokra és kapcsolatokra támaszkodtak (beleértve a nacionalista feminista csoportokat is, mint amilyen a Karetá, Stiglmayer fő forrása), így nem is érthették meg a háború idején elkövetett nemi erőszak természetét, ti. mint elsődlegesen a nők ellen irányuló aktsét. Az övékéhez hasonló álláspont kiigazítása jelentős erőfeszítéseket követelt, amikor a Hágai Bíróságot létrehozták, és a háborús bűnösök elleni perek napirendre kerültek.

Egy olyan korszakban, amikor a nemi erőszak statisztikáit a legbrutálisabban manipulálták (1992 vége, 1993 eleje) nagyon kockázatos volt a kérdést realisztikus és ellenőrzött adatok révén, függetlenül az áldozatok etnikai hovatartozásától megközelíteni. Alacsonyabb, azaz reálisabb számokat használni a nemi erőszak muzulmán áldozatairól szólva azt jelentette, hogy az ember tagadja a szerb oldal bűnösségét. Hasonlóképpen, ha az ember alacsonyabb, azaz reálisabb számokat használt a szerb áldozatokkal kapcsolatban, akkor gyakran efféle ironikus megjegyzéseket kapott a másik oldaltól: „Ó, tényleg csak ennyien?” vagy „Ez semmi a megerőszakolt muzulmán nők ezreihez képest.” Az embernek cinikusan azt a következtetést kellett levonnia, hogy egyeseket elszomorít az, hogy a nem megerőszakolt nők száma nem volt nagyobb, mert az jobban megfelelt volna eszméiknek és tetteiknek. Vagy, mint Chinkin megjegyzi: „fontos kérdés, hogy a nőket hogyan ábrázolja a kormány és a média egy olyan nemzeti válsághelyzetben, amilyen a háború. A nőkről alkotott képet mindkettő tipikusan arra használja, hogy igazolja a fegyveres erőszak alkalmazását, és hogy a férfiakat a fegyveres erőkhöz való csatlakozásra ösztökélje. A nők védelme érzelmi eszköz a hazai közvélemény cselekvésre mozgósításában.” (Chinkin, 1993, 208. o.) Vagy, ahogy Brownmiller helyesen megjegyzi, amikor az első világháborús nemi erőszak-propagandáról beszél: „mint propaganda, a nemi erőszak figyelemre méltóan hatékony volt, hatékonyabb, mint az eredeti német terror. Segített megteremteni vele azt az érzelmi alapozást, ami végül is beléptetett minket a háborúba.” (Brownmiller, 1975, 44. o.)

Általános megjegyzések a háború idején elkövetett nemi erőszakról

A nemi erőszakot mindig úgy tekintették, mint „a háborúnak nevezett nagyon szükséges játék sajnálatos és elkerülhetetlen melléktermékét. A nők e szerint az okoskodás szerint egyszerűen sajnálatra méltó áldozatok, – véletlen, elkerülhetetlen háborús veszteségek... A nemi erőszak több mint a háború szimptomája vagy erőszakos túlzásainak bizonyosága. A háború idején elkövetett nemi erőszak családiasan ismerős túlkapás családiasan ismerős mentegetőzéssel.” (Brownmiller, 1975, 32. o.) A nemi erőszak, háborúban éppúgy mint békeidőben, sokkal inkább a nemek közötti hatalmas egyenlőtlenség következménye, mint valódi szexuális vágyé. A nemi erő-

szak esetében a tisztán szexuális tartalomnak csak marginális jelentősége van – a nemi erőszakot olyan célok érdekében követik el, amelyeknek semmi közük a szexualitáshoz. Így látja a nemi erőszak jelentését mind a három résztvevő fél: az erőszaktevő férfi, az áldozatnő, és az erőszaktevő férfi háborús ellensége is. Hogy melyik oldalról kerül ki az erőszaktevő és melyikről az áldozat, azt az adott időben az adott területen fennálló erőviszonyok határozzák meg.

Ahogy az egy patriarchális társadalomban megszokott, háború idején a nőket a férfiak tulajdonának tekintik: pusztán csatolt részei a területnek és az egyéb férfitulajdonnak. „A szüzesség és a monogámia volt a történelmi ára annak, hogy a férfiak megvédelmezik a nőket. A nő teste ellen elkövetett bűn így a férfi tulajdona elleni bűnné vált.” (Brownmiller, 1975, 40. o.)

A férfi-nő viszonyon belül a nemi erőszak annak felel meg, ahogy a hódító csapatok viselkednek az elfoglalt területeken. (Chinkin, 1993, 206. o.) A szexuális hódítás a férfiasság elfogadott értékmérőjévé vált, ez a módja annak, hogy a nők fölötti uralmát és felsőbbrendűségét demonstrálja. „Ha a szexualitás nem kötődne össze a hatalommal és az agresszióval, a nemi erőszak nem lenne lehetséges. Amikor a férfiasságnak ezek az attribútumai különös hangsúlyt kapnak, mint például háború idején, a nemi erőszak járványos méreteket ölt.” (Jackson, 1978, 31. o.) A háború elsősorban férfias jellegeből adódóan a szakadék a hatalommal bíró férfi és a hatalommal nem rendelkező nő között még a szokásosnál is szélesebbé válik. A háború idején elkövetett nemi erőszak nem egyszerű véletlen baleset, ami abból adódik, hogy egy nő rossz helyen volt a rossz időben. (Chinkin, 1993, 205. o.)

[...]

Nők megerőszakolása katonai hódítás idején és a megszállt területeken

Ellenséges területek katonai meghódítása során férfiak házakba törnek be, férfiakat ölnek meg, nőket erőszakolnak meg és ölnek meg, fosztogatnak, elpusztítják a tulajdont és felgyújtják a házakat. Néha a férfiakat arra kényszerítik, hogy tehetetlenül végignézzék asszonyaik megerőszakolását, megkínzását és meggyilkolását. Néha először a férfiakat ölik meg, kínozzák meg vagy tartóztatják le; és csak ezután, miután lehetséges védelmezőiktől megfosztották őket, erőszakolják meg, kínozzák meg és gyilkolják meg a nőket.

Férfiak néha azzal bizonyítják a hatalmukat, hogy egyedül élő idős nőket erőszakolnak meg, akiknek kiszolgáltatottságát még súlyosbítja nehézkes mozgásuk és az, hogy nincs védelmezőjük. Sanija, egy 73 éves muzulmán asszony elmesélte, hogy Foča városában egy 90 éves egyedül élő muzulmán asszonyt megerőszakoltak és megölték a szerbek. Ned ada egy hasonló esetről számolt be, amely Brčkóban történt: egy 78 éves muzulmán asszonyt, aki egyedül élt a házában, a szerbek megkínóztak és a jelek szerint meg is erőszakoltak.

A nénikém egyedül maradt a házban, mert nem akarta elhagyni Brčkot. A gyerekei elmenekültek. A nővére a szomszédban élt (közös udvaruk volt). A néni öreg, beteg és írástudatlan. A város meghódítása és a muzulmánok elűldözése után is a házukban maradtak. Egy nap három szerb katona tért be az udvarra, ahol észrevették a két öregasszonyt. Mivel épp abban a percben komoly harc kezdődött, a katonák azt mondták az öregebbiknek: „Mama, miért nem megy be a házba?” A másik néni, azt gondolván, hogy a katonák jóakarátúiak, azt tanácsolta neki, hogy fogadjon szót. [Az idősebb asszony] nem ellenőrizte, hogy mi történik, mert inkább besietett a házába. Később aznap este aztán átment megnézni a nővérét. Az asztalon találta, a hasán feküdt, szétterpesztett lábakkal; a ruhája és az alsóneműje le volt tépve és a háta tele volt ütésnyomokkal. Olyan állapotban volt, hogy magától nem tudott lábra állni.

A hódítás során a katonák nem csak lakóházakba törnek be és nem csak az ott talált nőket erőszakolják meg, hanem olyan házakba is, amelyek jellemből adódóan sok nőnek adnak otthont és térben vagy társadalmilag izoláltak. Ott aztán kényük-kedvük szerint erőszakolják meg a nőket. Dobrila elmesélt egy ilyen esetet:

Beszéltem a ljubuskoi nevelőintézeti lányokkal. Kimenekíttem őket, és ők elmesélték nekem, hogy mit éltek át. A horvát hadsereg elfoglalta a házat. Tizenhat lányt találtak ott, 16-18 éveseket, a többségük szerb volt. Volt néhány magyar és szlovák lány is. Megerőszakolták és megkínózták őket. Nem mosdhattak. Nem kaptak rendszeresen enni és nem tanulhattak. Még a javítóintézeti tiszték is gonoszul bántak velük és „szerb kurváknak” nevezték őket. Ez az egész dolog több hónapig tartott. A Vöröskereszt segítségével menekítettük ki őket nagy nehezen.

A megszállt területeken és az ostromlott régiókban a nőket gyakran megerőszakolták, megkínózták és megölték a házak és lakások átkutatása során. A katonák gyakran azzal az ürüggyel kutatták át a házakat, hogy fegyvereket keresnek. Néha a saját házaikban erőszakolták meg és kínozták meg a nőket, gyakoribb volt azonban, hogy elrabolták és táborokba, börtönökbe, bordélyokba vagy más helyekre vitték őket. Ez történt Bojanával, egy szarajevói lánnyal is. A háború kezdete óta, amikor Dobrinja kerület muzulmán ellenőrzés alá került, a katonák szinte naponta törtek be a lakásokba azzal az ürüggyel, hogy fegyvert keresnek. Ez bevett gyakorlat volt a környéken. A katonák mindent kinyitottak és végigtúrtak. Egy este a *Zelene Beretke*⁵ három tagja jött és kopogtak az ajtón, úgyhogy be kellett engednie őket. Miután végigkutatották a lakást, magukkal vitték egy pincébe, ami az élelem- és lőszerraktárunk volt. „A pince,” emlékezett Bojana, „hideg volt, sötét, piszkos, bűdös, poros és émelyítő.” Itt megerőszakolták. Éjjel felé lengedték és egyedül hazamehetett. Másnap újra jöttek, és minden kezdődött előről. Hét napig tartott ez a szörnyűség.

A katonák általában valami kitalált dologra hivatkozva törnek be a lakásokba, mint amilyen az áldozat korábbi viselkedése, vagy valamelyik barátjának vagy rokonának a viselkedése. Milena például elmondta, hogy muzulmán katonák betörték a lakásába és kikérdezték őt és barátnőjét a muzulmán barátaiknál tett látogatásaikról, valamint fivéreik és sógoraik tevékenységéről. Aztán „csetnik kurvának” nevezve sértegetni kezdték őket majd megerőszakolták a barátnőjét. Végül bezárták őket, és elmentek azzal a fenyegetéssel, hogy másnap majd Milenát is megerőszakolják.

A nemi erőszakot olykor megelőzi a nők elrablása a menhelyekről, az erdőből vagy az utcáról. Anđa említ egy ilyen esetet: „Engem és két másik lányt, akik szintén szerbek, foglyul ejtett egy tíztagú muzulmán csoport az erdőben, nem messze az otthonomtól. Nem ismertem fel egyiküket sem, mert nem az én városomból valók voltak. Beraktak minket egy teherautóba, és elhajtottak velünk. Mivel az erdőn mentek keresztül, nem tudom, hogy merre mentünk. Valami házba vitték minket és koszos, nedves pincékbe zártak. Egy éjszákát aludtunk ott. Másnap átvittek minket egy börtönbe. Ott történt meg először, hogy megvert és megerőszakolt bennünket három katona.”

Előfordul, hogy polgárokat, férfiakat és nőket egyaránt, arra kényszerítettek, hogy a háború ellenére folytassák a munkájukat. Ott tartották őket addig, amíg táborokba nem szállították őket.

A čapljinai rádió minden orvost a kórházba rendelt. Az én unokatestvérem mindig lelkiismeretes volt, úgyhogy elment Tasovčićből és bement a čapljinai kórházba. Sokan nem mentek be és így megmenekültek. Tizenöt-húsz napot dolgozott és nem tudott visszatérni Tasovčićbe, mert minden híd le volt zárva. A kórház biztonsági emberei nem engedtek el senkit, mert szükségük volt az orvosokra. Minden orvos a kórházban aludt. Később a szerb nemzetiségű orvosokat átvitték a dretelji táborba. Az unokatestvérem öt hónapot volt ott. Folyton megerőszakolták, az egész idő alatt, a legbrutálisabb módokon.

Elvittek nőket azzal az ürüggyel is, hogy legyenek jelen tanúként, amikor a szomszédaiak vagy más emberek lakását átkutatják. Néha letartóztatták őket azzal a feltételezéssel, hogy valamelyik politikai párt tagjai vagy valami más politikai tevékenységet végeznek. Néha egyszerűen azért vitték el őket, mert nyilvánosan kimutatták az ellenséggel kapcsolatos érzéseiket. Lepa elmondott egy esetet, amikor rendkívül brutálisan bántak egy 30 éves szarajevói szerb nővel, aki nyilvánosan bírálta a muzulmán hatóságokat. „A báránóm elmesélte, hogy egy csapat muzulmán katona, egy magánhadsereg öt vagy hat embere, betört egy olyan lány lakásába, aki az Adóhivatalnál dolgozott. Megkínózták, megverték, mindannyian megerőszakolták, és végül feldugtak egy üveget a vaginájába. Olyan súlyosan megsérült, hogy hamarosan meg is halt. A lány nagyon csinos volt, és tudták róla Szarajevóban, hogy nyíltan kritizálja a muzulmán hatóságokat.”

Nem csak a politikai tevékenység és a politikai eszmék, de még az apolitikus viselkedés vagy a hatóságokkal való alkalmi szembeszegülés is kiválthat dühöt és rettenetes brutalitást. Gordana beszélt egy 38 éves nőről, akit nagyon csinosnak és kicsit gyengeelméjűnek írt le. A nő egy követ dobott egy autóra, amiben horvátok voltak, a HOS⁶ tagjai, és betört a szélvédőt. Senki sem tudta, hogy szándékosan csinálta-e. „A balesetben egy horvát megsérült. Az incidens után a nőt elvitték a ljubuškoi börtönbe. Ott tömegesen megerőszakolták. Azt hallottam, hogy kutyákat is használtak. Végül megölték. Az unokatestvérem révén tudok erről, aki a börtönben volt, és látta, ahogy kínozzák.”

Igen gyakran a férjek, fiak vagy apák politikai vagy katonai tevékenysége volt a letartóztatások oka. De olykor a pusztán tény is, hogy a nő az ellenséges nemzethez tartozott, elég volt.

Beszédes példa Olgáé, egy 34 éves mosztári szerb nőé. Amikor a HVO⁷ emberi letartóztatták, azt mondták neki, hogy letartóztatásának oka

az a tény, hogy a „Čačakot” (egy szerb néptáncot) járta az esküvőjén. Jasminka is beszámolt muzulmán lányokról, akiket elraboltak, fogva tartották őket egy táborban és megerőszakolták őket.

1992 októberében a szarajevói nőgyógyászati klinikán voltam, éppen szülés előtt. A kórházat a bombázás miatt kiürítették, és tíz napot a Klinikai központban voltam. Ott láttam két 14 éves lányt, akiket Grbavicában szerbek megerőszakoltak. Terhesek voltak, már az ötödik vagy hatodik hónapban. Mivel még fejletlenek voltak a szüléshez, az orvosok úgy döntöttek, hogy vállalják a kockázatot és elveszik a gyerekeket. Abban az időben néha még a Klinikai központot is bombázták. Mindnyájan a földszinten aludtunk (babák, anyák, várandósok, abortuszra váró nők), úgyhogy én a lányokkal szomszédos szobában voltam. Egészen rendkívüli idegállapotban voltak: egyáltalán nem beszéltek, állandóan sírtak, sikítózva ébredtek. A szüleik állandóan velük voltak; kétségbe voltak esve. A klinika igazgatója elhatározta, hogy segít nekik. A terhességet sikerült megszüntetni, szerencsére következmények nélkül. Mindnyájan nagyon aggódtunk értük. A kórházban etnikai szempontból vegyesen voltak emberek. Ahogy a lányok anyja elmesélte, egy éjszaka elvitték őket a házukból, először egy teremgarázsba, aztán elszállították őket egy táborba.

[...]

Úgy tűnik azonban, hogy nem csak az adott régióban lakó emberek mentalitásán múlik az, hogy egy nőt megerőszakolnak-e vagy sem. Azon is múlik, hogy mennyire fontos a nő vagy valamelyik férfi hozzátartozója az ellenséges oldal számára. Ivana beszélt erről:

A háború első nyarán Szarajevóban (Dobrinjában) két börtönt hoztak létre: az egyikben lányokat erőszakoltak meg, a másikban férfiakat kínoztak. Az egyik barátnőm másfél évet töltött az egyik ilyen börtönben. A fogoly nőekkel szemben tanúsított magatartás esetről esetre változott. A barátnőmet nem zaklatták, mert az apja, aki orvos, abban a kórházban dolgozott, ahol a muzulmánokat kezelték. Általában az volt, hogy a katonák az éjszaka kellős közepén betörték a lakásokba azzal, hogy keresnek valakit, és akkor volt olyan nő, akit elvittek és volt, akit nem. Általában nem zaklatták azokat a nőket, akiknek volt valakijük, aki fontos volt a muzulmán oldal számára.

Néha azonban a férj nem tudta megvédeni a feleségét a nemi erőszaktól. Ez vagy azért volt, mert nem volt esélye a fegyveres túlérővel szemben, vagy

pedig azért, mert nem tudta meggyőzni a feleségét, hogy ne menjen el dolgozni vagy valami másért, hanem maradjon otthon. Lévén, hogy a férjtől hagyományosan elvárják, hogy megvédje a feleségét, amikor nem tud megfelelni ennek a kötelességének, őt is hibáztatják, különösen a feleség férfirokonai. Másfelől viszont néha a férj képtelen elfogadni a tényt, hogy továbbra is együtt éljen egy olyan nővel, akit megerőszakoltak. Ez akkor is megtörténhet, ha ő maga is felelősnek érzi magát, sőt akkor is, ha nyíltan beszélt neki arról, hogy aggódik miatta. Gordana beszámolója a dretelji táborban megerőszakolt doktornő férfirokonainak reakciójáról nagyon sokat mond erről. „Amíg a nőt fogva tartották, konfliktus robbant ki a bátyjai és a férje között, mivel a bátyjai a férjet hibáztatták, amiért elengedte munkába, holott tudta, hogy mi történhet. Egy ideig nem engedték, hogy láthassa a gyerekeit... A férj, akit patriarchális szellemben neveltek, azt mondta a bátyámnak, hogy nagyon nehéz elfogadnia azt a tényt, hogy a feleségét megerőszakolták, bár tudja, hogy az asszonyt nem lehet hibáztatni.”

A megszállt területeken a nőket néha a férfiakkal együtt tartóztatják le és viszik táborokba. Több nő beszélt nekünk tömeges deportációkról, olyan esetekről is, amikor egész falvakat kiürítettek és táborokba vitték az embereket. Általában a férfiakat elválasztották a nőktől és speciális börtönökbe vitték őket, de volt eset arra is, hogy együtt maradhattak. A bebörtönözött férfiakat megkínózták, a nőket fizikailag és szexuálisan bántalmazták a börtönökben és a bordélyokban. Bár elvétve van bizonyíték a férfiak esetében is szexuális abúzusra (a szakértői csoport zárójelentésében idéz is ilyen bizonyítékokat), ez ritkábban fordult elő, mint a nők esetében.

Olivera tanúságtétele szerint néhány szarajevói nőt még akkor is megerőszakoltak, amikor a katonai hatóságok által rájuk rótt feladataiknak tettek eleget. Míg a férfiakat a harcokban való részvételre kötelezték, a 18 és 55 év közötti nőket (kivéve a 8 évesnél kisebb gyereket nevelőket) különböző munkákra osztották be. Néhányukat, különösen a fiatalabbak közül, lakástakarításra rendelték, és ilyen alkalmakkor gyakran megerőszakolták őket.

Szexuális abúzus a táborokban, a börtönökben és a bordélyokban

A táborokban, a börtönökben és a bordélyokban a nőket rendszeresen megerőszakolták. Bár az emberi szenvedést mérni nehéz és hálátlan feladat, összefoglalóan annyit el lehet mondani, hogy ezekben az erőszaktételekben

több volt a brutalitás és a megalázás, mint a békeidőbeli átlagos erőszaktevételekben. Számos, a nemi erőszakkal foglalkozó kutatás kimutatta, hogy a nemi erőszak brutalitása az erőszaktevők számával növekszik (Nikolić-Ristanović, 1989). Míg a békeidőben elkövetett erőszaktevételek esetében általában egy erőszaktevő és egy áldozat van, a háború idején az erőszaktevők sokkal többen vannak, és az áldozatokat többször is megerőszakolják, egymást követően, vagy rövid szünetekkel. Rettenetesek az ily módon kiállt szenvedések, és ehhez járulnak még a testi és lelki bántalmazás egyéb formái. Voltak nők, akiket kegyetlenül megverték, kést szorítottak a torkukhoz, és így tovább. Ezen kívül gyakran kényszerítették őket arra, hogy végignézzék más foglyok kínzását és megölését.

Anđa, egy szerb lány, akit két barátjánál együtt elraboltak és egy muzulmán börtönbe vittek, elmondta, mit élt át:

Inzultáltak minket, sértegettek. Ezt nem tudom elmondani önnek; ezt át kell élni, hogy az ember megértse. Három férfi megerőszakolt minket. Kést szorítottak a torkunkhoz, le akartak mészárolni bennünket. Ez történt minden nap. Amikor verték a foglyokat és levágták a testrészeiket, minket odavittek, hogy lássuk... Minden egyes nap ugyanaz történt mindegyikünkkel: megkötözték minket és többen megerőszakoltak. Mindenfelét csináltak velünk. Ez természetellenes, megalázó szexuális erőszak volt... Amikor visszatértem a falumba, egy hónap kellett, hogy testileg felépüljek. Azon kívül, hogy megerőszakoltak és megkínóztak, naponta csak kétszer adtak enni: egy darab kenyeret vagy kifőtt makarónit. A folyosón volt víz, kicsit meg tudtunk mosakodni, de nem rendszeresen, mert állandóan járkáltak ott a férfiak. „Zuhanyozásban” csak akkor volt részünk, amikor a kínzások közben elájultunk. Akkor leöntöttek vízzel bennünket.

Desa azt mondta el, amit a menyétől hallott: „A szomszédom Dobrinjában (Szarajevóban) volt táborban. Ott a nőket megerőszakolták. Őhöz nem nyúltak, de a fiatalabbakat megerőszakolták. Testileg kínozták őket. Szándékosan éhezettették őket. Időnként kaptak egy darab kenyeret és egy kis vizet. Inzultálták őket, sértegették őket és a férjük holléte felől faggatóztak.”

[...]

Némelyik nőnek az anyja vagy a saját furfangjának köszönhetően sikerült a táborokban megmenekülnie a nemi erőszaktól. Nedeljka például látott egy lányt, akit az anyja a saját testével sikeresen el tudott rejtteni, amikor keresték a börtönőrök. Nedeljkának úgy sikerült megúsznia a nemi erőszaka-

kot, hogy öregasszonynak álcázta magát: régi ruhákba öltözött, vastag harisnyát húzott és felkötötte az anyja fejkendőjét. Ezek arra példák, amit Smith-Haredah „a gyengék fortélyának” nevezett; hasonló fortélyok egész sorát említi, ezeket a második világháború végén alkalmazták a német nők, hogy ne erőszakolják meg őket az oroszok.

Anyák kisfiúinak öltöztették fiatalkorú lányaikat: hajukat levágták és nadrágba bújtatták őket... Azok a nők, akiknek el kellett menniük hazulról élelemért, bekoszolták az arcukat, összekócolták a hajukat, szemüveget tettek fel, kendővel kötötték be a fejüket, ragtapaszokkal csúfították el magukat és régi szürke és fekete rongyokba öltöztek... Néha az első pillanatban tanúsított bátorságnak és lélekjelenlétnek volt nagy szerepe. Egy nő például úgy menekült meg, amikor hat orosz betört a lakásába, hogy elővett a szekrényből egy kis villanyvasutat és elkezdett játszani velük... (Sandher, Johr, 1992, 43. o.)

Lepa, egy szarajevói szerb nő a bordélyokban tartott szerb nők kínzásáról beszélt nekünk:

1992 júliusától kezdtek az Alija hadsereg⁸ tagjai bordélyokat nyitni a szarajevói kávéházakban. A bordélyokat a környező falvakból töltötték fel fiatal szerb asszonyokkal és lányokkal. Amikor az Alija-fiúk elfoglaltak egy falut, elvitték a férfiakat és a nőket: a férfiakat börtönbe, a lányokat bordélyokba. A barátom beszélt nekem egy ilyen bordélyról, amely Szarajevó központjában volt, és kizárólag fiatalkorúakkal volt feltöltve. A bordélyt egy muzulmán „vitte”, egy bűnöző, volt elítélt, aki ugyanakkor a börtön igazgatója is volt. Egy este, amikor ott mentem el, hallottam az asszonyokat jajgatni.

Különösen kegyetlen szexuális tortúráknak és bántalmazásnak lehettek kitéve a pszichikailag sérült nők, amint ez Marina szavaiból kiderül:

Egy húsz éves tuzlai szerb lányt, akiről tudni lehetett, hogy zavarodott, minden nap elvitték a muzulmán katonák és a kórház elé hozták vissza. A szomszédai azt mondták, hogy a katonák egész éjjel erőszakolták a bordélyban. Egyszer láttam őket, amint kilökik a lányt az autóból, és otthagyják a kórház előtt. Akkor valaki hívta a rendőrséget. A rendőrség kijött és több muzulmán a rendőrségtől ott az utcán elkezdte verni, tele volt ütésnyomokkal. Végigvonszolták az utcán, kényszerítették, hogy járjon. Azt hallottam, hogy azután elvitték valami helyre a Jala folyó mentén, és ott tovább verték, úgyhogy talán bele is halt.

Interetnikus nemi erőszak a háborútól közvetlenül nem érintett régiókban

Az olyan etnikailag vegyes régiókban, ahol az egyik csoport többségben volt, a nőket egyszerűen azért erőszakolták meg, mert az etnikai kisebbséghez tartoztak. Az interetnikus megtorlás és a számlák rendezésének áldozataivá váltak. A nemi erőszakot rendszerint megelőzte az áldozat elrablása; vagy a szomszédok rabolták el, vagy olyan férfiak, akiket már évek óta ismert.

Milica, egy 21 éves szerb lány egy túlnyomórészt szerbek lakta faluból, elmondja, hogy rabolta el és erőszakolta meg egy horvát szomszédja:

A házam az utca elején van, és a fiatalok általában az utca végén szoktak gyülekezni. Ahogy mentünk a gyülekezőhelyre, általában beszóltunk egymásnak, megvártuk, amíg a barátaink kijönnek és így együtt mentünk tovább. Már évek óta ismertem őt. 22 éves volt, horvát és többször volt a fronton, de ennek a ténynek nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget. Azon az éjjelen a házánál talákoztunk. Kihívtam, kijött. Együtt mentünk tovább, beszélgetve. De ahogy az utca sötét részéhez értünk, hirtelen a számra tette a kezét. Aztán két férfit szólított, akik megragadtak és bevonszoltak egy autóba. Bekötötték a szememet egy szalaggal, a számba valami rongyot tömtek és elkezdték ütni a fejemet, úgy hogy nem emlékszem, mi történt azután. Amikor felébredtem, rájöttem, hogy egy mezőn vagyok, nem messze a falumtól. Rettenetesen néztem ki, testem minden porcikája fáj. Hányingerem volt. Rettenetes, leírhatatlan érzés: valami üresség, gyengeség. Rájöttem, hogy mi történt velem. Hazajöttem; sokkot kaptam, amikor a tükörben megláttam magam. Az anyám szólított, amíg a fürdőszobában voltam, de nem akartam mindjárt kimenni. Azt kérdezte az ajtón át: „Milyen volt az estéd?” „Remek”, feleltem neki.

Nemi erőszak: bosszú a nők ellen vagy bosszú a férfiak ellen

A nő etnikai hovatartozásán kívül még valamitől függ az, hogy mennyire van kitéve a nemi erőszak veszélyének: attól, hogy volt-e kapcsolata korábban egy ismert férfivel. A nő az, akinek fizetnie kell azért, ahogy korábban egy bizonyos férfihoz viszonyult; vagy, ahogy Ljiljana megfogalmazta, „háborúban a nőknek gyakran meg kell fizetniük azért, mert békében tanúsított viselkedésükkel megsértettek valakit. És mivel nőkről van szó, ez vé-

gül mindig a szexre egyszerűsödik.” Ebben a tekintetben különösen nagy veszélyben vannak azok a vonzó fiatal lányok, akik békeidőben elutasítottak bizonyos ajánlatokat. A férfi megragadja a háború által kínált lehetőséget, és nemi erőszakkal vesz elégtételt.

A bosszúnak azonban más célja is lehet: irányulhat arra is, hogy korrigálja azt az egyenlőtlennek látott hatalmi viszonyt, amely békeidőben állt fenn nők és férfiak között. A korábban fennállt hatalmi egyenlőtlenséget, amelyben egy adott nőnek magasabb volt a társadalmi státusza, meg kell fordítani és helyre kell állítani a hagyományos viszonyt, amely a férfinak kedvez. Gordana beszámolója szerint a dretelji horvát táborban (ahol szerbek és muzulmánok voltak) minden második nőt megerőszakoltak. A nők többsége fiatal lány volt, de volt egy tanárnő és egy orvosnő is.

A tanárnőt és a doktornőt különösen megkínózták, mert az erőszaktevőket provokálta a státuszuk és a képzettségük... A doktornőt, egy 38 éves szerb asszonyt, napjában többször megerőszakolták; azt mondták neki, hogy addig nem engedik el, amíg nem szül egy usztaát.⁹ Szerencsére nem esett teherbe. Megerőszakolták, azt mondogatták neki, hogy megölik és néha hagyták, hogy az őrület határán a városban bolyongjon. Mint ő maga elmondta, többször is egy lépésre volt a haláltól, és azt gondolta, hogy meg fog halni. Elvitték rendes lakásokba is, hogy ott is megerőszakolják. Azok az emberek követtek el rajta erőszakot, akiken orvosként számtalanszor segített.

Mint Brownmiller írja, „A puska a kézben: hatalom. A háborús őrület önmagát táplálja. Egy bizonyos számú katonának muszáj bizonyítást tennie újonnan megszerzett felsőbbrendűségéről – bizonyítaniuk kell a nőknek, önmaguknak, a többi férfinak.” (Brownmiller, 1975, 33. o.)

Ennél gyakoribb azonban az, hogy a nőknek a férjük, a fiuk, a fivérük vagy az apjuk valóságos vagy vélt, aktuális vagy korábbi eszméi vagy cselekedetei miatt kell fizetniük. Vagy pontosabban: a nemi erőszak eszköz arra, hogy a nő férfi hozzátartozóit megbüntessék. Ezen a módon magyarázhatjuk azoknak a nőknek az elrablását, megkínzását, megerőszakolását és megölését, akiknek a férfi hozzátartozói nem voltak jelen és feltételezhetően a másik oldalon harcoltak.

Bosiljka, egy konjici szerb nő, elmondta egy szintén szerb barátnője esetét:

45 éves volt. Férjnél volt, két fia volt és egy lánya. Elvitték egy táborba, mivel a férje és a fia nem adták fel magukat. A táborban annyiszor erőszakolták meg, ahányszor kedvük tartotta. Többen voltak, és ő mindegyiküket jól ismerte. Még néhány szomszédja is köztük volt és néhány vásárlója is, mert a háború előtt egy boltban dolgozott. A férje rendőr volt, így felismert köztük olyanokat is, akiknek korábban meggyűlt a bajuk a törvénnel. Fogvatartása alatt részletes rádióközvetítést adtak arról, hogy mit művelnek vele. A háború során a férjét megölték, és a már erősen bomló állapotban levő holttestet odahozták elé: csak a sportcipőjéről ismerte fel. A fiát olyan komolyan megverték, hogy elvesztette a látását. A házukat a szeme láttára gyújtották fel.

Ennek a nőnek szörnyű árat kellett fizetnie azért, hogy az ellenség bosszút tudjon állni a férjén és a fián. A nő megbüntetésével az ellenség közvetve nyilván a férjét és a fiát akarta büntetni korábbi és akkori tetteik miatt. Ezt bizonyítja az a tény, hogy a kínzását végig közvetítették rádión. Úgy gondoljuk, hogy emögött az eljárás mögött két szándék tapintható ki: a) hogy más férfiakat, akik szintén otthon hagyták a feleségüket, visszaretentsenek az ellenséggel vívott harctól, és b) hogy rombolják a másik fél morálját. Csakhogy a horrornak ez a köre lezárult a végső és közvetlen büntetéssel: a férj halálával és a fiú súlyos fogyatékkossá válásával. Ettől a nő kínzása a táborban abszurdá vált; mégis a nő volt az, akit közvetlenül büntettek – valószínűleg anélkül, hogy kínzó tudatában lettek volna annak, hogy büntetik őt. Ez az erőszaknak az a láncolata, amely a nők sorsát meghatározza a háborúban, és amely azokhoz a hozzájuk közel álló férfiakhoz köti őket, akikkel sorsuk szorosan összefonódik. Ez a lánc általában láthatatlan marad, elrejtí a férfiak „hősies” harca és sebesüléseik vagy haláluk. Ez az eset felveti továbbá annak lehetőségét is, hogy a nemi erőszakot a háborúban pornográf célokra is felhasználták. MacKinnon úgy véli, hogy kizárólag a szerbek vették videóra a muzulmán nőkön elkövetett nemi erőszakot és használták azt pornográf célokra (MacKinnon, 1994, 75. o.) Mivel kutatásunk nem hozott felszínre elegendő bizonyítékot, ami lehetővé tenné, hogy a jelenség kiterjedtségéről érdemben beszéljünk, csak két dologra tudjuk felhívni a figyelmet. Először is, a fenti példa azt sugallja: fennáll a lehetősége annak, hogy más háborús felek is használták a nemi erőszakot ilyen célokra. Fontos azonban rámutatnunk, hogy MacKinnon következtetései, és az a magyarázata, hogy a pornográfia (amit hite szerint kizárólag a szerbek használtak) „motivációt és 'hogyan csináljuk' kézikönyvet adott a szexuális

atrocitások elkövetőinek ebben a genocídiumban”, a volt Jugoszlávia társadalmi és történelmi jellemzőinek elképesztő nem-ismeretén alapulnak. Mindezekelőtt nagyon problematikusnak tűnik az a kiindulópontja, hogy a háború előtti Jugoszláviát elárasztotta a pornográfia és ez követte ki az utat a szerb oldal szexuális megszállottsággal végrehajtott népirtásához. A mindent elárasztó pornográfia illusztrálására MacKinnon egy meglehetősen régi horvát hetilapra, a *Startra* hivatkozik, amely, mint mondja, középső oldalain meztelen nők fényképét közölte. MacKinnon egy másik példája az a halom pornográf kiadvány, amit Borislav Herak hálósobájában találtak; ő az a szerb katona, aki beismerte, hogy több nemi erőszakot és gyilkosságot követett el Boszniában. Nehezen érthető azonban, miként lehetséges az, hogy az egész volt Jugoszláviát elárasztó „pornográfia-özőn”, amely ráadásul egy horvát lapon keresztül árasztotta el az országot, csakis egy etnikai csoport (a szerbek) esetében vezetett atrocitások elkövetéséhez. Úgy véljük, ez a leegyszerűsítő magyarázat, amely azon alapul, hogy a szerző nem ismeri eléggé a releváns tényeket, szerencsétlen módon elterelte a figyelmet a háború alatt a nők ellen elkövetett bűnök legfontosabb magyarázatáról. Ezekben az erőszakos cselekedetekben az a nőgyűlölet nyilvánul meg, amit a kommunista érában gondosan lepleztek a nemek közötti egyenlőségről szóló ideologikus szlogenekkel. A nacionalista hisztéria és a nyomában következő háború csak lemeztelenítette és megerősítette ezt a nőgyűlöletet a férfiakban – az összes harcban álló fél táborában. MacKinnon magyarázata tehát önellentmondásosnak tűnik. A nemi erőszakot a férfi/nő dinamikában helyezi el, anélkül, hogy tárgyalná az etnicizált csoportok problémáját és azt, hogy hogyan alakultak ezek ki (Rejali, 1996, 366. o.). Ezen túlmenően, mivel elhanyagolja a női test etnicizálási folyamatának vizsgálatát, nem tudja megragadni a nemi erőszak lényeges jellemzőjét. Csak a szerb férfiak és a horvát és muzulmán nők közötti dinamikát látja, erre redukálja az egész problémát. Mint arkov helyesen rámutat, „a férfiuralom 'természetes' része, hogy saját 'etnikai csoportjának' határait azáltal jelöli ki, hogy a 'Másikhoz' tartozó nőket a nemi erőszakkal jelöli meg és ilyen módon a női testet mint etnikailag meghatározott női testet definiálja” (arkov, 1995, 113. o.) A női testek csataterre változnak, ahol a férfiak a más férfiak iránt érzett haragjukat kommunikálják, mert kezdettől a nők teste volt az implicit politikai csatamező. A háború idején elkövetett nemi erőszak a hatalmi különbségek és az identitás definiálásának eszköze (Rejali, 1996, 366. o.) Tehát a férfi/nő és a férfi/ferfi viszonyokban (azaz a különböző etnikai csoportok

között) létező hatalmi különbségek határozzák meg a különböző etnikai csoportok közötti nemi erőszak elterjedtségét. Ezen a módon lehet megmagyarázni azt a tényt, hogy a szerb férfiak követték el valószínűleg a legtöbb nemi erőszakot (a muzulmán nők ellen), és azt is, hogy ahogy a háború előrehaladt, és ahogy a harci szerencse egyre inkább a horvátoknak és a muzulmánoknak kedvezett, mind több szerb nő ellen követték el nemi erőszakot.

A női test mint a férfiak interetnikus „kommunikációjának” eszköze

Azok a nők, akik más nemzetiségű férfihoz mentek feleségül, a nemi erőszak potenciális áldozatává váltak ezzel. Az erőszaktevő férfiak a saját nemzetiségi csoportjukból, a férj nemzetiségi csoportjából vagy valamilyen más (harmadik) nemzetiségből kerülhettek ki.

Az első esetben a nő etnikai csoportjába tartozó férfiak a férjet akarják megsérteni és megalázni. Egy nővérenek írt levélben Natasa leír egy ilyen esetet: „Egy horvát nőt, aki férjhez ment egy muzulmán férfihoz, a saját lánya előtt megerőszakoltak a horvátok.” Az erőszaktevő álláspontjáról nézve az erőszak nyilvánvalóan a férjnek küldött üzenet volt.

A másik esetben a férj honfitársai akarják megbüntetni az áldozat férjét, amiért nem szakított egy olyan nővel, aki az ellenséges nemzethez tartozik és ezért nem elég értékes ahhoz, hogy az ő nemzetük „tulajdonát” képezze. Natasa, aki szerb apától és muzulmán anyától született, egy horváthoz ment férjhez. Így írja le a horvátoktól való félelmét: „A férjem már nem képes megvédeni engem és az anyámat. Előfordultak esetek, amikor ezt kellett hallania: 'Ha ez egy vegyes-házasság, akkor vagy menjetek el mindketten vagy küldd el az asszonyodat.' Annyira félek.”

Végül a harmadik esetben egy harmadik nemzetiségű férfi lép be a konfliktusba, akivel sem a férj, sem a feleség nem tartozik közös etnikai csoportba. A nő bántalmazásával a férjet kívánja büntetni, egyszerűen azért, amiért az kapcsolatban áll az ellenséggel. A vegyes házasságban élő nők sebezhetősége különösen nagy olyankor, amikor a férj közvetlenül részt vesz (vagy amikor azzal vádolják, hogy részt vesz) az erőszaktevő nemzetisége elleni harci cselekményekben.

Emina, egy 28 éves muzulmán nő beszél a nővéréről, aki Mosztárban maradt:

Az anyósom, aki horvát, mesélte ezt el nekem, amikor látogatóban járt nálunk Belgrádban. A horvátok bántották a nővéremet, mert a férje, aki szerb, úgy döntött, hogy Mosztár horvát részében marad. Azelőtt ott éltek együtt. Mikor a háború kitört, a nővérem azt gondolta, hogy nagyobb biztonságban lenne a muzulmán részen (ahol az anyám lakott) úgyhogy oda ment a gyerekekkel együtt. Egy nap jöttek a horvát szomszédaink és elvitték az anyjával együtt. A bal partra vitték őket, a Buna nevű parkba. Ott a kocsiban ülve elkezdték fenni a késüket és fenyegetőzni, hogy megölik őket. A nővéremet nemi erőszakkal fenyegették és trágárul sértegették. Mivel a férje nem volt ott, a szomszédok azt hitték, hogy a fronton van és harcol a horvátok ellen. Szerencsére arra jött egy másik horvát szomszéd, aki jól ismerte az apámat, és az elérte, hogy elengedjék őket. A nővéremet nagyon megrázta ez az egész, különösen, hogy – mivel külön költözött a férjétől, – a férje olyan közel volt (ötven méterre) és mégis olyan messze, mert nem tudott átmenni a másik negyedbe és semmit sem tudott róla. A nővérem nyolc hónapig nem kapott hírt a férjétől. Végül a férje küldött neki egy levelet, amiben azt írta, hogy meg fogja ölni magát, mert nem tudja elviselni, hogy továbbra is így éljen. Ezen kívül, mivel a nővérem lelki állapota erősen romlott azt követően, hogy a horvátok bántalmazták, félek, hogy nem csak megfenyegették a nemi erőszakkal, de tényleg meg is erőszakolták. De sem ő, sem az anyám nem akar erről beszélni.

Ez az eset újra megmutatja, hogy a háborús körülmények nagymértékben fokozzák a bántalmazott nők lelki szenvedését is – túl azon, amit a szokásos általános bizonytalanság és a családi kötelékek meglazulása miatt kell elviselniük.

Az ebben a fejezetben leírt esetek felhívják a figyelmet arra a tényre, hogy az úgynevezett vegyes házasságban élő nők különösen ki voltak téve a nemi erőszak veszélyének – olyan tény ez, amiről a legtöbb elemzés nem vesz tudomást. A vegyes házasságban élő nők megerősökölése kétségtelenül megerősíti Brownmiller tételét, mely szerint a háború idején elkövetett nemi erőszak nem más, mint az a mód, ahogy a férfiak rendezik a számláikat más férfiakkal. (Brownmiller, 1994, 181. o.) Ez behoza a képbbe a nemi erőszak magyarázatának harmadik, lényegesnek tűnő összetevőjét: ez pedig az a tény, hogy a nő egy más nemzetiségű férjhez tartozik. Háború idején a nőket azért erőszakolják meg, mert „a nemi és etnikai értelemben vett Másikat” reprezentálják, és etnikai értelemben vett másságukat annak a férj-

finak az etnikai hovatartozása határozza meg, akinek a „tulajdonát” képezik, – függetlenül attól, hogy ők maguk származásukat tekintve melyik csoporthoz tartoznak.

A nemi erőszak mint a háborús stratégia része

A nemi erőszak mint az elüldözés eszköze. Nyilvánvaló, hogy a nemi erőszakot egy általánosabb háborús stratégia részeként alkalmazták: harci eszközé és az „etnikai tisztogatás” módszerévé tették. A nemi erőszakkal való fenyegetést „a kikényszerített kivándorlás” eszközeként alkalmazták; azért, hogy elérjék, hogy „az emberek elhagyják otthonukat és soha ne is akarjanak oda visszatérni.” (MacKinnon, 1993, 88. o.). Vagy pedig, mint azt az ENSZ szakértői csoportjának zárójelentése kimutatta, szándékosan alkalmaztak nemi erőszakot azért, hogy egy bizonyos etnikai csoportot elüldözzenek egy bizonyos területről. Ezt a szándékot demonstrálták azzal, hogy az áldozatot a nemi erőszak révén megalázták és megbecsületlenülítették a rokonai előtt, a többi fogolytársa előtt vagy nyilvános helyeken, vagy hogy családtagokat kényszerítettek egymás megerőszakolására. Továbbá azzal is, hogy a fiatal nők és a szüzek, valamint az iskolázott lányok és a megbecsült családokból származó nők gyakran voltak a nemi erőszak célpontjai.

Bár a rendelkezésre álló információ kevés ahhoz, hogy egy átfogó, az elüldözést szolgáló nemierőszak-politika meglétére következtessünk, nyilvánvaló, hogy volt ilyen cél, és gyakran el is érték. Meg kell azonban itt különböztetni az esetek két típusát. Az első típusba tartozó eseteknél a nemi erőszak a fenyegetés eszköze: közvetlen nyomást gyakorolnak az áldozatra, hogy távozásra bírják. A második esetben a nők azért hagyják el a területet, ahol addig éltek, mert látják és hallják, hogy mi történt más nőkkel és ettől nyugtalanná válnak. Ebbe a második típusba tartoznak azok az esetek is, amikor a szülők, különösen az anyák aggódnak a leánygyermekük miatt, és úgy döntenek, hogy biztonságos helyre küldik őket, a háború által sújtott régiótól távolra.

Gordana, amikor a dretelji táborban megerőszakolt doktornőről beszélt, elmondta, hogy a doktornő azután elment a férjével és gyerekeivel együtt, hogy máshol éljen. Amikor Capljina szóba került, azt mondta, soha többé nem teszi be oda lábát.

A nemi erőszaktól való félelem által provokált emigrációra jó példa Olivera esete. Elmondta, hogy ő és a férje hogyan döntötték el, hogy két lányukat kimenekítik.

Amikor a háború elkezdődött, én kész voltam azonnal elhagyni Sarajevót. A férjem azonban ebbe nem ment bele, mert azt hallotta, hogy Szerbiában mozgósítás van, és azt gondolta, hogy Sarajevóban van rá lehetőség, hogy elkerülje a behívást. Közömbös volt, ahogy a férfiak általában, még azt sem értette meg, hogy a gyerekeinket biztonságos helyre kell vinnünk. Szörnyű zűrzavar volt: bombáztak, embereket elvittek és megöltek, lányokat megerőszakoltak. Egyszer a kisebbik lányom, aki 15 éves, ezzel jött haza, kétségbeesve: „Inkább megöletném magam, mint hogy megerőszakoljanak”. Akkor elvesztettem a türelmem, és azt mondtam a férjemnek: „Azonnal el kell innen vinnünk a gyerekeket. A lányaink fiatalok és csinosak. Engem megverhetnek, megerőszakolhatnak és meg is ölhetnek, de én túl tudom magam tenni mindenem és tovább tudok élni, mert nekem ott vannak ők. De ők ezt nem bírják ki; gondold el, mi lenne velük, ha valaki megerőszakolná őket. Tönkre tenné az életüket.” Úgy-hogy elhatároztuk, hogy a lányoknak el kell menniük.

Lepát hasonló meggondolások vezették, amikor úgy döntött, hogy biztonságos helyre küldi a lányait. „Eldöntöttük, hogy a lányunknak el kell mennie Sarajevóból, mert azt hallottuk, hogy bordélyok nyílnak, és hallottunk gyilkosságokról, emberrablásokról és bántalmazásokról is.”

A nemi erőszaktól való félelem a lányos anyákban éppúgy megvolt, mint az idős asszonyokban, mert hallottak kegyetlen és megalázó esetekről, amikor nem csak fiatal nőket, de kislányokat és öregasszonyokat is megerőszakoltak. Smith-Harchah, amikor arról ír, hogy mennyire reális volt a nemi erőszaktól való félelem Berlinben a II. világháború végén, úgy fogalmaz, hogy „a nők megerőszakolása állandóan napirenden volt. Nem számított, hogy gyerek vagy öregasszony. Egy 14 éves lánynak egy kőre kellett hajtania a fejét és több férfi is használta, akik így egy nemi betegséggel is megfertőzték.” (Stadher, Johr, 1992, 85. o.) Hasonló dolgok történtek a bangladeshi háborúban is. (Brownmiller, 1975, 40. o.)

Desa, miközben arról a félelemről beszélt, amit Sarajevóban át kellett élnie, azt mondta, hogy különösen a 8 éves lányát féltette.

Hasonló gondolatai voltak Jasminkának is, amikor a szülőotthonban volt, két másik megerőszakolt és terhes lányal. Vera a II. világháború olyan

eseményeiről beszélt nekünk, amelyek hasonlóak voltak a jelenlegi boszniai háborúban történetekhez. „A házunkhoz jöttek és elvittek minket. Harmincan voltak egyre. A nagymamám könyörgött nekünk, hogy vigyük őt is magunkkal. 'Ne hagyjatok itt, kérlek benneteket, engem megerőszakolhatnak, vannak olyan állatok, akik még a nagymamákat is megerőszakolják.'”

Nemi erőszak és a nők reprodukzív jogaival való visszaélés: az etnikai tisztogatók módszereként alkalmazott nemi erőszak fogalmának dekonstrukciója. A boszniai háborúban a nemi erőszakot „produktív” módon is használták, ti. arra, hogy az erőszaktevő nemzetiségének megfelelő gyerekeket nemzzenek. A patriarchális minta szerint a nő jelképezi a családot, a család pedig a társadalom alapja. Ebben az összefüggésben a nők megerőszakolása azzal a céllal, hogy az erőszaktevő nemzetiségének megfelelő gyerek fogadjon, az ellenség életalapjainak lerombolását jelenti. Más szóval a nemi erőszakot az ellenséget tönkre tevő eszközként használják.

Az etnikai tisztogatók eszközeként felfogott nemi erőszak gondolata egy mélyen patriarchális konstrukciót rejt magában; a nőket tárgyakká tekintik, „befogadóknak”, akik passzívan magukba fogadják a férfi magvát, anélkül, hogy bármi sajátost, személyest hozzátennének. Ebben a kontextusban a gyermeknek mint emberi lénynek az identitása csak a férfitől függ. Tehát az ellenséges nemi erőszak révén teherbe ejtett nő gyermeke az erőszaktevő nemzetiségét örökli. „Milena, nekünk muzulmán gyerekeket kell csinálnunk”, válaszolt a muzulmán katona Milenának, aki könyörgött neki, hogy állítsa le „fegyvertársát”, aki a szomszéd szobában épp a barátnőjét erőszakolta. I. J., egy nő, akit a slavonski brod-i táborban erőszakoltak meg, beleegyezett abba, hogy tanúvallomását az *Odgovor* című menekült-újság 1993-ban publikálja. „Amikor megtudták, hogy sokan közülünk, engem is beleértve, teherbe estünk, egy darabig békén hagytak bennünket. Azt mondták, a jövődöbeli horvát gyerekek érdekében teszik. Nem érdekelté őket, hogy akik megszülik őket, azok szerb nők, mert, mint mondták, az apjuk horvát, így a gyerekek is horvátok lesznek.”

Itt az ideje, hogy dekonstruáljuk az etnikai tisztogatók módszereként alkalmazott nemi erőszak fogalmát. (Vagyis: amikor nőket arra kényszerítenek, hogy szüljék meg az interetnikus nemi erőszakból fogant gyermeküket.) Először is, az ilyen nemi erőszak lényegét egy másik bűn adja, és pedig a terhesség kikényszerítése, amit még mindig nem tekint bűncselekménynek sem a nemzetközi közösség, sem pedig a volt Jugoszláviában elkövetett

háborús bűnöket vizsgáló Nemzetközi Bíróság. Egyetértünk Chinkinnel abban, hogy az etnikai tisztogatás módszereként alkalmazott nemi erőszakot külön kell vizsgálni és külön kell eljárni ellene (Chinkin, 1993). Úgy véljük, hogy a nemi erőszakból fogant gyermekek léte olyan jelenség, amely alapot ad arra, hogy etnikai tisztogatás helyett inkább etnikai keveredésről beszéljünk – jóllehet a férfiak, bármelyik oldalon harcoltak is, ezt még nem hajlandók elfogadni. A II. világháború alatti nemi erőszakról írva Sandher és Johr megjegyzik: a történelem furcsa iróniája, hogy az a háború, amelyet, egyebek közt, a faji tisztaság nevében vívtak, egy olyan gigantikus keveredés alapját vetette meg, aminek következtében a mai Európa valóban más képet mutat, mint az 1940-es évek Európája. (Sandher, Johr, 1992, 34. o.)

Annak fel nem ismerése, vagy inkább elutasítása, hogy a különböző nemzetiségek tagjai közötti nemi erőszak valójában etnikai keveredést okoz, rettenetes szenvedéseket eredményez a nők számára. Az erőszaktevők biztosítani akarják, hogy a megerőszakolt nők az ő nemzetiségüknek megfelelő gyerekeket hozzanak a világra, és hogy a nők örökké emlékezzenek a nemi erőszak borzalmaira. Sajnos, ez sikerül is nekik; tudni azt, hogy egy erőszaktevő gyermekét hordja a méhében, és biztos lehet abban, hogy mindenki más is tudja, ez az ellenség gyereke; és tudni ugyanakkor azt is, hogy ez mégis csak az ő saját gyereke is – ez a legkegyetlenebb kínzás, ami a háborút megélt nőknek osztályrészüil jut. Az erőszaktevők emellett azt az üzenetet is el akarják juttatni a megerőszakolt nők férjének (és a többi férfinak is, akik az ellenséghez tartoznak), hogy asszonyaik értéktelenné váltak. Az áldozatok, ahelyett, hogy férjük nemzetiségének megfelelő gyermeket szülnének, az ellenség gyermekét hozzák a világra. Valóban így is értik az üzenetet a megerőszakolt nők férjei és a többi férfi is. Megvetik és eltaszítják maguktól azokat a nőket, akiket megerőszakoltak, és akik megszülik az ebből fogant gyermeket. Egy boszniai szerb, akinek a feleségét megerőszakolták, puskát nyomott a felesége kezébe és azt tanácsolta neki, hogy legyen öngyilkos.¹⁰ Sandher és Johr egy hasonló esetet idéznek a II. világháborúból: „Egy apa a következő szavakkal küldte a halálba megerőszakolt lányát: 'Ha a tisztesség elveszett – minden elveszett'” (Sandher, Johr, 1992, 100. o.) A férfiek képtelensége a szégyen elfogadására néha az egész család pusztulását eredményezi, mert „a megszentelt tulajdonjogokat elbitorták, és a tulajdon maga is hibáztható.” (Brownmiller, 1975, 40. o.)

A férfiak számtalan módon visszaélnek a nők szexualitásával és reprodukív jogaival, és ezek az abúzusok közvetlen politikai és katonai célokkal

fonódnak össze. Például a II. világháborúban a németeknek más prioritásai voltak, mint a szerbeknek és a többi etnikai csoportnak a volt Jugoszlávia háborúiban. Tilos volt zsidó nőket megerőszkolniuk (ez persze nem zárja ki, hogy ne lehettek volna engedetlen katonák) mivel ez a „faj szennyezésének” minősült. Valójában ez meglehetősen hasonló volt a fajok keveredésének tilalmához, úgy, ahogy azt az amerikai Délen ismerték a rabszolgaság idején és azt követően is. (Brownmiller, 1975, 51. o.) MacKinnon szerint a fajok közötti nemi erőszak az amerikai kontextusban „szennyezésnek” minősült. A gyerekeket mocskosnak és fertőzöttnek látták, és az anya faji hovatarozása alapján sorolták be őket (feltéve, hogy az erőszaktevő fehér és az áldozat fekete – ahogy az már lenni szokott), vagyis a gyerekeket feketéknek tekintették. Ez éles ellentétben van az interetnikus nemi erőszakkal, ahol a gyerekek csodálatos módon tisztává válnak. Etnikai hovatarozásukat kizárólag az apa etnicitása dönti el, úgyhogy olyan tiszták, mintha az anyjuk véréből egy csepp sem lenne bennük.

De az ironia ezzel még nem ér véget. A katolikus egyház áldását adja az interetnikus nemi erőszakból fogant és kikényszerített terhességből született gyerekekre. A pápa, hogy népszerűsítse a minden őt érő igazságtalanságot passzívan elfogadó nő képét, nyilvánosan felhívta az erőszakkal megtermékenyített nőket, hogy „fogadják el az ellenséget” azzal, hogy megszülik a gyereket, ahelyett, hogy megszakítanák a terhességüket. (El Bushra, Lopez, 1993, 57. o.)

Az erőltetett megtermékenyítést, amit azzal a céllal követtek el, hogy a nő egy másik nemzetiségbe tartozó gyermeket szüljön, majdnem mindig nemi erőszak eredményének tekintik. Mint azonban később látni fogjuk, a probléma más szexuális abúzusok következményeként is megjelenik, például a szexuális zsarolásnál is. Mi több, az a benyomás alakult ki bennünk, hogy az etnikai tisztogatás eszközeként felfogott nemi erőszakról való vita nagy mértékben elhomályosítja a háború idején elkövetett nemi erőszak összetett és negatív következményeit. Így például semmi figyelmet nem kap azoknak a nőknek a problémája, akik nemi erőszak következtében estek teherbe és a háborús körülmények között – a súlyos egészségügyi kockázatok miatt – nem tudták elvetetni vagy megszülni a gyereket. A terhesség megszakítását olykor lehetetlenné tették a vallási tilalmak, a zsarolás vagy a fogvatartás – míg aztán az abortusz többé már nem volt lehetséges. Néhány nő terméketlenné vált az abortuszok következtében, míg mások, akik

nem tudták elfogadni a terhességüket, öngyilkosságot követtek el. Háború idején, amikor az élelem, a gyógyszer és az elhelyezés szűkösen áll rendelkezésre, és amikor az orvosi gondoskodást elsősorban a hadsereg igényli, a gyerekszülés rendkívül súlyos anyagi és lelki terheket ró a nőre. Pszichikai állapotát továbbá súlyosbíthatja az a tény is, hogy a család és/vagy más honfitársai úgy tekintenek a gyerekekre, mint annak „bizonyítékára”, hogy a nő kollaborált az ellenséggel, vagy erkölcstelenül viselkedett. Végül a nemi erőszak, akár csak a nem megfelelő körülmények között levezetett abortusz vagy szülés, fokozott kockázattal jár a nemi betegségek vonatkozásában is, ide értve az AIDS-t is. (Chinkin, 1993, 206. o.)

Anka és Emira beszéltek azoknak a nőknek a problémáiról, akik szexuális abúzus áldozatai lettek a háborúban, és abortuszt akartak végeztetni. Egy ideig Anka együtt volt egy kollektív óvóhelyen egy nővel, akit megerősztakoltak a muzulmánok. „Már terhes volt és el akarta vetetni. A kórházban azonban azt mondták neki, hogy csak akkor végezhetik el a beavatkozást, ha azt nyilatkozza, hogy szerbek erőszaktakolták meg. Ezt visszautasította. 1993-ban az első konvojjal elment Szarajevóból, és ide érkezett. Csakhogy addigra már annyira előrehaladott volt a terhessége, hogy nem lehetett abortuszt csinálni. Meg kellett szülnie.”

Emina a mosztári unokatestvéréről beszélt: „Mivel Mosztár horvát részen volt, ahol az abortuszt nem engedték [minden nőgyógyászati vizsgálaton jelen volt egy apáca, aki ragaszkodott ahhoz, hogy a gyerekek meg kell születnie], nem tudta időben megcsináltatni.”

Ebben a háborúban, csakúgy, mint a korábbiakban, a nemi erőszak miatt teherbe esett nőknek, még ha nem is kényszerítették őket a gyerek megszületésére, nagyon nehéz időket kellett megélniük. Milica beszámolója jól illusztrálja ezt:

Nem tudtam, hogy terhes vagyok, mert mindig rendszeresen menstruáltam, egészen az erőszak utáni ötödik hónapig. Közvetlenül az erőszak után nem mentem orvoshoz megvizsgáltatni magam, mert féltem, hogy akkor kitudódna. Valamikor az ötödik hónapban elmentem az orvoshoz, mert éreztem, hogy valami történik velem. Az én városomban csak a harmadik hónapig csinálnak abortuszt, utána csak akkor lehet megcsinálni, ha valakinek pénze van megkapcsolatai. Én szegény voltam. Nem sikerült. Szégyelltem volna a városban szülni, úgyhogy úgy döntöttem, elmegyek Belgrádba. Az én városomban olyan

a hangulat, hogy az ember nem maradhat meg, ha nem kurva, ha nem dül szét házasságokat, ha nem szemét. Amíg nem történik veled valami, addig nem is tudod, hol élsz. Csak akkor derül ki, hogy kik az igazi barátok. Nem tudtam elfogadni a babát, mert mindig arra a dologra emlékeztetett volna, ami történt velem. Azt hiszem, megölt volna.

Milica egy kisfiút szült, és felajánlotta örökbefogadásra. A szülés után egy gyermekmenhelyen szállásolták el. Egy szobában volt a babával, és a személyzet folyton emlékeztette, hogy gondját kell viselnie, bár ő már szülés előtt kijelentette, hogy nem akarja látni. De a gyerek közelsége miatt, meg mert gondoskodott róla, végül mégis kialakult a kötődés a babához. Még nevet is adott neki, bár továbbra is mereven elutasította még a gondolatát is, hogy megtartsa. Az értelem és az érzelmek közti konfliktus végül egy rendkívül fájdalmas traumát okozott, ahogy az sok más nővel is történt, akik a háború alatt nemi erőszakban fogant gyereket hoztak a világra. És nem csak a háború alatt. Ezt legjobban talán az a levél illusztrálja, amit Milica küldött nekünk, miután visszatért városába. „Itt nincs semmi újság. Háború van. Embereket ölnek. Semmi új, tényleg. Nem tudunk egyről a kettőre jutni. Nem érzem jól magam. Nagyon rossz, depressziós vagyok, idegesnek érzem magam. Visszahúzódó lettem. Az idegeim felmondták a szolgálatot. Rémálmaim vannak. Nem tudom, mit csináljak. Csak cigarettázom és szorongok. Nem tudok enni, elvesztettem az étvágyam. Fogytam tíz vagy tizenkét kilót. Valamelyik nap infúziót kaptam. Nem tudom, mit csináljak.”

Vegyes, konfliktusos érzelmek, szeretet és gyűlölet, elfogadás és elutasítás állandó csatája még drámaibb módon mutatkozik meg azoknak a nőknek az életében, akik úgy döntöttek, hogy megszülik és felnevelik az erőszakban fogant gyereket. Nem sokat tudunk arról a drámáról, amit azok az anyák élnek át, akiknek a gyerekük szenvedésük örökös mementója lett, de még abból a kevés beszámolóból is, amivel mégis rendelkezünk, kibukik egy fájdalmas tény: ezek a gyerekek gyakran hasonlítanak erőszaktevő apjukra. Igen beszédes példa annak a zsidó lánynak az esete, akit a II. világháború idején megerőszakoltak egy koncentrációs táborban. Vallomását Simon Wiesenthal adja vissza *Max and Helen* című könyvében.

De ön talán valószínűleg azt szeretné kérdezni: „Miért szülte meg egy ilyen gonosztevő gyerekét?” Ez az a kérdés, amit én is gyakran felteszek ma-

gamnak. Egész lényem hevesen tiltakozott az abortusz gondolatára. Végül is, mi volt a bűne annak a kis lénynek a méhében? Senkinek sem könyörgött, hogy erre a világra jöhessen. Persze árvaházba is adhattam volna vagy felajánlhattam volna örökbefogadásra. De az én gyerekem volt, és én voltam az anyja... A gyerek nőtt. Egyre jobban hasonlított Schultzerre. Azt hittem, nem tudom elviselni. Vajon öröklí majd a lobbanékonyágát, a brutalitását is? Vége lesz-e valaha is a félelemnek? (Wiesenthal, 1991, 117. o.)

Az anya drámája elkerülhetetlenül befolyásolja a gyerek életét. Sandher és Johr interjúkat készítettek nemi erőszakból fogant gyerekekkel, akik az anyjukkal éltek. Azt találták, hogy ezek nagyon traumatikus kapcsolatok, mert a gyerekek állandóan a nemi erőszak szörnyűségeire emlékeztetik az anyákat, és ez elkerülhetetlenül befolyásolta az egymáshoz való viszonyukat. (Sandher, Johr, 1992, 94. o.)¹¹

Milena, egy másik asszony, akivel beszélünk, már a kezdet kezdetén belebetegedett abba a kísérletébe, hogy együtt éljen azzal a gyerekekkel, aki egy három muzulmán katona által elkövetett hétnapos folyamatos nemi erőszakból született. Milena a hetedik hónapban volt, amikor Belgrádba érkezett. Addig nem tudta, hogy terhes. Egy gyermekmenhelyen szállásolták el. Először azt akarta, hogy csináljanak neki császármetszést, a hetedik hónapban, csak hogy megszabaduljon a magzattól. Azt hitte, ez lehetséges. Az orvosok azonban azt tanácsolták neki, hogy jobb, ha megszüli. Amikor megszülte, a nővér eltakarta a szemét, hogy ne láthassa a gyereket. Miután felépült a szülésből, visszament a városába. De nem találta meg a lelki békéjét, mert őrlődött a baba után vágya és a nemi erőszak emlékei által ébresztett emlékek között. Elhatározta, hogy a gyereket felajánlja örökbefogadásra, de aztán meggondolta magát és megpróbált együtt élni a gyerekekkel. Nem tudott megfelelni a próbának. Mivel pszichikailag olyan súlyos állapotba került, hogy kórházi kezelésre volt szüksége, nem tudott a gyerekekkel maradni.

Kikényszerített együttélés vagy szexuális rabszolgaság

Néha a nőket nem csak megerőszakolják, hanem el is viszik, és arra kényszerítik őket, hogy ágyasságban éljenek együtt olyan férfiakkal, akik az ellenséghez tartoznak. Így rabszolgák lesznek belőlük, akik teljesen alá vannak vetve rájuk erőltetett férjüknek. A szexuális rabszolgaság, ami néha

évekig is tarthat, általában a mindennapi házimunkát is magában foglalja, és ki kell elégíteni az úr minden igényét, beleértve a testi abúzus elszენvedését is. Lehet példákat találni a nők ilyen fajta kihasználására azokban a könyvekben és filmekben, amelyek bemutatják, hogy hogyan bántak a náciik a zsidó nőkkel a II. világháború idején (Wiesenthal. 1991; Steven Spielberg: *Schindler listája* stb.)

Hasonló esetek előfordultak Jugoszláviában a második világháború idején éppúgy, mint a mostani háborúban.

Horvátország némelyik vidékén például rendszeresen megerőszkoltak és erőszakkal megszőktettek nagyon fiatal, 14 évesnél nem idősebb lányokat. Néhányan soha nem kerültek újra elő. Borika, aki hasonló bűncselekményekről számolt be Nyugat Lika körzetét illetően, azt mondta, hogy ezek mind szerb lányok voltak, akiket horvát katonák raboltak el. Azt nem tudta megmondani, hogy mi történt velük, de bizonyos jelek arra mutattak, hogy bordélyokba vitték őket vagy pedig szexuális rabszolgák lettek, akik kényszerű ágyasságban élnek horvát katonákkal. Az utóbbi elképzelhetőnek tűnik, mivel emlékeztet azokra az eseményekre, amelyek Vera szerint a II. világháború idején történtek Horvátországban. „A II. világháború idején az usztasáknak az volt a szokásuk, hogy 12-13 éves lányokat raboltak el. Egy pajtába vitték őket, és ott megerőszkolták őket. Aztán néhányat megöltek közülük, és a többit, (hét-nyolc lányt) magukkal vitték a házaikba, és arra kényszerítették őket, hogy éljenek velük. Ezek a kényszerből megházasodott nők a háború végéig éltek ezekkel a szörnyekkel. Érdekes, hogy csak egy lány esett teherbe erőszakos férjétől. A háború végén ezek a nők mind, egy kivételével, elhagyták rabtartóikat. Mind szerbhez ment feleségül.”

Érdekes, hogy Gordana, Vera lánya, amikor megjegyzéseket fűzött anyja történetéhez, felismerte, hogy a kényszerű ágyasság lényegében rejtett nemi erőszak, és hogy ez más társadalmi reakciót vált ki, mint a nyílt nemi erőszak. „Érdekes a patriarchális berendezkedés szempontjából, hogy ezek a nők mind férjhez mentek utána, míg a megerőszkolt nőknek rendszerint problémáik vannak a férjükkel, és nem könnyű férjhez menniük.”

Több lehetséges magyarázat van arra, hogy ezeknek a férjeknek miért volt ilyen a hozzáállásuk. Talán a helyzet volt más, tekintve, hogy ezek a nők nem voltak az ő asszonyaik a nemi erőszakot megelőzően. A nőket nem tekintették úgy, hogy tulajdonuk volt a nemi erőszak idején, és így könnyebb volt elfogadniuk a tényt, hogy ezek a nők „átmenetileg” az ellenséghez tartoztak. Vagy talán

területek visszahódításaként élték meg a dolgot, beleértve a nőket is, akiket az ellenség „elhódított”. A legvalószínűbb azonban az, hogy a későbbi férfiek az ágyasságot nem tekintették nemi erőszaknak. Úgy tűnik, hogy a házasság, legyen bár formális vagy informális, és függetlenül a tartalmától, valamiféle maszkot jelent, amit a férfiaknak könnyebb elfogadni (és elfelejteni is) mint a nyílt és totális szexuális erőszakot, amelynek a nők ki voltak téve.

A prostitúció mint túlélési stratégia

Nyilvánvalónak látszik, hogy van valamiféle külső forma, ami a házassághoz vagy a viszonyhoz hasonlít, amely (még az ellenséggel való együttélés esetében is) garantálja a nő erkölcsi tisztaságát és elégséges mértékű felmentést biztosít számára: nem bélyegzik meg, mint a meg-erőszakolt nőt vagy a prostituáltat. Úgy tűnik, a nők tisztában vannak az- zal, hogy a férfiak erről így gondolkodnak. Sok nő Boszniában is, akár- csak más háborúban (Sandher, Johr, 1992, 62. o.), azt a megoldást vá- lasztotta, hogy egy – saját nemzetiségéből való vagy adott esetben akár más nemzetiségű – férfi szeretője lett, hogy így védelmet és esélyt talál- jon a túlélésre. Ez volt a módja annak, hogy megpróbálják megvédeni magukat a méltóságuk elvesztése nélkül. A nők olyan helyzetekbe kény- szerültek, amelyben el kellett fogadniuk a prostitúció valamilyen diszk- rétebb formáját, amely közelebb állt a férfiaknak a női méltóságról és tisztességről alkotott felfogásához. Ebben a vonatkozásban Stanislava tör- ténete nagyon illusztratív. A boszniai háború idején találkozott egy sötét figurával: teherautó-sofőr volt és a szerb paramilitáris egységeknek vég- zett bizonyos szolgálatokat. A háború elején találkozott vele, 1992 máju- sában. Mint ő maga mondta, elégedett volt vele, mert úgy gondolta, hogy egy nőnek háborús viszonyok között szüksége van valamilyen védelem- re. Hiszi, hogy a férfi jó volt és kedves volt vele, és hogy a vele való vi- szonya segített neki abban, hogy megőrizze a méltóságát. „Legalább azt senki nem mondhatta, hogy kurva voltam a háború alatt” mondta Stanislava. Így folytatta: „Ismertem egy csomó muzulmán nőt, akik ki- menekítették a férjüket és a gyerekeiket Grbavicából a város muzulmán negyedébe, ők pedig ott maradtak, hogy őrizzék a lakást. Mindegyikük talált magának egy „védelmezőt”, és kéz a kézben sétáltak velük Grbavica-szerte.

Az efféle védelem azonban tragikusan is végződhet, ahogy azt nem egy interjú-alanyunk is megerősítette. Ana például egy 30 éves mosztári szerb asszonyról mesélt. „Eredetileg nem mosztári volt. Tolmács volt, egyedülálló, vonzó. Egyszerűl élt a lakásában. Először megerőszkolta egy horvát, ezután elkezdett randevúzni egy muzulmánal, hogy legyen valami védelme. Csakhogy a muzulmán striciként kezdett viselkedni, a barátai kezére játszott. Később a nőt megölték.”

Sandra egy 32 éves szarajevói szerb barátnőjéről beszélt, akinek egy muzulmán barátja ajánlott „védelmet”, de aztán rosszul bánt vele. „A muzulmán barát, aki egy idősebb férfi volt, unszolta, hogy lakjon nála. A barátnőm jól ismerte, mert ő volt az apja a legjobb barátnőjének, egy muzulmán nőnek, aki egy szerbhez ment férjhez. Mivel Szarajevóban ostromállapot volt, úgy gondolta, hogy nagyobb biztonságban lesz a férfi lakásában. De ahogy beköltözött, a férfi viselkedése megváltozott. Kegyetlenné vált. Bántotta, verte és szexuálisan is kihasználta.”

A háború által előidézett nehéz gazdasági helyzet néha arra készíti a nőket, hogy a túlélés kedvéért a prostitúció nyíltabb formáit is vállalják. Stanislava például azt mondta, hogy „azoknak a nőknek a moralitása, akik eladták magukat élelemért vagy ruhákért hihetetlenül mélyre zuhant.” Vagy ahogy Gorica mondta, aki a női menekültek nehézségeiről beszélt, a nők néha arra kényszerültek, hogy eladják magukat tíz tojásért vagy egy doboz konzervért, hogy legyen mit enni adni a gyerekeiknek.

Ivana nagyon fiatal lányokról beszélt, akik prostituálták magukat, hogy megmentsék családjukat az éhezéstől az ostromlott Szarajevóban.

A barátnőm anyja mondta nekem, hogy sok lány prostituálta magát, hogy valami ételment tudjon szerezni a családjának. Azt mondta: „Hála istennek, hogy itt vagytok, lányok! Néhány korotokbeli lánynak azt kellett csinálnia, csakhogy enni alót szerezzenek a szüleiknek.” A többségük olyan szerb volt, akiknek az egész családjuk ott élt és nem volt senkijük, aki egy csomagot küldhetett volna nekik. A bosznia-hercegovinai hadseregnek árulták magukat; ebben a seregben a muzulmánokon kívül voltak kényszersorozott szerbek és horvátok is.

Szexuális zsarolás és megalázás

Néha arra kényszerítettek nőket, hogy engedjenek a szexuális zsarolásnak és megalázásnak annak érdekében, hogy bizonyos jogokat megkapjanak: például hogy elhagyhassanak egy ostromlott várost vagy csatlakozhassanak

a gyerekeikhez. Ilyen helyzetekben a nők gyerekeik iránt érzett szeretete gyakran erősebb minden félelemnél. Nők néha tudatosan feláldozzák magukat azért, hogy minél előbb újra a gyerekeikkel lehessenek. Néha azonban az áldozat nagyobbban bizonyul, mint azt előzetesen gondolták.

Emina beszél arról a rettenetes árról, amit egy rokonának kellett fizetnie, hogy elhagyhassa Mosztárt, és csatlakozhasson kimenekített gyerekeihez.

A férjem nővére, egy szerb nő, egyedül élt mosztári lakásában. A volt férje elment harcolni, idősödő szülei pedig, akik Mosztárban éltek, nem tudták megvédeni. A horvátok állandóan betörték a lakásába, végigkutatták, őt pedig bántalmazták. Két és fél éven át próbált engedélyt kapni, hogy elhagyhassa a várost és csatlakozhasson három gyerekéhez, akiket a nővéréhez menekített. Egy horvát, akinek lehetősége volt ilyen engedélyek kiadására, zsarolta és nyomást gyakorolt rá, hogy fekdjön le vele. Belement. Azt állítja, hogy nem erőszakolta meg, hanem lefeküdt neki, hogy megkapja az engedélyt. A férfi azonban az aktus után azt mondta neki, hogy addig nem engedni elmenni, amíg nem szül egy *usztasát*.¹² Tudta, hogy a nőnek már van három gyereke, de azt mondta, hogy a három szerb gyereken túl még egy usztasát kell szülnie. Mosztárban nem lehetett semmiféle fogamzásgátlót szerezni, így aztán tényleg teherbe esett. A férfi akkor engedte el, amikor már a negyedik hónapban volt. A nő teljesen kétségbeesetten érkezett Belgrádba. Nem mert beszélni erről még a szüleinek vagy a bátyjának sem (bár az anyja sejtett valamit), és végképp nem a gyerekeinek, akik már adaptálódtak az új környezethez és barátokra is szert tettek. Egyáltalán nem akarta a gyereket, de mivel előrehaladott terhesség esetén az abortuszhoz egy bizottságnak kell véleményt nyilvánítani, nem tudta, hogy sikerül-e majd engedélyeztetnie az abortuszt. Félt, hogy a férje azt mondja majd, hogy ide jött megszülni egy usztasa fattyút. Azt gondolta, hogy a szülés miatt gyerekei, fivére és más rokonai is elutasítják majd. Ismerem őket, úgy-ogy azt gondolom, nem tévedett.

Megint csak azt mondhatjuk, hogy a nemi erőszak nyilvánvalóan nem az egyetlen módszer volt a kikényszerített megtermékenyülésre. A nehéz körülmények, amelyek között a nők éltek, a gyerekeiktől való érzelmi függésük, és a tőlük való elzártság okozta szenvedés teremtette meg a zsarolhatóság alapjait. A nőket szexuális aktusra kényszerítették, és arra, hogy olyan gyereket foganjanak, aki az általános konszenzus szerint az ellenséges nemzethez tartozik.

Olivera elmondta, hogy megalázó bánásmódban volt része, amikor elhagyhatta Sarajevót. De a vágy, hogy újra együtt lehessen a gyerekeivel, akiket már két éve nem látott, legyőzte a lehetséges nemi erőszaktól való félelmét. „Amikor eljöhöttem Sarajevóból, egy dohányboltból improvizált vámhivatalban megmotoztak. Le kellett vetni a ruháimat három férfi előtt; muzulmánok voltak. Volt egy nő is, aki nőgyógyászati vizsgálatot végzett rajtam. Ahogy ott álltam meztelenül, azt gondoltam 'Kész, vége, ezek meg fognak erőszakolni, de túl fogom élni. Ez lesz az utolsó szenvedésem, és aztán mehetnek a gyerekeimhez' Nem lehetett olyan szenvedés, amit nehezen viseltem volna, mert megvolt a célom: hogy végre a gyerekeimmel lehessenek.”

Fordította: Lakatos László

IRODALOM

- Brownmiller, S. (1975). *Against our will*. New York: Simon and Schuster.
- Brownmiller, S. (1994). Making women's bodies battlefields. In *Mass rape: the war against women in Bosnia-Herzegovina*, A. Stiglmayer (szerk.). Lincoln: University of Nebraska Press.
- Chinkin, C. M. (1993). Peace and force in international law. In *Reconceiving reality: women and international law*, D. G. Dallmeyer (szerk.). New York: Asil.
- El Bushra, J. és E. P. Lopez (1993). Development in conflict: the gender dimension. In *Report of an Oxfam AGRA East workshop held in Pattaya, Thailand, February 1-4, 1993*. Oxfam.
- Jackson, S. (1978). The social context of rape: sexual scripts and motivation. *Women's Study International Quarterly* 1.
- MacKinnon, C. (1993). Theory is not a luxury. In *Reconceiving reality: women and international law*, D. G. Dallmeyer (szerk.). New York: Asil.
- MacKinnon, C. (1994). Turning rape into pornography: postmodern genocide. In *Mass rape: the war against women in Bosnia-Herzegovina*, A. Stiglmayer (szerk.). Lincoln: University of Nebraska Press.
- Nikolić-Ristanović, V. (1989). *ene kao rve kriminaliteta* (Women victims of crime). Belgrade: Naučna knjiga.
- Rejali, D. (1996). After feminist analyses of Bosnian violence. *Peace Review* 3: 365-371.
- Sandher, H., B. Johr (1992). *Befreier und Befreite* (The liberator and the liberated). Berlin: Kunstmann.
- Seifert, R. (1994). War and rape: preliminary analysis. In *Mass rape: the war against women in Bosnia-Herzegovina*, A. Stiglmayer (szerk.). Lincoln: University of Nebraska Press.

- Stiglmeier, A. (1994). The rapes in Bosnia-Herzegovina. In *Mass rape: the war against women in Bosnia-Herzegovina*, A. Stiglmeier (szerk.). Lincoln: University of Nebraska Press.
- Vickers, J. (1993). *Women and war*. London and New Jersey: Zed Books.
- Wiesenthal, S. (1991). *Maksi i Helen* (Max and Helen). Novi Sad: Dnevnik.
- Zajović, S. (1994). Zloupotreba rtava (Abuse of the victims). In *ene za mir*. Belgrade: ene u crnom.
- arkov, D. (1995). Gender, orientalism and the history of ethnic hatred in the former Yugoslavia. In *Crossfires: nationalism, racism and gender in Europe*, H. Lutz, A Phoenix, N. Yuval-Davis (szerk.). London: Pluto Press.

JEGYZETEK

- ¹ Az adatok lelőhelye: *Amnesty International i UN za silovanje kao ratni zločin* (Amnesty International and the UN Report on rape as a war crime). *Ark*, Zagreb, 1993, No 1., p. 6.
- ² United Nations Security Council, *Final Report on the Comission of Experts Pursuant the Security Council Resolution 780 (1992)*, Annex 241, n. 65, UN Doc. S/1994/674 (1994)
- ³ Uo.
- ⁴ A volt Jugoszláviában folyt háborúban elkövetett nemi erőszak ilyen megközelítése nagyon hasonlít ahhoz, ahogy Amerikában közelítik meg a nemi erőszak faji összetevőjét. Amerikai kontextusban a hangsúly a fekete erőszaktevő sztereotípiáján van és azon a gondolaton, hogy a fekete nők a nemi erőszak szempontjából kevésbé értékes áldozatnak számítanak.
- ⁵ *Zelene beretke* (Zöldsapkások), muzulmán paramilitáris szervezet.
- ⁶ A HOS a *Hrvatske oru ane snage* (Horvát fegyveres erők) rövidítése. Rendkívül brutális paramilitáris szervezet, tagjait főként a szélsőjobboldali-fasiszta *Hrvatska stranka prava* (Horvát Jobboldali Párt) tagjai közül toborozza.
- ⁷ *Hrvatsko vijeće odbrane* (Horvát védelmi tanács), a boszniai horvátok katonai szervezete. 1992-ben, a boszniai háború kezdetekor hozták létre.
- ⁸ Alija Izetbegovics, Bosznia-Hercegovina elnöke.
- ⁹ *Ustaše*, usztasák, horvát fasiszták, a horvát hadsereg tagjai a nácik védelmét élvező Független Horvát Állam fennállása (1941-1945) idején. Mint Gordana beszámolójából is kiderül, a radikális horvát nacionalisták is így nevezik magukat. A szerb oldalon a szót sértésként használják.
- ¹⁰ „Zločin i zločinima”, *Politika*, 1993. január 17., 23. o.
- ¹¹ *Les Noces barbares* című könyvében Jann Queffelec rendkívül érdekes elemzést adott azokról az ambivalens érzésekről, amelyeket a nemi erőszakból született gyerek iránt táplálnak az anyák.
- ¹² Lásd a 9. jegyzetet.

SZERGEJ ZSEREBKIN

A mai ukrán nőmozgalmak: nacionalizmus és feminizmus között*

1. Nemzeti politika és nőpolitika: az identitás keresése

Ma már klasszikusnak számító 1986-os *Feminism and Nationalism in the Third World* című tanulmányában Kumari Jayawardena¹ bemutatja a 19. és a 20. századi Ázsiában a feminizmus és a nacionalizmus között jelentkező kapcsolatot. A harmadik világban a női emancipációs mozgalom alapját az államok politikai függetlenségének elnyerése, a nemzeti identitás megteremtése és a társadalom modernizálására épülő nemzeti felszabadító harcok adták. A nemzeti függetlenség felé vezető út e szakaszán a feminizmus és a nacionalizmus kiegészítik egymást, összeegyeztethetők és egymással szolidárisak.

Mára a helyzet teljesen átalakult. A feministák és a nacionalisták világszerte – ha nem is ellenségesen, de legalábbis – gyanakvással tekintenek egymásra, amihez nagyban hozzájárultak Kelet-Európában és a szovjet utódállamokban² az elmúlt évtizedek etnikai harcai és nemzeti konfliktusai. Ukrajna ma egyike a volt Szovjetunió azon utódállamainak, ahol a nacionalizmus az állami politika rangjára emelkedett, a hivatalos politikai diskurzus szerepét játssza, és arra törekszik, hogy magába foglalja az összes többi társadalom- és kultúrpolitikai nézetet. A Szovjetunió összeomlása után aktívvá váló nőmozgalom, elsősorban a 19. század végi és 20. század eleji ukrán nőmozgalmak és nőszervezetek utódjának tekinti magát, melyek az ukrán nacionalizmus ideológiájával azonosultak.

A 90-es évek elején Ukrajnában a társadalmi élet különféle szféráit befolyásolni kívánó nőmozgalmak felerősödtek. Míg 1995 nyarán 11 hiva-

* Eredetileg megjelent: *The Contemporary Women's Movement in Ukraine: Between Nationalism and Feminism*. In: Jonathan Hanen (szerk.) *The Dialectic of the Universal and Particular*. IWM, Vienna, 1999, 45-60.

talosan nyilvántartott nőszervezet volt, addig 1997 végére számuk 85-re növekedett. A mai Ukrajna legnépszerűbb nőszervezetei a hagyományos típusú szervezetek. Ezek között találjuk a) a korábbi állami struktúrák utódszervezeteit; b) meghatározott társadalmi kérdések megoldására alakult nőszervezeteket (pl. a Katonaanyák Bizottsága); c) a politikai pártok tevékenységéhez kapcsolódó, illetve a nemkormányzati szervezeteket. E három típushoz tartozó szervezetek a nő társadalmi szerepéről rendszerint hagyományos képpel rendelkeznek, és egészében véve neokonzervatív beállítottságúak. Ezeknek a nőszervezeteknek és általában az ukrán nőmozgalomnak az a legfőbb jellemzője, hogy tevékenységük alapvetően az ukrán nemzetállam megeremtésének gondolatához kapcsolódik.

Emiatt a leginkább számottevő szervezetek még mindig azok, amelyek a 80-as évek végén és a 90-es évek elején alakultak. Ilyen például a Szozuz Ukrajnók (Ukrán Nők Uniója), a Szpilka Zsinok Ukrajini (Ukrajnai Nők Egyesülete) és a Zsinocsa Hromada (Nők Társasága). Ezek a szervezetek, melyek a 19. századi ukrán nőmozgalmak utódainak tekintik magukat, azt állítják, hogy egész Ukrajnára kiterjedő mozgalmat alkotnak, s így nemcsak tömegszervezet-jellegüket hangsúlyozzák, de az ukrán állam mint egész egységének és oszthatatlanságának az elvét is.

Az egész Ukrájnt átfogó szervezetek közül a legbefolyásosabbak a népszerű politikai pártok, rendszerint az úgynevezett „hatalmi pártok” nőtagozatai. A Zsinocsa Hromada és a Szozuz Ukrajnók Ukrajna két erős nacionalista pártja, az Ukrán Értelmiség Kongresszusa és a RUH női tagozatának tekinthető. A közelség olyannyira szoros, hogy e nőszervezetek vezetői a politikai pártok vezetőinek feleségei³.

A helyi és regionális nőmozgalmak, melyek számos konkrét társadalmi, kulturális és oktatási feladatot látnak el, és a nemzeti nőmozgalom legnagyobb létszámú csoportja, összességében kevésbé elkötelezettek a nacionalizmus mellett. De a különféle nőmozgalmak nagy része férfimozgalmakat is támogat és hazafias szövegeket hangoztat. Ide tartoznak mindenek előtt a kulturális-oktatási irányultságú nemzeti nőszervezetek, valamint a katonanyák szervezetei, amelyek a fentebb bemutatott országos nőszervezetekkel azonos ideológiai orientációt mutatnak.

Az ukrán nőszervezetek részvétele a legutóbbi nemzetközi női megmozdulásokon (különösen az 1995-ös Beijingi Nőfórumon), illetve a nemzetközi nőmozgalom hivatalos dokumentumaiban fellelhető referenciáik

arról tanúskodnak, hogy az ukrán nőmozgalmat korszerűvé kívánják tenni, és olyan státuszt szeretnének kivívni számára, amely lehetővé tenné a nemzetközi nőközösséghez való csatlakozást. Ahogy az megfogalmazódik az „Ukrán cselekvési program a beijingi Negyedik Női Világforum stratégiáinak megvalósítására” című anyagban, amelyet a konferencián 1996 júniusában számos ukrán szervezet elfogadott, az ukrán nőszervezetek szándéka az, hogy tevékenységüket „elsősorban nemzeti megközelítésből, a demokratikus ukrán állam megteremtése érdekében” fejték ki⁴.

Ezzel kapcsolatban a fórumon hozott „A nők szerepvállalása az Ukrán Állam felépítésében” (Kijev, 1996 június) című határozatban a Szojuz Ukrajinok, a Zsinocsa Hromada, az Olena Teliga Társaság és nyolc további ukrán nőszervezet felszólította az ukrán kormányt és a többi ukrán nőszervezetet, hogy kezeljék megkülönböztetett figyelemmel a következő társadalmi kérdéseket:

- „– az ukrán állam védelmét az állam- és nemzetellenes, valamint az alkotmányozási folyamatot gátló erőktől;

- azt a felismerést, hogy a szervezett nőmozgalom az államépítés fontos tényezője Ukrajnában;

- az igényt, hogy a kormány erősítse meg az ellenőrzést a hivatalos nyelvről szóló törvény betartása felett (minden közalkalmazott, állami szerveknél dolgozó és ott tisztséget viselő ukrán nyelvtudását ellenőrizni kell) stb.”⁵.

Az állami szintű ukrán nőszervezetek vezetői közül néhányan úgy vélik, hogy az ukrán állam függetlensége belső fenyegetésnek van kitéve, és állami iroda létrehozását javasolták az államon belüli nemzetellenes erők megfékezésére. „Az ukrán nők – állítja Olga Kobetz, az Olga Teligáról elnevezett nőszövetség elnökasszonya – nem érzik magukat és családjukat teljes biztonságban hazájukban. Így az elsődleges feladat – nemcsak a nők, hanem az egész társadalom számára – egy olyan ukrán állam megteremtése, ahol az ukrán nőknek nem kell félniük, hogy reggel arra ébrednek, az ukrán nyelv, az ukrán kultúra és ukrán lényeg törvényen kívülre vált. Márpedig ennek a veszélye fennáll. És nemcsak a külső megszállás veszélyére kell gondolkunk, hanem, ahogy látjuk, a társadalom azon erőire is, amelyek – még a Parlamentben is – az ukrán államrend ellen szólalnak fel”⁶. Kobetz asszony szerint a nemzetellenes elemek megtisztítását az állami alkalmazottak között kellene kezdeni, „akik a költségvetésből, azaz a mi zsebünkben kapják a fizetésüket, mégis az ukrán állam ellen beszélnek”⁷, közülük is legelőször

azokat a képviselőket kellene felelősségre vonni, akik bármiféle szövetséget szorgalmaznak Ukrajna és Oroszország között.

Erősen nacionalista beállítottságuk miatt az ukrán nőmozgalom vezetőinek pozíciója rendkívül ambivalenssé vált: az ukrán nőmozgalmat egyfelől a nemzetközi demokratikus nőmozgalom részének tekintik, és elismerik a nőmozgalom nyugat-európai és egyesült államokbeli eredményeit, másrészt viszont azt hangoztatják, hogy az ukrán feminizmus speciális helyzetben van, az ukrán nő ugyanis „mélyen a nemzetbe gyökerezve él”. Emiatt az ukrán nők vezetői biztosítani kívánják az ukrán államot, hogy „nem szólitának fel militáns feminizmusra”⁸ és, hogy „a feminizmus nyugati formája nem alkalmazható a mi helyzetünkben”⁹. A feminizmus „nyugati formája” értelmezésükben „annak elfogadása, hogy a nő minden szerencsétlenségéért a férfi okolható”. Úgy gondolkoznak, mint például Elena Krandakova, a Nőkérdésekkel, Anyasággal és Gyermekekkel Foglalkozó Ukrán Elnöki Tanács elnökhelyettese, aki szerint „meg kell változtatni a köztudatot annak érdekében, hogy ne legyenek különálló 'női' és 'férfi' kérdések a társadalomban, hogy ezek ne mondjanak ellent egymásnak és ne álljanak harcban egymással.”¹⁰

A nacionalista politika hatalomra jutása miatt eredményezte Ukrajnában a nőpolitika háttérbe szorítását, mondhatni megsemmisítését? Miért gátolja és semmisíti meg az előbbi az utóbbit? Hogyan lehetséges az egyikről beszélni a másik fogalmainak felhasználásával, azaz hogy beszélhet a nemzeti öntudat a feminizmus nevében, és viszont? Ezeket a kérdéseket kell megválaszolni ahhoz, hogy értékelni tudjuk a jelenlegi ukrán, valamint szovjet utódállamok politikai helyzetét.

2. Az „ukrán nő” fogalma

Miközben az ukrán nőket gyakorlatilag megfosztották minden valós politikai szereptől, az ukrán nacionalista ideológia szerkezetében ma mégis ők töltik be a legfőbb politikai szimbólum szerepét. Az ukrán nőnek a „Berehinia” fogalmán alapuló modellje a 90-es évek nemzeti mozgalmának erősödő hullámát meglovagoló nőmozgalmak erőfeszítései következtében tett szert népszerűsége. „Berehinia” a keresztény istenanya és egy ősi szláv istennő, Berehinia ötvöződése, akit az anya megtestesítőjének, az egészség, az anyanyelv és a nemzeti önazonosság védelmezőjének tekinte-

nek. „Berehinia” az ukrán nő magatartásának és szociálpszichológiai jellemzőinek archetípusa. „Berehinia” (szó szerint az, aki óv és védelmez) az ideális anya és feleség megtestesítője, aki az ukrán család középpontja, valamint a nemzet erkölcsi és kulturális értékeinek őrzője. A Berehinia-ideált legteljesebben az ukrán parasztasszony testesíti meg, akinek egyetlen feladata az otthon rendbentartása és a gyerekek felnevelése. Nem a család irányítására törekszik, hanem arra, hogy megbízható támasza legyen a férjének, a gyermekeknek és az idős családtagoknak.

Emellett a történelem során nemzeti mítosszá vált az ukrán nő különleges státusza, az ukrán antropológiai és történeti irodalomban ugyanis azt olvashatjuk, hogy az ukrán nőknek alig volt részük diszkriminációban az elnyomott és függőségben élő orosz nőkhöz képest. Ezt a modern ukrán antropológia változatos történeti példákkal támasztja alá. Ilyen Jaroszlavna, Franciaország királynője, valamint Roxolána az ukrán-török szultánnő, vagy a Jaroszláv Mudrij-féle demokratikus ukrán „Russzkaja Pravda” (a régi kijevi törvényhozás) szembeállítás a patriarchális moszkvai „Domosztroj”-jal (a régi orosz családjoggal). Mindezek a példák az ukrán nő státuszának történeti eredetű magasabbrendűségét hivatottak igazolni az orosz nő helyzetéhez képest¹¹.

A Berehinia-elmélet csak mintegy tíz évvel ezelőtt jelent meg az antropológiában¹², és klasszikus példa arra, hogyan „talál ki hagyományt” a nacionalista politika (vö. az Erick Hobsbawm által leírtakkal).¹³ A Berehinia-fogalom rövid idő alatt nagy népszerűsége telt szert mind az ukrán antropológiában, mind az ukrán nőmozgalomban, a „Berehinia” név pedig egyes ukrán nőszervezetek nevébe is bekerült. A peresztrojkat követő időszakban Harkovban például az első nőmozgalmakat Berehiniának, illetve Miroszlavnának nevezték. A jelenlegi politikában érvényesülő ukrán nacionalizmusban három motívumot azonosíthatunk, melyekkel egybehangzik a Berehinia-elmélet: először, hogy az ukrán nemzet megszilárdításának feladata a falusiak szerepe; másodsor az ukrán erkölcsi értékek és a vallásos erkölcs közötti átfedést; harmadszor a nők reprodukív szerepének nemzeti szintű jelentőségét.

A Berehinia-fogalom kifejlesztői nemcsak az ukrán falu kultúrájának felélesztését vállalták magukra, hanem a paraszti öntudat felelevenítését is, melynek normái közé tartozik az engedelmesség, amit a gyerek a szülő iránt, a fiatal az idős iránt, a feleség a férj iránt tanúsít. Azok, akik ma a nem-

zet megerősítésének politikáját támogatják, hangsúlyozzák a falusiak fontos szerepét, mert ők „a nemzeti karakter jellegzetességeinek hagyományos hordozói”¹⁴. Feltételezik, hogy a falusi embereknek – és mindenekelőtt a falusi nőknek – támogatniuk kell a nemzet megerősödését, mivel „a városi ukránok egyre inkább elveszítik eredeti népi beállítottságukat és más értékrendre, más gondolkodásmódra térnek át”¹⁵. Az ukrán nyelv megújulása és az ukrán kultúra presztízsének növekedése érdekében az ukrán városokban „az államnak tervszerű nyelv- és kultúrpolitikát kell folytatnia,” amely „a nemzeti nyelv és kultúra állami védelmét, új ukrán nyelvű tévécsatornák stb. bevezetését”¹⁶ foglalja magában.

Ahogy az amerikai Ukrajna-szakértő, Marjana Rubchak rámutat, jelenleg igyekeznek ikonszerű képet alkotni az ideális nőiességről, és mindenekelőtt az ideális anyaságról, azért, hogy helyettesítsék a szocialista ikonográfiában „pl. traktorosnő és fejnő, azaz a szocialista munka hősnői” képében megjelenő ukrán nőképet, ám e képek nem a modern Ukrajnában mindennapi életet élő nőket ábrázolják.¹⁷ „Ezek a modern nők – írja Rubchak –, akik úgy hiszik, hogy e szimbólumok őket mindennapi életük dinamikájában ábrázolják, nem veszik észre, hogy ezzel éppen az ellentétes mítoszt, azaz a régi mítoszt erősítik.”¹⁸ A poszt-koloniális politikákról szóló modern tanulmányok jól ismerik a nőkép ilyenfajta felhasználását a nacionalista politikában. Több kutató rámutatott, hogy a nacionalista ikonográfia eme nőszimbólumai nem a nők valós helyzetéről és a nemzetállamban elfoglalt társadalmi státuszukról szólnak, hanem inkább a nemek közti egyenlőtlenségről árulkodnak. „Bár Britannia és Germánia nőnemű volt – írják a *Nationalisms and Sexualities* című kötet szerkesztői a Bevezetőben – női lakosaik élethelyzete ellentmondott ennek az ikonográfiának: a nacionalizmus sehol a világon és soha nem garantálta ugyanazokat a lehetőségeket a nők és a férfiak számára a nemzetállam javaihoz való hozzáférés tekintetében.” Mivel a nemzethez tartozás feltétele gyakran egy férfi polgárral kötött házasság volt, a nők „csak szimbolikusan tartoztak a nemzethez”, és ezzel az eljárással az emberek közötti különbségtételt juttatta kifejezésre a nemzet¹⁹.

A nacionalista ideológia nőábrázolása azért lehet sikeres, mert a közösség, a család és a hagyomány képzetén nyugszik. Mindamellet ez az ideális kép kevés a nacionalista diskurzus sikeréhez. Azt, amit egy ideológia mondanivalójából megértünk, mindig egyfajta elképzelés-keret

veszi körül, valamiféle ki nem mondott forgatókönyv szabályozza befogadását. Az elképzelés szerepét Oswald Ducrot az előítélet és a feltevés különbségének bemutatásával *The Saying and the Said* című 1984-es könyvében írja le. Az előítélet a beszédaktus szerves része. A feltevés válaszként jelenik meg arra a kérdésre, amely a hallgatóban szükségszerűen megfogalmazódik: „Miért beszélt így a beszélő? Miért mondta ezt?” A feltevés akkor jön létre, amikor a befogadó kibogozza a hallottak értelmét, így a feltevés mindig az elképzeléshez tartozik. Lacan vágy-diagramjában az elképzelést a jól ismert „miért mondta?”, „mit értett ezalatt?” kérdésre adott válaszként határozza meg.

A politikai diskurzusból az előítélet és a feltevés közötti szakadék feltelezi az ideológiai diskurzus jelentése és a feltevésként megjelenő elképzelés szükségszerű távolságát. A nőkre vonatkozó nacionalista-populista ideológia azért lehet sikeres, mert az ideológiai jelentés (pl. visszatérés a család régi erkölcsi értékeihez, a self-made man stb.) és a (faji, szexuális stb.) elképzelés lappangó szintje közötti különbség meghatározza azt, ahogy a befogadó megfejt az ideologikus kijelentés értelmét. A távolság nagysága hordozza a kimondott és a kimondatlan közötti kényes egyensúlyt. Elevenítsük fel például az oroszokkal kapcsolatos nacionalista szólásokat. Az ideológiai jelentés szintjén a nemzeti kommunisták erős, egységes Ukrainát követelnek, amely egyenlően és testvérien viszonyul minden más nemzethez. Emögött azonban egy másik szinten másik üzenet van, amelyben az ukrán nacionalista mítoszok feléledését, az „imperialista” orosz néppel szembeállított ukrán nemzet felmagasztalását találjuk, a szexuális mítoszt a folyton paráználkodó oroszokról, akik ártatlan ukrán lányokat erőszakolnak meg. Felfedezzük tehát mindazokat az elképzeléseket, amelyekben a rasszizmus oly nagy örömét leli.

E fantáziaképek célja, hogy az egyén elképzelései közé beültesse az agresszorok (az oroszok) képét, akik fenyegetést jelentenek az anyanemzetre. Akárcsak az erősen patriarchális kultúrákban, az ellenséges katonák erőszakának áldozatul esett Ukrajna-Anya különleges jelentéssel bír ebben a diskurzusból: ez az a képzelt elem, amely a másik (orosz) nemzet tagját ellenségévé teszi. Az oroszok által meggyalázott anya képe dolgozik abban is, ahogy az ukránok országukra gondolnak. Az ukrán nemzeti mítoszok és költemények állandó kifejezése ez. Így ezt a képet újabb „fegyverként” foghatjuk fel, amellyel a nacionalisták sikerre viszik a nemzeti azonosság jelleg-

zetes, a polgárokat a Nemzet fiaiként és leányaiként, avagy érte meghalni kész katonáiként feltüntetető eszméjét.

Ahogy ez az ukrán kormányhoz intézett beszédeikből kiderül, az ukrán nacionalista nőszervezetek vezetői radikálisabb nacionalista pozíciót foglalnak el, mint a nagy nemzeti-demokrata pártok képviselői. „Az ukrán nő fogalmának” ideológiája kulturális alapul szolgál ahhoz a merev politikai irányhoz, amelyet az ukrán nacionalista nőszervezetek vezetői követnek. Egyfelől hangoztatják, hogy „politikai nézetektől függetlenül szükséges a konszolidáció”²⁰, másfelől kijelentik, hogy az egység csak „a hazafias erők között lehetséges, nem pedig a társadalom minden rétege és minden ideológiai áramlata között”²¹.

Az ukrán nőmozgalom sok szereplője megrémül attól, hogy ha a mozgalom elveszíti sajátos nemzeti karakterét, hiszen akkor nem lesz többé „eredeti” ukrán nőmozgalom. Mára azonban kiderült, hogy ha az ukrán nőmozgalom nacionalista irányultsága minden más irányt elnyom, akkor ugyan nem tűnik el feminista jellege, viszont megszűnik nőmozgalomnak lenni. Atena Pasko, a *Szozuz Ukrajinok* elnökhelyettese vonja le ezt a következtetést, amikor elveti az összefogás lehetőségét azokkal a nőmozgalmakkal, „amelyek közönyösek függetlenségünk jövőbeni sorsa iránt”. „Így – folytatja Pasko – az egyesülésnek már az alapja is elítélendő, mert arra szólít, hogy nem a politikai nézetek alapján egyesítsünk nőszervezeteket. Mi nem az egész parlament elnöksítéséről beszélünk, hanem politikai választásról...”²²

Mennyire megkerülhetetlen ez a kettős forgatókönyv a jelenkori ukrán nőmozgalom fejlődésében, és van-e a nemzeti nőmozgalomnak lehetősége egy harmadik, kompromisszumot jelentő út megtalálására? Ez az elméleti kérdés igen sürgetően jelentkezik nemcsak az ukrán, hanem minden posztkoloniális és posztkommunista nőmozgalom számára.

E kérdésre adott válaszában Partha Chatterjee kijelenti, hogy ha a nemzeti politika és a nőpolitika viszonyát vizsgáljuk, mindenek előtt tisztáznunk kell, hogy mit jelent a „politika” fogalma ebben a kontextusban.²³ Chatterjee szerint a gyarmatosítás utáni társadalmak aktivitása sajátos, regulatív jellegű és tudatalatti szinten működő politikai aktivitás. Ezért a nacionalizmus kritikai és dekonstruktív megragadása kulcsfontosságú a posztkoloniális társadalmakról és a nőmozgalmakról folytatott gondolkodás során. *Nationalist Thought and the Colonial World* című könyvében azt írja, hogy a nacionalista politikai ideológia

igen specifikus jellege ellenére az általánosan értelmezett politikával azonosítja magát, a nacionalizmus „képzelt közösségét” pedig a közösség legautentikusabb egységének vagy formájának tekinti. Ezért a nőkérdést is nacionalista kifejezésekkel kell megfogalmazni, azért, hogy jogosan tarthasson igényt a „politikai” jellegre. E nyomás hatására a nők vagy arra kényszerülnek, hogy saját, elkülönült politikai autonómiára tegyenek szert, vagy, hogy más racionális-integratív politikát alakítsanak ki, de úgy, hogy közben ne hogy bármiféle totalizáló ernyő hatókörébe kerüljenek.

Kétségtelen, hogy a politikáról és a politikai cselekvés természetéről alkotott homályos fogalom szolgál alapul az ukrán nők vezetői által hangoztatott ideológiai érveléséhez. Írásaikban és beszédeikben fellelhető egyfajta tudattalan vágy a politikai cselekvésre, de nem kísérik meg elemezni az ilyen cselekvés mechanizmusát, és nem foglalnak állást annak valamely fajtája mellett. Az ukrán nőmozgalom a politikai magatartásnak kizárólag egy formáját ismeri, azt, amelyik elismeri a központi államhatalom mindenhatóságát. Felhívásaik a kormány felé, hogy „ne engedjenek meg ukrán-ellenes hangokat”, „szigorítsák meg az állami ellenőrzést”, és így tovább, annak elfogadásán alapulnak, hogy a központi hatalmi szervek a politikai döntéshozatal és a politikai cselekvés kizárólagos szereplői.

Ez a helyzet ma sok ukrán férőpolitikus stratégiáját kedvezően befolyásolja, mert abban érdekeltek, hogy híveik elfogadják az állam elnökének politikai kurzusát és nem abban, hogy saját programot dolgozzanak ki. Köztudott, hogy Ukrajnában ma a politikai siker döntő tényezője nem a politikai program, hanem a politikus személyisége („teste” – a Gilles Deleuze által használt értelemben), mely jelzi, mennyire várható tőle sikeres pártkarrier. A legutóbbi választásokat elemezve az ukrán politológusok megfigyelték, hogy az ország politikai küzdőterét nem pártok uralják – amelyekből egyébként több mint 40 van – hanem egyének. Ezért az átlagos szavazó inkább adja voksát a régi nomenklatura egy-egy tagjára, mint valamelyik új politikai formációra.²⁴

A nyugati és különösen az amerikai feminizmus a következő kérdésekben áll szemben az ukrán nőmozgalommal: a hagyományos erkölcs értékelése, a nő családban betöltött szerepének az értékelése, a vallásos értékek hiánya, a szexuális kisebbségek jogainak elismerése stb. Nem lehet elsiklani afelett, hogy az ukrán nemzet ikonográfiájából a nő szexualitásának minden formája ki van zárva. Az ukrán kultúra erotikus vagy szexuális vonatkozásait pedig sem

Ukrajnán belül, sem az Ukrajnát kutató külföldi központokban soha nem tanulmányozták még. Az ukrán kultúra nőábrázolásainak politikai szimbólumrendszere feltételezi az ukrán lányok és asszonyok teljes ártatlanságát. Az ukrán nőmozgalmak és nacionalista vezetőik számára a nyugati radikális feminizták férfiakkal és patriarchális hagyományokkal szembeni ellenséges és agresszív beállítottsága a legkevésbé elfogadható. A „patriarchális politika” mint olyan nem szerepel az ukrán nők vezetőinek szótárában. Az ukrán nacionalista politika szimbólumrendszerében a férfi képe rendszerint összekapcsolódik a sebezhetőséggel és a szenvedéssel: kozákok szenvednek a török és tatár fogságban; Sevcsenko jobbjágy, akit később száműztek; az ukrán lázadó hadsereg katonái meghalnak az ukrán függetlenségért; stb. Az ukrán nő ikonográfiai szerepe a férfi támogatása és a Berehinia-funkciók ellátása mind a férfi, mind az állam vonatkozásában. Ezért ma, amikor az ukrán nőmozgalmak és nőszervezetek helyet kérnek maguknak a nemzetközi nőszervezetek között, egzisztenciális választás előtt találják magukat: vagy valóban harcolni kezdenek a nemi diszkrimináció ellen, vagy betöltik ikonográfiai küldetésüket s a nemzet és a nemzetállam támaszává válnak.

A nacionalizmus és a nőmozgalom problémájával foglalkozó kortárs nyugati feminista irodalom mindenekelőtt a nőmozgalmak és a nacionalista mozgalmak divergenciáját hangsúlyozza, amire a 90-es évek elején figyeltek fel (a legtipikusabb példa erre az algériai és az Arab Emirátusok-beli helyzet), akárcsak a nacionalista politika egyre destruktívabb jellegére és a nőekkel szembeni erőszakkal való összefüggésére.²⁵ A szerzők különös figyelmet fordítanak a kelet-európai és a volt szovjet államokban jelentkező etno-nacionalizmus destabilizáló hatására, az itt különösen megnövekedett konfliktusveszélyre és a nőekkel szembeni erőszak kedvezőtlen alakulására.

Zillah Eisenstein *Hatreds: Racialized and Sexualized Conflicts in the 21st Century* című 1996-os könyvében a nacionalista politika nőekkel szembeni agressziójának növekedését vizsgálja. Kiemeli annak fontosságát, hogy Kelet-Európában a kommunizmussal való szakítás után hatalomra kerülő férfi-demokráciákat később az etnikai nacionalisták döntötték meg. „A demokrácia a kommunizmust volt hivatott megdönteni – írja Zillah Eisenstein –, ezután pedig a nacionalizmus megdöntötte a demokráciát. Ez a régi-új nacionalizmus uralja a huszonegyedik századot.”²⁶ A „rég-új nacionalizmus” régi gyűlöleteket éleszt újra: a rasszizmust, az antiszemitizmust és a nemek közti ellentétet. Eisenstein megjegyzi, hogy amikor Benedict

Anderson a nemzetről mint „képzelt közösségről” írt, a nacionalizmust pedig a testvériségről, a hatalomról és az időről való újfajta gondolkodásnak nevezte, akkor a szeretet fogalmaival ábrázolta a nemzetet. Ma azonban ez a „képzelt közösség” fantáziavilág, amelyben a nők jelen vannak, de hallgatásra vannak ítélve. A testvériség fivérek közt jön létre. A nő szimbolikus fantáziaképe láthatatlanul látható és a nemzet anyjaként jelenik meg. Egyszerre jelenlévő és virtuális. „Mivel a nemzeteket nőalakok szimbolizálják – írja Eisenstein –, az etnikai tisztogatás félelmeit és vágyait a női testre irányítja. A nőket egyrészt tisztelik és bálványozzák, másrészt megtámadják, kínozzák, megerőszakolják és gyakran meg is gyilkolják.”²⁷

A nacionalizmus és a nőekkel szembeni erőszak kapcsolata az, amire a nyugati feministák ráirányítják a figyelmet írásaikban, és ami fölött az ukrán hazafias nőszervezetek vezetői szemet hunynak. Az a politikai és polgári válaszüt, amely előtt ma az ukrán nőmozgalom áll, nem könnyű. Az ukrán nők megalapozottan félnek, hogy a nyugati típusú feminizmus a nyomtatott szövegekben, a médiában, az oktatásban és a pénzforrások számára a modern női diskurzus uralkodó típusa marad, pedig ez a fajta feminizmus nem érvényes az eltérő társadalmi feltételek között élő nőkre²⁸. Emiatt az ukrán nőszervezetek úgy érzik, jogosan bizalmatlanok a nyugati feministákkal és jogvédő módszereikkel szemben, és jobban szeretnék megtartani saját módszereiket. Ez elsősorban a kormány felszólítása, hogy állapítson meg kvótát a nők számára a hatalmi struktúra minden szintjén. Ám bizonyos szempontból mellékes, hogy mennyire tűnnek szokatlannak a nyugati nőmozgalom módszerei az ukrán nők számára, és az is, hogyan alakul a jövőben a nyugati feminizmus és a posztszovjet/posztkoloniális nőmozgalom viszonya. Ezen a szinten még van választási lehetőség. Azonban ha nacionalista politikához fűződő közvetlen erőszak fenyegeti a nőket, akkor nem hozhatnak alternatív döntéseket. Az erőszak a nacionalizmus végző érve a nő ellen, amivel szemben a nőmozgalom kizárólag az antinacionalista politika következetes végigvitelét választhatja.

3. A mai ukrán nőmozgalom jellemzői

Végezetül vizsgáljuk meg a mai ukrán nőmozgalmak főbb tendenciáit, és azt, hogy melyek a demokratikus és független nőmozgalom kialakulását elősegítő legfőbb tényezők.

A szovjet hatalom hosszú évei során Ukrajnában nem jelentkeztek társadalmi mozgalmak, mivel a totalitárius típusú berendezkedés számára a társadalmi mozgalmak létezése azt jelentette volna, hogy a Szovjetunió belső politikai helyzetét az állami ellenőrzésen kívül eső tényezők határozzák meg. A helyzet mind a mai napig nem változott, mivel a nőmozgalom, valamint az ahhoz hasonló társadalmi mozgalmak a neokonzervatívizmuson, a központosításon és a nőkérdésnek az állami érdekek és a nacionalista ideológia alá való rendelésén nyugszanak. Az ukrán nőmozgalom demokratikus fejlődését súlyosan akadályozta, hogy a korábbi ukrán ellenzék egyesült a nacionalistákkal, továbbá a volt pártnomenklatúra „nemzetivé” és „demokratikussá” átvett tagjaival, akik megtartották a főbb kormányserveknél azelőtt elfoglalt pozícióikat.²⁹

1. Az ukrán nőmozgalom demokratikus fejlődését leginkább hangsúlyos nacionalista és neokonzervatív jellege akadályozza. Egészében véve az ukrán nők jogait és érdekeit – mint amilyen a családhoz és az egészséghez való jog – nem sajátosan női, a nemzeti érdekektől és a nemzetállam építésétől független kérdésekként vetik fel. Az állami és nemzeti érdek elsőbbsége jelenik meg a mai ukrán nőmozgalomban éppúgy, mint a 19. században. A konzervatív ideológia tételének hatása, amely szerint „a nő rendeltetése az anyaság”, mind a szovjet, mind a posztszovjet időszakban megmutatkozik abban, hogy az ukrán nők nem azonosítják magukat önálló társadalmi csoportként, nem tulajdonítanak maguknak más érdeket, mint a család érdekét, és a nemi egyenlőtlenség tényét nem kezelik a társadalmi élet egészének problémájaként.

Sőt, az ukrán nőmozgalmak ideológiájukból kiűzik a feminista álláspontot és érdekeket, mivel ezek nem illeszkednek a patriarchális nemzeti kultúra és a hagyományos család restaurálását célzó neokonzervatív tendenciába. A Zsinocsa Hromada választási jelmondata 1994-ben ez volt: „A jól szervezett, hagyományos ukrán család a jól szervezett Ukrajna alapja!” A mai munkaerőpiac kiélezett viszonyait ismerve azonban a családi tűzhely mellé visszatérő nő szlogenje politikai cinizmusnak hat: ebből a szempontból a hangzatos jelmondat a munkanélküliség elnöiesedését takarja.

2. A jelenlegi ukrán nőmozgalom alaptervekenysége nem hasonlítható a nyugati nőmozgalmakéhoz. A posztszovjet társadalmak köztudatában a nő politikai aktivitásának fogalma egyszerűen csak a kommunizmus női pártaktivistáit eleveníti fel. A kommunista időkben a pártban vezető szerephez jutott

nők sajátos attitűdöt képviseltek. Szürke, alakjukat elrejtő ruhában jártak, frizurájuk előnytelen, de ápoltság volt, tekintetük pedig nem kihívó. Bürokratikusabbak voltak férfi kollégáiknál, és a férfias irányítási módszereket részesítették előnyben. A szovjet totalitárius gépezet rémének a szimbólumai voltak. A társadalmilag aktív nő eme képét a posztszovjet köztudat elutasítja.

Nézetem szerint azonban a nők társadalmi alaptervékenységének hiányát a posztszovjet ukrán társadalomban főként az a különbség okozza, amely a hivatalos, konzervatív ideológia és az ukrán nő valódi élete között áll fenn. Az első szerint a nő legfontosabb szerepe az anyai funkció betöltése, a gyakorlatban azonban a nő a legfőbb termelőerő a társadalomban.

Csak a nőkre vonatkozó hivatalos ideológia megváltoztatása után tudatosodhat a társadalomban a nemi megkülönböztetés ténye, és csak ezután ismerhetik meg a nők saját jogaikat. E cél eléréséhez az szükséges, hogy a nők tömegei fejtsenek ki társadalmi tevékenységet helyzetük megváltoztatása érdekében. Emellett a nők társadalmi alaptervékenysége nem fog szükségszerűen a hagyományos politika modellje szerint szerveződni. A nyugati nőmozgalmak példája azt mutatja, hogy a nők helyi szinten kifejtett tevékenysége hatékonyabb, mint az általános, állami szinten történő cselekvés. A nők ma rendszerint csekély mértékben vesznek részt a hagyományos hatalmi formák működésében, mint amilyenek a politikai pártok vagy szervezetek. Helyi szinten azonban a nyugati nők számtalan civil szervezetet és közösséget alakítanak (érdekek, közelség, település vagy szakmai közösség alapján) amelyekben keresztül ténylegesen befolyásolják a társadalom életét helyi szinten. A hagyományos politikai gyakorlat és elmélet nem számol a nők helyi szintű társadalmi cselekvésével, ám a nyugati nők példája azt mutatta, hogy ez hatásos és élő forma.

3. Az ukrán nőmozgalom nem fejlesztette tovább a 19. század feminista hagyományát. A nemzet érdeke, és nem a nő mint a társadalom tagja állt a 19. századi ukrán nőmozgalom gondolkodásának középpontjában. A nők jogainak kérdése másodlagos volt a független Ukrán Állam kérdése mögött.

4. A kortárs ukrán nőmozgalom konzervatív beállítottságát elősegítette az a politikai irányzat, amely a nacionalista és a kommunista ideológia összefogásából született. Néhány feminista irányultságú nőszervezet a mozgalom perifériájára is szorult emiatt.

5. A jelenlegi ukrán nőmozgalom egyik sajátossága politikai manipuláló ereje. A „nőkérdések” nagy népszerűsége tettek szert az 1995-ben

Beijingben a nők helyzetéről tartott ENSZ-konferencia és a Nők Világforumuma után, mind a pártok, mind az Ukrán Állam szintjén. Ennek alapján a nőkre vonatkozó állami politika két fő állomását különböztethetjük meg:

„Beijing előtt” a nőkérdés szőnyeg alá söprésének politikája dominált az országban.

„Beijing után” és a nőkre vonatkozó nemzetközi megállapodások aláírása után az állam mesterkél, színpadias módon kezdett viszonyulni a nőkérdéshez.

A nőkérdések látszatzmegoldása Ukrajnában azonban valódi veszélyt jelent a nőmozgalom számára, hiszen a volt Szovjetunió köztársaságainak kommunista rendszerei ugyanezen „kettős mérce” segítségével oldották meg a nőkkel kapcsolatos kérdéseket. Az ideológia és a hivatalos álláspont a nő és a férfi egyenjogúságát hirdette, miközben a gyakorlatban a szovjet társadalom mélységesen patriarchális volt. Ugyanígy a közélet szintjén a szovjet társadalomban minden a kommunizmus eredményeit hirdette, és a pártrituálék rendje szerint zajlott, ám az egyének magánéletükben ellentétes túlélési modelleket követtek, és egyáltalán nem bíztak a kommunista ideológiában. Az e cinizmus és színpadias hozzáállás révén létrejött kettős mérce tette lehetővé, hogy a kommunista rendszer oly sokáig fennmaradjon. A hatalom titka és hatékonysága, ahogy Michael Foucault mondja, abban áll, hogy a rendszer fenntartása érdekében nem feltétlenül szükséges tudatosan hinni ebben a rendszerben. Elegendő gépiesen végrehajtani rítusait, és nem vonni nyilvánosan kétségbe azokat.

Az állami politikában, sőt magában a nőmozgalomban is jelentkező mesterkél, színpadias hozzáállás a legfőbb akadálya ma a független és demokratikus nőmozgalom kialakulásának Ukrajnában.

Fordította: Füzesi Piroska

JEGYZETEK

¹ Kumari Jayawardena: *Feminism and Nationalism in the Third World*, London, 1986.

² Ld. Valentine M. Moghadam: *Feminism and Nationalism*, 3. o. In: Valentine M. Moghadam: *Gender and National Identity. Women and Politics in Muslim Societies*, London, New Jersey, 1994.

- ³ Ld. Natalia Afanaszjeva: *A nőkérdés a totalitarizmus utáni Ukrajnában*, 170. o. In: *A beijingi stratégiák: Ukrán cselekvési program. A Nők IV. Világfóruma Ukrán Konferenciájának anyagai* 1996. június 20-22. Zsinocsa Hromada, 1996. (ukránul)
- ⁴ *The Program of Actions in Ukraine for Realization of the Strategies of the IV-th World Women's Forum in Beijing in September, 14-15, 1995*, 208. o. In: *The Beijing Strategies: The Program of Actions in Ukraine*.
- ⁵ A nők szerepvállalása az Ukrán Állam felépítésében (Határozat) 72-73. o. In: *A beijingi stratégiák: Ukrán cselekvési program* (ukránul)
- ⁶ Olga Kobec: *A Nők IV. Világfórumának üdvözlése*, 10. o. In: *A beijingi stratégiák: Ukrán cselekvési program* (ukránul)
- ⁷ Uo.
- ⁸ A Zsinocsa Hromda vezetője, Marija Dratch beszéde az első parlamenti meghallgatáson, melynek célja az ENSZ mindenfajta nemi diszkrimináció megszüntetésére vonatkozó határozatának a megvalósítása, 177. o. In: *A nő és a demokrácia című tudományos és gyakorlati konferencia anyagai* (ukránul)
- ⁹ Elena Krandakova: „A Nők IV. Világfórumának döntései és javaslatok a 'Családtervezés', 'Az ukrán gyermekek' és 'Az ukrán nő' című állami programokhoz” 14. o. In: *A beijingi stratégiák: Ukrán cselekvési program* (ukránul)
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ Valentina Bondarovszka: *A nő pszichológiai státusza Ukrajnában: út az új pszichológiai modellekhez*, 82. o. In: *A nő és a demokrácia című tudományos és gyakorlati konferencia anyagai* (ukránul)
- ¹² A Berehiniát Vagyim Skuratovszkij (1988) és Vaszil Ruban (1992) vezette be az ukrán antropológiába.
- ¹³ Ld. Erick J. Hobsbawm: *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1977.
- ¹⁴ Hanna Szkriptyik és Lidija Orel: *A nemzet megerősödésének problémája az ukrán társadalomban az ország általános demokratizálódása szempontjából*, 35. o. In: *A nő és a demokrácia című tudományos és gyakorlati konferencia anyagai* (ukránul)
- ¹⁵ Uo.
- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ Ld. J. Marjana Rubchak: *Christian Virgin or Pagan Goddess: Feminism Versus Eternally Feminine in Ukraine*, 315-330. o. In: *Women in Russia and Ukraine*, szerk. Rosaline Marsh, New York, 1996.
- ¹⁸ Marian Rubchak: *Woman as Icony in Ukrainian Post-Soviet Culture* 148. o. In: *The Beijing Strategies: The Program of Actions in Ukraine*.
- ¹⁹ *Introduction*, 6. o. In: Andrew Parker, Mary Russo, Doris Sommer, and Patricia Yaeger (szerk.) *Nationalisms and Sexualities*, New York and London, 1992.
- ²⁰ *A Női Civilszervezetek Találkozóját követő nyilatkozat*, 198. o. In: *A beijingi stratégiák: Ukrán cselekvési program* (ukránul)
- ²¹ Atena Pasko: *Hasznos-e az egyesülés?* 193. o. *A beijingi stratégiák: Ukrán cselekvési program* (ukránul)
- ²² Uo. 194. o.

- ²³ Ld. Partha Chatterjee: *Nationalist Thought and the Colonial World*, Delhi, 1986, 50. o.
- ²⁴ Ld. Vlagyimir Feszenko: *Politikai elit Ukrajnában*, 4. o., In: *Panorama*, 1996 dec. 23. (oroszul)
- ²⁵ Ld. Anne McClintock, *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Context*, New York és London 1995, 383-386. o.; In: Valentine M. Moghadam: *Gender and National Identity. Women and Politics in Muslim Societies*, London és New Jersey 1995, 3-6. o. és 150-152. o.
- ²⁶ Zillah Eisenstein: *Hatreds: Racialized and Sexualized Conflicts in the 21th Century*, New York and London, 1996, 45. o.
- ²⁷ Uo. 58. o.
- ²⁸ Ld. Anne McClintock: *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Context*, 384. o.
- ²⁹ Michael Ignateff, a University of British Columbia professzora megkérdezte Leonid Kravcsukot, a peresztrojka utáni Ukrajna első elnökét: „Hogy válik nacionalista egy kommunistából?” Kravcsuk a következőt felelte: „A függetlenség elnyerésekor a 'kormányzás művészetét' ismerő emberek a három és fél millió párttag közül kerültek ki. Új személyek is színre fognak lépni, de őket előbb még képezni és tanítani kell. És mellesleg mi olyan rossz abban, ha valaki kommunista? Néhányan közülük sokkal demokratikusabban gondolkodnak, mint az úgynevezett demokratikus ellenzék.” (Michael Ignateff: *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism*, New York, 1993, 114. o.)

KÖZÉP-EURÓPA ÉRTELMEZÉSEK

BOJTÁR ENDRE

A közép- és kelet-európai összehasonlító (irodalom)történet mai lehetőségeiről

Az irodalomtörténészeknek, amikor rövid helyzetfelmérést próbál készíteni a legújabb helyzetről, először azt az „időtlen” irodalom- és művészetelméleti okot kell említenie, amely miatt kétséges, hogy egyáltalán létezik-létezhet-e a térségnek valamiféle irodalmi közössége (s amely ok miatt – az időről időre megfogalmazott nagyszabású tervek ellenére – eddig még sehol a világon nem készült a régió minden irodalmát átfogó, komoly kutatáson alapuló irodalomtörténet): az összehasonlító irodalomtörténet, a komparatiztika, amely ezt a közösséget teremti, „feltalálja”, az esetek döntő többségében nem az irodalom alapegységével, a – minél egyedibben értékes, annál összehasonlíthatatlanabb – irodalmi műalkotással foglalkozik, s ezért – sarkítva fogalmazva és szigorúan véve – nem irodalomtudományi diszciplína, hanem a történetírás szolgálólánya. Az irodalmi művet és a bármiféle irodalomtörténeti általánosítást elválasztó áthidalhatatlan szakadékról mondja Arnold Hauser: „Mint a történelmi jelenségek általában, a művészi stílus, a teljesítmény és a személyiség egyszerei. Történelmileg épp a legkevésbé érdekes és releváns vonásaik azok, amelyek változatlanul megmaradnak vagy megisméltődnek bennük. A történelem során adódhatnak ugyan tipológiailag hasonló konstellációk, ezek azonban sohasem teljesen azonosak, s ennek megfelelően legfeljebb a művészi jelenségek többé-kevésbé általánosítható tipológiájáról beszélhetünk, amely azonban soha nem képes számot adni a valóságos fejlődés finomabb elágazásairól.” (Hauser 1964, 355) Az is világos, hogy minél magasabb az általánosítás szintje, vagyis például minél több irodalmat hasonlítunk össze, annál szegényesebb lesz

a közös jegyek alapján megvonható átlag tanulsága – esetleg csupán annyi, hogy az egymás szomszédságában élő népeknek célszerű békében-barátságban élni egymással; s ez bármennyire fontos és megszívlelendő, valljuk be, mégsem szintisztán irodalmi-esztétikai tanulság, s legfeljebb az irodalom lehetőségeinek a külső körülményeit illeti.

A kétely másik, most már általában a regionális történetírásra vonatkozó forrása az, hogy a régió fogalmát lehetetlen egyszer és mindenkorra, végérvényesen meghatározni. Ahogy a földrajztudós H. Schmitthenner írja, „aki 'igazi' régiókat akar találni, az mintha a kör négyyszögesítését akarná megvalósítani” (idézi Veyne 1971, 50). Ebből persze nem következik a fogalom szubjektív jellege, hanem csak az, hogy a régió vagy civilizáció: nézőpont kérdése (Veyne 1971, 58), létezése mindig „virtuális”. Objektívnek hitt, természettudományos (geológiai-topográfiai, klimatikus, növényföldrajzi stb.) ismervek alapján is csak annyit mondhatunk, hogy régióknak valamiféle átmenetet képez Európa közepén nyugat és kelet, észak és dél között, amelybe a történész szempontjaitól függő változó összeállításban esetenként beletartozhat Svájc, Németország, Ausztria, Olaszország, Albánia, Görögország, illetve Finnország, a balti államok és Oroszország-Szovjetunió (Ukrajna, Fehéroroszország) is. (Bonyolítja a helyzetet, hogy a térség kultúrája, főként „magas” kultúrája többnyire nyugati típusú, míg politikai-gazdasági szerkezetei, általában az „élete” keleties. Evvel magyarázható, hogy az „alpra” figyelő gazdaságtörténészek régióknak nagy részét jó lelkiismerettel Kelet-Európához sorolhatják, míg a szellemtudományok képviselői, ugyancsak cáfolthatatlan tények alapján, Nyugat-Európához.)

Tekintve, hogy a régió akármilyen körülhatárolása és elnevezése (*Mitteuropa*-Közép-Európa, *Zwischeneuropa*-Köztes-Európa, Délkelet-Európa, *Central Europe*, *East-Central Europe*, *Central-Eastern Europe*, *Eastern Europe*, *Central- and Eastern Europe*, Kárpát-Európa, Dunatáj, Balkán-Európa, *borderlands of Western civilizations*) magában foglalja Magyarországot, a kérdésnek magyarul van talán a legbőszégebb szakirodalma.¹ Ebből az derül ki, hogy a fogalom mindenkori meghatározását nem is hogy történelmi, mint inkább egyenesen (napi) politikai szempontok irányították, amelyek ráadásul legtöbbször a térségen kívül eső nagyhatalmaktól származtak.² (Ezt bizonyítja az az egyetlen meghatározás is, amelyben Magyarország nem szerepelt: az 1920-as évek elején a franciák által feltalált *L'Europe Centrale* – amelyet a prágai kormány ugyanilyen címen kiadott hetilapja kép-

viselt – csak a kisantant államokat, Csehszlovákiát, Romániát és Jugoszláviát foglalta magába, mondván, hogy a magyarok csak a németek, sőt, egyenesen a poroszok segédnépe, *Hilfsvolkja*.)

Kezdetben volt a kettes osztat (nyugat-kelet, vagy a monarchia osztrák bürokráciájának nyelvén: Ciszlajtánia és Transzlajtánia) (*Zisleithanien-Transleithanien*), amely legtöbbször azonosította Nyugat-Európát Európával. Ennek volt híres-hírhedt kifejezése Klemens Metternich mondása: „Ázsia a Landstrasse végén kezdődik”, amelyre rímel Jozsif Brodskijnak az 1980-as évekből származó *bon motja*: Kelet-Európát, Oroszországot nevezhetjük Nyugat-Ázsiának is.³ A kettes osztat tovább élt a hidegháború idején. Kelet-Európát ekkor nyugaton szovjet tömbnek, keleten pedig szocialista országoknak hívták.⁴ Politikai indítatása volt a hármas osztat újbóli bevezetésének is: amikor az 1970-80-as években a cseh, lengyel és magyar értelmiség „németellenített” formájában feltámasztotta Közép-Európa fogalmát, annak nyilvánvalóan szovjetellenes éle volt. Ennek az – egyébként hamarosan továbbbővülő – Közép-Európának a múltbeli elődjét sokan a Habsburg-monarchiában vélték felfedezni, mások – például Bibó István nyomán Szűcs Jenő – egészen a középkorig nyomozták vissza.⁵

Ilyen állapotban talált bennünket a berlini falat leomlasztó 1989-91-es rendszerváltozás. Sokan voltak olyanok – köztük vezető politikusok is –, akik számára az amúgyis csak értelmiségi képzelgésekben létező Közép-Európa egy csapásra elvesztette vonzerejét, hiszen mi, közép-európaiak mindenféle regionalitást átugorva automatikusan visszakerültünk, vagy a legközelebbi jövőben visszakerülünk egyenesen Európába (értsd: Nyugat-Európába).

Eltűnt Közép-Európa a Huntington-követők véleménye szerint is. Miután a németek (osztrákok) úgymond „végleg” a Nyugathoz, az oroszok (ukránok, fehéroroszkok) pedig a Kelethez kerültek, a civilizációs választóvonal egyszerűen keletebbre tolódott, s most a németek és oroszok közötti térséget szeli ketté, mégpedig úgy, hogy etnikai vagy államhatárookra sincs tekintettel: vannak, akik úgy tartják, hogy Nyugat-Európa már nem a Lajtánál, hanem Magyarországot kettéosztva a Dunánál ér véget, (s Magyarország Dunától keletre eső területei ily módon már egy másik, keleti civilizációba tartoznak), míg mások Románián belül látják a határt húzódni (Erdély és a Bánság Európa, a többi román terület már „Balkán”).

S végül, Közép-Európa többé a nyugat számára sem létezik. Látnunk kell, hogy a térséget az Európai Közösség politikailag újra alegységekre

tagolta: jelenlegi és leendő NATO-tagok, az Európai Unióhoz csatlakozók első köre, második köre stb., s ebben az újrafelosztásban Közép-Európa nem szerepel. Közép-Európa most azok számára jelenik meg az ígéret földjeként, magyarán most azok akarnak hevesen legalább közép-európaiak lenni, akiket a központ, az Európai Unió a félperifériára vagy a perifériára sorolt be: Vilniusban 1998-ban jelent meg a bohemista Almis Grybauskas szerkesztésében a litván *Vidurio Europa* (Közép-Európa) című negyedévi lap, amelynek első számából az derül ki, hogy nemcsak a litvánok tartoznak vagy szeretnének tartozni Közép-Európához (ezt igazoló legnyomósabb történelmi érvek az, hogy a lengyel, cseh és magyar királyokat is adó Jagelló-dinasztia litván származású volt), hanem a lettek és a nyomorult helyzetben lévő fehéroroszkok is. Szintén ezt példázzák a románok, akikre egészen a legutóbbi időkig az inkább elzárkózó, a térség másik nem-szláv népével, a magyarral együttműködni nem óhajtó és magukat a nyelvrokonság miatt a „művelt Nyugat”, a franciák előrsének tekintő magatartás volt a jellemző, de az 1990-es évek végén Adriana Babeti és Cornel Ungureanu vezetésével Romániában is színre lépett a közép-európai gondolatot hirdető és terjesztő *A treia Europa* (A harmadik Európa) nevű alapítvány, amely ugyanezen a címen évkönyvet is ad ki.

Ákárhogy is hívjuk a térség rendszerváltozást megelőző közösségét (Közép-Európa, Kelet-Európa, szocialista országok), s az néha akármennyire is koncentrációs tábor, börtön volt, megszűnése veszteségekkel is járt, hiszen – sokszor a hivatalos kultúrpolitikával szembeszegülve, máskor a „szocializmust építő népek közösségét” hirdető szövegeket kihasználva – kultúrájában számos közös érték jött létre: a börtön alkalom lehetett, alkalom volt cellatársaink jobb megismerésére is. A falak leomlása után mintha minden korábbi fogoly boldogan hazament és bezárkózott volna saját kis kuckójába (ha volt neki; ha nem, akkor annak felépítésére fordította-fordítja energiáit). Közben pedig a közös tapasztalat villámgyorsan – néhány év alatt – elenyészett. Az Európai Közösség által kitalált új struktúrák ezért üresek: nem áll mögöttük kulturális tartalom. (Emiatt lehet sokaknak az az érzése, hogy úgy vannak ránkeröltetve, ezúttal a Nyugat által – miközben a Nyugat épp kulturális fogódzók híján például Észtországot Ciprussal rakja egy kosárba.) A legfontosabb és legsürgetőbb feladat mindannyiunk számára ennek az űrnek a betöltése lenne. Néhány éve mintha a térség politikusai is eljutottak volna erre a felismerésre. Mintha az egykori cellatársak legalább

a levélkapcsolatot felvették volna egymással. Ahhoz, hogy ismét rendszeresen összejárjanak, rengeteg erőfeszítésre van szükség.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh Magdolna et al., (szerk.) 1992: *Áttűnések: A századforduló irodalma Közép- és Kelet-Európában*. Budapest: Balassi.
- Berkes Tamás, (szerk.) 2000: *Keresztirányok: Közép- és kelet-európai összehasonlító kultúrtörténet*. Budapest: Balassi.
- Bogdanova I. A. et al., (szerk.) 1983: *Razvitie literaturi v epohu formirovanija nacij v sztranaš Centralnoj i Jušo-Vostočnoj Jevropi: Romantizim*. Moszkva: Nauka.
- Dupcsik Csaba 1997: „Az európai régiók és a Közép-Európa-vita a nyolcvanas években.” 2000 9/8 (1997): 8-19.
- Dupcsik Csaba 2000: „Falak és faltörők.” 2000 12/7-8 (2000): 17-30.
- Hauser Arnold 1964: *Der Manierismus*. München: C. H. Beck.
- Lendvai Ferenc L. 1997. *Közép-Európa koncepciók*. Budapest: Áron Kiadó.
- Ring Éva, (szerk.) 1986: *Helyünk Európában*. I-II. Budapest: Magvető.
- Sóter István et al., (szerk.) 1963: *La littérature comparée en Europe Orientale*. Budapest: Akadémiai.
- Vajda György Mihály 1994: *Wien und die Literaturen in der Donaumonarchie*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau.
- Vajda György Mihály 2000: *Egy irodalmi Közép-Európáért*. Budapest: Fekete Sas Kiadó.
- Veigne Paul 1971: *Comment on écrit l'histoire*. Paris: Seuil.

JEGYZETEK

- ¹ A 20. századi nézetek antológiája: Ring 1986 . Lendvai (1997) monográfiája a kezdetektől az 1990-es évek elejéig tárgyalja a kérdést. Ennél is újabb nézőpontból jó összefoglalás Dupcsik (1997 és 2000).
- ² Ezt belátva választottuk a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében 1986 óta működő osztály számára (amely tudomásom szerint a világon az egyetlen hely, ahol intézményes keretek között folyik a térség irodalmait összehasonlító kutatás) a mindenfajta előzetes nagyszabású „konceptiót” nélkülöző, kizárólag pragmatikus célzatú „közép- és kelet-európai” nevet, amelybe az adott kutatótól, a konkrét témától és korszaktól függően a német-osztráktól az oroszig, a finnától a görögig minden irodalmi jelenség beleférhet. E „konceptiótlanság” ellenére az osztály kutatásait reprezentáló két gyűjteményes kötetből (Balogh et al. 1992, illetve Berkes 1999) kirajzolódik a közép- és kelet-európai irodalmak irányzatok szerinti történetének valamiféle általános íve, olyannyira, hogy mindkét tanulmánykötetet használják az egyetemi oktatásban is.

- ³ A „metternichi” felfogást alkalmazta a kultúra történetére Jakob Bleyer (1874 - 1933), a kolozsvári, majd a budapesti egyetem professzora, aki a 20. század elején született „Bécsi kapu” (Wiener Tor)-elmélettel azt a túlzó álláspontot képviselte, hogy a nyugat-kelet irányú „kultúrlejtőn” (*kulturelles Gefälle*) minden kulturális-irodalmi hatás a német kultúrából indul ki és a német-osztrák Bécs szűrőjén át „csúszik le” a Bécstől keletre lévő kultúrák felé. (Erről lásd: Vajda 1994, különösen 20-21.)
- ⁴ A Szovjetunióban számos olyan irodalomtörténeti tanulmánykötet jelent meg (például Hudozsesztvennaja 1969, Toper-Jakovleva 1989), amely a múltra is visszavetítette a „szocialista országok” fogalmát. Másutt, így nálunk is a nyíltan ideologikus fogalmat „Kelet-Európa” burkoltabban ideologikus fogalma helyettesítette. Az utóbbi általánossá válása az irodalomtudományban a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (AILC – ICLA) 1962-es budapesti kongresszusától, a nyugati és a keleti irodalomtudomány első, a vasfüggönyön rést ütő találkozásától keltezhető. (A kongresszus előadásai máig tanulságosak. Lásd : Sötér 1963.)
- A Szovjetunióban a „Kelet-Európa” megjelölést egy időben mintha felváltani látszott volna a „Közép- és Délkelet-Európa” (lásd például: Bogdanova et al. 1983), újabban azonban visszatértek hozzá (lásd Horev 1995-2001).
- A szovjet több más országában is hasonló változás játszódott le: felismervén Kelet-Európa fogalmának politikai implikációit, először a „Közép-Európa” jött divatba, mígnem eljutottunk a mai semleges értett „Közép- és Kelet-Európá”-hoz.
- ⁵ Nyilvánvaló, hogy azokban a kultúrákban, amelyek hosszabb ideig élnek együtt ugyanabban az államban (Habsburg-birodalom) vagy politikai rendszerben (szovjet tömb), kialakulnak hasonló jegyek. Ezért valószínűleg igaza van azoknak (például Hanák Péter, Claudio Magris, Carl E. Schorke), akik szerint létezett valamiféle közös Habsburg-monarchiabeli kultúra. Ez az államhoz jobban kötődő művészeti ágakban (építészet, köztéri szobrászat stb.) könnyebben tetten érhető; a nyelvhez kötődő irodalomban mindössze abban nyilvánult meg, hogy a nagy hagyományokkal rendelkező német irodalom döntő, minden mást háttérbe szorító hatással volt a birodalom többi, „kis” irodalmára. Lévén azonban ez a hatás egyirányú, aligha beszélhetünk valamiféle közös monarchia- vagy – amint Vajda György Mihály teszi (Vajda 2000) – egy erre épülő-építendő közép-európai irodalomról.
- A másik, keleti végen képzett ún. szocialista irodalmak (a szláv irodalmakat is magábanfoglaló) közösségébe természetesebb módon illeszkedett az orosz: a csak Puskin után, a 19. században „nagy” irodalommá váló orosz mögött közel sem volt a hagyománynak olyan, a „kicsiket” agyonnyomó súlya, mint a német mögött.

BEREZNAY ANDRÁS

Közép-Európa – nyugati táj

Közép-Európa mibenlétének és kiterjedésének meghatározása körül már sok vita folyt. A kérdésben uralkodó bizonytalanság, de még inkább a fölsorakoztatott érvek és szempontok jellegének ismerete indít arra, hogy megoldására magunk is kísérletet tegyünk. Saját hozzájárulásunk első lépéseként mégis annak beismerésével tartozunk, hogy kétségeink vannak e meghatározások jelentőségét illetően. Nem látjuk át ugyanis, mit lehetne a fogalom tisztázódásától a gyakorlatban várni, legalábbis azon túl, hogy utána elülnének a róla szóló terméketlen viták és, hogy különböző munkákban elkerülhetőek volnának az esetről esetre változó újabb és újabb meghatározások, vagy éppen a minden definiálás nélküli önkényesen változó alkalmazások. A területen élő népek tényleges problémáinak megoldását azonban – bármi is legyen pontosan ez a terület – nem hisszük, hogy ez bármiben előmozdíthatná. Álláspontunk szerint – részleteiről később lesz szó – Európában az egyetlen tájak közötti választóvonal, melynek olyan jelentősége van, hogy meglétéből bizonyos gyakorlati dolgok is következnek, az az, mely két civilizáció, a Nyugat és a bizánci-ortodox civilizáció (saját szóhasználatunkban a Kelet) között húzódik. Csak ez a vonal olyan, melyet hasznos figyelembe venni bizonyos politikai döntések meghozatala során. Két oldalán két sokban eltérő értékrendszer uralkodik, melyek nem ritkán előforduló kölcsönös meg nem értése, illetve figyelmen kívül hagyása a vonal más-más oldalán működő politikusok részéről gyakran okoz jelentős félreértéseket a nemzetközi életben.

Hozzájárulásunk ténye így kétségtelenül némi belső ellentmondással terhes, mégis úgy érezzük, érdemes kísérletet tennünk a Közép-Európa fogalom olyan új megközelítésben történő tisztázására, melynek reménye-

ink szerint éppen újszerű jellege folytán lehet esélye arra, hogy általánosan is elfogadásra talál. Így ha mást nem is ér el, legalább megszüntetheti a kérdésben elméletileg fönnálló áldatlan zavarosságot.

A Közép-Európa fogalommal, illetve a terület hollétének meghatározásával kapcsolatban forgalomba került nézeteknek visszatérő motívuma az önkényesség. A meghatározás során figyelembe vett szempontok, még egy-egy tanulmány keretén belül is gyakran összekeverednek és egybemosódnak¹. Etnikai fogalmak keverednek például egyenlő súllyal szociológiaiakkal, természetföldrajzi megközelítések a kulturálisakkal, sőt faji szempontok történelmiekkel. E megközelítések másik gyakori jellemzője, hogy valamilyen Közép-Európa néven azonosítható terület meglétét a kifejezés értelmének keresése nélkül magától értetődőként kezelik. Eközben azt semmivel sem indokoltan ugyan, de mégis megfellebbezhetetlen érvként, eszközként fogják föl, mintha abból axiomatikusan valamilyen fajta politikai egység megteremtésének a kívánatossága következne. Tartalmát és kiterjedését azután törekvéseikkel összhangban mintegy belülről kifelé tekintve igyekeznek meghatározni, illetve elhatárolni; érezhetően a (majd kimutatandó) következtetésnek föltüntetett kiindulópont – látszat – igazolásának szolgálatában. Az így elért eredményből azután – már eleve föltételezett – szükségességekre is következtetnek. Álláspontunk szerint a kérdésben uralkodó kuszaság leginkább éppen ezzel a szándékossággal, illetve azzal karöltve valamilyen általánosan érvényes és külső szempont hiányával magyarázható. A fogalom ezáltal úgyszólván megfoghatatlannak, földrajzi kiterjedése pedig túlságosan is képlékenynek tűnik. Ez ad lehetőséget arra a további föltűnő jelenségre, hogy a különböző nemzetek köréből származó elméletekre egyaránt jellemző – még ha nem is kizárólagosan van így –, hogy Közép-Európát olyan értelemben igyekeznek meghatározni, mintha annak saját nemzetük, illetve országuk nemcsak része, de mintegy magja is lenne. A sugallás, hogy szerepe a térségben csak kulcsszerep lehet, ezek után kézenfekvő. A forgalomba került meghatározások között akadt olyan is, melyet nyíltan valamilyen igény, hegemónisztikus elképzelés alátámasztására vezettek be². Ettől akár eltekintve is gyakori vonásuk volt az, hogy pillanatnyi politikai megfontolások, érdekek jegyében születtek, és ennek talán részeként ismerhető föl az a nem ritka eset is, hogy túlságosan a napi szempontokra összpontosítva Közép-Európa kiterjedését az éppen aktuális politikai határokkal egybeesően igyekeztek – ezáltal bántóan történetietlenül – kijelölni³. Nyilvánvalónak tűnik, hogy amennyiben mindenki által elfogadható válaszra

törekszünk, kívánatos a kérdésnek valamilyen egészen eltérő jellegű, általánosan is érvényes, az eddigiekkel szemben végre kívülről történő és szélesebb történeti távlatban is elfogadható megközelítése, majd azon a ponton, ahol a megközelítésnek már belső tényezőket is elkerülhetetlenül figyelembe kell vennie, annak bármely konkrét politikai törekvés szolgálatát figyelmen kívül hagyó, kizárólag demokratikus szempontok szerinti alkalmazása.

Közép-Európa létét, legalábbis közhasználatú kifejezés értelmében⁴, nem lehetséges elvitatni. Ugyanakkor semmiképpen sem tartjuk indokoltnak a fogalmat olyan absztrakt szükségletként fölfogni, melynek azonosításából bármilyen manifeszt egység megteremtésének kívánatossága következhethetne. Saját új megközelítésünk szempontjából elsősorban azt szükséges leszögezni, hogy lényegét tekintve Közép-Európa politikai földrajzi fogalom. Ennyi, hacsak közvetve is, már a legtöbb eddigi meghatározási kísérletből is kiderült, amennyiben az ezek során alkalmazott szempontok a politikai földrajz kategóriáinak körébe sorolhatók. Közép-Európa miben- és hollétét tehát indokolt, sőt szükséges is szélesebb, vagyis politikai földrajzi megközelítésben keresni. Ebből a szempontból, amikor Közép-Európa hollétéről érdeklődünk az első és vitathatatlan tény, hogy Közép-Európa a Földön található. A megállapítás kevésbé megmosolyogni való, mint első hallásra tűnhet. Hasonlóan kézenfekvőnek lehetne ugyan gondolni Közép-Európának már első megközelítésben egy szűkebb területen, Európán belüli lokalizálását. Ennek azonban nemcsak veszélyei vannak, de minden nyilvánvalóságával együtt értelmetlen is. „Európa” ugyanis pusztán konvencionális megegyezésen alapuló, ezáltal önmagában is valamennyire önkényesen meghatározott földrajzi fogalom, amelynek politikai földrajzi tartalma nincs. Ennek megfelelően nem is kínálhat olyan további politikai földrajzi osztályozási lehetőséget, melynek segítségével Közép-Európa helyét benne kijelölhetnénk. „Európa” fogalma mindössze azt a csapdát kínálja, hogy használatával egyfajta nyilvánvalóság bővületében (csak a közepét kell megkeresni!) ki-ki saját tetszésének megfelelően de általános érvény tekintetében sehova sem vezetően tologathatja benne annak „közepét”⁵. Így ez a lokalizálás az általunk vizsgált összefüggésben valójában csak a kérdés megkerülését jelenti. Aki ugyanis belülről kiindulva szeretné meghatározni Közép-Európa fogalmát, és amit meghatározni szándékszik, azt vetíti ki egy olyan szélesebb területre, amelynek az a meghatározandó terület nevéből következően magától értetődően része,

hogy azután majd abból visszakövetkeztetve kísérelje megkeresni annak közepét, az valójában nemcsak semmit sem mondott, hanem logikailag is hibásan, értelmetlenül körben járt.

Föladatunk így az, hogy olyan szempontot találjunk, melynek segítségével az általunk azonosított legszélesebb kiterjedést fokozatosan úgy szűkíthetjük, hogy végül megtaláljuk azt az alacsonyabb kategóriát, melyen belül Közép-Európa helyét legalább nagy körvonalakban kijelölhetjük. E szűkítő módszertől várjuk, hogy képesek leszünk elkerülni Közép-Európa eddigi meghatározásai során adódó csapdákat.

Máshol⁶ részletesebben kifejtett alapálláspontunk értelmében a Földön található legtagabb politikai földrajzi alegységek a civilizációk. Okfejtésünk során – melynek egyes elemeit itt is hasznosítjuk – úgy találtuk, hogy államrendszereik megkülönböztethetőek és osztályozhatóak, mégpedig azzal szervesen összhangban állóan és annak jegyében, hogy az egyes civilizációknak milyen jellegű törekvései célozzák az emberiség egységének létrehozását. Közép-Európa helyének megtalálása érdekében (sőt államai külpolitikai viselkedésének tipizálása érdekében is, noha ennek részleteibe itt nem bocsátkozunk) e ponton a különböző civilizációk államrendszereinek a főnti értelemben vett alapvonásait szükséges áttekintenünk.

Történetük során a létező civilizációk többségének államai hagyományosan a világ egy központból kiinduló meghódítása útján való egységesítésére törekedtek. Ez az elképzelés nem nélkülöz egy bizonyos logikát. Amennyiben a szomszéd állam területét a magaméba olvasztom, majd a körülöttem lévő többiét is, akkor hamarosan olyan más államok szomszédságába jutok, melyek eddig nem voltak szomszédaim. Ha ezután a közben meghódított szélesebb alapról kiindulva, az ott található és általam a hódítás során megszerzett erőforrások fölhasználásával újabb szomszédaimat is sikerül meghódítanom és hasonló módon haladok tovább, a végeredmény végsősoron elkerülhetetlenül az egész világ meghódítása, az emberiség politikai egységesítésének elérése lehet csak. Hiába támadt e civilizációk körében történeti távlatban nézve, úgyszólván szünet nélkül, birodalom birodalom hátán, hiába tett kísérletet, szemlátomást mindegyik, ha képesnek érezte magát a határtalan terjeszkedésre, addig folytatva azt, ameddig jószerecséje megengedte, hiába merült egyik a másik után nyomtalanul alá, a hagyomány diktálta kísértés úgy látszik ellenállhatatlannak bizonyult. A határok meg nem szűnő tánca lehetett bármilyen öncélú és

rendszeretlen, az elfecsérelt energia, a sikertelenségek hosszú sorozatának tapasztalata nem tudott belátásra, átértékelésre indítani. Elég összehasonlítni e civilizációk egy évezreddel korábbi térképét mai állapotukkal, hogy az állandóság hiánya szembetűnővé váljon. Érdekes, de természetesen nem véletlen az a paradoxon, hogy míg e civilizációk egyes államai tipikusan az egy központból történő centralizált világhódítás jegyében, tehát a maximális rend és ellenőrzés vágyától vezettetve intézték külkapcsolataikat, államrendszereik egészét a stabilitás hiánya jellemezte.

Ebben a vonatkozásban tőlük alapvetően csak egyetlen civilizáció különbözik: az eredetileg csak az európai földrész nyugati részén föllelhető Nyugat, melynek hagyományosan legfontosabb vonása volt az önrendelkezés elvének valamilyen formában való jelenléte. Ez a civilizáció államrendszerére és az egység fogalmáról való fölfogására is vonatkozott. Míg más civilizációk korai tapasztalata a hódítás egységteremtő erejére mutatott, a Nyugat elődjének, a görögség civilizációjának (szóhasználatunkban: elő-Nyugatnak) tapasztalatává az vált, hogy a politikai értelemben önálló résztvevők sikeresen élhetnek egymás mellett, távolról sem föltétlenül harmóniában, hanem időnként egymással versengve, akár háborúba is keveredve, de mégis legalább egymás létezésének kölcsönös elfogadása alapján anélkül, hogy az egytűvé tartozás érzéséről ezáltal le kellene mondaniuk. Civilizációjuk egysége és ennek megfelelően később a Nyugat egysége nem politikai egységre épült, hanem a független résztvevők által képviselt értékek közösségén alapult. Ez, mint látni fogjuk, a Nyugat államrendszerének struktúrájában és történetében is tükröződik.

Az európai földrész keleti részének civilizációja, a Kelet, eközben, részben szintén görög eredete dacára, az emberiség egységének elérése szempontjából sokkal közelebb áll más civilizációkhoz, mint a Nyugathoz. Jellemvonásait már kezdettől mély ázsiai hatások is alakították. Kelet tulajdonképpen átmeneti jellegű civilizáció, melynek egész történetét meghatározta a nyugati és ázsiai hatások közötti vergődés. Már elődje is, az általában hellenisztikusként ismert civilizáció (saját megközelítésünkben hasznosabbnak tartjuk az elő-Kelet megnevezést) anyagi kultúrájának illetve művészetének görög jellege ellenére politikai értékrendjében ázsiai volt. Államrendszere történetének tanúsága szerint a hódításra törekvés ázsiai hagyományával azonosult. Ugyanez jellemezte később magát a Keletet is. Államrendszere mindenesetre a többi nem nyugati civilizáció államrend-

szereihez képest nagyobb stabilitást mutat. Kelet átmeneti jellegére utal ugyanakkor az a tény is, hogy noha a stabilitás szempontjából az összehasonlítás más nem nyugati civilizációkkal a Kelet államrendszerére nézve kedvező, ez sokkal kisebb mértékű mint a nyugati államrendszer mutatta stabilitás. Ez nem annyira az eltelt évezred kezdete és vége közötti állapot összehasonlításából derül ki, mint abból, hogy a Keleten történt változások folyamatának megfigyelése – függetlenül egyes államok esetében, ha fenntartásokkal is, de azért azonosítható szétesési és újraegyesítési tendenciáktól – nem látszik semmilyen rendszerre sem mutatni. Az igazán nyomon követhető folyamatosság itt abból áll, hogy Kelet minden állama, amint kezdett valamilyen irányba fejlődni, azonnal birodalom építésébe kezdett, és összhangban ázsiai örökségével, hajlandóságot mutatott szomszédai – beleértve a Kelet körébe tartozó szomszédait is – teljes területének bekebelezésére.

Mindebből számunkra az következik, hogy a Nyugatnak más civilizációkkal való határa egyben a Földön található legszelesebb politikai földrajzi alegységek határát is jelenti. Ez a határ Európában nagyjából észak-dél irányban Kelet és Nyugat között húzódik (ahogyan *A Nyugat politikai földrajzi szerkezete* című térképünkről leolvasható), vagyis az a vonal, melynek jelentőségére már előljáróban utaltunk. Úgy gondoljuk, annyi legalábbis nyilvánvaló, hogy amikor Közép-Európa helyét politikai földrajzi megközelítésben keressük, ennek csak a két európai civilizáció egyikén belül lehet értelme. Nem várható ugyanis, hogy valamely alegység két különböző szélesebb kategóriának egyidejűleg legyen része. Bármennyire eltérőek is az eddigi, a Közép-Európa helyét kereső megközelítések eredményei egyébként, annyiban mégis megegyeznek, hogy a területnek legalábbis a magát valahol, a saját osztályozásunkban Nyugatként kezelt területen illetve civilizáción belül lokalizálják, függetlenül attól, hogy ezt Németországba, a Kárpát-medencébe, vagy attól valahová északra helyezik. Nincs rá okunk, hogy ezzel vitába szálljunk. Álláspontunk szerint a Közép-Európa fogalom körüli nehézségek egy része a terület eredeti félrenevezéséből adódik – melyet persze ma már, a kifejezés meggyökeresedése után értelmetlen volna akár még csak megkísérelni is megváltoztatni –, abból, hogy helyesebb – amennyiben értelemszerűbb – volna Közép-Európa helyett Közép-Nyugatot emlegetni. Ez egyébként összhangban van azzal a gyakori, szerencsétlen és állandó félreértésekre okot adó, más nyelvekben is elterjedt szóhasználattal, mely az Európa kifejezést alkalmazza, olyankor is, amikor

valójában csak a Nyugatra utal, valahogy úgy, mintha az „Európa” szó a „Nyugat” szónak mindössze szinonímája lenne. Amellett, hogy ez egyszerű fölszínesség, abból is adódik, hogy a „Kelet”, illetve a „Nyugat” fogalmi, gyakori emlegetéseik ellenére, nem kötődtek az eddigi közhasználatban elég világosan az ezekkel a kifejezésekkel leírható civilizációkhoz, annak ellenére nem, hogy amint ezt korábban utalt írásunkban már kifejtettük⁷, kétségtelenül azokra vonatkoznak. Ez részben a két civilizáció közös tőről eredéséből származik, és részben azzal magyarázható, hogy Kelet történetének egyes szakaszaiban olyan jelentős, de valójában csak fölszínét érintő nyugati hatások alá került, melyeknek a Kelet kultúrájában való fölismerhetősége sok nyugati szemlélő előtt elhomályosította a Kelet értékrendjének alapvető különbözőségét. Emellett időről-időre a legkülönbözőbb pillanatnyi politikai érdekeket is szolgálta a két civilizáció eltérő jellegének tagadása, vagy azoknak az „Európa” címszó alatti egybemosása⁸. Közép-Európa így valójában Közép-Nyugat, helyét a Nyugaton belül lehet csak keresni. Ahhoz, hogy ezt megtehessek, és Közép-Európa határait most már nemcsak keleti irányból is kijelölhessük, vizsgálódásunk alapjául valamilyen politikai földrajzi értelemben azonosítható vonalrendszert kell találnunk. Semmiképpen sem volna helyes e célból bármilyen adott történelmi kornak pusztán pillanatnyi esetlegességeit tükröző, akkortájt éppen létezett államaira és határaikra támaszkodnunk, ideszámítva természetesen saját korunk határait is. Ez legalábbis egyes pontokon elkerülhetetlenül félrevezető volna. Mélyebb és időtállóbb alapra, illetve rendszerre érdemes csak támaszkodnunk. Ennek azonosítása érdekében most első lépésként a Nyugat, pontosabban az európai Nyugat szerkezetét kell részletesebb vizsgálat tárgyává tennünk.

Már első pillantásra szembeűnő, hogy ha megnézzük a Nyugat európai területének egy évezreddel ezelőtti képét, fölismerhetjük a mai helyzet legtöbb vonását. A Nyugat története ebből a szempontból, a lezajlott háborúk, határ- illetve területváltozások sokasága ismeretében esetleg meglepő, de kétségtelen stabilitást mutat. A születő nyugati civilizáció államrendszerének struktúrája, melynek egyes vonásai már a IX. századtól fölismerhetőek, és mely a X. század végére kikristályosodott, máig nem változott. A nagyobb egységek, melyek 1000 tájára kialakultak, ma is beazonosíthatók.

Az európai Nyugat államrendszerének születése a Nyugat-Római Birodalom fölbomlásáig vezethető vissza. Ezt azonban szilárd új keretek nélküli hosszú átmeneti időszak követte, melynek tapogatózásai, útkeresés-

sei, átmenetileg egy újabb birodalomban összegeződtek. Csak ezt követően, a létrejött Frank Birodalom hamarosan bekövetkezett föloszlásával kezdődött el valójában a nyugati államrendszer története. A későbbi struktúra ekkor kezdett el kirajzolódni. A hagyományos Nyugat államrendszerének működésében a történelem során hét nagy alkotóegység összjátéka figyelhető meg. Ezek az egységek nem, illetve nem föltétlenül azonosak a történelemből ismert államokkal. Politikai földrajzi fogalmak, melyeknek bevezetése saját megfigyelésünk eredménye. Létük ugyanakkor, ha az általunk kínált rendszerbe foglalás nélkül is, de nehézség nélkül követhető nyomon a történelemben. Bevezetésük ezáltal, a megközelítés újdonsága és szokatlansága ellenére, semmiképpen sem tekinthető önkényesnek. Úgy tűnik, mindössze arról van szó, hogy más szempontú vizsgálódások során fölismeret meglétük ellenére az általunk bevezetett politikai földrajzi rendszerbe foglalt azonosításuk gondolata ezidáig elkerülte a kutatók figyelmét. Az egységek közül több már a Frank Birodalom fölbomlásakor létrejött, és ekkor alakult ki, illetve, kezdett kialakulni az a két nagy övezet is, melyek rendezetlen helyzetéből származott sok későbbi területi konfliktus. A múlt ezredforduló tájára vált a kép teljessé. Ekkorra kristályosodott ki az európai Nyugat történetében szereplő most már összes nagy egység.

A Nyugat története során lezajlott területi változások tipikusan korlátozott mértékűek voltak és fölismerhető rendszerben mozogtak, melynek jellemzői a nagy egységek egymással való viszonyának illetve belső történetének eseményein keresztül közelíthetők meg, és ezeknek értelmében osztályozhatók. Hét nagy egység azonosítható: *Ibéria, Franciaország, Brit-szigetek, Skandinávia, Németország, Lengyelország, Magyarország.*

A változások egyik fajtáját az alkotóegységek belső átstrukturálódásai jelentették. Mindegyik történetében fölmerült a kérdés, hogy az illető egység egyetlen államot alkotson-e, vagy több államból tevődjön össze. E kérdésre különböző korokban és különböző helyeken különböző válaszok adódtak, körülötte sok küzdelem folyt, az egységeken belül pedig nagyon sok változás történt. Érdemes ezeket röviden áttekinteni.

Ibériának külső, vagyis nem-nyugati hódítás alól mentes, eleinte szűkebb, majd a déli irányban vállvetve folytatott visszahódítás nyomán fokozatosan bővülő északi részén kis államok sora vetélkedett egymással a muzlim hódítás előtt a gótok állama által képviselt *Ibéria* egység visszaállításáért. Egyesülések, hódítások, szétválások sorozata után a XVI. század elejére alakult ki a mai-

val csaknem azonos helyzet, az, hogy az *Ibéria* egység Spanyolországból és Portugáliából áll. A kísérlet, hogy az egység ismét egyetlen államot alkosson, rövid életűnek bizonyult: Spanyolország és Portugália 1580-ban megalkotott egyesülése csak 1640-ig tartott. Katalónia és a Baszkföld újabban elért autonómiája további széttagolódásra irányuló tendencia meglétére mutat.

Franciaország esetében a központi hatalom névlegessé redukálódása vezetett az egység kialakulását nem sokkal követően olyan helyzetre, hogy ez az egység gyakorlatilag több államból tevődött össze. A folyamat később a központi hatalom magára találása után megfordult, de így is évszázados küzdelmek árán állhatott csak helyre az az állapot, hogy a *Franciaország* egység ismét ténylegesen egy államot alkosson.

A *Brit-szigetek* eleinte sok államból összetevődő egységén belül főleg az angol, de időnként a skót állam részéről is jelentkeztek az egyesítést kereső, de sokáig csak rész- vagy átmeneti eredményeket hozó törekvések. A folyamat gyakorlatilag végül is csak a XVIII. század elejére teljesedett ki, ezzel együtt az egységesülésnek olyan manifeszt formáját mint *Franciaország* a *Brit-szigetek* még így sem produkálta, hiszen a belső önállóságnak legalábbis egyes elemei helyenként megmaradtak. Írország függetlenné válásával a XX. században a folyamat ismét visszajára fordult. A legújabb fejleménynek ebben a vonatkozásban a skót és walesi parlamentek működésének megkezdése tekinthető, mely a *Brit-szigetek* jelenleg két államból álló egységén belül az egyik állam belső határainak jelentőségét növelte meg.

Skandinávia a későbbben csatlakozott illetve önállósult Finnország leszámításával, jelenleg négy államból tevődik össze. Hasonló esetre már a múltban is volt példa, de igazán jellemző az volt, hogy az egység csak három és még gyakrabban még annál is kevesebb államból, az egymással vetélkedő Svédországból és Dániából állt. Dániának kivételesen, 1397-től 1523-ig az ún. Kalmari Unióban sikerült átmenetileg még egyetlen államba is tömöríteni az egész *Skandinávia* egységet.

Mindezeknél jóval összetettebb volt a *Németország* egység sorsának alakulása. Annak ellenére, hogy ez az egység volt az, mely legalábbis a XIX. századig a manifeszt egység szimbólumát minden más nyugati egységénél inkább föl tudta mutatni (a Német-római Birodalomra gondolunk) gyakorlatilag más egységeknél sokkal inkább és jóval hosszabb ideig tevődött össze önálló államok sokaságából. Minden kitapintható igyekezet ellenére egyetlen államba később sem volt képes tömörülni, ma is több állam alkotja.

A *Lengyelország* egységet amennyiben nem volt külső hódítás áldozata, főnnállása óta többnyire egy állam alkotta, de volt olyan hosszabb időszak a középkorban, a XII. századtól kezdve, amikor ez nem így volt.

Némileg hasonló a *Magyarország* egység által nyújtott kép. Eleinte egyetlen államból állt ez az egység is, mely azonban párhuzamosan külső, nem-nyugati hódítótól elszenvedett területi veszteségével, kettészakadt Erdélyre és Magyarországra. Egyetlen államba tömöríteni később is csak időlegesen sikerült az egységet, melynek jelentős része ma ismét nem-nyugati főnnhatóság alatt van; az ettől mentes része két államból, Szlovákiából és Magyarországból áll.

A nagy egységek határai mentén előfordultak emellett határkorrekció jellegű módosítások is. Ilyennek lehet tekinteni például Észak-Schleswig csatlakozását Dániához, s így *Skandináviához* az első világháború után.

Az utóbbiaknál sokkal több küzdelem forrásai voltak bizonyos, a nyugati államrendszer kialakulásának kezdetén eldöntetlenül maradt, átmeneti helyzetű zónák. A Frank Birodalom fölbomlásakor egy a mai Hollandiát és Olaszország nagy részét is magában foglaló övezet keletkezett az akkortól származtatható *Franciaország* és *Németország* egységek között. Az övezet hovatarozásának eldöntetlen jellege sok viszály és területi változás forrásává lett a két egység között, de más egység (*Ibéria*) beavatkozását is magával vonta, és részben fönnmaradt (Hollandia, Belgium, Luxemburg, Svájc, Olaszország), részben csak átmenetileg létezett ütközőállamok (Arelat, Burgundia, olasz törpe- illetve részállamok) megjelenését is eredményezte. A Frank Birodalom fölbomlásakor annak keleti peremén is létrejött egy tisztázatlan helyzetű övezet a Balti- és az Adriai-tenger között. Ebben a zónában a frank uralom csak közvetett vagy csak névleges volt. Ez lehetőséget adott arra, hogy a *Németország* egység, mely itt a Frank Birodalom utóda volt a terület birtoklásának igényével léphessen föl olyankor, amikor körülményei ezt megengedték, de arra is, hogy miután az övezettől keletre a *Magyarország* és *Lengyelország* egységek kialakultak, uralmukat maguk is ki kívánják rá terjeszteni. A tisztázatlan helyzet még arra is lehetőséget teremtett, hogy hasonlóan a másik eldöntetlen jellegű zónában történetekhez, itt is beavatkozhasson a viszályokba időnként egy harmadik (ez esetben *Skandináv*) egység, sőt kivételesen egy negyedik is (a *Franciaország* egység), amikor átmenetileg Adriai-tenger melléki tartományok birtokába került. Az övezet maga egyébként később további területekre terjedt ki a Balti-tenger mentén, ami-

kor azok a nyugati világ részévé váltak. A helyzet, mint a másik övezetben, itt is részben fennmaradt (Csehország, Horvátország, Észtország, Lettország, Litvánia) részben csak átmenetileg létezett ütközőállamok (Nagy-morvaország, Pomeránia, pannon-szláv államok, Német Lovagrend, Danzig, sőt az NDK) megjelenését hozta magával. Hasonló, de kisebb kiterjedésű és jelentőségű átmeneti zóna a volt Frank Birodalom nyugati peremén is létrejött, mely az *Ibéria* és a *Franciaország* egységek között vezetett átmenetileg tisztázatlan helyzethez Katalónia tekintetében.

Különlegesen nyugati jelenségek voltak azok a területi változások, melyek nem államok között zajlottak, hanem egyes uralkodók, illetve dinasztiák birtokainak kiterjedésére vonatkoztak, és az államok határait vagy kiterjedését nem érintették. Bármennyire élesek voltak is időnként az ezekkel kapcsolatos küzdelmek, például az ún. százéves háború alkalmával, a Nyugat államrendszerének szerkezetét nem befolyásolták, vagy csak átmenetileg, a fölszínen érintették.

A nyugati történelemben csak egészen ritkán és különleges körülmények között került arra sor, hogy valamelyik nagy egység a másik egész területének bekebelezésére, vagy területéből határmódosításnál nagyobb mértékű hódításra tett volna kísérletet. Ezeknek a nem tipikus és mindig csak átmeneti változásoknak a magyarázata a Nyugat szellemétől idegen birodalmi hagyomány rejtett továbbélése Franciaországban és Németországban (a Frank Birodalom örökösében), ahol ez időről időre fölszínre tört. Ilyenkor ezek az államok illetve egységek a szokásosnál szélesebb körű terjeszkedést kerestek. *Franciaország* még ilyen helyzetben – Napóleon idejében – is csak jelentéktelen mértékben lépte túl a közte és *Németország* közötti ütközőzónába történt széles körű, és a *Németországtól* keletre fekvő zónába történt részleges behatolást. A Nyugatnak a nagy egységek létét következetesen tiszteletben tartó, végeredményben az önrendelkezés gondolatára épülő stabil nemzetközi rendszerének történetében így az egyetlen számottevő törést az a helyzet jelentette, ami *Lengyelország* fölosztásával állt elő. Azt ami a *Magyarország* egységgel Trianonban történt elsősorban azért nem soroljuk ide, mert ezt az egységet nem érte (leszámítva az egyes nyugat-dunántúli, illetve árvai és szepesi, határmódosítás jellegű változásokat) más nyugati egység részéről veszteség. Ami számottevő veszteség ezt az egységet nyugat felől mégis érte, az nem kevésbé egyedülállóan, de a Nyugat politikai földrajzi hagyományai szempontjából talán kevésbé botránnyosan, egy ütközőál-

lam, Csehország részéről történt. Az így keletkezett alakulatnak, Csehszlovákiának a létrehozása a kortársak szemében soha nem is tűnt egészen természetesnek és 1993-ban történt fölbomlása gyakorlatilag a *Magyarország* egység nyugati határának helyreállítását hozta. A *Magyarország* egység azóta (ahogy ezt láttuk és ahogy átmenetileg már a második világháború alatt is történt) két államból áll, Magyarországból és Szlovákiából. A *Magyarország* egységet keleti államok részéről ért veszteségek nem tartoznak a Nyugat államrendszere belső történetének a körébe, ezek a területek magának a Nyugatnak is veszteségei, úgy ahogy valamikor az *Ibéria* egység déli részei voltak. *Lengyelország* fölosztásának megtörténtét érthetőbbé teszi a nem nyugati szereplő, Oroszország részvétele. Föltűnő eközben, hogy a fölosztást követően sem a *Németország* egységet jelentő Német-római Birodalom, sem utóda a Német Szövetség határának keletebbre helyezésére nem került sor, annak ellenére, hogy két német állam kebelezte be a hagyományos *Lengyelország* területét. Ebben – a történetek ellenére – a *Lengyelország* egység egyfajta továbbélő tiszteletben tartását lehet látni. Emellett kétségtelen, hogy a Nyugat a *Lengyelország* egységet, leszűkített kiterjedéssel ugyan, de hamarosan újra életre hívta valamilyen formában (Varsói Nagyhercegség, Kongresszusi Lengyelország) akkor is, ha a hagyományos *Lengyelország* egység helyreállítása még hosszabb időbe telt. Ebben az összefüggésben figyelemre méltó a Nyugat politikai földrajzi hagyományainak ereje szempontjából, hogy a náci Német Birodalom, mely egyébként nyíltan és tudatosan vette semmibe a legkülönbözőbb nyugati alapértékeket, *Lengyelország* területén kívül más egységek területéből semmit sem annektált. Még ott is csak némileg korlátozott formában ismételte meg a *Németország* egység két állama részéről korábban a *Lengyelország* egység rovására történt, a náciak szemében föltehetően precedenst jelentő XVIII. század végi terjeszkedést, amennyiben a német államok által már akkor is megszerzett lengyel terület egy részét ezúttal egy bizonyos fokú adminisztratív különállóság meghagyásával kebelezte csak be, Főköormányzóság néven.

A világ politikai földrajzi szerkezetének korábban történt fölvezetése után, most végre alkotóelemének, az európai Nyugat szerkezetének megismerése birtokában is kitűzött célunkhoz, Közép-Európa helyének meghatározásához érkezünk. Eredeti, azaz politikai földrajzi szempontokra összpontosító elgondolásunkból következően föladatunknak most azt kell tekintenünk, hogy azonosítsuk a Nyugatot alkotó azon egységeket, melyek-

kel Közép-Európa fogalma egyáltalán kapcsolatba hozható. Úgy gondoljuk, nem szorul közelebbi indoklásra, ha már első megközelítésben elvetjük négy alkotóegység számításba vételét. Földrajzi fekvésüknek megfelelően, sem *Ibéria*, sem a *Brit-szigetek*, sem *Skandinávia* területének Közép-Európába sorolásának gondolata nem merülhetett föl, de ismereteink szerint még *Franciaország* Közép-Európához számítására sem történt eddig magából az egységből származó kísérlet⁹. Közép-Európa helyének keresésekor tehát csakis a további három egység területe kerülhet szóba, *Németországé*, *Lengyelországé* és *Magyarországé*. Valóban, mindhárom egység esetében jelentős hagyományai vannak a Közép-Európába tartozás gondolatának.

Pusztán politikai földrajzi megközelítésben nehéz volna kifogásolni Közép-Európának lényegében a *Németország* egységgel történő azonosítását. A politikai földrajzi szempontok ezt ugyan semmiképpen sem diktálják egyértelműen, de nem is zárják ki. *Németország*, mely mai politikai fogalmak szerint nagyjából Ausztria, Svájc, Szlovénia és a közelmúltban még létezett Nyugat-Németország együttes területének nagyobb részét jelenti (beleértve egyes kisebb határterületeiket), nemcsak annak a saját kívánalmunknak felel meg, hogy azonosítható politikai földrajzi egység, hanem még annak a csak földrajzi megfontolásnak is, hogy tényleg az európai Nyugatnak, amennyire az ilyesmi mérhető, mintegy a közepén fekszik. Ezért is lehetett, hogy már korábban megfogalmazódott az az igény, hogy Közép-Európát Németországgal, tehát a *Németország* egységgel ha nem is azonos kiterjedésű, de annak területét jelentős mértékben átfedő állammal – igaz, sajátunkétól merőben eltérő megközelítésben és szándékkal – azonosítsák, illetőleg azt Közép-Európa magjának tekintsék¹⁰. Ehhez hasonlóan azonban, olyan törekvések, hogy Közép-Európát hol a *Lengyelország*, hol a *Magyarország* egység köré építsék (ha természetesen nem is ebben a megfogalmazásban) korábban szintén megjelentek. Az utóbbiak Közép-Európába sorolásának politikai földrajzi érdemeit szintén nem lehet elvitatni, akár együttesen kezelve a két egységet, akár külön-külön, többé-kevésbé ugyanolyan megfontolásból nem, ahogy a *Németország* egységét sem. Ez így van akkor is, ha e két egység akármelyike önmagában vagy akár a kettő együttesen kevésbé tekinthető csak földrajzilag, vagy inkább mértanilag a Nyugat közepének, mint a *Németország* egység. A politikai földrajzi kritériumok, melyekkel a terület lokalizását idáig végezni tudtuk ezek szerint megengedik, más, most már indokolttá vált megfontolások, nevezetesen demokratikus szem-

pontok figyelembevétele pedig szükségessé teszi, hogy Közép-Európa fogalmát mindhárom egységre nézve érvényesnek tekintsük. Nem lehet ugyanis semmiféle olyan általánosan érvényes külső szempontot találni, mely a mindhárom egység körében megjelent azon igényt, hogy saját magukat Közép-Európa részének tekintsék, bármelyiktől is elvitathatná. Ez még akkor is igaz, ha az egyes egységek körében megjelent nézetek között voltak olyanok is, melyek ezt egymástól esetenként kölcsönösen megkísérelték megtenni.

Közép-Európa tehát a *Németország*, *Lengyelország* és *Magyarország* egységek együttes területe, értelemszerűen odaszámítva persze a *Németország* egység és a Közép-Európát alkotó másik két egység között létrejött ütközőzóna területét, ahol egyébként – Csehország esetében – a Közép-Európa-hoz tartozás gondolata meg is fogalmazódott. Ez meghatározásunk lényege. Közép-Európa határainak ennél pontosabb kijelölése, azaz finomítása érdekében fordulunk csak egyéb, a szélesebb politikai földrajzi megfontolásoknak semmilyen tekintetben sem ellentmondó, ám azokat helyi szinten mintegy kiegészítő, más szempontoknak részleges figyelembe vételéhez.

Saját eddigi megközelítésünk fogalmi körén belül maradvá merül föl a kérdés, hogy amennyiben a fent említett és mellékelt térképünkön (*A Nyugat szerkezete és Közép-Európa*) „keleti átmeneti zóna”-ként bemutatott terület nagy részét Közép-Európa részének tekintjük, nem indokolt-e a *Németország* egységtől nyugatra elterülő, térképünkön „középső átmeneti zóna”-ként bemutatott területnek legalább valamely részét szintén Közép-Európa körébe sorolnunk? Válaszunk a legkülönbélebb nyelvi, politikai történelmi és kulturális megfontolások alapján, igenlő. Úgy érezzük például, hogy nem volna indokolt Németországnak a Rajnán túli vidékeit mesterségesen leválasztanuk Közép-Európáról, csak mert azok a *Németország* egységnek nem részei. Észak-Olaszországot, főként annak keletebbre fekvő részeit is közismerten sok szoros szál fűzi az általunk Közép-Európaként azonosított területekhez. Itt, ahol a *Németország* egység nem valamely másik egységgel határos, pusztán egy ütközőzónával, határához épp olyan értelmetlen volna mechanikusan ragaszkodni, mint Közép-Európa határához, ahogy a középső átmeneti zóna egyes más, mai fogalmak szerint svájci és franciaországi területeket érintő szakaszain. A zóna politikai földrajzi átmeneti jellege nemcsak megengedi, de még kínálja is a Közép-Európa határ önmagán belüli elhelyezését. Valamilyen merev, szerződésben rögzített államhatárszerű vonal meghúzása azonban ezen a tájon semmiképpen sem

jöhet szóba. Ezen az átmeneti övezeten belül Közép-Európa vonatkozásában is csak egy olyan, az övezeten ugyan belül elterülő, de pontosabban meg nem határozható kiterjedésű átmeneti sávval számolhatunk, mely nagyjából Belgiumtól az Adriáig húzódik a *Németország* egységtől délnyugatra változó szélességben. Itt Közép-Európa fokozatosan mosódik át a szomszédos nyugati tájakba, Lotharingia és Savoya érintésével körülbelül a Pó völgyén át. Hasonló problémák mindenestre a keleti átmeneti zóna esetében is fölmerülnek. Míg a terület nagy részének hovatarozásával kapcsolatban, mely eleve a különböző, Közép-Európát alkotó egységek közé ékelődik, semmilyen kétség nem merülhet föl – ami ha talán kevésbé egyértelműen, ám biztossággal elmondható az övezetnek a *Lengyelország* egység és a Balti-tenger között elterülő részeire nézve is –, az övezet északi nyúlványát alkotó balti államok vonatkozásában a helyzet bizonytalanabb. Közép-Európa körébe sorolásuk lehetséges, de nem föltétlenül szükséges. Ide kívánczik a kérdés, mi a lehetséges alternatíva? Minthogy a nagy nyugati egységek közötti átmeneti övezetek egyikének részével van dolgunk, mely átmenetet két, osztályozásunkban már Közép-Európa részének tekintett egység *Németország* és *Lengyelország*, valamint a nem Közép-Európához tartozó *Skandinávia* között alkot, Közép-Európával szembeni alternatívaként csak az utóbbi jöhet számításba. Úgy találjuk, hogy közismert történelmi és kulturális szálak figyelembevétele erősen indokolja legalábbis Litvániának Közép-Európa körébe sorolását, tekintettel a *Lengyelország* egységgel fönnállott nagyon szoros, míg *Skandinávia* irányában legföljebb laza kapcsolataira. Ugyanezt kevésbé érezzük meggyőzőnek a másik két balti állam esetében. Kétségtelen, hogy mindkét ország történetében kitapinthatóak jelentős, sőt főként Lettország vonatkozásában meghatározó közép-európai hatások a *Németország* egység irányából, majd később a *Lengyelország* egység részéről is. Történetük során azonban a későbbiekben hangsúlyozottabbá váltak a *Skandinávia* irányába mutató összefüggések. Ez különösen érvényes Észtországra nézve, melynek már korai formatív történetében is, összhangban földrajzi fekvésével, erősebben jelentkeztek a *Skandinávia* felőli hatások. Egyértelmű, merev határ meghúzásának a Baltikumban sem látjuk értelmét, bele kell nyugodnunk, hogy Közép-Európa kiterjedése nem mindenhol határozható meg minden részletében abszolút biztossággal. A kérdés kisebb súllyal merül föl az átmeneti övezet másik, déli nyúlványa esetében. Míg Horvátország Zágráb központú, a *Magyarország* egység és a *Németország* egység

között lévő törzsterülete nehézség nélkül illeszthető be Közép-Európába, az Adriai-tenger mellékén fekvő déli nyúlványáról ez nem mondható el ugyanakkora biztonsággal. Szélesebb összefüggésben nézve jelentéktelen kérdésről van itt szó: Zára környékének Közép-Európa-hoz tartozása mellett szólhatnak érvek, de más, ellenkező hatású érvek figyelembe vétele ugyanúgy lehetséges. Itt is, mint Észak-Olaszország esetében főlegesen mesterségesnek tekintettünk volna akármilyen erőszakolt döntést, térképünkön e területet is pontosabban meg nem határozhatóként ábrázoltuk. A keleti átmeneti zóna déli nyúlványának van eközben egy olyan kisebb darabja, melynek Közép-Európa-hoz sorolása egyáltalán nem lehetséges. Ez a terület (Bosznia északnyugati részéről van szó) a lakosság kicserélődése és hosszas nem nyugati uralom eredményeképpen már régen elvesztette az övezet kialakulását követően évszázadokig fennállott nyugatinak mondható jellegét, és a Nyugathoz fűződő szálai egyébiránt is meggyérültek. Ennek sok tekintetben az ellenkezője történt a *Lengyelország* és *Magyarország* egységek által határolt, eredetileg a Kelet körébe tartozó Galícia esetében. Ez a terület már a középkor óta nagyon erős nyugati hatás és gyakran nyugati uralom alá is került, lakossága a Nyugattal vallási téren is unióra lépett, a visszakeletiesítő törekvéseknek pedig kimutathatóan ellenállt. Mind ezért ma már kétséges, hogy mennyire indokolt e területet a Kelet részének tekinteni. Ha pedig nem annak része, ebből az következik, hogy a Nyugat- és Kelet közötti hagyományos választóvonal – vagyis saját megközelítésünk értelmében e vidéken Közép-Európa határa – elmozdult keleti irányba. Ha ez így van, Galíciát értelemszerűen Közép-Európa részének kell tekintenünk. A Galíciára vonatkozóval rokon szempontok miatt vannak kétségeink Bialystok környékének besorolása tekintetében. Itt, bizonyos történelmi megfontolások mellett, a közép-európai lengvesség etnikai területének keletebbre mozdulása indokolhatja Közép-Európa határának nagyjából a jelenlegi lengyel államhatárra történő helyezését. A *Magyarország* egység délkeleti részeire történt, eredetileg keleti civilizációjú lakosság nagyarányú beáramlását ugyanakkor azért nem tartottuk szükségesnek Közép-Európa kiterjedését befolyásoló, azt leszűkítő tényezőnek tekinteni, mert e lakosság, noha formális vallási unióra a Nyugattal csak kisebbik része lépett, sok jelét mutatta¹¹, hogy több évszázados nyugati uralom alatt élése során kulturális értelemben nyugati értékeket asszimilált, és a Nyugat hagyományos határán kívüli élő etnikai rokonaitól ebben az értelemben fokozatosan elkülönült.

Kitűzött célunk Közép-Európa meghatározása volt, az eddigi megközelítésekkel szemben újszerűen, külső nézőpontból, kívülről befelé szűkítő módszerrel, minden önkényességet elkerülendő, előre kijelölt független szempontok alapján. Mindenekelőtt politikai földrajzi eszközökre épülő azonosítási eljárásunk során a Nyugat részének elfogadott Közép-Európát először Európa nem nyugati részétől határoltuk el. Ezt követően, a Nyugat struktúrájának részletes megvizsgálása útján leltük föl a Közép-Európát együttesen alkotó nagy elemeket. Az általunk azonosított hét nagy politikai földrajzi egység közül, melyek mint kimutattuk a Nyugat szerkezetének pillérei, háromban voltak jelentős hagyományai a Közép-Európa-hoz tartozás gondolatának. A többi egység esetében ilyen hagyomány nem létezett. Nem találtunk olyan külső szempontot, mely e három egység mindegyikében megjelent önközéppontba állító, illetőleg a másik kettőt Közép-Európából kirekesztő törekvéseket igazolhatnák. Közép-Európa végső soron nem több, mint egy ezidáig megnyugtatóan nem azonosított területre vonatkozó, de mégis közhasználatba került – értelemszerűen politikai földrajzi jellegű – kifejezés. Ami indokolt, az pusztán kiterjedésének rögzítése, területének más tájaktól történő elhatárolása, annak érdekében, hogy a szóhasználat zavaró következetlenségeit megszüntessük. Minden olyan kísérlet, mely a fogalomból bármiféle politikai érvet kíván levezetni, önmagából kiinduló, önmagával érvelő, öngazoló, így tehát értelmetlen. Ezért elkerülhetetlen, hogy mindhárom egységet Közép-Európa alkotóelemének tekintsük. Olyan egyéb szempontokat, melyekre az eddigi meghatározások megfigyelésünk szerint teljes egészükben épültek, csupán a terület határának pontosabb rögzítésekor, vagyis az elhatárolás finomításakor vettünk valamelyest figyelembe, de még akkor is csak saját, már meglévő struktúránk keretein belül, bizonyos politikai földrajzi értelemben eleve átmenetinek számító területeken. Célunkat ezzel elértük. Ha Közép-Európa kiterjedését helyenként átmenetek elfogadásával tudtuk is csak kijelölni, annyi bizonyos, hogy a föntiek elfogadása után már nem lesz lehetőség sem a Balkánt, sem Ukrajnát Közép-Európa részének tekinteni, és természetesen nem lesz lehetséges Németország, Lengyelország vagy a Kárpát-medence területének kizárása sem Közép-Európából.

A NYUGAT SZERKEZETE ÉS KÖZÉP-EURÓPA

A NYUGAT POLITIKAI FÖLDRAJZI SZERVEZETE

JEGYZETEK

- ¹ Ez határozottan érezhető például Ferdinandy Mihály: *Középeurópai alakzatok* című írásából. (Eredetileg: *Az Ország Újja*, II. évf. 1938. 10. szám)
- ² Romsics Ignác: *Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején. Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században*, szerk. Romsics I., Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997, 18-24.
- ³ Feltűnő ebben az összefüggésben az Atlas Europa (szerk. M. Klemenčić, Zagreb, 1997, Lexikografski Zavod Miroslav Krleža) 260. oldal térképe, mely az aktuális államhatárok igénybe vételével lehatárolt Közép-Európa délkeleti részén egy másik, alternatív vonalat is térképre visz, melyet a jelmagyarázatban „Közép-Európa déli kulturális határa”-ként magyaráz meg, amivel mintegy jelzi, hogy Közép-Európa területének országhatárokon keresztüli elhatárolásával valami a szerző szerint sincs rendben. Valóban, ugyanennek a munkának a 351. oldalán található egyik térkép azután Közép-Európát már úgy határolja el, hogy a meghúzott vonal egyik szakasza az idézett déli kulturális határral esik egybe (de már anélkül, hogy az ottani térkép a megkülönböztetést megtenné), más szakaszai viszont az érvényes államhatárokkal.
- ⁴ Figyelemre méltó például, hogy még egy olyan munka sem érzi szükségét mint H.G. Wanklyn: *The Eastern Marchlands of Europe*, London, 1941, George Philip & Son, annak ellenére, hogy végigvonul rajta a „Central and East European countries” fogalma, hogy a területet pontosabban meghatározza, akár utalással arra, hol végződik Közép-Európa és hol kezdődik Kelet-Európa. Ebben nincs egyedül. W. Fitzgerald (*The New Europe, An Introduction to its Political Geography*, 1945, Methuen, London) hasonlóan jár el. Közép-Európa itt fejezetcímként is szerepel (45. o. „Frontiers of nationality in Central and Eastern Europe”), de pontos hollétére nem történik utalás. A szerzők úgy látszik természetesnek érzik a fogalom általános, hozzávetőleges értelmű használatát. Nem igazán különbözik ettől N. Pounds: *An Historical and Political Geography of Europe* c. műve sem (London, 1949, George G.Harrap & Co.), ahol a fogalom szintén fejezetcímként szerepel (109. o. „Central and Eastern Europe”), de használata általános, a terület kiterjedésének meghatározása nélkül. E munkában mindenesetre szerepel a 18. oldalon egy térkép, melyről Közép-Európa határai is leolvashatóak – éghajlati szempontok által meghatározott értelemben.
- ⁵ Ferdinandy Mihály: *Közép-Európa – Kárpát-Európa* (Eredetileg: *Magyar Nemzet*, 1940. január 13., 4.)
- ⁶ Bereznay András: *Civilizációk – útban a világtársadalom felé, Földrajzi Értesítő XLVII. évf. 4. füzet, 577-590.*
- ⁷ Uo. 580-581.

- ⁸ Kétségtelen például, hogy akik Magyarországon előszeretettel emlegették ideálként a közelmúltban az „európaiságot”, melytől - egyébként sikerrel - remélték, hogy föltételezett politikai ellenfeleik majd azonosulni fognak, valójában „nyugatiságra” gondoltak, csak hát ezt saját hagyományaikat figyelembe véve, nehezebb lett volna kimondaniuk.
- ⁹ Az, hogy Albert Schäffle pusztán politikai, hatalmi megfontolásból bevonta volna Franciaországot az általa elképzelt integrált Közép-Európába, saját megközelítésünk szempontjából lényegtelen mellékkörülmény (Romsics Ignác, i. m. 21.)
- ¹⁰ Romsics Ignác, i. m.. 18-24.
- ¹¹ Molnár Gusztáv: Az erdélyi kérdés, *Magyar Kisebbség*, 1998.

SZEMLE

ERDŐSI PÉTER

Az idő múzeumában

– vendégkönyvi jegyzet –

A míg nem látogató, pusztán utas volt, a villamos ablakából három színes kört látott a plakáton, alattuk négyszer két lábat; mire alaposabban megszemlélte volna őket, a jármű elindult, vele a lábak is, az ellenkező irányba, a körök pedig megfejtetlenül tűntek el. Egyszer aztán, hosszú várakozás közben, tovább gondolkodhatott: a Tan kereke lenne az az aranyszínű? A vörösre mintha kesztyűformát hímeztek volna ezüstös gyöngyökből, holddal és csillaggal... a harmadik meg fekete tányér, melyen fehér kígyó tekeredik? Talán a deréktől felfelé láthatatlan gyalogos lények ismeretlen arcát pótolják ezek a körök?

Néhány nap múlva egy másik villamos a Néprajzi Múzeum előtt áll meg. A lépcső felett az ismerős plakát fogadja a vendéget: Időképek. Az előcsarnok medencéjében, mondják, a szilveszteri megnyitó közönsége úszott át az újabb évezredbe: félkézzel tempóztak a folyosókon és termeken át, csak óvatosan, nehogy az idő mélyére hulljanak a pezsgő cseppjei. Elsimultak már a jókedv hullámai, a poharak csilingelését a világraszóló éjféli kondulással együtt nyelték el a falak. A tenger elvonult, a felszínre kerülő tárgyak még egy évig szárítkozhatnak, félhomályban és lámpafényben.

Első emelet, a kísérlet első része: felel-e egymásnak Khronosz, melyet természet anyánk hord méhében, és Tempus, melyet az emberi társaság hoz világra? Csupán álldogálni kell és járkalni itt is, mint más kiállításokon, de a két képernyő, mely a bejáratnál őrködik, szárnyalásra és zuhanásra hív. A merev arcú pilóta mintha a gravitációnak ellenállna, a madár szárnyai szaggatottan verdesnek, a mozgás mindkét képernyőn önmagába tér vissza. Mindkettőnek Kékes televízió dobozából van a burkolata.

Az Idő talányának termében először a Kerék titkát fejtsd meg, látogató: miféle forgást látsz, minemű világitásban? Ha úgy forog, ahogy látod, tiéd az értelmezés szabadsága. Ha élsz vele, menj tovább, ha nem, akkor is lépj előre; mindenképp újabb feladványok várnak reád. Nézd csak Hogarth metszetét, egyszer a félelmes aggastyán is kileheli lelkét. Még alig indultál, vége a világnak. Ennek tudatában vesztésd el iránytűdet Kelet és Nyugat között, válogass az Idő allegóriái közül, fajansz koponya szemüregébe mélyedj, hajolj el a szárnyas alak kaszája elől, szemléld a Tan kerekét, s ha arasznyi haladást értél el, gondolkodj: mennyivel több a kerék az idő jelenél, s végtére is, egyről beszélnek-e mindeme tárgyak. Képzeletedben lesz tágas a Zene mindensége is. Mert mennyivel több a zene ideje, mint az itt hallható Bach-capriccio (kicsiny mű az univerzális mester asztaláról), melyet a kotta eltérő változataiban is látni vélsz. Ha szíved ritmusának gyorsulását metronóm jelezné, bizony keveset ütne, míg ebben a sarokban állsz. Léted rövidségére gondolj: annyi az csupán, mint lépés a küszöbön át. Gyors, mint az ugrás barokk muzsikától a tizenkilencedik századi főkötőig, melyek az ajtófélfára akasztott üvegdobozban egyensúlyoznak: az élet úgy virul és szárad, ahogy színárnyalat és díszítés váltakozik a női fejékek sorozatán.

Hanem a család terebélyes fája csak nagy öblű terembe fér! Mi választja el a família geniusát annak genealógusától, aki két kezével kapkodna a guruló almák után, ha közben nem függeszkedne az ágon? Gyökér és gally közé a fa törzse áll. Leásni vagy felmenni, onnan megint leszármazni, vállra állni, kézzel kézbe kapaszkodni kell. A nigériai népcsoport titkos társaságában faragott összobor... egy tábla, amit a ny. áll. titkár, budapesti lakos állít össze az Országos Levéltár okmányaiból 1940-ben, a muhi csatáig visszatekintő családjáról, mely aztán társaságot alapít a hagyományok ápolására a hétszázötvenedik évfordulón... A bálványok rezzenéstelen arccal állják a kíváncsiskodást, de mikor továbblépsz, mintha összekacsintának: vajon sikerült-e a csel, áldozol-e az emberi egyetemesség csábító eszméjének, vagy kereket oldasz?

Megnyugtatóan behatárolt világ fogad. A törzs ideje, véled, épp annyival bonyolultabb dolog, mint a családé, amennyivel összetettebb a törzs szervezete a családnál. Talán ezért nem folytatódhat a többkultúrás játék: itt minden az Amur-vidékről való. Teljes a körkép az életmódról, de hol is az idő? Abban, ahogy az élet az évszakok váltakozásához igazodik. A tárgyakhoz tartozó emberek nagyon távoliak maradnak, hiányukat négy felöl-

töztetett baba igyekszik pótolni, a divatbemutatóktól kölcsönzött kifutón álldogálva. Téli férfiak és nyári nők. A tárgyak hallgatnak, a dermedtséget, vacogást és sütkérezést a képzelet teszi hozzá. De lépj át falu és város termébe, már nemcsak szellemed edződik, hanem tested is üdítő kalandban részesül ott, hol a téma tovább bonyolódik, a kifinomultán egyszerű megjelenítés pedig eltünteti a tárgyakat, és álomszerű fotomontázsban sorakoztatja fel az embereket. Nagy ellipszis avagy szalag áll középen, mely kívülről is nézhető, s ha átbújsz alatta, belülről is. Kint a 19. századi Miskolc és Diósgyőr polgárai, bent vidéki kortársaik sorakoznak, parasztok az Északi Középhegységből, örök epizódszereplők az önmagába visszatérő filmszalagon. Tornamutatványoddal derekasan adózol a falu és város közti migráció fáradtságának, de ha nem merészkedsz elő a megfigyelői biztonságból, akkor kukucskálnod is szabad: a forgatható korongok nyitnak ablakot a másik világra, a lovaskocsinál automobil jelenik meg, a miskolci főutcán falusi sokadalom támad. Vidéki hangokkal városi zajok keverednek.

A „nemzet idejéről” nem a hivatalos történetírás ad számot, hanem a „nép” emlékezete. A faragott botokon nagy hősök, nagy események. „Rákóczi” és „Tököli” két huszár. Bús fűz alatt jövendöl a sellő: „Én hal leány vagyok jaj nektek magyarok.” A pásztor Rózsa Sándor képét vési a botra, meg a szép kontesznek s a bárónak szóló jókívánságait. „Éljen Tisza Kálmány miniszt. nagyméltósága Pesten”. De mit ad cserébe az úri huncutság? Védegyleti jelmondat kerül a tiszafüredi tányér karimájára, „honi tányért veszekén abból ebédelekén”. Fazekasaink akkor is töretlen lendülettel készítik zöld mázas cserépkancsóinkat, midőn koronás címer helyett a Rákosi-féle dívik. S vajon micsoda kéz vágja ki a terebélyes tölgyet, ki jelöli meg az évgyűrűk mellett a történelmi eseményeket a Rákóczi-szabadságharctól a Tanácsköztársaságig?

Hogyan fedezik fel a 19. század végén a magyar népművészetet? Ez lehetne a következő terem témája, de mivel az eset a millennium alkalmával történt, a kendők, terítők, tálak, Zsolnay-tányérok – némelyik az Ezredéves kiállítás anyagából maradt fenn –, az Utolsó Ítélet két ikonjával gyarapodó, vegyes gyűjteménye már az Ezredvég, világvége, századforduló címmel büszkélkedhet. Ki tudja? Vegyük biztatásnak: a száz évvel ezelőtti világvégen is volt, aki csendesen iparkodott, ráérősen felfedezett. S mindjárt vissza a kezdetekhez, vissza a Föld idejéhez. Miután becerkészttük a fosszilis őskrokodilt, ammonitészt, juharlevelet, mammutfogát, a felfedezések

nyomát követjük a kora újkori világ térképein. Iskolai szertárban vagyunk, ahol paleontológiai és kartográfiai óra között, mitológiai szünetben a diákok krétával palatáblákra (fossilissal fosszilisre) térképszegélyen lakó fantasztikus monstroomokat rajzolgatnak, melyek, ha úgy tetszik, a megkövesedett lények rokonai: a tényanyagból helyre is áll a rég hiányolt holisztikus világkép az elkalandozó tanítványok fejében. Ha firkálásra támad kedvük, ott az üres fő fal teljes hossza. A térrel általában bőkezűen bánnak; a fényt szűkös-en mérik. Az idő labirintusában nem egyszerű a nyomkeresés.

Nem húzhatjuk az időt a végtelenségig a felmérhetetlen birodalmában; éljünk beosztással a múzeum képzeletbeli univerzumában is. Szól az ébresztő, egyelőre vége az álomnak. Ha kiállításunk beérné az időmérés témájával, ez a két terem lenne középpontja. Az elsőben a csillagászati eszközöktől a naptárakig jutunk, a másodikban órákat hasonlítottunk össze. Itt nincs szükség különös metaforákra, tárgy és idő kapcsolata eleve adott. A csaknem enciklopédikus rendben sorakozó tárgyak a hozzájuk illő pontossággal szemléltetik a mérés történetének szakaszait, az eszközök változatait, szépségükkel pedig e praxis esztétikai vonatkozására is utalnak. A néprajzi témától és gyűjteménytől való eltávolodás kísérlete, mely sokszor meglepő képzetársításokkal és ügyes látványtervezéssel jár együtt (persze látjuk ennek ellentétét is, mikor a rendelkezésre álló tárgyegyüttes győz a gondolat felett: ahogy a népművészet uralkodott a végső idők termében), tehát e kísérlet ezúttal a könyvészet, technika- és művészettörténet, valamint a néprajz találkozási pontja. Sokat látunk itt vagy keveset? Jobb lenne kevesebb, de érintésközeli tárgy? A sokaság a térben nem jelent zsúfoltságot. Ebben a két teremben épp megfelelőnek látszik a hely kihasználása. Kongás, csilingelés, ketyegés hangja érzékelteti a mozgást. Egyszer csak vasúti menetrend tolokodik az órák felvonulásába, mellette egy vonat modellje, és cserépkulacs, melyre órák véstek, vasutast, Mari nénit. Itt egy 18. századi krónika kézirata is, benne az óra mint Szulimán ajándéka.

Ritka pillanatok ezek, mert a rendszeres tudást, mely nagy mennyiségben és minőségben vonultatja fel az órákat, naptárakat, kalendáriumokat, ezúttal csak elvétve teszi könnyeddé a kiállítás ötletessége. Ámbár lehetséges, hogy a mérés rendszerességét éppen ez a módszeresség tükrözteti legjobban, lehet, hogy a játékról maguk a tárgyak gondoskodnak. Nem kis mulatság ugyanis a kalendáriumok címlapját olvasgatni, farkasszemmel nézni a kackiás Lehel vezérrel, aki „VII. Fő-Kapitánya a' Magyaroknak”, látni Síva és a „híres spanyol

bikaviadal” képét az 1838-as kassai kalendárium egyazon lapján a messzi földek iránt vonzódtó szerkesztő jóvoltából. „Önérzetes gazda, iparos és földműves elveti a selejtes ponyva naptárakat.” Itt egy zsebnaptár 1948-ból, melyben a különböző felekezetek hívei egyaránt megtalálták ünnepeiket. Apró jel, mely nagy lehetőségre utal: a néprajz múzeumában, az időről szóló kiállításon az egyházi év ünnepekörei is helyet kaphattak volna.

„Tikmony, Gyűrű, Füge, Szűz, Koszorú, Vége.” Itt az emelet vége, a sok mozdulatlan mutató után a látogató saját karóráján ellenőrzi a változatlan mulandóságot. Most van fele útján, a másodikon végre kitarul előtte az élet kapuja. Új kérdést kap: mit jelent „időben élni”? A választ nem adják ingyen. Odalent talánnyal kezdődött az út, most sincs ez másként. Hogy lehet „felhalmozni” az időt? Ha tárolni valóban annyi, mint időben megőrizni, élelmet, tudást, úgy az első terem első tárlója csakugyan az inka birodalom raktározási technikáiról szólna. Ám a textíliák, fegyverek és a negyven évvel ezelőtt elejtett madárkák (valaha azért tárolták őket, hogy tollukból koronát készítsenek; ide is került két színpompás műredek) abból adnak ízelítőt, mi halmozódott fel Budapesten az inkák és kései utódaik kultúrájából. A lelki szemek távlatokat nyitnak, a testi szemek tárgyakra vágynak. Ha e rekvizitumok önmaguk megőrződésénél többet mondanának a megőrzésről, szépen felelnének nekik az „idő vasfoga” által megrágott anyagi dolgok. A megőrzés drámájának ebben a második felvonásában már félreérthetetlen, ki a főszereplő. Hősünk restaurátor. Időben töltött élete mindennapos harc. Az átfestések, az elszíneződés, a törés, kopás, bepiszkolás elleni küzdelméről többnyire a megrongálódott és helyreállított párdarabok adnak tanúbizonyságot. Azonban nemcsak a folyamat kezdő és végpontját látjuk, hanem magát a folyamatot is, a helytelen tárolását. A múzeumi hírlevél borítója, egy vas- és fémdarab lassan tönkremegy a sarokban elhelyezett páras üvegdobozban.

Végre beköszönt az élet, esküvővel érkezik. Az átmeneti rítus nem is akárhonnan jön át, hanem a tunéziai berberekétől. Az ifjú pár remélhetőleg tartósabb egészségnek örvend majd, mint az iménti romlandó dolgok. A drága kelmék sem szálazódnak szét, ha letörlik a menyasszony festett szépségjegyeit. Tán kikezdhethetlen bája lesz annak a légiy portékának, aki könnyűszerrel ül fel a teve hátára, melyet két függő lepel és egy szájkosár helyettesít. A lakodalmi készülődés hívatlan meghívottja a látogató, végighalad a rítus szakaszain, a feje fölötti képeken látja is őket, a bejárás útvona-

lán fogalmat alkot a fázisok közt eltelt időről. Érdeklődve nézi a nászágyat. Parfüm van mellette temérdek, korhú üvegcsékben. De milyen korhoz hű, kérdi a szomszédban, avagy mexikói földön, ahol a termékenységi rítus oltárán iskolai kockás füzetből kivágott szellemlények repesnek, a gyógyító rítusén pedig Coca-Colát és Coronita sört ajánlanak fel az isteneknek, s mindjárt a Madonna képe előtt ássák földbe a démonok eledeléül szolgáló tojást. A rítus idejéből így a rítusokban és a hétköznapiakban „összetorlódó” történelmi korok világába lép át, s még egy kivételes térélménnyel lesz gazdagabb. Fiktív szentély hangulatában lépdél a valóságosan elképzelhető oltárok másai elé; az apszist ívelt fotómontázs pótolja, rajta az indián falu életéből vett jelenetekkel. Középtájt négy kukoricacső alkot keresztet, de Krisztus szobra sem hiányozhat. A korábban már megismert szalagszerű képsor itt is az idő tagolásának módozataira utal; a tény, hogy ezek éppúgy együtt élnek, ahogy a korok kultúrái vegyülnek, az oltárok háttérében marad. A térbeli elgondolás mégiscsak hű párja a gondolat terének.

Alig csendesül a berber esküvő vigassága, máris felhangzik a buddhisták mantrázása. Az út bejárása és az oltárhoz járulás után ülnöd kellene. Csak ülj, tanácsolná a zen mester, ha odáig jutnál, hogy a rezzenéstelen meditáció jelenlétében és jelenvalóságában kívánnád felfüggeszteni és összefoglalni az időt. Várnád, míg eltűnik az „én”, s előtűnik a nagy valami. Elveszett innen a meditátor, de nem veszett nyoma: fénykörök hullanak a kerekfejű szerzetesek helyére a félhomályban. Miközben a „nem-én” ott időzne, engedné, hogy az „én” elgondolkodjon a zen művészet köröskörül elhelyezett alkotásainak értelméről. Ha tudna valamit a zenről, azt kérdezné: amit a meditáció elenged, éppen az ragadja meg e tárgyakat? Vagy a meditáció tárgyasul és tudatosul bennünk? Ha a zenről semmit sem tudna, ezt tudakolná: mire való e sok szép holmi, az időhöz mi közük, s egyáltalán minek a díszletei? Ha illetéknéppen elbárándozna, hátán csattanna a mester botja; és csak akkor lepődne meg, ha nem tudná, valójában „Buddha ujja” kopogtat.

Megvilágosodáson vagy meghasadáson túl az „áломidőben” találnád magad – a zen szoba falaként szolgáló paraván mögött –, ahol az ausztrál őslakók ősei szunnyadnak. Egykor a csurungák révén lehetett kapcsolatba lépni velük. A lapos kövek és fadarabok a tárlók koporsójában fekszenek, s a barna és vörös hiába oly eleven, hiába bűvöli el a karcolt minta szépsége a tekintetet, mindez halotti pompa csupán: nem kelnek életre, nyugszanak tovább a szellemek is. Hogy szomorúságod az álommal együtt még

mélyebb legyen, a Halál kamrájába menj. A kordon mögött székely halottas szoba, a huszadik század közepe tájáról. A falóra majdnem éjfél mut. Sötét van. Bábu fekszik a ravatalon. Végy búcsút a siratástól is. Múlik a gyász, színesedik a kalotaszegi nő ruhája: emlékezz a főkötők színtelenedésére.

A komor beszéd után szót szóba öltének az ittmaradók: megnyugtató fecsegésük néha a perverzítást súrolja. Igen, a más halála előszoba a gyászolóknak, ajtaja díszterembe nyílik. Az „elmúlás elleni” csodaszerek túláradó kedvvel összeszedetett gyűjteményében ízlés és érzékenység szerint lehet okulni és borzongani, a halál, az emberi természet, vagy épp e forgatag okán. Visszatérnek régi ismerőseink, az összobrok, vannak maszkok szép számmal, igazi koponya kong, és loboncos zanza zsugorodik. Végül át kell menni a legrosszszabbon: az óriási termet harmadában osztó márványoszlopokon túl valóban a holtak háza nyílik. Az egyiptomi gyermek szarkofágja mellett a váci kriptá férfinúmiája fekszik. Hajts térdet a Halál nemek, élet- és történelmi korok, műveltségek feletti teljhatalma előtt. Vagy rögtönzőz morális eszmefuttatást a „van-e jogunk” közismert témájára.

Véget is érhetne itt utunk, de jön a vigasztaló ráadás, azon személyek munkái, akiknek arasznyi létükben is elég idő adatott a lassú munkálkodásra. Mi más kötné össze a kolostorok és börtönök lakóit, mint a türelem, amely ékes ereklyetartókat, kegyképeket, és szikár fakereszteket terem? Vannak, aki hollétüktől és kötelmüktől függetlenül is kitartóak: ők türelemüveget fabrikálnak állhatatosan. Ha a nyomasztó álomból szorgos ébrenlétre jutottunk, most egyenesen a transz állapotába emelkedhetünk, még ezen a szent helyen. Már a Halál termében hallani lehetett a tompa morajlást, de csak most vehetők ki tisztán a rituális hangzatok. Az újabb lelki utazásban a mongóliai sámán eszközei lennének segítségünkre, amennyiben mesterségének kellékei fogalmat adnának használatukról és rendeltetésükről. A sejtelem mégis rejtelmet old, a tárgyak lebegve mutatják az égi utat. Aki mindent szemeinek látásával ítél meg, mi szüksége annak sámánokra! Megérdemli, hogy még egyszer visszaessék a földre, és a rögzült pillanat homályos tükreiben nézegesse önmagát. Hogy fér meg a szerelmi ajándék, a jegykendő, az első szent áldozási emlék Melius Herbariumával, Istvánffy históriájával, az énekes- és imádságos könyvekkel, a naplóval, levéllel és levelezőlappal? Míg e kérdés foglalkoztat, a bőség zavarba ejtő érzése fog el, mint az órák és naptárak termében. A szemlélődés közben a pillanatokból valamiképp mégis történelem lesz... Jövő és szerencse titkaiba varázserő

híján is betekinthetünk. Körben kártyák és társasjátékok. „Csak romlást hoz a kasza; és bedönt mély bánatba. Ki lehetne azt kerülni: jó kártyák közé vegyülni.” Középen játék a játékkal: a nagy indiai tábla figuráinak sorsát a főléjük boruló európai égbolt csillagképei irányítják.

Kívülálló máskor nem látja a múzeum belső udvarát. Most színpad áll rajta, s e tér a reneszánsz paloták alkalmi teátrumaira hasonlít. Hol is, talán a firenzei Pitti-palotában rendeztek egyszer tengeri csatajelenetet, vízzel töltvén meg az egész udvart. A világot jelentő deszkákon azonban képernyők ágálnak, függöny helyett vetítóvásznak feszülnek. A tévécsatornákon a jelen, a mozivásznakon a történelem keríti hatalmába az óvatlant. Párhuzamos uralmuk mindkét emelet folyosójáról tanulmányozható az üvegen át. Vajon fölül tudnál emelkedni, ha a másodikról néznéd? Elfordítod a fejed, tekinteted állóképekbe ütközik a falon. A mindig nyilvános azzal verseng, ami a raktárak rejtekéből bújt elő. A szakértelem nem feledkezhet meg saját történetének darabkáiról, ha elmúlt életek apró mozaikjait rendszerezi az egyik folyosón, a múzeum „időgépében”. Lelkes magángyűjtők hagyatékát a tudomány három üvegalickában lényegíti át az önreflexió tárgyává. A fényképeken dokumentált régi kiállítások tablószerűen zsúfolt tárlóihoz hasonló vitrinekbe szorítja a Zsolnay hölgytől maradt hímzések, a vegyész mérnök ólomkatonáit, egykori felvétel alapján pontosan rekonstruálja az 1910-es Afrika-kiállítást. Balra az elfutó képek villódzása, jobbra mozdulatlan társaik csillogása. A kettő közt hová lesz idő és életed? S hová a repülés kezdeti szabadsága? Hiányzik a napfény és az ég. Ha szürkületben, halvány fényben jöttél ideig az elfüggönyözött ablakú termeken át, most sötét éjszaka borul rád.

Vendégkönyvet lapozgat a látogató, a katalógusban pedig azt keresi, honnan való a plakát három köre. Egyik a sámán kabátjáról, másik a zsákról, amit a berber menyasszony kezére húznak. A harmadik elbújt, újabb keresésre vár. Vissza lehet térni, a Néprajzi Múzeum kapui többféle értelemben is tágra nyílnak ebben az esztendőben. Van még egy vastag, bordó kötet, címlapja megfoghatatlannak mondja az időt. A kiállítás témái közül jónéhányan megvan benne az írott és elmélyített változata, de a tanulmányok túllépnek a látottakon. Fejős Zoltán a kiállítás ötletadója, főrendezője, s a kötet főszerkesztője. A huszonnégy szerző közül tizenheten a kiállítás anyagát válogató harmincnégy fős csapatban is részt vettek. A könyv talán hozzájárul a séta alatt formálódó kérdés megválaszolásához.

Az idő megfoghatatlan, de képeink vannak róla: mibenlétéhez tárgyak közel nem férközhetnek. A tárgyak a képeket mutatják meg, és az időről szóló tudást tükrözik. Hol az idő? Mindenhol és Seholse között útvesztőben tévelygünk, vagy szabadon kalandozunk? S vajon mi dönthetünk-e erről? Az idő megragadásának emberi erőfeszítése egyszerre magasztos és hiábavaló. Így a kiállítás is bátran közelíti a teljességet, miközben vakmerőn kísérti a semmit. Időélmények köré csoportosít tárgyakat, s van, hogy ezeket sem többé, sem kevésbé nem járja az idő, mint minden belévetett dolgot. Ami látható, néha lassan követi a gondolat lendületét. Nehézkedés és szárnyalás adja hát e múzeumi útnak az értelmét: épp ezt sugallta az első ajtónál a két képernyő, a Kékes tévé burkában.

A víz hullámain sodródó tárgyak: mozdulatlan pillanatok az időben. Ha csak ezzel a tudással távozunk is, a kiállítás már eleget mondott. Ha tudása gyarapodott a bejárás során, de mégsem keltheti életre a tárgyakat, akkor a látogató két irányba indulhat, mikor kilép az épület kapuján: feladja a próbálkozást, vagy folytatja a tanulást. Így veheti kézbe később ezt a kötetet is. Hogy viszonyulnak az idő képei a szöveghez? Mindkettő az időről szóló tudás bemutatásának az eszköze. A tudás átadásáról pontosabb bírálatot lehetne adni, mint az idő láthatóvá tételének komoly és játékos kísérletéről. Ezt azonban a látogató nem látogatói minőségében, s egy másik időben tehetné csupán. A lépcsőn eljön a választás pillanata. Órájára nézzen? Inkább a napra? Egyikre sem? A megértésből ennyi szabadság fakadhat számára: az időt nem ragadja meg, de azt sem, ami helyette kézzel fogható. Jó a medence, melyben úszni tanulunk. Van-e átjárás a tenger felé?

Könyvismertetések

Találjunk ki egy Kelet-Európát!

Larry Wolff: *Inventing Eastern Europe.*

The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment.

Stanford University Press, 1994. 419 o.

A diskurzuselemzés az utóbbi húsz-harminc év egyik legszélesebb körben divó tudományos divatja. Megannyi értékes munka mellett fel kell figyel-nünk azonban arra is, hogy e hullámot meglovagolva számos, bevett receptet követő, csak látszólag újító munka is született. A régiódiskurzusok sem kivételek ez alól – sőt, e téren Edward Said sokat vitatott, de kétségbevonhatatlanul újító orientalizmus-tanulmánya kész, követhető mintát nyújt az epigonoknak. Wolff Kelet-Európa felvilágosodás kori diskurzusát meghatározni szándékozó könyve azonban még vitatható új modellt sem ad, csak szorgalmasan – és nem is igazán sikeresen – követi az ismert mintákat.

Kezünkbe véve a könyvet, egy metszetet és egy ambiciózus címet találunk a címlapon. A metszetről a szerző a címnegyedben elmagyarázza, hogy a rajta szereplő allegorikus alakok közül a két istenség Franciaország és a Birodalom, akik szemben állnak a vadakként ábrázolt Lengyelországgal és Oroszországgal, és hogy itt a kor filozófiai nézeteit láthatjuk a „civilizációról”, képi formába öntve. Hogy helyes-e kifejezetten „vad”-nak tekinteni a képen látható alabárdos lengyel nőalakot és nyilas tatár gyermeket (a metszet alkotója Szibériáig utazott, innen a tatár vonatkozás), kérdéses, hiszen a kor „vad”-ábrázolásai ennél gyakran sokkal explicitebben jelzik a vadságot, ám a két alakcsoport szembenállása kétségtelen.

A címről egyszerre sok dologra asszociálhatunk. Az „Inventing” óhatatlanul Hobsbawm *Invention of Tradition*-jére enged gondolni, ám ő nem szerepel a kötetben, így ezt a párhuzamot el kell felednünk, sőt a hobsbawm-i

értelemben vett invention-nel (ennek leghelyesebb magyar fordítása a „feltalálás” marad, mert a feltalálás-fellelés régies fordulattal felöleli az angol szó teljes jelentéstartalmát) sem fogunk igazán találkozni a munkában. Hogy mit ért Kelet-Európa alatt, nem mindig világos (helyenként biztosan egymásba mosódik az a szövegben a Balkán- és, bevallottan, az Észak-diszkurzussal), de érdeklődésünket feltétlenül fel kell keltse az a tény, hogy Magyarország érzékelhetően ide tartozik.

A könyv alcíme alapján nem kevesebb körvonalazódik, mint hogy a szerző a felvilágosodás mentális világtérképét kívánja megrajzolni. Nem ő az első, történetek már erre kísérletek, melyekből a legelismerettebb Numa Broc 1972-es, könyvként is megjelent doktori disszertációja, a *La géographie des philosophes* – egy újabb munka, melynek nyomát sem leljük Wolffnál. Felvethetjük a kérdést, hogy valóban a felvilágosodás térképét rajzolja-e Wolff: e kategória alá besorol ugyanis szövegeket válogatás nélkül, mintha minden utazó és szerző a 18. századból magától értetődően a felvilágosodáshoz tartozna. Ezt, jól tudjuk, sem Anglia, sem Franciaország, sem Németország (ezek Wolff forrásként szolgáló utazóinak legfontosabb kiinduló országai) tekintetében nem fogadhatjuk el. E tévedés persze nem Wolff sajátja, sőt sajnos nagyon is elterjedt gyakorlat.

Az első fejezet címe *Entering Eastern Europe*, és a Kelet-Európa határára érkezők gondolatait összegzi a területtel kapcsolatban. Nem csak e fejezetre igaz, hogy nem beszélhetünk voltaképp feldolgozott korabeli szerzőkről e műben, csak korabeli szövegekről: minden utazó kontextusától és sokféle háttérétől megfosztva bolyong e meghatározatlan térben. Ennek az eljárásnak a jogosulatlanságára hosszabban nem is szükséges külön kitérnünk, de a pusztá szövegkritika szempontjából is fenntarthatatlan, hogy nem ismerjük a szerzők célközönségét, így a szövegek intencionalitását sem. Sőt, Wolff gyakran (bár nem mindig, ahogy látjuk majd) indokolatlanul egy az egyben igazként fogja fel egy olyan korszak szövegeit, melyben a szövegtestbe valószerűen beilleszkedő kitalált elem, a képzelt utazás, az utazási szövegek közötti intertextualitás (mely Wolff szerzői között nem egyszer egyértelmű és tagadhatatlan, ám részéről fel sem tételezett) bevett gyakorlat.

Wolff fejezetei általában egy, esetleg két szó köré csoportosulnak, ezeket alfejezetenként más-más szerzővel illusztrálja. Az első fejezet szava az „átmenet”, esetleg az „ellentét”. Nem vonhatjuk kétségbe állítását, hogy Kelet-Európa több szempontból a Nyugat és a valódi Kelet közti átmenet-

ként jelenik meg a korszakban. Jogos az ellentét felemlegetése Nyugat és Kelet, Nyugat és átmeneti tér között is, sőt a területen belüli ellentétpárok is, így pl. Magyarország – akkor már százötven éves – „termékeny, de kihalt ország” képzete. Ám ez utolsó jelzi, hogy ezeket feltétlenül a felvilágosodás korához kötni nem helyes – mint ahogy nem helyes ezeket kizárólagosan Kelet-Európát jellemző szavakként felfogni, ahogy ezt a szerző sem teszi. Véleményünk szerint számtalan tanulságot leszűrhattunk volna például abból, ha az európai civilizáció más peremterületeinek diskurzusával összeveti e szövegeket: kézenfekvő példaként kínálkozik a fejlett Anglia mellett kontrasztot alkotó Skócia tudományosan többször is feldolgozott képe. Másutt más korabeli régió-diskurzusokkal kínálkozna párhuzam (így Krakkó „régi nagysága” és „romba dőlt magasztossága” a korszak Itália-képének egyenes megfelelői), ám ezek a lehetőségek kiaknáztatlanok maradnak.

A számos hosszú, illusztratív, de ritkán valóban lényegbe vágó idézettel rendelkező alfejezetek közül forduljunk a magyarországi felé. Fájdalmas a magyar olvasó számára az 1527-es (!) mohácsi csata említése, de ennél is zavaróbb, hogy egyetlen 1717-es angol szöveg alapján igyekszik összegezni a Magyarország-képet – és e szöveg (Lady Mary Montagu átkelése az országon) semmi olyat nem tartalmaz, ami bármennyire is felvilágosodás-jellegű lenne, illetve ami ne lenne bevett elem az 1660-as évektől fellendülő Magyarország-irodalomban. Ám ezeket Wolff úgy mutatja be, mintha az utazó hölgy saját felfedezései lennének – az utazó mentális eszköztára, sajnos, fel sem merül itt.

Wolff úgy gondolja, hogy a magyarországi utazások előfeltétele volt a török kiszorítása, ám ennek a gyakorlat – így az általa is futólag említett angol Browne és sok más utazó – sajnos ellentmond, mert az előző század hatvanas éveitől a határvidékek, sőt a török ellenőrzése alatti területek is bejárhatóak, és ha nem is gyakran, de látogatottak. Helyesen ismerte föl viszont Lady Montagu leírásának színházi elemeit (drámákról, színekről, szereplőkről értekeznek), ám egy-két szó értelmezésében tévedésekre lelhetünk: így a „horror” szó a korszakban nem feltétlenül jelent borzalmat, jelentésébe belefér borzongás, döbbenet is.

A második fejezet címe *Possessing Eastern Europe: Sexuality, Slavery, and Corporal Punishment*, és a kelet-európai utazásokban a szexualitással és a testtel kapcsolatos témákat öleli föl – nehéz nem észrevenni, hogy a szerző itt Foucault nyomába igyekszik szegődni. Majd felét Casanova kalandjának

elmesélése teszi ki: a nagy kalandor (e témában feltétlenül hivatkozást várunk volna Suzanne Roth híres monográfiájára a 18. századi kalandorokról...) oroszországi utazása során egy apróbb homoszexuális kaland mellett egy 14 éves lányt vásárolt magának, mely kalandot jó húsz oldalon keresztül elemezi a szerző (ezzel az erővel le is közzölhetette volna a vonatkozó részt a Casanova-émlékiratból...). E kapcsolat alakulása elvezet minket a testi fenytéshez, mely Wolff tétele szerint „megkerülhetetlenül szükséges”-ként merül föl e Kelet-Európa nevű térben, illetve Sade márkihoz, aki a tétel szerint a fentiek okán ad épp orosz szereplője kezébe korbácsot a *Juliette*-ben, és ezért a regény szibériai epizódja alakul át gyilkos és kannibalisztikus erőszak-ámokfutássá. Hogy ebben mekkora a szerepe az országnak, és mekkora Sade az idővel és főleg bebörtönzésével logikusan növekedő erőszakmániájának, kérdéses, ám az utóbbi tényező figyelmen kívül hagyása nem szerencsés.

A következő fejezet a képzelt Kelet-Európákat veszi sorra. Jogos Wolff részéről itt tárgyalni Voltaire *XII. Károlyát* (mely a kötet során mindvégig, így a rákövetkező, a térség feltérképezésével foglalkozó fejezetben is elsőrendű forrás) így tárgyalni, ez esetben nem merül fel az a kérdés, hogy a felvilágosodáshoz sorolhatjuk-e a szöveget. Ami ellenben hiányzik, az Voltaire (ismert) forrásainak tárgyalása. E fejezetben kerül elő Lessing egy befejezetlen, lengyel tárgyú drámája és Marat *Lengyel levelei* (mely bevallottan a *Perzsa levelek* alapján íródott, modernizálva), valamint – az útleíró- és tudományos irodalomra vonatkozó parodisztikus elemek szükséges és helyes kiemelésével – a *Münchhausen* idevágó részei.

Nem vitathatjuk Wolff téziséét arról, hogy Kelet-Európa tekintetében a Kelet-Nyugat földrajzi ellentétnél akár fontosabb is a nyelvi határ: Prága nyugatabbra van Bécsnél, ám szláv nyelve „érthetetlen”. De, vethetjük föl, mennyiben szláv város Prága az általa tárgyalt forrás, Mozart útlevelei idején? Helyesen mutat rá arra a szerző, hogy Prága a számtalan, Európát járó cseh zenész okán egyfajta „zenei főváros” rangra jutott, ám nyelvi nehézségeket feltételezni Prága lakosai és Mozart között véleményünk szerint tárgyi tévedés. Erre Wolff bizonyítéka, úgymond, az, hogy Mozart és társasága vicces neveket talált ki magának a csehországi út során: még ha feltételezzük, hogy ez a cseh nevekre való reakció (ami távolról sem biztos), akkor sem kell azt gondolnunk, hogy e cseh nevű emberek ne lettek volna német nyelvűek (gondoljunk csak a kor magyar arisztokráciájára). Mozartnál

maradva Wolff a zeneszerző Kelet-Európáját a *Così fan tutte* két, albánnak öltöző ifjánál véli felfedezni. Kérdéses, Albánia Kelet-Európa része-e (említettük a Balkán-diskurzust, a tárgyalt tér meghatározatlan voltát), és nem szabad azt sem felednünk, hogy albánt találhatunk magában Itáliában is: a török hódítás idejétől folyamatosan él Itáliában egy albán arisztokrata réteg. Véleményünk szerint a csehországi névjátékok megfelelőjének a *Così* átöltöztetéseit venni, és ezt egy összefüggő mozarti Kelet-Európa-diskurzusként értelmezni több szempontból is kényszeredett és elfogadhatatlan.

A képzelt utazások között voltaképp jogosan bukkannak fel valós utazások – ám felvethetjük, hogy korábban egy az egyben elfogadott útleírások után miért pont az itt tárgyalt két forrásnál emeli ki Wolff a kitalált elemeket. Az invenció területén pedig ismét csak hiányoljuk a célközönség bemutatását, mely rávilágíthatna a szövegek intencionalitására, illetve – az egész kötetre igaz ez – a két évtizede virágzó utazáselméleti irodalom számos alapvető elméleti munkáját.

Érdekes zárhangot ad a fejezetnek a Krím „feldolgozásának” története, melynél csak az a kérdés merül fel az olvasóban, hogy miért a képzelt utazásokhoz került. Ezúttal kivételesen túllép a 18. századi időkereten (hogy a „felvilágosodás kora” zavaros kategóriáját ne használjuk), és Byronig, sőt Tennysonig halad az orosz témák nyugat-európai felbukkanásának elemzésével. Semmiképp sem tudományos, ám kétségtelenül frappáns záró megállapítása: a II. világháború végi rendezések két kulcsfontosságú helyszíne a kelet-európai utazások két fontos pontja volt: az egyik lehetséges belépési pont a térségbe, Potsdam, és – korábban – az egyik lehetséges legtávolabbi pont, a krími Jalta.

A következő, a térség térképészeti ábrázolásához kapcsolódó fejezetben megismerkedhetünk a térképészet előhaladásával, mely többé-kevésbé valóban a korszakban jutott el a terület pontos és részletes ábrázolásához. A térképek mellé helyezi az ismert terület és a kevésbé ismert területek ellentétpárját, a felfedezés aktusát – ez nem feltétlenül helytelen, ám a térképészet szűkebben vett témakörén kívül eső téma. Mindkét kérdéskörben hiányérzet kel az olvasóban: noha kifejezett pontatlanságokkal és tévedésekkel – ellentétben a megelőző fejezetekkel – itt nem találkozunk, ennek talán az az oka, hogy semmilyen tudományos megállapítással nem kerülünk szembe, ellenben megkapjuk a kor térképeinek hosszas listáját, míg a kiterjedt nemzetközi térképelméleti irodalomra utalást sem tesz. Szó esik a feje-

zetben a kor Magyarország-irodalmáról is, melyben Antalfy kevéssé ismert 1943-as könyve, az angolul is megjelent *A honi utazás históriája* és Köpeczi Béla egy tanulmánya a forrás – nagyon hiányoljuk itt Eckhardt Sándor franciául megjelent, a Magyarország-képet történeti távlatban és jóval szélesebb kontextusban vizsgáló kiváló tanulmányát, a *De Sicambrie à Sans-Souci* című esszét. Felbukkan a régi Magyarhon problémája is: a kérdéskör a régi magyarokkal együtt valóban a kérdéses időszakban merül föl, ám bővebb tárgyalást is érdemelne.

A könyvben helyzete és terjedelme okán valószínűleg központi része az *Addressing Eastern Europe* (Kelet-Európa megszólítása) két része, Voltaire Oroszországa és Rousseau Lengyelországa, tehát két, utazás nélkül megvalósult szellemi kapcsolat. A Katalin-kultusz (melyben Voltaire mellett Diderot és d'Alembert is osztozott) valóban figyelemre méltó jelenség, mely mellé, elé helyesen kerül az azt megelőző, Voltaire által megalapozott I. Péter-kultusz is. Főleg a korábbi fejezetekhez képest örvendetesen nagy számú forrásra támaszkodik az orosz fejezet – csak a jegyzetekhez lapozva komorodunk el. Mindkét monografikus fejezet már meglevő monográfiákon alapul, melyekből különösen (de nem egyedül) C.H. Wilberger *Voltaire's Russia* című, több tíz jegyzetben visszatérő könyve áll szinte kínosan közel a témakörhöz. Miután a szerző sosem él a szakirodalom kritikájának eszközével (illetve a szakirodalmat a főszövegben meg sem említi), el kell gondolkodjunk azon, mennyire saját kutatásokon, elemzéseken alapulnak, milyen újdonságokat tartalmaznak e fejezetek.

Rousseau lengyel kapcsolata kevésbé egyértelmű, mint Voltaire Oroszországa – főleg egy kevésbé ismert esszéje, az *Elmélkedések Lengyelország kormányzatáról* ad alapot e fejezetnek, melyben más francia-lengyel kapcsolatok, így Voltaire, illetve Stanislas Poniatowski francia levelezőpartnerei is felbukkannak. Wolff tudományos forrásai itt a kiterjedt francia nyelvű, lengyel szerzőktől származó Lengyelország-irodalom, mely meglehetősen alaposan feldolgozta a kor Lengyelországa és Európa közti kapcsolat kérdését – ez a fejezet sem tud, úgy tűnik, ehhez képest valódi újdonságokat felmutatni, bár a széles irodalom összefoglalása nem haszon nélküli. A kérdés inkább annyiban merül föl, hogy miért kell Rousseau nevéhez kapcsolni az egész fejezetet, melyben megannyi más francia (és ha már így, miért csak francia?) kapcsolat is megjelenik – ezt a kifogást, kisebb mértékben, az orosz fejezet Voltaire-hez kapcsolásával kapcsolatban is megtehetjük. Az utóbbi

időben többek között amerikai szerzők is hozzájárultak ahhoz, hogy a 18. század kérdéskörében a kényszeres „nagy nevek kultusza” megdőljön – nem szívesen látnánk ennek esetleges újjáéledését.

Az utolsó két fejezetet is párba állította Wolff, *Peopling Eastern Europe* címmel: ezekből az első a barbárokra vonatkozó elemzéseket, a második a faji értekezéseket elemzi. Noha ezek a fejezetek is követik Wolff kompozíciós sémáját, miszerint szerzőről szerzőre lépked, ismerteti azok véleményét, és nem igazán emeli ki a kínálkozó párhuzamokat, mégis ezek – és főleg az első – tűnnek a könyv legértékesebb részeinek. Ezúttal sikerült valóban a felvilágosodás szellemi eszköztárával érkező szerzőkre (így Peyssonnel, Herder, Fortis) lelteni, akik kivételesen – talán mert kevesebben vannak – még háttérrel is kapnak, és megállapításaik, elemzéseik valóban újdonságnak tekinthetők e korban. Így például megkérdőjelezhetetlenül a kor terméke a leírni szándékozott területre ellátogató, a nyelvet is esetleg megtanuló történelmi szerep. Öröndetes a Magyarország-leírásban a Nyugaton is ekkor már ismertté váló magyar munkák szerzőinek – Pray, Katona – kiemelése, sajnáljuk viszont, hogy egy Magyarországot ábrázoló metszet egyébként frappáns elemzésénél „nagylelkű, de félrevezető” állításként interpretálja azt, hogy az országot különálló földrajzi egységként mutatta be a francia térképész.

Némileg zavarosabb ennél a faji kérdéseket tárgyaló fejezet. Wolff regionális sajátosságként értelmezi azt, hogy a terület leírásaiba mindig illeszteni antropológiai leírást is, ám a korabeli utazási gyakorlatban ez bevett, és bármely területre vonatkozóan fellelhető. A fejezet ismét jó összegzést ad e kérdéskörrel, ám ezúttal is fellelhetünk a jegyzetek között egy munkát, mely gyanúsán közel áll a főleg Lengyelországról szóló német forrásokra támaszkodó fejezet témájához: ez Robert Arnold *Geschichte der Deutschen Polenliteratur* című műve.

A koncepcióját tekintve nem igazán átlátható, hibrid műfajú – esszének nem elég elméleti és eredeti, monográfiához túl kevés forrással rendelkező – könyv végére érkezve érhető érdeklődéssel fordulunk a zárszó felé. Végkövetkeztetést azon túl, hogy a korszak Kelet-Európa-képét, kulturális konstrukcióját az instabilitás jellemzi, nem kapunk, de legalább – így zárás-képp – megismerkedhetünk a szerző szándékaival.

Célja az volt, hogy leírja a felvilágosodás Kelet-Európa „rubrikájának” megalkotását, a valós és a fiktív egymás mellé helyezésével. Nem Kelet-Eu-

rópát akarta leírni (ezt mégsem fogadhatjuk el a megannyi puszta tárgyi tévedés magyarázataként), hanem azokat a mentális eljárásokat, amellyel az megalkotásra került. Nem tudunk mást mondani, mint hogy: bárcsak ezt tette volna. Kár.

Végül madártávlatból végigsuhan néhány későbbi Kelet-Európa-képzet fölött, melyeket mind levezethetőként értelmez a felvilágosodás-kori diskurzusból (ismét csak a nagy nevekhez kapcsolt, elavult leszámáselmélet), és eljutunk, ki hitte volna, Gorbacsovig, aki megállapította, hogy Kelet-Európa is csak Európa része.

Szokatlanul sok negatív megjegyzésre kellett ragadtassuk magunkat e kötet recenziójában. Meghatározatlan kategóriák sora, bizonytalan forráskezelés, a szakirodalom esetleges használata, primér átvétele, ordító tárgyi tévedések mellett talán mégis az marad a legfájdalmasabb, mennyire receptszerű és sematikus ez az elemzés. Kelet-Európa sok ponton valóban feltárára váró diskurzusa megérdemelt volna egy saját, netán a területéhez alkalmazkodó elméleti keretet és egy gondosabb, eredetibb elemzést. Erre a munkára továbbra is várunk kell, és csak reméljük, hogy egyetlen szerzőt sem fog eltántorítani az, hogy egy ilyen témájú könyv már született. Minden Kelet-Európa (vagy Közép-Európa) témájában kutatónak üzenjük tehát: ez a munka nem az a munka. Még csak nem is majdnem. Távrolról sem. Ez nem Kelet-Európa.

Gelléri Gábor

H mint határeset

Peter Sahlins: Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees, Oxford: University of California Press 1989.

„És szólal az Úr Mózesnek, mondván:

Parancsold meg Izráel fiainak, és mondd meg nékik: Hogyha bementek ti a Kanaán földére; (ez a föld, a mely örökségül esik néktek, tudniillik a Kanaán földé az ő határai szerint),

Akkor legyen a ti déli oldalatok a Czin pusztájától fogva Edom határáig, és legyen a ti déli határotok a Sós tenger végétől napkelet felé.

Józs. 15,1., Józs. 15,2.

És kerüljön a határ dél felől az Akrabbim hágójáig, és menjen át Czinig, és a vége legyen Kádes-Barneától délre; és menjen tova Haczar-Adárig, és menjen Aczmonig.

Józs. 15,3.

Azután kerüljön a határ Aczmontól Égyiptom patakáig, a vége pedig a tenger felé legyen.

1 Móz. 15,18.

A napnyugoti határotok pedig legyen néktek a nagy tenger; ez legyen néktek a napnyugoti határotok.

Ez legyen pedig a ti északi határotok: a nagy tengertől fogva vonjatok határt a Hór hegyének.

A Hór hegyétől vonjatok határt a Hamáthba való bejárásig; a határnak vége pedig Czedádnál legyen.

És tovamenjen a határ Zifronig, a vége pedig Haczar-Enán legyen. Ez legyen néktek az északi határotok.

A napkeleti határt pedig vonjátok Haczar-Enántól Sefámig.

És hajoljon le a határ Sefámtól Ribláig, Aintól napkeletre; és újra hajoljon le a határ, és érje a Kinnéreth tenger partját napkelet felé.

Azután hajoljon le a határ a Jordán felé, a vége pedig a Sós tenger legyen.

Ez legyen a ti földetek az ő határai szerint köröskörül.”

MÓZES 4. KÖNYVE AZ IZRÁELITÁK MEGSZÁMLÁLÁSÁRÓL
(34. Fejezet)

A határmegvonás és a tér szétválasztása az emberiség legrégebb problémáinak egyike, így nem véletlen, hogy a határok problémája és fogalma a diplomáciától az emberföldrajzig, a nemzetközi jogtól a közgazdaságtanig, a matematikától a pszichológiáig szinte minden természet- és társadalom-

tudományban megtalálható.¹ Hogy mennyire tág a határ fogalmának jelentéstartalma, arra Ottlik Géza Iskola a határon című regénye az egyik legkézenfekvőbb példa. A magyar olvasó elvárásainak megfelelően a címben szereplő szóban rejlő többletjelentés itt egyszerre vonatkozik földrajzi egységen (országhatár) túli társadalmi alakulatra (végváriság), és az átmenetiséghez, a határhelyzet(ek)hez kapcsolódó identitásra (lásd például a hallgatás, vagy az alkalmazkodás határának jelentőségét a regényben).

A határ szó történeti etimológiája több európai nyelvben is arról tanúsodik, hogy az egyaránt vonatkozik egy jelenség kiterjedésének szélére (határvonal, szegély, perem, mezsgye, gyepű), valamint az azon túli és azt körülvevő területre (határsáv, zóna, övezet, vidék). A magyar „határ” szó eredetéről annyi ismeretes, hogy a *hat* igéből alakulhatott ki az „-ár” deverbális névszóképzővel, így a *hat* ige „előremegy, előrehatol” jelentésének megfelelően arra a pontra vagy vonalra vonatkozik, ameddig előre lehet hatolni.² Ezt a jelentésbeli kettősséget az angolban funkcionálisan is elkülönülő szópár őrzi: a cselekvés határára vonatkozó „boundary”, illetve egy terület szélére utaló „frontier”.³

Ugyanezen a fogalmi megkülönböztetésen alapul a modern politikai földrajztudományban a határ kialakulásának – egyébként minden történelmi tapasztalatot nélkülöző, pusztán fogalmilag levezetett – történeti modellje (például Ratzelnél), mely a frontier-től a boundary-ig, a változó szélességű határvonalával rendelkező territóriumoktól a konkrétan megjelölt határvonalú államterületekig tart. A boundary tehát inkább egy lineáris politikai korlátot jelöl, ameddig a szuverenitás kiterjed, a frontier pedig egy képlékeny, sávosan mozgó, tágabb társadalmi jelentést hordoz. Peter Sahlins munkája épp azt a korántsem egyenes vonalú fejlődési folyamatot mutatja be, ahogy a két „határfogalom” megjelenik a múltban, és a jogi határ egyszerű területi határrá válik: állítása szerint a francia forradalom a területiség képzetének nemzeti tartalmat kölcsönzött, a 19. század politikai jelentéssel ruházta fel, s így attól kezdve már a nemzetállam területi szuverenitását fejezte ki. A kérdést Sahlins a nemzetállam két szerkezeti eleme, a nemzeti közösség és a határokkal körülkerített államterület szemszögéből közelíti meg.

A nemzetállam kialakulásának és a nemzeti közösségek létrehozásának folyamata más szerzők munkáinak is központi kérdései voltak – Benedict Anderson „imagined communities”, Eric Hobsbawm „invented traditions”,

illetve Eugen Weber „peasants into Frenchmen” koncepciója gyakran hivatkozott példák. Így Peter Sahlins már egy létező kutatási irány eredményeire, belátásaira támaszkodhat és egyben túl is léphet azokon. Jogosan merül fel a kérdés, hogy miben áll Sahlins koncepciójának eredetisége, mennyiben módosítja vagy haladja meg az öröklött fogalmi kánont?

Jól ismert, hogy a modern nemzetállam kialakulása nem szűkíthető le a határmegvonás és a területiség kérdésére, hiszen mindehhez rendszerint a nemzeti identitás megteremtésének programja is társul. A francia tapasztalaton nyugvó, egy központból kisugárzó, erőszakkal végrehajtott egységesítés történeti modellje tagadja a helyi közösségek szerepét saját identitásuk felépítésében. Peter Sahlins esettanulmánya a francia-spanyol határvidékről ezzel szemben azt állítja, hogy itt már a 17. századtól kimutatható az állam és a nemzet építésének kétirányú folyamata a területiségben és az identitásban. A fordulópont a francia forradalom, mely kikristályosítja ugyan a nemzeti identitást, de nem feltétlenül úgy, hogy az egyéneket és közösségeiket közös cél jegyében egyesíti. Gondoljunk csak a katonai toborzás feladatára, amit a francia állam rendszerint alig tudott végrehajtani. A határok rögzülésével a francia szuverenitást a királyi jogszolgáltatás helyett egyre inkább a nemzeti terület testesítette meg. A könyv helyszínét képező Pireneusok spanyol-francia határvidéke tehát nem azért válik érdekessé, mert – mint a geopolitika irodalmában fogalmazznak – rendkívül stabil, vagyis „fossilizálódott”, hiszen ez más határok esetében is előfordul. Peter Sahlins történeti munkája a területiség és az identitás síkján halad előre. Egyrészt az államiság kialakulása és a nemzeti határok rögzülése érdekli, másrészt a nemzetépítés identitáskonstrukciós folyamata, vagyis ahogy a franciákból franciák, a spanyolokból spanyolok lesznek. A határmentiek társadalmi identitása, praxisai és érintkezési formái kapcsán az együttműködés, az egymásrautaltság, a versengés és az elkülönültség fenntartásának dinamikusságát tekinti át három évszázadon keresztül.⁴

A vizsgált periódus határait a spanyol-francia viszony fordulópontjai jelölik ki. Az 1659-ben megkötött pireneusi békében Franciaországhoz került Észak-Katalónia (Rousillon és Cerdanya 33 falva), de a pontos határvonalat ekkor még nem jelölték ki. A francia állam fokozatosan annektálta, integrálta és asszimilálta a birtokába került völgyvidéket. A völgy kétfelé osztása gyakorlatilag azóta is érvényben van, csupán a felosztás jellege változott. Az 1868-as bayonne-i határmeghúzáskor (delimitáció) állapították meg

a konkrét politikai határokat és helyezték el a határköveket. A *Boundaries* a közbeeső két évszázadról szól. A történet főszereplői a katalánok sokszínű rurális társadalmának képviselői: államférfiak és parasztok, miniszterek és polgármesterek, vámtisztek és csempészek, tábornokok és szökevények. Végére is azt mutatja be Sahlins, hogy mely szereplők járnak jól, illetve rosszul. A megoldás szerinte nem olyan egyértelmű, ahogy azt korábbi olvasmányaink alapján várnánk. Ugyanis nem pusztán arról van szó, hogy egy helyi kultúra fokozatosan beolvad a nemzetállamiság olvasztótégelyébe. A forгатatókönyv ugyanakkor a centrum-periféria viszonyán alapszik: Sahlins a politikai állam és a civil társadalom elkülönülését és szembenállását vizsgálja. Ily módon a politikai-diplomáciai eseménytörténet és a történeti etnográfia makro- és mikroszintje találkozik össze a határon kialakuló katalán kultúrában.

Sahlins a cerdanya-iak határhelyzetét az identitáskonstrukció egyik mintaterepének tartja. Nem véletlen, hogy az „emlékezet helyeiről” szóló egyedi és nagyszabású francia történeti munka egyik szerzője, Daniel Nordman is ismertette a határvidéket a „nemzet” címszó megírásakor.⁵ Sahlins a határmentiséghez kötődő identitás változó elemeit vizsgálva kimutatja, hogy különböző időszakban az identitás halmazának eltérő elemei miként mozgósíthatók. A völgy felosztása után két évszázadon át a helyi közösség a spanyol, illetve a francia nemzetet használta (ki) identitása alapjának megteremtésében. A nemzeti identitás retorikájának kialakításával leplezték saját partikuláris érdekeiket és arattak sikert a hivatalosság különböző szerveinél. Az „ál-nemzeti” identitás azonban két évszázad alatt gyakorlatilag valóságossá vált. Mindez nem jelenti a lokális identitás teljes feladását, hiszen a társadalmi és területi határok idegenek elleni védelme továbbra is annak központi magja maradt. Sőt, a külső betolakodókkal való szembeszegülés minden esetben a közösség helyi érdekeinek megerősítésével járt.⁶ A nemzeti identitás tehát nem a természetes határokon, vagy a társadalmi-kulturális jellemzőkön alapul, hanem társadalmilag felépített, a barát-ellenség, mi-ők viszony folyamatos újradefiniálásával teremtik. Az identitásnak (és ellen-identitásnak) effajta oppozicionális modellje a különbség észlelésének szubjektív tapasztalatából bomlik ki.

A hazai történeti irányú határvizsgálatok ritkák és inkább csak az eseménytörténet, a leírás áll érdeklődésük fókuszában.⁷ A magyarországi határregió-kutatások közül az identitáskonstrukció szempontját is érvényesíti az

egyre népszerűbb regionális tudomány egyik iránya, mely alapvetően a Phare programok által támogatott határrégiók vizsgálatával foglalkozik.⁸ Az MTA Regionális Kutatások Központja által koordinált vizsgálatok 1989-ben kezdődtek. Legfőbb témái a határmentiség jelensége, az együttműködés, a határ és „a másik oldal” imázsa stb.⁹

Peter Sahlins, az antropológus Marshall T. Sahlins fiának pályája az Ivy League egyetemeinek (Princeton, Harvard, Columbia, Yale, Berkeley) történelem tanszékein át ível, ahol a koraiújkori és modernkori francia és spanyol társadalomtörténet (16-19. sz.) kérdéseit kutatja és tanítja.¹⁰ Témái között szerepel a rurális társadalmak története, a tömegkultúra vizsgálata, a nemzetállam építésének és a helyi társadalom ellenállásának problémája, az identitás és a nacionalizmus, valamint a határok és határvidékek kérdése.

Balázs Bálint

JEGYZETEK

- ¹ E rövid írásnak nem célja, hogy a jelentésekkel kapcsolatban valamifajta fogalmi tisztázást, a részdiszciplínák között pedig afféle „boundary work”-öt hajtson végre. Pusztán jelezni kívánja azt az érdekességet, hogy a határ analitikus fogalomként mennyire inspiráló a társadalomtudósok számára. Itt tényleg csak a legismertebb példákra utalhatunk a politikai antropológia (van Gennep, Victor Turner), a szimbolikus antropológia (Cohen, F. Barth) a pszichológia (borderline, test határ, én-határ, végső határ stb.) területén.
- ² Benkő Loránd (főszerk): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II.* Budapest: Akadémiai kiadó, 1970., 74. o.
- ³ T. F. Hoad (ed.) *The Concise Oxford Dictionary of Etymology.* Oxford University Press, 1996.
- ⁴ Ebből a szempontból érdekes és vizsgálható Cerdanya webes megjelenítése is, mely spanyolul, katalánul és baszk nyelven egyaránt elolvasható akár a hivatalos önkormányzati (<http://www.cerdanya.net/>) akár a kereskedelmi változatban (<http://www.cerdagne.com/>).
- ⁵ Lásd: Pierre Nora: *Les Lieux de Mémoire*, Paris: Gallimard, 1984-1986; ugyanerről Peter Sahlins: „*Natural Frontiers Revisited: France's Boundaries Since the Seventeenth Century*,” *American Historical Review* 95 (1995): 1423-1451.
- ¹ Pontosan ezt az ellenállást elemzi részletesen Sahlins egyik esettanulmányában (Forest Rites: *The War of the Demoiselles in Nineteenth Century France*, Cambridge: Harvard University Press, 1994.), mely az állam és a kapitalizmus beavatkozásá-

val szemben indított „parasztfelkelés” kapcsán azokról a hétköznapi ellenállási formákról szól, amelyek a népi hagyományokban és a folklórban gyökereznek. Ugyanakkor a mikrotörténet lehetőségeit messzemenően kihasználó munkát legalább ennyire olvashatjuk környezettörténetként (environmental history) vagy kultúrkritikaként is.

⁶ Például Sallai János (1996): *A magyar-osztrák határ történetéről a XVII. századtól napjainkig*. In: Soproni Szemle 50. évf. 4. sz. 289-301.

⁷ Lásd: http://www.pharereg.org.hu/hungarian/credo_info.htm

⁸ Például: Rechnitzer János: *Az osztrák-magyar határ menti együttműködés a kilencvenes években*. In: Rechnitzer János – Náray Márta (szerk.) *Elválaszt és összeköt – a határ*. Budapest ; Pécs-Győr : MTA Regionális Kutatások Központja, 1999. A határ és identitás problémájáról lásd még a Regio 2000/4. számát.

⁹ Részletes bibliográfia: <http://history.berkeley.edu/faculty/Sahlins/>

Létezik-e Közép-Európa?

Lendvai L. Ferenc: Közép-Európa koncepciók. Budapest, 1997, Áron Kiadó, (Tények és érvek), 308 o.

A könyv utószavában a szerző egy 1989-es lipcsei tüntetés végén leereszkedő sűrű, áthatolhatatlan köd képét idézi fel. Lendvai érzései szerint, mintha ez a köd költözött volna át a rendszerváltozások idején a kelet-európai demokráta értelmiségiek fejébe, amikor a térség további sorsával kapcsolatos illúzióikat fogalmazták meg. Az eredetileg 1990-1991-ben írt doktori disszertáció átdolgozott változatának tekinthető monográfia annak a Közép-Európa-fogalomnak a történetével és létének jogosultságával foglalkozik, amely fogalom újbóli feltámadását a könyv szerzője a fentebb említett illúziók egyikének tartja.

Lendvai, az általa a történelemfilozófia, illetve a földrajzfilozófia háttérterületéről készült esettanulmánynak jellemzett írás bevezetőjében rámutat arra, hogy a Közép-Európa kifejezés használata ugyan széles körben elterjedt, pontos jelentése azonban tisztázatlan, sőt értelmessége is megkérdőjelezhető. A bizonytalanság fő oka az, hogy egy földrajzi régiót nem lehet csupán objektív, természetföldrajzi kritériumok alapján körülhatárolni, hanem csak a sokkal szubjektívebb és időben változékonyabb társadalomföldrajzi szempontok (néprajz, kultúra, történelem, politika

stb.) komplex együttesének figyelembevételével lehetséges definiálni. Mivel egyrészt ezek a szempontok gyakran nem esnek egybe, másrészt egyértelmű területhatárok helyett általában csupán elmosódott határzónákról lehet beszélni, maguk a régiók is különbözőképp létezhetnek vagy nem létezhetnek az egyes emberek szubjektív felfogásában, illetve az objektív tudományos vizsgálatok szerint. Közép-Európa – nevéből következően – átmeneti régió, meghatározása, tartalommal való kitöltése problematikus, hiszen ez nagyban függ attól, hogy pontosan mit tekintünk Kelet- és Nyugat-Európának. Bonyolítja a kérdést az is, hogy a Közép-Európa-kérdést nem lehet különválasztani a német múltú és nyelvű államok történetének kérdésétől (a fogalmat magát is német tudósok alkották meg a 19-20. század fordulóján). Lendvai a térségre vonatkozó földrajzi, történeti és filozófiai szakirodalom vázlatos áttekintése után arra a problémára keres választ, hogy Nyugat- és Kelet-Európa között fokozatos-e az átmenet, vagy pedig létezik közöttük egy önálló jellegzetességet hordozó, külön régió. Az előbbi esetben Közép-Európa nem, vagy csupán efemer módon létezett, az utóbbi esetben viszont konstans történelmi-földrajzi régió. Ennek az alternatívának az eldöntéséhez a szerző három kérdést szándékozik megvizsgálni művében:

„1. Különböznek-e egymástól oly nagy mértékben az egykori (Római-) Német Birodalom utódállamai, hogy ne lehessen őket egy régióba sorolni?

2. Jobban különböznek-e az így körülhatárolt német területek a tőlük nyugatra, mint a tőlük keletre fekvő területektől?

3. Jobban különböznek-e a kelet-európai vagy legalább némely kelet-európai területek Oroszországtól, mint a tőlük nyugatra fekvő területektől?

Ha ugyanis létezik Közép-Európa, akkor az csakis a német területek és bizonyos, eredetileg kelet-európai területek egysége lehet: konkrétan Németországé és az ún. Közép-Kelet-Európáé.” (23. o.)

Mivel Lendvai – fenti meghatározásból következően – a németeket tekinti a közép-európai térséget kialakító és meghatározó erőnek (az ettől eltérő Közép-Európa elképzelésekre csak a befejezésben tér ki részletesebben), könyvének túlnyomó részét a régiót az újkor folyamán befolyása alá vonó két állam, Ausztria és Poroszország, majd az utóbbi vezetésével megalakult Német Birodalom helyzetének vizsgálására, illetve a német szerzők által a kérdéskörben 1945 előtt írt munkák elemzésére szánja.

Az első rész a Habsburgok Ausztriájával, és az általuk kialakított és uralt dunai monarchiával foglalkozik, miközben arra a kérdésre keresi a választ, hogy mennyiben volt törvényszerű ennek a birodalomnak a kialakulása, mennyire álltak egymással szerves kapcsolatban az őt alkotó egyes részek, és mennyiben jogosak az Osztrák-Magyar Monarchiát, mint valaha létező közép-európai egységet visszasíró nosztalgiaik (*Ausztria és a „Donaumonarchie”*). Ausztria – Poroszország magterületeihez hasonlóan – eredetileg keleti-frank/német határtartomány (Mark) volt, a germán keleti terjeszkedés kiindulópontja. Bár területének nagy része az Alpok keleti hegyvonulatai közé esik, súlypontja a Duna völgyében és legfőképp a kelet felé nyitott Bécsi-medencében található. A keleti nyitottság ellenére Lendvai szerint ez a térség mégis inkább a délnémet területekkel áll szerves kapcsolatban, és nem a Szudéták, a Kárpátok és a Karszt-Dinári hegységrendszer által körülölelt közép-dunai medencerendszerrel. A 13. századtól a Habsburgok az osztrák tartományokra támaszkodva próbálták kiépíteni regionális hatalmi bázisukat, és megszerezni a császári címet, bár ahhoz egyre kevesebb tényleges hatalom kapcsolódott. Ezzel párhuzamosan azonban a család számos, a birodalmon kívül fekvő területet is megszerzett, amelyek közül a dinasztia jövője szempontjából a könyv által vizsgált régióban fekvő, 1526-ban megörökölt Cseh és Magyar királyság volt a legfontosabb. Bár a térség országait már addig is számtalan alkalmi perszonalunió egyesítette, a Habsburg kísérlet sikerességét az tette tartóssá, hogy az oszmán veszély ellen egyetlen más, itt található királyság vagy dinasztia sem volt képes hosszabb távon fölvenni a harcot. Ez a feladat a Habsburgoknak is csak Magyarország nagy részének feladása árán sikerült, részben azért, mert a törökök hadigépezetével az adott viszonyok között csak korlátozott méretű és minőségű haderőt tudtak felsorakoztatni, másrészt a birodalmi és más nyugati elkötelezettségeik (a spanyol ág birtokai), valamint ellenségeik igencsak megosztották figyelmüket és erőforrásaikat. A „dunai monarchia” végleges kiépülésére és Magyarország visszafoglalására csak akkor kerülhetett sor, amikor a 17. század folyamán a Habsburgok nagyrészt elvesztették befolyásukat a tartományaikon kívül eső német területek fölött (harmincéves háború), és amikor – az oszmánok meggyengülésével párhuzamosan – sikerült a rendekkel szemben kiépíteniük egy viszonylag hatékony abszolutista hatalmat. Ez a központosítás azonban legkevésbé a magyar korona alá tarozó területeken járt sikerrel, ahol végül 1711-ben kénytelenek voltak a nemességgel kompromisszumot kötni.

A 18. századra megszilárdult birodalom azonban továbbra is számos problémával küzdött. Míg a térség súlypontja a történelmi Magyarországra esett (nélküle az egész uralmi terület széthullott volna), a birodalom politikai (Bécs) és gazdasági (Csehország és Ausztria egyes részei) központja rajta kívül helyezkedett el. A Habsburg uralkodók ugyanakkor még mindig nem tudtak egyértelműen dönteni német és közép-dunai érdekek elsődlegessége között. Ráadásul a birodalom egyes részei közötti kapcsolat továbbra is döntően dinasztikus maradt, és mire II. József megkísérelte a valódi egység létrehozását, már nem járhatott sikerrel: egyrészt Magyarország ezúttal is „megemészthetetlennek” bizonyult, másrészt a központosítással együtt járó németesítés kivívta az épp ekkor ébredő nacionalizmusok ellenállását. A 19. századra többszörösen is megkérdőjeleződött a monarchia létjogosultsága: a magyar nemesség egységes és minél függetlenebb országot akart, nem érdekelve őket, hogy mi lesz a birodalom többi részével. Megtörésük sem II. József, sem a Bach rendszer idején nem sikerült. Másrészt 1867-ben, miután Bismarck kitaszította Ausztriát a Német Birodalomból, megkötöttet a kiegyezés, ami az ausztriai németiség számára a részben valószínűleg is, de még inkább a formák szintjén a birodalmi hegemonia végét jelentette. Ezzel számukra szintén megkérdőjeleződött a monarchia fennmaradásának szükségessége a sokkal vonzóbb új Németországgal szemben. Ugyanakkor nem volt véletlen, hogy mennyi terv született a birodalom föderalizálására, és ezáltal megmentésére: a monarchia népei nem érezték magukat elég erősnek, hogy önállóan helyt álljanak a Német és az Orosz Birodalom közé szorítva, illetve az osztrák-németek is tartottak attól, hogy nem bírnák a versenyt az egyesült Németországon belül. Ám ezek a tervek (jelentős részben a magyarok ellenállása miatt) nem valósulhattak meg, sőt, Lendvai szerint nem is volt erre reális lehetőség, mert már két értelemben is ásták a Monarchia sírját a Balkánon. Egyrészt a Török Birodalom felbomlásával keletkezett kis balkáni nemzetállamok heves nacionalizmusa a határ túloldalán élő néptársaik csatlakozási vágya által fölerősítette az Osztrák-Magyar Monarchiára ható centrifugális erőket. Másrészt a fenti folyamat következtében nem csupán az eredeti összetartó erő (az oszmán veszély) szűnt meg a Habsburgok alattvalói számára, hanem a Monarchia a Balkánon összeütközött az ott szintén érdekelt Oroszországgal, amellyel szemben egyre inkább a Német Birodalom védelmére szorult. Amikor aztán 1917-ben a cárizmus összeomlott, és ezzel párhuzamosan Ausztria szinte

már Németország vazallusává vált, megpecsételődött a birodalom sorsa: az Antant úgy látta, hogy a németek és oroszok közti pufferezóna szerepét jobban látnák el független nemzetállamok, mint egy a németeknek alárendelt csatlós. Ekkorra pedig már a délszlávok és románok mellett a monarchia magát alkotó csehek is elutasították a Habsburg Birodalom további fenntartását, ami pedig szintén fölért egy halálos ítélettel.

Az eddig összefoglalni szándékozott gondolatmeneten belül Lendvai több, az alaptémához szorosan nem kapcsolódó kitérőt tesz. Szól például a Kárpát-medence földrajzi régióiról, ezáltal pedig (Szekfű Gyula nyomán) a „dunai” és a „tiszai” magyarok közti különbségekről, az oszmán birodalom jellegéről, és arról, hogy elfogadhatta volna-e Magyarország a sokat vitatott „szulejmáni ajánlatot”. Elemzi ezen kívül a Habsburgok és a magyar rendek közti 16-18. századi küzdelmet, amelyben – a hagyományos, „kurucos” magyar felfogással szemben – inkább a császári ház központosító törekvéseit érzi jogosnak. Számunkra itt most inkább azok a következtetések fontosak, amelyeket az első rész végén Lendvai a Habsburgok birodalmának közép-európai jellegével kapcsolatban tesz. Véleménye szerint a dunai monarchia sohasem alkotott szerves egységet, hanem mindvégig megmaradt keleti és nyugati elemeknek a történelmi szükségszerűség által létrehozott konglomerátumának, amely elemek tehetetlenségüknél fogva, jobb híján egy ideig együtt maradtak, de ahol (az uralkodó eliteken kívül) senki nem érezte magát igazán jól. Ez az alkalom szülte kelet-nyugati keverékbirodalom, amely csak a modern nacionalizmusok színre lépte előtt lehetett működőképes, korántsem lehetett az az eszményi közép-európai egység, amely iránt a szerző szerint érdemes nosztalgiákat támasztani.

A könyv második részében Lendvai előbb áttekinti azt az utat, ahogy a másik keleti német határtartomány, Poroszország-Brandenburg eljutott a kisémet egység megeremtéséig, majd azokat az elméleteket veszi sorra, amelyek a németek kelet-európai vagy kontinentális hegemoniáját voltak hivatottak alátámasztani (Porszország és „*Mittleuropa*”). A szerző ebben az esetben is a magterület történelmi terének behatárolásával kezdi: az Elba és a Memel, a Szudéták, a Kárpátok és a Balti-tenger határolják azt a területet, amelyen az újkor elején Poroszország és Lengyelország, a németek és szlávok osztoztak. A szóban forgó térségbe 800 és 1200 között hatoltak be a német telepések, de míg az Odera-Neise vonaltól nyugatra csaknem teljesen beolvasztották magukba az ott lakó szlávokat, addig az ettől keletre eső

részen csak ott tudtak előrehatolni, ahol viszonylag kedvezőbbek voltak a természeti, különösen a talajviszonyok: a tenger melléken (Pomeránia) és a hegységek előterében (Szilézia). Az Elba nem csupán természetföldrajzilag, hanem a társadalomfejlődés tekintetében is határt képez a német területeken belül: a határgrófságok területén számos kelet-európainak tekinthető fejlődési jellegzetesség bukkant föl a századok során (felvilágosult abszolutizmus, második jobbágyság, erős nemesség). Lendvai, miközben bemutatja, hogyan vált Poroszország-Brandenburg előbb balti-tengeri, majd észak-német hatalommá, hangsúlyozza a porosz protestantizmus ösztönző hatását a német szellemi életre, és igyekszik cáfolni az agresszív porosz militarizmusról szóló széles körben elterjedt állítások valóság alapját. Véleménye szerint a 19. századra jelentős méreteket elérő királyság – a Habsburg Birodalommal ellentétben – szerves, egységes államalakulatnak volt tekinthető, néhány, döntően szlávok lakta keleti területe kivételével, melyeket Lengyelország második és harmadik felosztása alkalmából szerzett meg. Kiemeli, hogy a napóleoni háborúk lezárása után egyedül Poroszország volt alkalmas a német egység megvalósítására, mert míg Ausztriának jelentős, a németiséghez nem kapcsolódó különérdekeltsége létezett, addig a Hohenzollernek dinasztikus érdekei lényegében egybeestek az egységes Németországot megteremteni kívánók törekvéseivel. A porosz, kisméretű utelfogadása a többi német állam, és a közvélemény részéről azonban több évtizedes folyamat volt, amely lényegében csak 1866-ban, illetve 1870-ben zárult le.

Az első Közép-Európa elképzelések éppen ebben az átmeneti időszakban – a 19. század negyvenes éveiben – fogalmazódtak meg (Friedrich List nevét kell itt mindenképp megemlíteni). Ezek a koncepciók már több olyan elemet tartalmaznak, amelyek állandóan vissza fognak térni a későbbi hasonló irányú német tervezetekben: az egységes gazdasági tér jelentősége, védekezés a keleti (orosz) és nyugati (ekkor francia) fenyegetés ellen, délkeleti irányú gazdasági és politikai expanzió. Lendvai ugyanakkor megemlíti Konstantin Frantz írásait is, aki Ausztria mellett Poroszországot is leválasztotta volna keleti érdekeltségeik okán az igazi Németországról, és e két monarchiát csupán szövetség útján kapcsolta volna a többi német terület föderációjához. E három föderáció (Ausztria és Poroszország – a lengyel és litván területekkel – is így szerveződött volna a tervezet szerint) alkothatná egy, a Csatornától a Finn-öbölíg és a Genfi-tótól a Fekete-tengerig tartó közép-európai államszövetség magját.

Az egységes Német Birodalom kialakulása, úgy, ahogy azt Bismarck megalkotta, Lendvai szerint számos problémát rejtett magában. Ezek közül a legfontosabbnak Ausztriának a német egységből való „kizárása” bizonyult, bár Bismarck nem zúzta szét a Habsburgok birodalmát, hanem szövetségessé tette, sőt „közép-európai” hivatást szánt neki: a német befolyás délkeleti irányú kibővítését. Ennek az előtörésnek az igazi alapjait azonban leginkább Németország rohamos gazdasági fejlődése vetette meg, mely fejlődéshez a német iparnak nyersanyagra és piacra volt szüksége. Ezek megszerzéséhez kézenfekvő lépés lett volna a vámunió megeremítése az Osztrák-Magyar Monarchiával (amelyet végtére is német jellegű államnak tekintettek), majd gazdasági behatolás a hagyományos osztrák érdekerületekre, a Balkánra és tovább Törökországba egészen Bagdadig. Ez a törekvés törvényszerűen összeütközést eredményezett a Balkánon Oroszországgal, keletebbre pedig Nagy Britanniával, de a közép-európai összefogás egyik ideológiai alapja úgyis az orosz és angolszász zsarnokság elleni védekezés volt, természetesen német vezérlettel. Ahogy Németország egyre jobban elszigetelődött a világpolitikában a 20. század elejére, úgy vált egyre szükségesebb programmá egy saját, kontinentális gazdasági hátország kialakítása: a német-osztrák-olasz „... Hármasszövetség átalakítása egy közép-európai gazdasági szövetséggé, kiegészítve Svájjal, Belgiummal, Hollandiával, lehetőleg Lengyelországgal és Litvániával [...], valamint Törökországgal mint fölvevő piaccal ...” (138-139. o.). Egyes szerzőknél (mint például Paul de Lagarde) a faji motívum is megjelent: a németek felsőbbrendűségük okán alkalmasak a környező népek fölötti uralomra, Közép-Európa pedig nem más, mint Németország keleten és délen terjeszkedő új „Ostmark”-ja. Ausztria létjogosultsága pedig, mint fentebb már említettük, a német hegemónia megingásával megszűnt, ezért a Német Birodalom gyámsága alá kell helyezni.

Ezen ismertetés keretei közt nincs módom még csak felsorolni sem mindazokat a német tudósokat, politikusokat, publicistákat (például Joseph Partsch, Friedrich Naumann, Albrecht Penck), akik ezirányú munkásságával Lendvai foglalkozik, csupán az elgondolásokból levont következtetéseit próbálom összegezni a továbbiakban. A szerző szerint az első világháború idejére Közép-Európa létezése olyan axióma lett a német közgondolkodásban, mely inkább szubjektív vágyakból, mint az objektív tényekből táplálkozott. Közép-Európára azért volt szükség (amint Lendvai Hugo Hassinger

munkái kapcsán kifejti), hogy a németek által lakott területek földrajzi értelemben is egy egységet alkossanak, mintegy tágabb Németországot. Nem véletlen, hogy az elgondolást leginkább azok a németek támogatták, akik a Reich határain kívül éltek. Ugyanakkor megkíséreltek magyarázatot adni a térség kettős jellegére is: így született meg Nyugat-Közép-Európa (a tulajdonképpeni német területek) és Kelet-Közép-Európa (a német befolyás alatt álló térség) fogalompárosa. Lendvai ugyanakkor a kifejezés üressége mellett érvel: „Vajon közelebb van-e egymáshoz bármilyen szempontból Varsó és Brüsszel, mint Brüsszel és Párizs, vagy mint Varsó és Riga?” (163. o.) A kérdéssel foglalkozó szerzők, véleménye szerint, az aktuálpolitikai helyzettől elvakítva ugyanis többnyire meg sem kísérelték egymásra vetíteni a természeti, kulturális és politikai-földrajzi tényezők szerinti fölosztásokat. A politikai helyzet pedig gyorsan változott. Az első világháború elején a német vezetés Közép-Európa szabadságharcaként állította be kétfrontos küzdelmét. Később a breszt-litovszki béke, Oroszország visszaszorulása után Közép-Európa egyesítése háborús célból eszközzé fokozódott le: a teljes Kelet-Európa feletti uralom megszerzése, a kontinentális uralom biztosítása következett volna, amely törekvést azonban az 1918 őszi összeomlás tett illuzórikussá.

A versailles-i békét követően a célok alapján véve nem, csupán az eszközök változtak: Lendvai alapvető folyamatosságot tételez föl a vilmosi és a hitleri külpolitika között. Ilyen új eszköz volt a már az első világháború idején népszerűvé vált geopolitika, amely iskola német képviselői a Közép-Európa megnevezés használata mellett bevezették Köztes-Európa fogalmát is az oroszoktól nyugatra fekvő (természetesen német befolyás alatt álló) kisméretű zóna megnevezésére. A *Mitteuropa* gondolat reneszánszát a szerző a húszas évek végére teszi, amikor nyilvánvalóvá vált a térségre vonatkozó francia rendezési tervek kudarca. Ám ez a feltámadás nem volt hosszú életű, a Közép-Európa gondolat hamarosan átadta helyét a *Grossraumwirtschaft* (nagyteréggazdaság) eszméknek. Bár ezek a tervek (főként a nácihoz közelálló változataik) módszereiket tekintve jóval agresszívabbak voltak és nagyobb területeket vettek célba, mint a Naumann féle korábbi koncepciók (inkább az 1917-1918 körüli „grösseres Mitteleuropa” elképzelésekre emlékeztettek), Lendvai kiemeli azt az alapvető jegyet, mely szerinte egyértelművé teszi az eszmei folyamatosságot. Mindegyikük mögött ott állt a Német-Római Birodalom, és főként a két régi „Ostmark” dél- és észak-

kelet felé irányuló terjeszkedési hagyománya. A második világháború első éveinek történései aztán a szerző összegzésében világosan megmutatták (az első világháborúhoz hasonlóan) a német Közép-Európa tervek átmeneti, eszköz jellegét. „Ily módon a náci Németország külpolitikája mondhatni minden tekintetben új kiadása volt [...] a császári Németország külpolitikájának. A végeredmény is ugyanoda futott ki: előbb a Közép-Európa terv, azután a „Südostraum”, végül az egész kontinentális Európa fölötti uralomért vívott háború.” (214. o.)

Egy kisebb kitérő után (*Exkurzus: nemzetiszocializmus és porosz szocializmus*), a mű zárófejezete a Közép-Európa gondolat 1945 utáni történetével foglalkozik, és megpróbál választ adni a könyv bevezetőjében feltett kérdésekre (Közép-Európa versus Pán-Európa). Ahogy fentebb már idéztem, Lendvai megállapította, hogy a 20. század és a két világháború folyamán Németország az eredeti Közép-Európa felfogást oly mértékben kitágította, hogy az átalakult, Nagy Britanniát és Oroszországot leszámítva egy egész Európát átfogni kívánó kontinentális blokk tervévé. Ennek kiterjedése, véleménye szerint, lényegében egybe esik a Coudenhove-Kalergi gróf által a húszas években kidolgozott Pán-Európa terv földrajzi határaival. Természetesen ez az egybeesés csupán formai (a terv fő támogatói annak idején a franciák voltak), de hogy az eszme alternatívája volt a *Mitteleuropa* koncepcióknak jelezte az is, hogy a korabeli német Közép-Európa irodalom jelentős része határozottan „Pán-Európa”-ellenes volt. A nemzetiszocializmus és ezzel együtt a különböző német indíttatású régiókoncepciók bukásával ellentétben, a 20. század második felére úgy látszik – legalábbis Nyugat-Európában – a Pán-Európa eszme győzedelmeskedett. Közép-Európáról sokáig valóban szó sem eshetett. A Német Szövetségi Köztársaság eszmeileg is egyértelműen a Nyugathoz csatlakozott (súlypontja is a Rajna völgyébe helyeződött át), nem meglepő módon a nyugati történések is most már a német és francia területek közti összekötő szálakat hangsúlyozták. A vasfüggöny túlsó oldala pedig egyértelműen Kelet-Európává vált. Lendvai hangsúlyozza, hogy a Németországot kettévágó jaltai vonal nem tekinthető esetlegesnek: ott húzódik, ahol az Észak-német síkság földrajzi jellege megváltozik, másrészt ahol a korai német törzsterületek és a határórgrofságok közti határ létezett (ezek szerint Ausztria önállónak maradása sem pusztán a nagyhatalmi döntések következménye). A második világháborút követő évtizedekben természetesen a szovjet hatalmi zónában sem eshetett szó

Közép-Európáról. Ennek ellenére Lendvai alapjában egyetért az elmúlt évtizedek azon magyar történelmi megállapításaival, amelyek Magyarországot és a környező régiót egyértelműen Kelet-Európába, illetve Kelet-Közép-Európába sorolták. Véleménye szerint a vallási különbségek és a nyugati hatás másodlagos a kelethez kötő gazdaság- és társadalomtörténeti hasonlóságokhoz képest. Ha Angliát tekintjük a nyugati és Oroszországot a keleti fejlődés modelljének, ez a kisméretű övezet inkább az utóbbihoz hasonló fejlődési utat járt be, állítja a szerző.

Ezek után a Közép-Európa gondolat 1945 utáni történetével kapcsolatban Lendvai határozott szkepticizmust mutat. Meglátása szerint az eszmé újabb német interpretációit csupán a nosztalgia hatja át: Németország (az egyesült is) egyértelműen a nyugat része, nincs német különút. A fogalom kelet-európai reneszánsza esetén pedig csupán az orosz uralom alól szabadulni vágyó, és országukat „európaizálni” akaró értelmiségiek „regionális mezbe öltöztetett történelmi-társadalmi utópiájáról van szó”. (263. o.) Ebben az esetben persze az ún. „bennszülött”, „németmentes” Közép-Európa felfogásról van szó, amely fogalom történetének ismertetésével egyébként meglehetősen mostohán bánik e kötetben a szerző.

A bevezetőben fölített három kérdésre tehát a következőképp alakul Lendvai válasza. Németország ugyan a múltban jelentősen lemaradt fejlődésében Svájctól és Németalföldről, és ugyancsak lényeges különbségek voltak nyugati és keleti részeinek állapota között, de ezen a különbségek a 19-20. században jelentősen csökkentek, sőt számos vonatkozásban el is tűntek. Tehát a német területek egységes régióknak tekinthetők és inkább a nyugati szomszédaihoz hasonlíthatnak. „Köztes-Európa” esetét a legvitathatóbbnak tartja ugyan, de, mint az eddigiekből is kiderült, Lendvai egyértelműen a kelethez való kötődés mellett teszi le a voksát. Bár attól függően, hogy Oroszországot Európához sorolják-e vagy sem, lehet a térséget Közép- illetve Kelet-Európának nevezni („bennszülött” értelemben), de a szerző szerint önálló régióról nem lehet beszélni, csupán egy átmeneti térségről (ebben a tekintetben jogos a Köztes-Európa megnevezés), amelynek keleti határai oly bizonytalanok, hogy semmi esetre sem lehet egyértelműen elválasztani az európai Oroszországtól, vagyis az értelmezése szerinti Kelet-Európa magterületétől. Ezen elmélet szerint Közép-Európáról csak időlegesen és feltételesen lehet beszélni, amikor a 18-19. században Ausztria és Poroszország uralma látszólag elfedte az elmaradottabb keleti német terüle-

tek és az alapvetően keleti jellegű történelmi Cseh-, Lengyel- és Magyarország közti különbségeket. De ettől még Magyarország – például az egyformára tervezett középületek miatt – nem került egy szintre Ausztriával. A Jalta által meghúzott vonal tehát nem volt új: csak ezúttal nem Nyugat keleti előretörésének kiindulópontjaként, hanem Kelet nyugati behatolását megakadályozni hivatott falként funkcionált; majd negyven évvel később újból erről a pontról kezdhetette meg hódító útját a nyugati (amerikai) tőke.

Lendvai végezetül felteszi a kérdést, szükség van-e a kilencvenes években Közép-Európára (mint említettem, a könyv alapjául szolgáló disszertáció 1990-1991-ben készült)? Ehhez, véleménye szerint, Németországnak újból kelet felé kéne orientálnia, a szomszédos keleti területeknek pedig gyorsan utol kellene érniük legalább az 1990-ben csatlakozott volt NDK tartományok és Ausztria gazdasági szintjét. Még ha ez az általa valószínűtlennek minősített állapot be is következne, akkor sem lehetne meghúzni ennek az új *Drang nach Osten*-nek az egyértelmű keleti határait: szerinte hamarosan már a hatalmas orosz piacok megszerzéséről lenne szó, vagyis Közép-Európa megint eltűnne Kelet-Európa mögött. Távlati megoldás tehát az Európai Unió kelet és délkelet felé történő kiterjesztésével, és ezáltal a föderalizmus és a helyi autonómiák rendszerének megteremtésével egy valódi európai egység („tágabb Pán-Európa”) megszületése lenne, ami azonban ma még (főként Oroszország bevonása esetében) utópisztikus távlatnak tűnik.

Lendvai L. Ferenc könyvében széleskörűen mutatja be a Közép-Európa kérdéssel kapcsolatos, főként német nyelvű irodalmat, és az ebből levont következtetései alátámasztására nagyívű történelmi-földrajzi elemzésben ismerteti a két valamikori német határtartomány, Ausztria és Poroszország sorsát. A monográfia végiglapozása során azonban számos kétség és kérdés merülhet föl az olvasóban, és így az ismertetés írójában is. A kétségek egy része a szerző Közép-Európa felfogására vonatkozik. Bár az nyilvánvaló, hogy a fogalmat németek találták ki, és eleinte főként a német nagyhatalmi törekvések alátámasztására szolgált, Lendvai azonban méltatlanul elhanyagolja azokat a főként nem német (például lengyel és magyar) nézeteket, melyek a Cseh, Lengyel és Magyar Királyság sajátos történelmi fejlődésére, „közép-európai” jellegére utalnak. Szintén vitatható az az állítása, hogy a régió keleti határai annyira megfoghatatlanok. Itt nem csupán a vallási-kulturális választóvonalokról, vagy a német telepések elterjedésének keleti hatáiról van szó, hanem számos olyan gazdasági és társadalmi sajátosság-

ról, ami elválasztja a térséget az orosz és balkáni területektől (elég itt csupán a szerző által is többször hivatkozott Szűcs Jenő „Vázlat Európa három történeti régiójáról” című művének megállapításaira utalni). A kétségek másik csoportja egyes részletkérdésekre vonatkozik, amelyekből, miután Lendvai műve széles földrajzi- és időhatárokat ölel át és több szakterület eredményeit használja föl, most csak két Magyarországgal kapcsolatos történeti problémát emelnék ki. Az első esetben a történelmi Magyarország nyugati és keleti fele közti geográfiai, néprajzi, társadalmi és mentalitásbeli különbségekre utal, és Szekfű Gyula nyomán megkülönbözteti egymástól a „dunai” és „tiszaí” magyarságot, részben így magyarázva a törökkori három részre szakadt ország nyugati (Királyi Magyarország) és keleti (Erdélyi Fejedelemség) részének sorsa közti eltéréseket. A másik ehhez szorosan kapcsolódó kérdéskör a Habsburgok és a magyar rendek között lezajlott küzdelem, melyben Lendvai szinte teljes mértékben a bécsi uralkodók politikáját tartja történelmileg helyesnek. Igaz, a magyar történelmi köztudat tán túlzottan „kurucos” szemléletű ebben a kérdésben, de a könyv említett részeit olvasva helyenként némi „labancos” elfogultságot érezhetünk. (Érdeemes megjegyezni, hogy e két problémával kapcsolatban a szerző főként Szekfű és Hóman munkáira és Salamon Ferenc egy 1886-ban keletkezett könyvére hivatkozik).

Létezik-e Közép-Európa? Lendvai L. Ferenc e kérdésre gyakorlatilag nemmel válaszol. Az utóbbi évtizedek Közép-Európa „reneszánza” azonban azt sejteti, hogy a vita még jó ideig nem zárható le.

Kié a tér?

Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000. szerk. Bodó Julianna¹

A „Helyzet könyvek” sorozatban megjelent *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban* című kötet a térhasználati szokások vizsgálatát tűzi ki célul antropológiai módszerekkel. A kötetben található minden egyes tanulmány a bevezető szerint a rendszerváltás által átalakult társadal-

mi teret vizsgálja, azon belül leginkább a politikai szférát és az etnikai identitás termelésének új formáit. (8. o.)² Míg a kutatás fizikai terét e vizsgálatnak a székelyföldi régió szimbolikus jelentéssel bíró, a társadalmi gyakorlat által ünnepinek tartott terei adják, addig a tanulmányok időkerete változó: hol egy-egy ünnepinek tartott esemény (pl. iskolanévas) ³ ideje határozza meg a tanulmány átfogta időt, hol egy hosszabb folyamatot (pl. egy emlékmű felállításának történetét) ⁴ tekint át egy-egy szerző, így a szocialista időszak ünnepelési gyakorlatát többen kísérlék meg elemezni. (123-143. o., 161-184. o.) A médiavizsgálat időintervalluma 1990-1998. (184-198. o.)

A kötet a térhasználat antropológiai vizsgálatában rejülő lehetőségek közül sajnos csak nagyon keveset használt ki. Bodó Julianna és Biró A. Zoltán: „Szimbolikus térfoglalási eljárások” című tanulmányukban (9-43. o.) az antropológiai megközelítés feladatát úgy fogalmazták meg, hogy „fölfedezze és értelmezze a szóban forgó társadalom szerveződésének idevágó összetevőit”. (11. o.) Ehhez képest a kötet írásainak nagy része a szimbolikus térértelmezést jóformán leszűkíti arra a problémakörre, hogy a térnek hogyan adnak szimbolikus jelentést egyes ünnepi alkalmak és „tereptárgyak”, vagyis az emlékművek. A tér szimbolikussá tételére mind a zárt tér (emlékházak, iskolák), mind a szabad tér példáit felelevenítik, ez utóbbit úgy, hogy egy-egy ünnepi alkalmat, annak megszervezését és lebonyolítását taglalják, vagy egy-egy emlékmű keletkezéstörténetét és elsősorban ünnepi alkalmakkori használatát írják le, esetenként elemzik is. Tehát a számos térértelmezési lehetőség közül részletesen egy szűk területet vizsgálnak: a régió magyar etnikumú elitjének térértelmezési kísérleteit. Az, hogy hogyan viszonyulnak ezekhez a politikai-etnikai alapú térértelmezési koncepciókhoz a társadalom különböző rétegei, hogyan élük meg ezeket az ünnepi alkalmakat, rejtve marad az olvasó előtt. Így a tanulmányok nagy része egyszerűen az ünnepi alkalmak leírása, és nem elemzése. Jól mutatja, hogy ez az értelmezési keret leszűkíti a térhasználat témájában rejülő lehetőségeket, hogy a régióra vonatkozóan összegzőképpen azt tudták megállapítani, miszerint háromlépcsős a térhasználat: a szimbolikus térfoglalás kialakítása, fenntartása, működtetése. (21. o.) Pedig az antropológiai térhasználat-vizsgálat lehetővé tenné az egyidejűségben rejülő lehetőségek kihasználását is. Ha a térhasználat-vizsgálatokkal kapcsolatban elfogadjuk a kötet alapkoncepcióját, miszerint olyan teret vizsgálunk, amely ünnepi jellegű, szimbolikus fizikai tér, ahova etnikai alapon nemcsak román, hanem magyar térhasználati törekvés, ünnepivé

tételi igény irányul, még ebben a megközelítésmódban is többlet-értelmezési lehetőségek rejlenek. Az ünnepi alkalmak leírása, a térhasználati gyakorlat felvillantása csak egyetlen a sok közül. Lehetett volna elemezni az ünnepek eszköztárát, a keletkezett forrásokat narratív szempontból, az ezekben megjelenő eszköz- és fogalomkészletet, változatait, összevetni korábbi időszakok ünnepeivel, vagy hasonló jellegű román ünnepek eszköztárával.

Ha a vizsgálatok behatárolódnak az etnikai alapú megközelítéssel, akkor érdemes lenne vizsgálni, hogyan használják egymás szimbolikus tereit a magyarok és románok, használják-e egyáltalán, milyen funkciókat töltenek be az emlékművek a mindennapi életben, egyáltalán: mennyire találunk befogadókra a hivatalos ünnepek? De felesleges leszűkíteni a vizsgálatot csak a terek szimbolikus ünnepi használatára. Érdemes lett volna a több, hasonló problémakört körbejáró tanulmány helyett különböző térhasználati tematikákat kiválasztani. Például elemezni lehetett volna azt, ha marad a köztér, mint kiindulási pont, a köztér egyes részeiről az emberekben milyen képzetek alakultak ki. A kialakultak nyomán értelmezni lehetett volna a lakók és idegenek mentális térképeit, az emberek térhasználati gyakorlatát, a mentális térképek nyomán a város mikrotereiről kialakult előítéleteiket, sztereotípiáikat.⁵ És nemcsak az ünnepi teret lett volna érdemes vizsgálni politikai és/vagy etnikai szempontból, hanem a mindennapok olyan köztereit, ahol az emberek szabadidejük nagy részét eltöltik (kocsma, bevásárlás helyei).⁶ Hogyan jelennek meg ezek a terek mentális térképeiken, és hogyan használják őket?

Kár volt leszűkíteni a térhasználat vizsgálatát csak a köztérre. Hiszen a magántér, az otthon, annak berendezése és annak kulturális jelentéstartalmi ugyancsak jól vizsgálhatóak antropológiai módszerekkel (például résztvevő megfigyeléssel), vagy alkalmazni és továbbfejleszteni a még kibontakozóban levő vizuális antropológia eddigi módszertanát (lakásfényképezés, emberek lakástérhasználat stb.).⁷ A térhasználat vizsgálati módszereinek persze számos más lehetősége is van.⁸

A kötetben szereplő tanulmányok forrása leginkább sajtóanyag, ezt egészítik ki a résztvevő megfigyelés tapasztalatai, és az ünnepekre megjelentetett kiadványok, brosúrák elemzése. „A média és a társadalmi nyilvánosság szerkezetének átalakulása” kutatásban három megye három napilapjának kilenc évfolyamát elemezték térfoglalásról szóló cikkek

szempontjából. (190. o.) A kutatásban résztvevők tudatosan „tömbmagyar régiót” választottak ki kutatásuk tárgyául, magyar újságok térfoglalással kapcsolatos cikkeit elemezték.

Nem aknázták ki azt a lehetőséget sem, hogy össze lehetett volna vetni a román és magyar térfoglalási gyakorlatot, ha már mindenáron a tér politikai-etnikai meghatározottsága áll a vizsgálatok középpontjában, főként a szerzők által „kettős térfoglalásnak” nevezett eljárás szemszögéből. (13. o.) Az antropológiai megközelítés az írásos források túlsúlya miatt inkább „emberek vizsgálata a térben” marad. Más „Helyzet kötetekkel” szemben nem hasznosították az *oral history*ban rejlő lehetőségeket.⁹ Hiszen egy ünnep elemzésénél mi sem volna egyszerűbb, mint nemcsak a szervezőket kérdezni, hanem a résztvevőket is, akár utólagosan is. Lehetséges az is, hogy készültek interjúk, de erről csak egy-egy odavetett megjegyzésből értesülünk.¹⁰ Az ünnepekről szóló elbeszélések struktúráinak elemzése így teljesen figyelmen kívül marad.

A kötet elméleti igényű tanulmányai, úgy érzem, sokszor túl bőven idézik a nyugati szakirodalmat, ezt próbálják vonatkoztatni az adott régió jelenségeire, és emellett pont a tanulmány eredeti célkitűzése marad el: a regionális, helyi jelenségek elemzése mikroszinten. A két törekvés gyakran idegen testként marad egymás mellett a szövegben. E tanulmányok közül Bodó Julianna *A nyilvános és a privát. Az ünnep szerepe a szocialista nyilvánosság és a privát szféra működésében* (161-184. o.) című írása lényegileg arra a következtetésre jut, hogy a nyugati társadalmakban szokásos nyilvános/privát dichotóm felosztás nem alkalmazható a szocialista nyilvánosság időszakára. Hanem – Marc Garcelon nyomán – bevezeti a kvázi-nyilvános szféra fogalmát (178. o.), ahol a magánszférába menekített értékeket kiemelik a privátszférából és bizonyos alkalmakkor közösségi kontextusban mutatják meg, ezek pedig az elrejtett értékek sorozatos felmutatásának színhelyeivé váltak így. (178. o.) Ennek a hármas felosztásnak a segítségével nem tud meg többet az olvasó a szocialista időszak ünneplési gyakorlatairól. Pedig más tanulmányában a szerző, ha villanásszerűen is, de felmutatta a szocialista időszakbeli esküvők térhasználati szokásait, nemcsak ebben a kötetben¹¹, hanem a „Helyzet” könyvsorozat másik kötetében szereplő tanulmányában is.¹² A szocialista korszak ünnepeinek vizsgálata annál sokkal több figyelmet megér, minthogy egy elég bizonytalan megalapozottságú elméleti síkú trichotóm jellegű értelmezési keretet ráerőltessenek, ahelyett, hogy empirikus

megalapozottságú elemzésekbe mernének bocsátkozni. Úgy érzem, érdekesebb lenne azt az utat járnia, amelyet a szerző *Szemponatok az ünneplési gyakorlat vizsgálatához* című tanulmányában már elkezdett az esküvői párok viseleti szokásaival kapcsolatban (székelyruha visszatérése, vélemények a viseletről 56. o.) A szocialista időszak ünneplési gyakorlatában érdemes lenne nemcsak leíró jelleggel foglalkozni a hivatalos és magánünnepekkel, hanem elemezni a mögöttes tartamokat is. És nem feltétlenül érdemes leszűkítő elméleti keretekbe szorítani ezeket a kutatásokat (gondolva itt a „hétköznapi ellenállás” ma divatos áramlatára is), hanem a jelenségeket a maguk sokféleségében láttatni. Egyetlen példa saját kutatásomból: az általam mikrotörténeti szempontból elemzett női szocialista brigád (tagjai segédmunkások voltak) hivatalos ünnepeit vizsgálva azt tapasztaltam, hogy az április 4-i, november 7-i ünnepségek „műhelyszintű” változatai – amelyek a gyári központi ünnepséget követték – nemcsak a hivatalos ünnepről, hanem egészen másról is szóltak. A visszaemlékezések, újságcikkek, brigádnapló, fényképek tanúsága szerint a „hivatalos ünnepi részt”, amely plakátok kirakásából, az ebédlő feldíszítéséből, a brigádvezető által tartott ünnepi beszédből állt, követte egy felszabadultabb ünneplés, amelynek már jóformán semmi köze nem volt a politikai töltetű ünnepséghöz. Az asszonyok saját maguk készítette süteménnyel laktak jól, majd táncoltak, énekeltek egymással harmonikaszóra, a későbbi években tánczenei lemezekre, kazetákra, egymással, körben, és az ez alkalomra a szovjet laktanyából „kölcsonzótt” katonákkal is, akik szívesen bemutatták „guggolós” táncukat is. (Persze erre meg lehet jegyezni, ugye-ugye a politika itt is jelen volt.)

Ezen ünnepi alkalmak elemzése ennél sokkal bővebb terjedelmet érdemelne, de talán ebből a rövid összefoglalásból is látható volt, hogy az ilyen ünnepi alkalmakat többféle nézőpontból is érdemes értelmezni.

Ugyancsak egy dichotóm keret (fent/lent) alkalmazása szűkíti le egy másik tanulmány témájában rejlő értelmezési lehetőségeket. Bíró A. Zoltán és Oláh Sándor tanulmánya *Emlékmű-jelkép-identitás* címmel, amely a lövétei első világháborús emlékmű újjáépítésének történetét és az emlékmű használatát követi nyomon, összegzésében e folyamatot a „fent” és „lent” világnak szembeállítására egyszerűsíti le. És az e történetben rejlő társadalomtörténeti „tanulságokat” valamilyen „nagy nemzeti hagyományban” próbálja elhelyezni: „Amennyiben egyáltalán beszélünk közép-kelet-európai régióról, akkor ennek a régióknak a Nagy Történet végső soron nem

más, mint e kettősség feloldásának (a mindenkori elit részéről), illetve megőrzésének (a mindenkori szélesebb társadalom részéről) társadalmi játéka. Az emlékműállítások és emlékműhasználatok helyi léptékű mikrotörténetei ennek a játéknak egy-egy változatát hordozzák”. (78-79. o.) E megközelítésmód tudomást sem vesz arról, hogy egy „Nagy Történet” nincsen, csak annak időbeli és térbeli változatainak sokasága, amelyek persze külön elemzést ugyancsak megérdemelnének. Bár a mikrotörténeti megközelítés sem egységes áramlat, és sokféle iskolát foglal magában, úgy érzem, ez a „cseppben a tenger” felfogás szűkíti be leginkább a mikrotörténetnek azt a szerepét, amelyet a társadalomtörténet megújításában betölteni hivatott volna. Hiszen ez az elképzelés azt sugallja, mintha a sok kis világból össze lehetne állítani egy egységes nagyot. A mikrotörténetnek pont ez az értelmezése kérdőjelezi meg a saját jogosultságát, hiszen nem ismeri el azt, hogy a „kis történetek” önmagukban megállnak, és nincs szükségük olyan fogódzóra, hogy valamilyen nagy történetnek lennének a részei.

Összegzőképpen: bár sok kritikai megjegyzéssel illetem az eddigiekben a tanulmánykötetet, megjelenésének több előnye van. Hiszen azzal, hogy egyáltalán a térhasználatot állítja a kutatás középpontjába, és kísérletet is tesz ennek specifikus elemzésére, mindenképpen úttörő jellegű munka. A kötetben szereplő egy-két tanulmány egyes részletei jó úton indultak el afelé, hogy a térhasználatok társadalmi gyakorlatait vizsgálva sokrétű képet kaphassunk e régióról. Különösen Bodó Julianna: *Szemponatok az ünneplési gyakorlat vizsgálatához*, Gagy József: *Emlékmű Márafalván* és Oláh Sándor: *Változatok rituális térteremtésre* című tanulmányainak egyes részei. Oláh Sándor maga fogalmazta meg, hogy a kutatás eddigi módszereivel: „rejtve marad és csak módszeres esettanulmányokkal lehetne feltárni, hogy a lokális társadalmi csoportok szélesebb rétegei mennyire azonosulnak a helyi elit nyújtotta identitáskategóriákkal, önreprezentációs formákkal”. (157. o.) Pedig talán éppen ilyen „módszeres esettanulmányokkal” lehetne kibővíteni nemcsak a térhasználat értelmezési lehetőségeit, hiszen az itt megfogalmazott cél is több volt ennél. De a térhasználat vizsgálatának, mint a fentiekben mutattam rá példákat, nemcsak az ünnepek szimbolikus térszervező ereje lehetne tárgya, és talán érdemesebb lenne a kutatásokat ilyen irányban bővíteni, mint más témákba is bele-belekapni.

Tóth Eszter Zsófia

JEGYZETEK

- ¹ A kötetben szereplő tanulmányok: Bodó Julianna-Bíró A. Zoltán: Szimbolikus térfoglalási eljárások, Bodó Julianna.: Szempontok az ünneplési gyakorlat vizsgálatához, Bíró A. Zoltán-Oláh Sándor: Emlékmű-jelkép-identitás, Gagy József: Bernádi-szobor bajlatta városban, Oláh Sándor: Változatok rituális térteremtésre, Gagy József: Emlékmű Márafalván, Oláh Sándor: Iskolanévadó ünnepek, Bodó Julianna: A nyilvános és a privát. Az ünnep szerepe a szocialista nyilvánosság és a privát szféra működésében, Bodó Julianna: Ünnepi események és a média nyilvánossága.
- ² A zárójelben található oldalszámok mind e könyvre vonatkoznak.
- ³ Oláh Sándor: Iskolanévadó ünnepek In.: *Miénk a tér?* 143-161. o.
- ⁴ Gagy József: Emlékmű Márafalván. In.: *Miénk a tér?* 123-143. o.
- ⁵ Horváth Sándor: Mentális térképek Sztálinvárosban. In.: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Véra 70. születésnapjára.* Osiris, Bp., 2000. 450-479. o. A mentális térképekről ld. Cséfalvay Zoltán: *Térképek a fejünkben.* Bp., 1990.
- ⁶ Kocsmahasználata pl. Modla Réka: Györgyi presszó Kistűjszállás. In.: *Paraszi múlt és jelen az ezredfordulón.* A Magyar Néprajzi Társaság 2000. október 10-12. között megrendezett néprajzi vándorgyűlésének előadásai. szerk.: Cseri Miklós-Kósa László-T. Bereczki Ibolya. Szentendre, 2000. 437-440. o. Bevásárlóközpontokra pl. Udvarhelyi Éva Tessza: A bevásárlóközpont, mint kulturális közösség. In.: *Kultúra és közösség.* 2000/2-3. 101-109. o.
- ⁷ Kunt Ernő: *Fotóantropológia.* Miskolc-Budapest, 1995.
- ⁸ A lehetőségek széleskörű kihasználására ld. Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870-1940.* Új Mandátum, Bp., 1998.
- ⁹ *Elmentünk? Székelyföldi életutak.* KAM – Regionális Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1996.
- ¹⁰ Pl. A pozitív értelmezések az ünnepszervezőktől származnak, feltételezhetjük, hogy a résztvevők is így vélekednek. 158. o.
- ¹¹ Bodó Julianna.: Szempontok az ünneplési gyakorlat vizsgálatához 43-62. o., különösen 56. o.
- ¹² *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról.* KAM – Regionális Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1997.

SZÁMUNK SZERZŐI

- BALÁZS BÁLINT,
szociológus, PhD-hallgató, Budapest
- BEREZNAVY ANDRÁS,
kartográfus, London
- BIANCA PETKOVA,
szociálpszichológus, University College, Worcester
- BOJTÁR ENDRE,
irodalomtörténész, szerkesztő, 2000, Budapest
Budapest
- CHRIS GRIFFIN,
szociálpszichológus, University of Birmingham
- ERDŐSI PÉTER,
történész, Teleki László Intézet –
Közép-Európai Kutatások Központja, Budapest
- GELLÉRI GÁBOR,
történelem és francia irodalom szakos PhD-hallgató, ELTE,
- KATHERINE VERDERY,
antropológus, John Hopkins University
- LILIANA POPESCU,
igazgató, Civic Education Project, Bukarest
- MIHAELA MIROIU,
PhD, filozófus, előadó tanár, Politikatudományi Tanszék,
Bukaresti Egyetem
- SZERGEJ ZSEREBKIN,
előadó tanár, Ukrán Tudományos Akadémia, Filozófia Kar
- TÓTH ESZTER ZSÓFIA,
történész, Politikátörténeti Intézet, PhD-hallgató
(ELTE Társadalomtörténeti Doktori Iskola), Budapest.
- VARANNAI ZOLTÁN,
történész, Teleki László Intézet –
Közép-Európai Kutatások Központja, Budapest
- VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ,
tudományos főmunkatárs, Kriminológiai és Szociológiai
Kutatások Intézete, Belgrád

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN
Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely
Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Magyarországon a szerkesztőségben fizethető elő a folyóirat. Magyarországról külföldre megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalatnál: 1389 Budapest, Pf. 49 Lapexport. Az Egyesült Államokban Püski-Corvin Könyvesbolt fogad el megrendeléseket (251 E 82th Street, New York, NY 10028).

ÁRA
280 Ft, 8 USD, 12 DM

Előfizetési díj egy évre: 1120 Ft, 32 USD, 48 DM
(Az árak a postaköltséggel együtt értendők)

Megjelenik: évente négyszer

ISSN 1219-1701

Kedves Barátunk!

A Regio szerkesztősége a Teleki László Alapítvány támogatásával levelezési listát indít, mely reményeink szerint információs és vitafórumként fog működni.

A „Regio list” működtetésének célja a Közép-Európa- és nacionalizmus tanulmányokkal, kisebbségkutatással foglalkozó szakemberek, műhelyek információs kapcsolatának biztosítása.

A körlevélben a lista minden tagja egyenrangú partnerként elhelyezheti az általa fontosnak tartott üzeneteket, dokumentumokat. Számítunk kutatási programok, tudományos események, pályázati lehetőségek, tudománypolitikai információk, megjelent kiadványok ismertetésére, vagy legalább a figyelemfelhívásra. De ugyanígy fontosnak tartjuk, hogy bizonyos aktuális kérdésekben viták folyhassanak, illetve kooperációs felületek jöjjenek létre.

A körlevél létrehozását azért tartjuk fontosnak, mert évek óta folyik egy ki nem mondott vita a magyar kisebbségkutatás integrálatlanságáról. Mi nem egy központi integrációban látjuk a probléma megoldását, hanem a megfelelő kooperációs felületek létrehozásában, illetve a fiatalabb és Budapestről távol élő kutató nemzedék „helyzetbe hozásában”.

A legfontosabb ellentmondásokat kutatási területünket tekintve a következőkben látjuk:

1. Nézőpont: Míg Magyarországon kisebbségkutatásról beszélünk, addig a (Budapestről nézve) határon túli kutatóhelyek saját társadalmuk kutatják, ők pedig nem mint kisebbségkutatók, hanem mint egy-egy tudomány szakemberei kívánnak integrálódni a(z) magyar, illetve a nemzetközi tudományos életbe.
2. Az egymás melletti elbeszélés egyik forrása, hogy módszertanilag a különböző megközelítések más-más fogalomkészlettel és megközelítésben vizsgálják a problémákat, és ezek között alig van átjárás, párbeszéd: 1. interetnikus kutatások; 2. közép-európai összehasonlító tanulmányok; 3. nacionalizmus tanulmányok; 4. kisebbségtörténet; 5. tranzitológia; 6. elitkutatások; 7. identitásvizsgálatok; 8. nyelvhasználati kutatások; 9. társadalom- és településstatistikai megközelítések; 9. kisebbségjogi elemzések.
3. A kutatások és az intézmények finanszírozása szempontjából a magyarországi és az azon kívüli intézmények között hosszú ideje párhuzamosságok működnek. Pontosabban tíz év alatt még nem alakult ki, hogy ki mit tudna a leghatékonyabban csinálni. Csak a saját intézeti belső tapasztalatainkról beszélhetünk: a) A szomszédos országok empirikus vizsgálatait, az alapkutatásokat nem lehet hatékonyan és hitelesen Budapestről elvégezni. b) Az infrastruktúrából adódó

szolgáltató szerep az összehasonlító vizsgálatok szervezésének, kiadványok szerkesztésének, illetve a térség problémáinak a nemzetközi tudományosságba való meghonosításának szükségességét hozza magával. c) Mivel az utóbbi tíz évben, a nem Magyarországon létrejött kutatóhelyek fenntartási/működési problémákkal küszködnek, a hazai hasonló intézmények az infrastrukturális háttérükön túl egyfajta kijáró szerepet is betöltenek, s ez újabb aszinkron helyzetekhez vezet.

Természetesen még egy sor hasonló megvitatatlan problémát fel lehetne sorolni. A kérdés az, hogy a – tágan értelmezett – kutatási területen milyen együttműködési lehetőségeket, tapasztalatcserét lehet kialakítani. Reméljük, nem lesz egyirányú az információközlés, mindenki kihasználja, s nem csak információ-szerzésre, hanem tájékoztatásra is. A „Regio-list” egy lehetőség, próbáljuk ki!

*A szerkesztőség nevében
Bárdi Nándor*

Hogyan működik a „Regio list”?

A listára a <http://www.tla.hu/mailman/listinfo/regio-list/> címen lehet feliratkozni.

A szerver néhány percen belül visszaküld egy üzenetet, amit küldjön vissza a „reply” („vissza”) funkcióval. Hamarosan megérkezik a listára való felvétel igazolása, a honlapon pedig megváltoztathatja beállításait.

A nagyobb szövegfájlokat (konferenciaprogramok, folyóiratok tartalomjegyzéke stb.) kérjük csatolt fájlban, rtf formátumban küldeni.

Amennyiben számítógépe nem ismeri fel az ékezeteket, kérjük jelezze.

Alternatív módon a z.kantor@tla.hu címre küldött maillal is fel lehet iratkozni.

Egy-két napon belül felírjuk a listára, ahonnan majd egy e-mailt kap, amelyet egyszerű „reply”-al küldjön vissza. Attól kezdve automatikusan minden levelet megkap, amely a listára érkezik.

A jelszava (password) az e-mail cím @ előtti tagja lesz, amelyet a <http://www.tla.hu/mailman/listinfo/regio-list> címen majd megváltoztathat.

Amennyiben további kérdései vannak, írjon a z.kantor@tla.hu -ra

Kántor Zoltán

Megrendelem a

REGIO

– Kisebbség, Politika, Társadalom

című negyedévenként megjelenő folyóirat

..... számait példányban

Előfizetési díj:

280 Ft/db vagy 1120 Ft/egy évre

8/USD/db vagy 32 USD/egy évre

14 DM/db vagy 56 DM/egy évre

postaköltséggel együtt.

Valamint kérem a prémiumkínálat keretében a számokat hozzácsatolni.

Az előfizetési díjat átutalással, csekken, utánvétellel egyenlítem ki. (A választott mód aláhúzendő).

Név

Pontos cím

DátumAláírás

Információ: Teleki László Intézet, tel.: 391-5764, fax: 391-5759, e-mail: regio@tla.hu

REGIO

A review of studies on minorities, politics and society

Volume 12, 2001, No. 2

KATHERINE VERDERY From Parent-State to Family Patriarchs: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe	3
INTERVIEW A Discussion with <i>Ferenc Dobos</i> , Head of the Ferenc Balázs Institute	41
BIANCA PETKOVA – CHRIS GRIFFIN Bulgarian Women and Discourses about Work	64
MIHAELA MIROIU – LILIANA POPESCU The Situation of Women in Romania: Between Tradition and Modernization	83
VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ Sexual Violence	110
SZERGEJ ZSEREBKIN The Contemporary Women's Movement in Ukraine: Between Nationalism and Feminism	144
ENDRE BOJTÁR The Contemporary Prospects of Comparative Literature in Central and Eastern European	160
ANDRÁS BEREZNYAY Central Europe – a Western Landscape	166
REVIEWS	187

SZEMLE

ERDŐSI PÉTER

Az idő múzeumában

– vendégkönyvi jegyzet –

A míg nem látogató, pusztán utas volt, a villamos ablakából három színes kört látott a plakáton, alattuk négyszer két lábat; mire alaposabban megszemlélte volna őket, a jármű elindult, vele a lábak is, az ellenkező irányba, a körök pedig megfejtetlenül tűntek el. Egyszer aztán, hosszú várakozás közben, tovább gondolkodhatott: a Tan kereke lenne az az aranyszínű? A vörösrre mintha kesztyűformát hímeztek volna ezüstös gyöngyökből, holddal és csillaggal... a harmadik meg fekete tányér, melyen fehér kígyó tekeredik? Talán a deréktől felfelé láthatatlan gyalogos lények ismeretlen arcát pótolják ezek a körök?

Néhány nap múlva egy másik villamos a Néprajzi Múzeum előtt áll meg. A lépcső felett az ismerős plakát fogadja a vendéget: Időképek. Az előcsarnok medencéjében, mondják, a szilveszteri megnyitó közönsége úszott át az újabb évezredbe: félkézzel tempóztak a folyosókon és termeken át, csak óvatosan, nehogy az idő mélyére hulljanak a pezsgő cseppjei. Elsimultak már a jókedv hullámai, a poharak csilingelését a világraszóló éjféli kondulással együtt nyelték el a falak. A tenger elvonult, a felszínre kerülő tárgyak még egy évig szárítkozhatnak, félhomályban és lámpafényben.

Első emelet, a kísérlet első része: felel-e egymásnak Khronosz, melyet természet anyánk hord méhében, és Tempus, melyet az emberi társaság hoz világra? Csupán álldogálni kell és járkalni itt is, mint más kiállításokon, de a két képernyő, mely a bejáratnál őrködik, szárnyalásra és zuhanásra hív. A merev arcú pilóta mintha a gravitációnak ellenállna, a madár szárnyai szaggatottan verdesnek, a mozgás mindkét képernyőn önmagába tér vissza. Mindkettőnek Kékes televízió dobozából van a burkolata.

Az Idő talányának termében először a Kerék titkát fejtsd meg, látogató: miféle forgást látsz, minemű világitásban? Ha úgy forog, ahogy látod, tiéd az értelmezés szabadsága. Ha élsz vele, menj tovább, ha nem, akkor is lépj előre; mindenképp újabb feladványok várnak reád. Nézd csak Hogarth metszetét, egyszer a félelmes aggastyán is kileheli lelkét. Még alig indultál, vége a világnak. Ennek tudatában vesztésd el iránytűdet Kelet és Nyugat között, válogass az Idő allegóriái közül, fajansz koponya szemüregébe mélyedj, hajolj el a szárnyas alak kaszája elől, szemléld a Tan kerekét, s ha arasznyi haladást értél el, gondolkodj: mennyivel több a kerék az idő jelenél, s végtére is, egyről beszélnek-e mindeme tárgyak. Képzeletedben lesz tágas a Zene mindensége is. Mert mennyivel több a zene ideje, mint az itt hallható Bach-capriccio (kicsiny mű az univerzális mester asztaláról), melyet a kotta eltérő változataiban is látni vélsz. Ha szíved ritmusának gyorsulását metronóm jelezné, bizony keveset ütne, míg ebben a sarokban állsz. Léted rövidségére gondolj: annyi az csupán, mint lépés a küszöbön át. Gyors, mint az ugrás barokk muzsikától a tizenkilencedik századi főkötőig, melyek az ajtófélfára akasztott üvegdobozban egyensúlyoznak: az élet úgy virul és szárad, ahogy színárnyalat és díszítés váltakozik a női fejékek sorozatán.

Hanem a család terebélyes fája csak nagy öblű terembe fér! Mi választja el a família geniusát annak genealógusától, aki két kezével kapkodna a guruló almák után, ha közben nem függeszkedne az ágon? Gyökér és gally közé a fa törzse áll. Leásni vagy felmenni, onnan megint leszármazni, vállra állni, kézzel kézbe kapaszkodni kell. A nigériai népcsoport titkos társaságában faragott összobor... egy tábla, amit a ny. áll. titkár, budapesti lakos állít össze az Országos Levéltár okmányaiból 1940-ben, a muhi csatáig visszatekintő családjáról, mely aztán társaságot alapít a hagyományok ápolására a hétszázötvenedik évfordulón... A bálványok rezzenéstelen arccal állják a kíváncsiskodást, de mikor továbblépsz, mintha összekacsintának: vajon sikerült-e a csel, áldozol-e az emberi egyetemesség csábító eszméjének, vagy kereket oldasz?

Megnyugtatóan behatárolt világ fogad. A törzs ideje, véled, épp annyival bonyolultabb dolog, mint a családé, amennyivel összetettebb a törzs szervezete a családnál. Talán ezért nem folytatódhat a többkultúrás játék: itt minden az Amur-vidékről való. Teljes a körkép az életmódról, de hol is az idő? Abban, ahogy az élet az évszakok váltakozásához igazodik. A tárgyakhoz tartozó emberek nagyon távoliak maradnak, hiányukat négy felöl-

töztetett baba igyekszik pótolni, a divatbemutatóktól kölcsönzött kifutón álldogálva. Téli férfiak és nyári nők. A tárgyak hallgatnak, a dermedtséget, vacogást és sütkérezést a képzelet teszi hozzá. De lépj át falu és város termébe, már nemcsak szellemed edződik, hanem tested is üdítő kalandban részesül ott, hol a téma tovább bonyolódik, a kifinomultán egyszerű megjelenítés pedig eltünteti a tárgyakat, és álomszerű fotomontázsban sorakoztatja fel az embereket. Nagy ellipszis avagy szalag áll középen, mely kívülről is nézhető, s ha átbújsz alatta, belülről is. Kint a 19. századi Miskolc és Diósgyőr polgárai, bent vidéki kortársaik sorakoznak, parasztok az Északi Középhegységből, örök epizódszereplők az önmagába visszatérő filmszalagon. Tornamutatványoddal derekasan adózol a falu és város közti migráció fáradtságának, de ha nem merészkedsz elő a megfigyelői biztonságból, akkor kukucskálnod is szabad: a forgatható korongok nyitnak ablakot a másik világra, a lovaskocsinál automobil jelenik meg, a miskolci főutcán falusi sokadalom támad. Vidéki hangokkal városi zajok keverednek.

A „nemzet idejéről” nem a hivatalos történetírás ad számot, hanem a „nép” emlékezete. A faragott botokon nagy hősök, nagy események. „Rákóczi” és „Tököli” két huszár. Bús fűz alatt jövendöl a sellő: „Én hal leány vagyok jaj nektek magyarok.” A pásztor Rózsa Sándor képét vési a botra, meg a szép kontesznek s a bárónak szóló jókívánságait. „Éljen Tisza Kálmány miniszt. nagyméltósága Pesten”. De mit ad cserébe az úri huncutság? Védegyleti jelmondat kerül a tiszafüredi tányér karimájára, „honi tányért veszekén abból ebédelekén”. Fazekasaink akkor is töretlen lendülettel készítik zöld mázas cserépkancsóinkat, midőn koronás címer helyett a Rákosi-féle dívik. S vajon micsoda kéz vágja ki a terebélyes tölgyet, ki jelöli meg az évgyűrűk mellett a történelmi eseményeket a Rákóczi-szabadságharctól a Tanácsköztársaságig?

Hogyan fedezik fel a 19. század végén a magyar népművészetet? Ez lehetne a következő terem témája, de mivel az eset a millennium alkalmával történt, a kendők, terítők, tálak, Zsolnay-tányérok – némelyik az Ezredéves kiállítás anyagából maradt fenn –, az Utolsó Ítélet két ikonjával gyarapodó, vegyes gyűjteménye már az Ezredvég, világvége, századforduló címmel büszkélkedhet. Ki tudja? Vegyük biztatásnak: a száz évvel ezelőtti világvégen is volt, aki csendesen iparkodott, ráérősen felfedezett. S mindjárt vissza a kezdetekhez, vissza a Föld idejéhez. Miután becerkészttük a fosszilis őskrokodilt, ammonitészt, juharlevelet, mammutfogát, a felfedezések

nyomát követjük a kora újkori világ térképein. Iskolai szertárban vagyunk, ahol paleontológiai és kartográfiai óra között, mitológiai szünetben a diákok krétával palatáblákra (fossilissal fosszilisre) térképszegélyen lakó fantasztikus monstroomokat rajzolgatnak, melyek, ha úgy tetszik, a megkövesedett lények rokonai: a tényanyagból helyre is áll a rég hiányolt holisztikus világkép az elkalandozó tanítványok fejében. Ha firkálásra támad kedvük, ott az üres fő fal teljes hossza. A térrel általában bőkezűen bánnak; a fényt szűkösen mérik. Az idő labirintusában nem egyszerű a nyomkeresés.

Nem húzhatjuk az időt a végtelenségig a felmérhetetlen birodalmában; éljünk beosztással a múzeum képzeletbeli univerzumában is. Szól az ébresztő, egyelőre vége az álomnak. Ha kiállításunk beérné az időmérés témájával, ez a két terem lenne középpontja. Az elsőben a csillagászati eszközöktől a naptárakig jutunk, a másodikban órákat hasonlítottunk össze. Itt nincs szükség különös metaforákra, tárgy és idő kapcsolata eleve adott. A csaknem enciklopédikus rendben sorakozó tárgyak a hozzájuk illő pontossággal szemléltetik a mérés történetének szakaszait, az eszközök változatait, szépségükkel pedig e praxis esztétikai vonatkozására is utalnak. A néprajzi témától és gyűjteménytől való eltávolodás kísérlete, mely sokszor meglepő képzetársításokkal és ügyes látványtervezéssel jár együtt (persze látjuk ennek ellentétét is, mikor a rendelkezésre álló tárgyegyüttes győz a gondolat felett: ahogy a népművészet uralkodott a végső idők termében), tehát e kísérlet ezúttal a könyvészet, technika- és művészettörténet, valamint a néprajz találkozási pontját hozza létre. Sokat látunk itt vagy keveset? Jobb lenne kevesebb, de érintésközelet tárgya? A sokaság a térben nem jelent zsúfoltságot. Ebben a két teremben épp megfelelőnek látszik a hely kihasználása. Kongás, csilingelés, ketyegés hangja érzékelteti a mozgást. Egyszerű csak vasúti menetrend tolokodik az órák felvonulásába, mellette egy vonat modellje, és cserépkulacs, melyre órák véstek, vasutast, Mari nénit. Itt egy 18. századi krónika kézírata is, benne az óra mint Szulimán ajándéka.

Ritka pillanatok ezek, mert a rendszeres tudást, mely nagy mennyiségben és minőségben vonultatja fel az órákat, naptárakat, kalendáriumokat, ezúttal csak elvélve teszi könnyeddé a kiállítás ötletessége. Ámbár lehetséges, hogy a mérés rendszerességét éppen ez a módszeresség tükrözteti legjobban, lehet, hogy a játékról maguk a tárgyak gondoskodnak. Nem kis mulatság ugyanis a kalendáriumok címlapját olvasgatni, farkasszemmel nézni a kackiás Lehel vezérrel, aki „VII. Fő-Kapitánya a' Magyaroknak”, látni Síva és a „híres spanyol

bikaviadal” képét az 1838-as kassai kalendárium egyazon lapján a messzi földek iránt vonzódtó szerkesztő jóvoltából. „Önérzetes gazda, iparos és földműves elveti a selejtes ponyva naptárakat.” Itt egy zsebnaptár 1948-ból, melyben a különböző felekezetek hívei egyaránt megtalálták ünnepeiket. Apró jel, mely nagy lehetőségre utal: a néprajz múzeumában, az időről szóló kiállításon az egyházi év ünnepekörei is helyet kaphattak volna.

„Tikmony, Gyűrű, Füge, Szűz, Koszorú, Vége.” Itt az emelet vége, a sok mozdulatlan mutató után a látogató saját karóráján ellenőrzi a változatlan mulandóságot. Most van fele útján, a másodikon végre kitarul előtte az élet kapuja. Új kérdést kap: mit jelent „időben élni”? A választ nem adják ingyen. Odalent talánnyal kezdődött az út, most sincs ez másként. Hogy lehet „felhalmozni” az időt? Ha tárolni valóban annyi, mint időben megőrizni, élelmet, tudást, úgy az első terem első tárlója csakugyan az inka birodalom raktározási technikáiról szólna. Ám a textíliák, fegyverek és a negyven évvel ezelőtt elejtett madárkák (valaha azért tárolták őket, hogy tollukból koronát készítsenek; ide is került két színpompás műredek) abból adnak ízelítőt, mi halmozódott fel Budapesten az inkák és kései utódaik kultúrájából. A lelki szemek távlatokat nyitnak, a testi szemek tárgyakra vágynak. Ha e rekvizitumok önmaguk megőrződésénél többet mondanának a megőrzésről, szépen felelnének nekik az „idő vasfoga” által megrágott anyagi dolgok. A megőrzés drámájának ebben a második felvonásában már félreérthetetlen, ki a főszereplő. Hősünk restaurátor. Időben töltött élete mindennapos harc. Az átfestések, az elszíneződés, a törés, kopás, bepiszkolás elleni küzdelméről többnyire a megrongálódott és helyreállított párdarabok adnak tanúbizonyságot. Azonban nemcsak a folyamat kezdő és végpontját látjuk, hanem magát a folyamatot is, a helytelen tárolását. A múzeumi hírlevél borítója, egy vas- és fémdarab lassan tönkremegy a sarokban elhelyezett páras üvegdobozban.

Végre beköszönt az élet, esküvővel érkezik. Az átmeneti rítus nem is akárhonnan jön át, hanem a tunéziai berberekétől. Az ifjú pár remélhetőleg tartósabb egészségnek örvend majd, mint az iménti romlandó dolgok. A drága kelmék sem szálazódnak szét, ha letörlik a menyasszony festett szépségjegyeit. Tán kikezdhethetlen bája lesz annak a légies portékának, aki könnyűszerrel ül fel a teve hátára, melyet két függő lepel és egy szájkosár helyettesít. A lakodalmi készülődés hívatlan meghívottja a látogató, végighalad a rítus szakaszain, a feje fölötti képeken látja is őket, a bejárás útvona-

lán fogalmat alkot a fázisok közt eltelt időről. Érdeklődve nézi a nászágyat. Parfüm van mellette temérdek, korhú üvegcsékben. De milyen korhoz hű, kérdi a szomszédban, avagy mexikói földön, ahol a termékenységi rítus oltárán iskolai kockás füzetből kivágott szellemlények repesnek, a gyógyító rítusén pedig Coca-Colát és Coronita sört ajánlanak fel az isteneknek, s mindjárt a Madonna képe előtt ássák földbe a démonok eledeléül szolgáló tojást. A rítus idejéből így a rítusokban és a hétköznapiakban „összetorlódó” történelmi korok világába lép át, s még egy kivételes térélménnyel lesz gazdagabb. Fiktív szentély hangulatában lépdel a valóságosan elképzelhető oltárok másai elé; az apszist ívelt fotómontázs pótolja, rajta az indián falu életéből vett jelenetekkel. Középtájt négy kukoricacső alkot keresztet, de Krisztus szobra sem hiányozhat. A korábban már megismert szalagszerű képsor itt is az idő tagolásának módozataira utal; a tény, hogy ezek éppúgy együtt élnek, ahogy a korok kulturái vegyülnek, az oltárok háttérében marad. A térbeli elgondolás mégiscsak hű párja a gondolat terének.

Alig csendesül a berber esküvő vigassága, máris felhangzik a buddhisták mantrázása. Az út bejárása és az oltárhoz járulás után ülnöd kellene. Csak ülj, tanácsolná a zen mester, ha odáig jutnál, hogy a rezzenéstelen meditáció jelenlétében és jelenvalóságában kívánnád felfüggeszteni és összefoglalni az időt. Várnád, míg eltűnik az „én”, s előtűnik a nagy valami. Elveszett innen a meditátor, de nem veszett nyoma: fénykörök hullanak a kerekfejű szerzetesek helyére a félhomályban. Miközben a „nem-én” ott időzne, engedné, hogy az „én” elgondolkodjon a zen művészet köröskörül elhelyezett alkotásainak értelméről. Ha tudna valamit a zenről, azt kérdezné: amit a meditáció elenged, éppen az ragadja meg e tárgyakat? Vagy a meditáció tárgyasul és tudatosul bennünk? Ha a zenről semmit sem tudna, ezt tudakolná: mire való e sok szép holmi, az időhöz mi közük, s egyáltalán minek a díszletei? Ha illetéknéppen elábrándozna, hátán csattanna a mester botja; és csak akkor lepődne meg, ha nem tudná, valójában „Buddha ujja” kopogtat.

Megvilágosodáson vagy meghasadáson túl az „áломidőben” találnád magad – a zen szoba falaként szolgáló paraván mögött –, ahol az ausztrál őslakók ősei szunnyadnak. Egykor a csurungák révén lehetett kapcsolatba lépni velük. A lapos kövek és fadarabok a tárlók koporsójában fekszenek, s a barna és vörös hiába oly eleven, hiába bűvöli el a karcolt minta szépsége a tekintetet, mindez halotti pompa csupán: nem kelnek életre, nyugszanak tovább a szellemek is. Hogy szomorúságod az álommal együtt még

mélyebb legyen, a Halál kamrájába menj. A kordon mögött székely halottas szoba, a huszadik század közepe tájáról. A falóra majdnem éjfél mut. Sötét van. Bábu fekszik a ravatalon. Végy búcsút a siratástól is. Múlik a gyász, színesedik a kalotaszegi nő ruhája: emlékezz a főkötők színtelenedésére.

A komor beszéd után szót szóba öltének az ittmaradók: megnyugtató fecsegésük néha a perverzítást súrolja. Igen, a más halála előszoba a gyászolóknak, ajtaja díszterembe nyílik. Az „elmúlás elleni” csodaszerek túláradó kedvvel összeszedetett gyűjteményében ízlés és érzékenység szerint lehet okulni és borzongani, a halál, az emberi természet, vagy épp e forgatag okán. Visszatérnek régi ismerőseink, az összobrok, vannak maszkok szép számmal, igazi koponya kong, és loboncos zanza zsugorodik. Végül át kell menni a legrosszszabbon: az óriási termet harmadában osztó márványoszlopokon túl valóban a holtak háza nyílik. Az egyiptomi gyermek szarkofágja mellett a váci kriptá férfinúmiája fekszik. Hajts térdet a Halál nemek, élet- és történelmi korok, műveltségek feletti teljhatalma előtt. Vagy rögtönzőz morális eszmefuttatást a „van-e jogunk” közismert témájára.

Véget is érhetne itt utunk, de jön a vigasztaló ráadás, azon személyek munkái, akiknek arasznyi létükben is elég idő adatott a lassú munkálkodásra. Mi más kötné össze a kolostorok és börtönök lakóit, mint a türelem, amely ékes ereklyetartókat, kegyképeket, és szikár fakereszteket terem? Vannak, aki hollétüktől és kötelmüktől függetlenül is kitartóak: ők türelemüveget fabrikálnak állhatatosan. Ha a nyomasztó álomból szorgos ébrenlétre jutottunk, most egyenesen a transz állapotába emelkedhetünk, még ezen a szent helyen. Már a Halál termében hallani lehetett a tompa morajlást, de csak most vehetők ki tisztán a rituális hangzatok. Az újabb lelki utazásban a mongóliai sámán eszközei lennének segítségünkre, amennyiben mesterségének kellékei fogalmat adnának használatukról és rendeltetésükről. A sejtelem mégis rejtelmet old, a tárgyak lebegve mutatják az égi utat. Aki mindent szemeinek látásával ítél meg, mi szüksége annak sámánokra! Megérdemli, hogy még egyszer visszaessék a földre, és a rögzült pillanat homályos tükreiben nézgesse önmagát. Hogy fér meg a szerelmi ajándék, a jegykendő, az első szent áldozási emlék Melius Herbariumával, Istvánffy históriájával, az énekes- és imádságos könyvekkel, a naplóval, levéllel és levelezőlappal? Míg e kérdés foglalkoztat, a bőség zavarba ejtő érzése fog el, mint az órák és naptárak termében. A szemlélődés közben a pillanatokból valamiképp mégis történelem lesz... Jövő és szerencse titkaiba varázserő

híján is betekinthetünk. Körben kártyák és társasjátékok. „Csak romlást hoz a kasza; és bedönt mély bánatba. Ki lehetne azt kerülni: jó kártyák közé vegyülni.” Középen játék a játékkal: a nagy indiai tábla figuráinak sorsát a főléjük boruló európai égbolt csillagképei irányítják.

Kívülálló máskor nem látja a múzeum belső udvarát. Most színpad áll rajta, s e tér a reneszánsz paloták alkalmi teátrumaira hasonlít. Hol is, talán a firenzei Pitti-palotában rendeztek egyszer tengeri csatajelenetet, vízzel töltvén meg az egész udvart. A világot jelentő deszkákon azonban képernyők ágálnak, függöny helyett vetítóvásznak feszülnek. A tévécsatornákon a jelen, a mozivásznakon a történelem keríti hatalmába az óvatlant. Párhuzamos uralmuk mindkét emelet folyosójáról tanulmányozható az üvegen át. Vajon fölül tudnál emelkedni, ha a másodikról néznéd? Elfordítod a fejed, tekinteted állóképekbe ütközik a falon. A mindig nyilvános azzal verseng, ami a raktárak rejtekéből bújt elő. A szakértelem nem feledkezhet meg saját történetének darabkáiról, ha elmúlt életek apró mozaikjait rendszerezi az egyik folyosón, a múzeum „időgépében”. Lelkes magángyűjtők hagyatékát a tudomány három üvegalickában lényegíti át az önreflexió tárgyává. A fényképeken dokumentált régi kiállítások tablószerűen zsúfolt tárlóihoz hasonló vitrinekbe szorítja a Zsolnay hölgytől maradt hímzések, a vegyész mérnök ólomkatonáit, egykori felvétel alapján pontosan rekonstruálja az 1910-es Afrika-kiállítást. Balra az elfutó képek villódzása, jobbra mozdulatlan társaik csillogása. A kettő közt hová lesz idő és életed? S hová a repülés kezdeti szabadsága? Hiányzik a napfény és az ég. Ha szürkületben, halvány fényben jöttél ideig az elfüggönyözött ablakú termeken át, most sötét éjszaka borul rád.

Vendégkönyvet lapozgat a látogató, a katalógusban pedig azt keresi, honnan való a plakát három köre. Egyik a sámán kabátjáról, másik a zsákról, amit a berber menyasszony kezére húznak. A harmadik elbújt, újabb keresésre vár. Vissza lehet térni, a Néprajzi Múzeum kapui többféle értelemben is tágra nyílnak ebben az esztendőben. Van még egy vastag, bordó kötet, címlapja megfoghatatlannak mondja az időt. A kiállítás témái közül jónéhányan megvan benne az írott és elmélyített változata, de a tanulmányok túllépnek a látottakon. Fejős Zoltán a kiállítás ötletadója, főrendezője, s a kötet főszerkesztője. A huszonnégy szerző közül tizenheten a kiállítás anyagát válogató harmincnégy fős csapatban is részt vettek. A könyv talán hozzájárul a séta alatt formálódó kérdés megválaszolásához.

Az idő megfoghatatlan, de képeink vannak róla: mibenlétéhez tárgyak közel nem férközhetnek. A tárgyak a képeket mutatják meg, és az időről szóló tudást tükrözik. Hol az idő? Mindenhol és Seholse között útvesszőben tévelygünk, vagy szabadon kalandozunk? S vajon mi dönthetünk-e erről? Az idő megragadásának emberi erőfeszítése egyszerre magasztos és hiábavaló. Így a kiállítás is bátran közelíti a teljességet, miközben vakmerőn kísérti a semmit. Időélmények köré csoportosít tárgyakat, s van, hogy ezeket sem többé, sem kevésbé nem járja az idő, mint minden belévetett dolgot. Ami látható, néha lassan követi a gondolat lendületét. Nehézkedés és szárnyalás adja hát e múzeumi útnak az értelmét: épp ezt sugallta az első ajtónál a két képernyő, a Kékes tévé burkában.

A víz hullámain sodródó tárgyak: mozdulatlan pillanatok az időben. Ha csak ezzel a tudással távozunk is, a kiállítás már eleget mondott. Ha tudása gyarapodott a bejárás során, de mégsem keltheti életre a tárgyakat, akkor a látogató két irányba indulhat, mikor kilép az épület kapuján: feladja a próbálkozást, vagy folytatja a tanulást. Így veheti kézbe később ezt a kötetet is. Hogy viszonyulnak az idő képei a szöveghez? Mindkettő az időről szóló tudás bemutatásának az eszköze. A tudás átadásáról pontosabb bírálatot lehetne adni, mint az idő láthatóvá tételének komoly és játékos kísérletéről. Ezt azonban a látogató nem látogatói minőségében, s egy másik időben tehetné csupán. A lépcsőn eljön a választás pillanata. Órájára nézzen? Inkább a napra? Egyikre sem? A megértésből ennyi szabadság fakadhat számára: az időt nem ragadja meg, de azt sem, ami helyette kézzel fogható. Jó a medence, melyben úszni tanulunk. Van-e átjárás a tenger felé?